

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

NEGENDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1916.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.
LEIDEN.

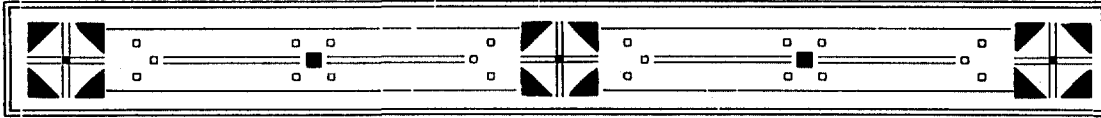
INHOUDSOPGAVE.

	Bladz.
Ledenlijst	1
Jaarvergadering te Hoorn	196
Openingsrede van den voorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde	292
Jaarverslag van den secretaris Dr. M. P. Rooseboom	205
Officieele berichten	63
Een gevaar voor de kunst, door H. Teding van Berkhout (belastingwetten)	9
De staatsbegrooting voor 1916	65
Het etiketteeren van schilderijen in musea, door W. Martin	70
Catalogiseering van Nederlandsche kunstwerken in Italië, door G. J. Hoogewerff	231
Regels voor het catalogiseeren van teekeningen, door H. Teding van Berkhout	238
Costuum-varia, door C. H. de Jonge	248
Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht, door J. Kalf	17
Het Keizer Karel-raam in de Grootte kerk te 's-Gravenhage, door H. E. van Gelder	47
De kerkbrand te Alphen, door J. C. Overvoorde	76
Opgravingen in Nederland, II, door A. W. Byvanck	80
Beschrijving van Hoorn, door J. C. Kerkmeyer	151
De graftombe der Arkels te Gorinchem, door J. Kalf	262
Herstelling gevel van het huis »de Ark» te Oudewater, door J. P. L. Petri	266
De werkzaamheid van Jan van Santen te Rome, door G. J. Hoogewerff	213
Oude klokken te Sneek, door M. C. Nyland	217
Ter aanvulling, door A. Loosjes	270
Het geslacht Burgerhuys, klok- en geschutgieters te Middelburg, door J. W. Enschedé	221
Wijziging van oude carillons volgens het systeem van J. Denijn	268
Nederlandsche zegelstempels, door A. O. van Kerkwijk	45
Muntvondst te Olst, door A. O. van Kerkwijk	242
Het nieuwe centrale museum te Utrecht, door S. Muller F.zn.	94
Stedelijk museum te Leiden, door J. C. Overvoorde	109
Verlichting van een binnenplaats, door J. Six	110
Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst. Aanwinsten, door A. Pit.	206

	Bladz.
Aanwinsten van het Mauritshuis, door W. Martin	254
De Frans Hals van Akersloot, door J. J. Graaf.	259
De Nederlandsche musea, door J. C. O.	223
Boekbespreking	270
Oude huizen van Rotterdam, door J. C. Overvoorde.	51
Catalogus van de verzameling Haagsch porcelein in het Gemeente museum te 's-Gravenhage, door E. Neurdenburg	106
De catalogus van de beeldhouwwerken in het Nederlandsch museum, door W. Vogelsang	118
Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, door J. C. Overvoorde	113
Verslagen	57, 224, 271
Korte mededeelingen	58, 122, 224, 274

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

EERELID JHR. MR. V. E. L. DE STUERS.

BESTUUR:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, Voorzitter.
Jhr. B. W. F. v. RIEMSDIJK, Amsterdam, onder-voorz.
Dr. M. P. ROOSEBOOM, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. H. P. COSTER, 's-Hertogenbosch, penningm.
F. A. HOEFER, Hattem.
Mr. W. POLMAN KRUSEMAN, Middelburg.
Jhr. Mr. CH. RUYSS DE BEERENBROUCK, Maastricht.
Jhr. Mr. A. F. O. VAN SASSE VAN IJSSELT, 's-Her-
togenbosch.
Dr. W. VOGELANG, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
A. O. VAN KERKWIJK, 's-Gravenhage, secretaris.
Jhr. H. TEDING VAN BERKHOUT, Amsterdam.
Dr. A. W. BYVANCK, Scheveningen.
Dr. E. HASLINGHUIS, 's-Gravenhage.
Mej. I. PEELLEN, 's-Gravenhage.
Dr. W. VOGELANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefler, voorzitter, Dr. A. Beets, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk.

Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten:

Dr. W. Vogelang, voorzitter, Jan Gratama, secretaris, K. P. C. de Bazel, Dr. P. J. H. Cuypers, Jos. Th. Cuypers, Dr. Jan Kalf, W. Kromhout Czn., Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. Mr. Victor E. L. de Stuers.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, secretaris, J. A. Frederiks, en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor de voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van Musea:

Dr. Mr. S. Muller Fz., Utrecht, voorzitter, Mr. P. C. J. A. Boeles, Leeuwarden, Dr. C. Hofstede de Groot, 's-Gravenhage, Dr. H. E. van Gelder, 's-Gravenhage, G. J. Honig, Zaandijk, Dr. A. Pit, Amsterdam, Dr. J. Veth, Bussum.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk Museum.
 Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
 Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
 Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
 Amsterdam, Regenten der Stichting »Amstelkring".
 Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
 Amsterdam, Stedelijk Museum.
 Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
 Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
 Arnhem, Arnhem's Genootschap van oudheidkunde.
 Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
 Breda, Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer.
 Delft, Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten".
 Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
 Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
 Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's Museum.
 Gouda, Commissie voor de restauratie der St. Janskerk.
 's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
 's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeentemuseum.
 's-Gravenhage, Vereeniging »die Haghe".
 's-Gravenhage, Genealogisch-Heraldisch Genootschap »de Nederlandsche Leeuw".
 Groningen, Commissie van administratie over het Museum voor provincie en stad.
 Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
 Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk Museum.
 Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk Museum.
 Haarlem, Vereeniging »Haerlem".
 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
 Jutfaas, St. Bernulfusgilde.
 Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
 Leiden, Stedelijk Museum »de Lakenhal".
 Leiden, Vereeniging »Oud-Leiden".
 Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
 Rotterdam, Academie van Beeldende kunsten en Technische Wetenschappen.
 Utrecht, Kunsthistorisch Instituut.
 Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
 Utrecht, Stedelijk Museum van oudheden.
 Zaandijk, Zaanlandsche Oudheidkundige Vereeniging »Honig".
 Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; onder-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam
 Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
 Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder Stedelijk Museum te Delft.
 Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
 Buisman, H.; conservator Teylers Museum te Haarlem.
 Bijvanck, Dr. A. W.; conservator Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

Croockewit W. Azn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie, te Amstersfoort.
 Duparc, Mr. M. J.; referendaris afd. K. en W., te 's-Gravenhage.
 Ebeling, H. J. M.; beheerder Stedelijk Museum te 's-Hertogenbosch.
 Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster Oudheidkamer te Zutphen.
 Frederiks, J. A.; oud-directeur Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
 Gelder, Dr. H. E. van; directeur Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, te Scheveningen.
 Gelder, J. J. de; conservator Prentenkabinet te Leiden.
 Gratama, G. D.; directeur Stedelijk Museum te Haarlem.
 Grol, H. G. van; conservator Stedelijk Museum te Vlissingen.
 Groot, Dr. C. Hofstede de; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam, te 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, Dr. E.; te 's-Gravenhage.
 Haverkorn van Rijswijk, P.; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam, te 's-Gravenhage.
 Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Hoefler, F. A.; directeur Overijsselsch Museum te Zwolle, te Hattem.
 Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Holwerda, Dr. J. H.; onder-directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Hooft, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
 Hoogewerff, Dr. G. J.; secretaris Historisch Instituut te Rome.
 Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.
 Kalf, Dr. J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
 Kam, G. M.; beheerder van het Museum G. M. Kam te Nijmegen.
 Kellen Dz., J. Ph. van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Kerkwijk, A. O. van; directeur van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E. van der; assistente Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch Museum te Middelburg.
 Martens, W.; directeur Museum Mesdag te 's-Gravenhage.
 Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Leiden, te 's-Gravenhage.
 Muller Fzn., Mr. Dr. S.; directeur van het Stedelijk Museum te Utrecht.
 Neurdenburg, Mej. Dr. E.; assistente Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Notten, M. van; onder-directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; directeur Stedelijk Museum te Leiden.
 Peelen, Mej. I. C. E.; onderdirectrice Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.
 Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Polman Kruseman, Mr. W.; secretaris Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.
 Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Rientjes, A. E.; conservator Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht.
 Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen, te 's-Gravenhage.
 Saher E. von; directeur Museum van Kunstnijverheid te Haarlem.
 Schmidt Degener, F.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort te 's-Gravenhage.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L.; oud-administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G.; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden, te Amsterdam.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

- Abendanon, Mr. J. H.; 's-Gravenhage.
 Alberts, G.; Twello.
 Alphen-Hovy, Douairière van; 's-Gravenhage.
 Arkel, G. van; Amsterdam.
 Baak, H. A. van; Lyon.
 Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.
 Baelde, Mej. E.; Rotterdam.
 Bakels, Mr. Dr. R. S.; 's-Gravenhage.
 Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.
 Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.
 Bastert, J.; 's-Gravenhage.
 Bazel, K. P. C. de; Bussum.
 Beaufort-Hoefft, Mevr. A. J. de; Utrecht.
 Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; Wassenaar.
 Begeer, C. J. A.; Utrecht.
 Bendien, J. H.; Consul der Nederlanden, Bombay.
 Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg;
 Amerongen.
 Berden, J. W. H.; Amsterdam.
 Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E. A. van; Veendam.
 Bergmans, Dr. Paul; Gent.
 Berlage N.zn., Dr. H. P.; 's-Gravenhage.
 Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.
 Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.
 Blauw, A. J.; 's-Graveland.
 Blanc, Ch. F. le; Cothen.
 Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.
 Blok, Mej. I.; Amsterdam.
 Blum, J. H.; Domburg.
 Bode, Dr. W. von; Charlottenburg.
 Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.
 Boele van Hensbroek, A. W.; Amsterdam.
 Bogert, A. van den; Barneveld.
 Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.
 Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.
 Bolsius, Mr. F. J.; Roermond.
 Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
 Boreel van Hogelanden, Jhr. Mr. J. W. G.; Velsen.
 Bosboom, H. D. H.; 's-Gravenhage.
 Bosch, G. T. M. van den; Alkmaar.
 Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
 Brandefer, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; Leeuwarden.
 Brants, Mej. J., Leiden.
 Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
 Brenckman, G. J.; Lienden.
 Breuk, Joh. de; Haarlem.
 Brom Jr. A.; Utrecht.
 Brücken Fock, B. F. S. von; Middelburg.
 Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
 Bruining, Mej. C. E. C.; Alkmaar.
 Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
 Buma, Mr. W. B.; Huizum.
 Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
 Bussy, Mr. A. de; Utrecht.
 Bijleveld, W. J. J. C.; Leiden.
 Bijleveld, Mr. C. G. J.; Nijmegen.
 Canter Cremers, Mej. W.; Groningen.
 Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
 Cohen, Dr. W.; Dusseldorp.
 Cohen Stuart, Mr. A. C.; Alkmaar.
 Colenbrander Jr., F. C.; Brummen.
 Collot d'Escury, Th. baron; Oost-Voorne.
 Collot d'Escury—van Doorninck, F. Barsse;
 Hontenisse.
 Cool, W.; Batavia.
 Coster, Dr. H. P.; 's-Hertogenbosch.
 Cremer, J. T.; Santpoort.
 Creutz, Mr. S. baron; Arnhem.
 Cuypers, Ed.; Amsterdam.
 Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
 Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
 Dam, C.Hzn., H. H. van; Rotterdam.
 Deelder, G.; Utrecht.
 Deen, E.; 's-Gravenhage.
 Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
 Destrée, J.; Brussel.
 Dimier, L.; Parijs.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Dissel, E. C. van; Goes.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. J. S. M. van der;
 's-Hertogenbosch.
 Dolleman, M.; Amsterdam.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorn van Koudekerke-Schüssler, E. S. T. van;
 Vlissingen.
 Doorninck, P. van; Bennebroek.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Draisma, de Vries, A.; Oosterbeek.
 Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, L. C.; Haarlem.

Duyl geb. Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
 Dijk, Ds. H. van; Zetten.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van; Amsterdam.
 Eeghen Jr., Ds. P. van; Amsterdam.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Erasmus, Dr. K.; New-York, U. S. A.
 Erp, F. van; 's-Gravenhage.
 Erven Dorens, A. van; Arnhem.
 Escher-Gleichmann, S.; Arnhem.
 Evers, Prof. H.; Rotterdam.
 Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Everts, A. Hzn. Mr. I.; Arnhem.
 Fabius, A. N. J.; Bussum.
 Feen de Lille, Mr. A. van der; Alkmaar.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Fischer, H. W.; Leiden.
 Fockema Andrae, Mr. J. P.; Utrecht.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; Halle a./d. S.
 Friedländer, Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Fruin, Prof. Mr. R.; 's-Gravenhage.
 Gallois, Mr. H.; 's-Gravenhage.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geloës, R. graaf de; Eysden.
 Gerritsen, H. Ph.; 's-Gravenhage.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Gewin, E. E.; de Bildt.
 Gils, J. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutfen.
 Gips, Prof. A. E.; Delft.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop-de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldtschmidt, Prof. Dr. A.; Charlottenburg.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, Prof. W.; Rolduc.
 Gouda Quint, P.; Arnhem.
 Graaf, J. J.; Overveen.
 Graft, Mej. Dr. C. C. v. d.; Utrecht.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Gratama, J.; Amsterdam.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. F. baron; 's-Gravenhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijselaar, Jhr. Mr. Dr. N. C. de; Leiden.
 Haak, S. P. Dr.; Arnhem.
 Haarst, J. W. G. van; Arnhem.
 Haas, W. de; IJzendoorn.
 Haffmans, O.; Helden bij Venlo.
 Hanssens, A. P. Stavenisse.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D. baron van; Franeker.
 Harinxma thoe Slooten-Collot d'Escury, Douairbarones Mr. J. E. van; Leeuwarden.
 Hartevelt, H. C.; Leiden.
 Hartman, M. A. C.; Delft.
 Haslinghuis, J.; Rotterdam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heemstra, W. F. H. baron van; Deventer.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Heyse-Tak, B.; Middelburg.
 Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Rome.
 Hermsen, D.; 's-Hertogenbosch.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hioolen, W.; Middelburg.
 Hirschmann, Dr. O.; 's-Gravenhage.
 Hövell tot Westerflier, Mr. E. baron van; Breda.
 Hoeufft, Jhr. J. C. F.; Vianen.
 Hogerlinden, J. G. A.; Arnhem.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hooff, Mevr. W. van; Deventer.
 Hooff Graafland, Jhr. J.; Wassenaar.
 Hoog Hzn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoop Scheffer, Mr. J. G. de; Leeuwarden.
 Hoop van Slochteren, Mr. E. J. Th. à Th. van der; Slochteren.
 Hoop van Slochteren, Mr. M. P. Th. à Th. van der; Breukelen.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Houwink Hzn., R.; Meppel.

Hooijkaas Jr., J. B.; Rotterdam.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Huffel, Dr. N. G. van; Utrecht.
 Hugonpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Leiden.
 Hulsbergen, H. M.; Meppel.
 Hurgonje, Jhr. Mr. Dr. W. A. J. Snouck;
 Middelburg.
 Hylckema Vliegh, L. H. E. van; Vlaardingen.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; Arnhem.
 Jacobsen, Dr. R.; Rotterdam.
 Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Jutphaas.
 Janssen, Leon. baron; Brussel.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Assen.
 Joncheere, H. W. de; Velp (G.).
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Groningen.
 Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kayser, J.; Maastricht.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Karnebeek, Jhr. Mr. Dr. H. A. van; 's-Gravenhage.
 Kastelee, Mr. J. van de; 's-Gravenhage.
 Keppel, J. R. baron van; Ukkel bij Brussel.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Katwijk a/R.
 Kloot Meyburg, H. van der; Voorburg.
 Knottenbelt, W. C.; Paterswolde.
 Kok, J. Jurriaan; 's-Gravenhage.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.; Rijswijk (Z.-H.).
 Kramer, J. C.; Vrijenban bij Delft.
 Kroes-Ligtenberg, Mevr. Ch.; Rotterdam.
 Krol Kzn., J.; Haarlem.
 Krom, Dr. N. J.; 's-Gravenhage.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John.; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Ambt Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Labouchère, A.; Rijswijk.
 Landweer, G. J.; Assen.

Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vught.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnhem.
 Lary, R.; Dordrecht.
 Lasonder, Dr. L. W. A. M.; 's-Gravenhage.
 Leendertsz., P.; Nijmegen.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Leyssius, Jhr. Mr. Th. van Rheineck; 's-Gravenhage.
 Ligtenberg, R.; Woerden.
 Lilienfeld, Dr. H.; Leipzig.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loon, Jhr. E. van; 's-Gravenhage.
 Loosjes, Mr. A.; Amsterdam.
 Loudon, Jhr. H.; Wassenaar.
 Lugt Azn., F.; Blaricum.
 Luykx, Mevr. L.; Tulsa, U. S. A.
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Maesen de Sombref, Jhr. Mr. L. van der;
 Hulsberg (Limburg).
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A. H.; Arnhem.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
 Meerkamp van Embden, Mr. A.; Middelburg.
 Mees, Mej. N. Alting; Rotterdam.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meilink, Dr. P. A.; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutphen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meyer, J. de; Amsterdam.
 Michels, L. C.; 's-Hertogenbosch.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaff, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moll, Dr. F. D. A. C. van; Rotterdam.
 Moll, Dr. L.; Ouderkerk a/d. IJssel.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, Ad. I. M.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.

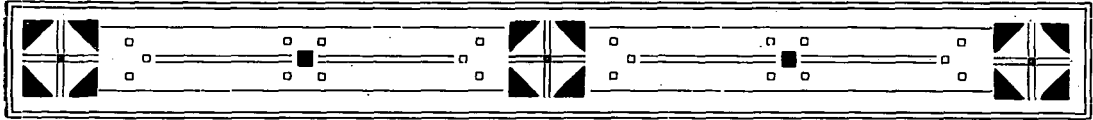
Muysken, C.; Baarn
 Mijs, A.; Oostburg.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, M. A. van; 's-Gravenhage.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Nijhoff, W.; 's-Gravenhage.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; 's-Gravenhage.
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Rome.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van;
 Rosendaal (Gld.).
 Pattist, Ds. J. N.; Aardenburg.
 Patijn, Mr. J. A. N.; Leeuwarden.
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Petri Jr., Dr. J. P. L.; Amsterdam.
 Pleyte, Mr. H.; Middelburg.
 Pluym, Willem van der; Amsterdam.
 Poelman, Dr. H. A.; Groningen.
 Polak, M.; Rotterdam.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Heemstede.
 Portheine Jr., H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bzn., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen, Dr. J. L.; Nijmegen.
 Pynacker Hordijk, Mr. P. A.; Leiden.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren Limpurg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Meij. J. Q. van; Apeldoorn.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N.-H.)
 Rengers, Mr. W. J. van Welderen baron;
 Leeuwarden.
 Reigersman, Jhr. Mr. A.; Breda.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Ripping, G.; Alkmaar.
 Roest van Limburg, Th. M.; Amsterdam.
 Romeny, Mevr. E.; Wassenaar.
 Rooseboom, Dr. M. P.; 's-Gravenhage.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A.; Utrecht.

Rutten, M.; Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijkevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijkevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijnbach, A. A. van; Alkmaar.
 Sandberg, Jhr. Mr. W. B.; Haarlem.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van;
 's-Hertogenbosch.
 Sassen van Vlierden, Mr. Ch.; Breda.
 Schaepkens van Rimpst, J.; Maastricht.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck v. d. Oye v. d. Polen Nijenbeek,
 A. baron van, 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Scholten, J.; Helden (Limburg).
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schorer, Jhr. Mr. K. J.; Utrecht.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schrijnen, Prof. Dr. Jos.; Utrecht.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Six, Prof. Dr. Jhr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. J. W.; 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. K. L.; Wassenaar.
 Smeth v. Alphen, P. A. J. baron de; 's-Gravenhage.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smit, J. A. J.; Breda.
 Smit, Mr. J. P. W. A.; 's-Hertogenbosch.
 Smit, Mr. W. P. A.; Arnhem.
 Snoeck, Jhr. Mr. M. W.; Zwolle.
 Spoon J.Jz., A.; Rotterdam.
 Staring, A.; Voorschoten.
 Steeden, H. F. van; Oegstgeest.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Heemstede.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.

Stolk, J. B. van; Scheveningen.
 Stork, D. W.; Hengelo.
 Stork, W.; Hengelo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuijt, J.; Amsterdam.
 Swaving; W. O.; Middelburg.
 Sypestein, Jhr. C. H. C. A. van; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aerdenhout.
 Tellander, A.; Hilversum.
 Tenhaeff, Dr. N. B.; 's-Gravenhage.
 Tepe, A.; Dusseldorp.
 Térej, Prof. Dr. G. von; Budapest.
 Terveer; Houtrijk en Polanen.
 Tex, K. den; Utrecht.
 Tienhoven, Mr. P. van; Haarlem.
 Tombe, J. W. des; de Bildt.
 Tonnet, Mej. M.; Calcutta.
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Delft.
 Tuyll van Serooskerken v. Zuylen, F. L. S. F.
 baron van; Zuilen.
 Tuyll van Serooskerken v. Heeze, S. J. baron
 van; Heeze (N.-Br)
 Tuyn, W. J.; Edam.
 Tydeman, Mr. M.; Breda.
 Unger, W. S.; Middelburg.
 Valentiner, Dr. W.; New-York.
 Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veenstra, G. J.; Leeuwarden.
 Verheul D.zn., J.; Rotterdam.
 Verheul D.zn., C.; Rotterdam.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeylen, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschrage, A. J. A.; Breda.
 Verschuer, Mr. W. F. K. baron van; Arnhem.
 Veth, Dr. J.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.

Visser Bzn., G.; Schiedam.
 Visser, Dr. M. W. de; Leiden.
 Vissering, Mr. G.; Amsterdam.
 Voet Jr., E.; Bloemendaal.
 Vogel, Prof. Dr. J. Ph., Leiden.
 Vollenhoven, Prof. Mr. C. van; Leiden.
 Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van;
 's-Hertogenbosch.
 Voorthuysen, L. J. van; Domburg.
 Vos, Mr. P. H. de; Galle (Ceylon).
 Voûte, M. P.; Amsterdam.
 Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vries van Doesburg, Mr. J. de; Leeuwarden.
 Vriesendorp, J.; Amsterdam.
 Vrijman, J. A.; 's-Gravenhage.
 Waller, J. D.; Heemstede.
 Weissman, A. W.; Amsterdam.
 Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Wentink, J. C.; Utrecht.
 Wentink Jr., E. G.; Utrecht.
 Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond.
 Weve, J. J.; Nijmegen.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, T. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Wrangel, Dr. E.; Lund (Zw.).
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Deventer.
 Wumkes, Dr. G. A.; Sneek.
 Wurfbain, Mr. J. G.; Worth-Rheden.
 Wurfbain, Dr. J. W.; Velp (G.).
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 Wijngaarden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 IJzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zuyen, D. H. van; Breskens.
 Zuylen v. Nijvelt, Mr. J. A. H. baron van;
 's-Gravenhage.
 Zwierzina, W. K. F.; Leiden.
 Zijll de Jong, Th. J. A. van; 's-Gravenhage.

EEN GEVAAR VOOR DE KUNST.

Het voorstel tot wijziging van de Wet op de Personeele Belasting, dat door den Minister van Financiën bij de Staten-Generaal is ingediend, bevat eenige bepalingen, die de volle aandacht verdienen van de kunstenaars, de verzamelaars in den ruimsten zin, den kunsthandel en allen, die belang stellen in kunst en er de groote beteekenis van erkennen — en waartegen zij zich m.i. zoo krachtig mogelijk dienen te verzetten; en zelfs indien dit gedeelte van het wetsontwerp onverhoopt mocht worden aangenomen, dan zal er toch zeker een en ander in moeten worden gewijzigd, wil de fatale uitwerking, die de wet zal hebben, althans naar billijkheid verdeeld zijn tusschen de bewoners van ons land¹⁾. — Bij het bepalen van de volgorde, waarin ik in het eerste deel van mijn betoog de details behandel, is geen rekening gehouden met de meerdere of mindere belangrijkheid van ieder onderdeel, maar slechts de tekst van de wet gevolgd.

I.

Eén van de grondslagen, waarnaar de belasting zal worden berekend, is (art. 17, § 1) »de waarde der stoffeering van ieder perceel, onverschillig wiens eigendom zij is.» Art. 2 § 1 bepaalt, dat de stoffeering slechts belastbaar is, »indien zij zich bevindt in perceelen (of gedeelten daarvan), die dienen *a.* tot woning en *b.* tot gemak, uitspanning of vermaak van den gebruiker», terwijl art. 2 § 3 hieraan toevoegt, dat »gedeelten van een perceel, dat tot woning dient, alleen dan niet in de belasting worden betrokken, indien hunne inrichting er op wijst, dat zij uitsluitend worden gebezigd voor een ander doel dan tot gemak, uitspanning of vermaak van den gebruiker»; blijkens de Mem. v. Toel. bij dit artikel wordt onder: een ander doel o.m. verstaan de uitoefening van een beroep of bedrijf. Deze bepalingen zijn voor velen zeer onbillijk.

Het vertrek, dat den kunstenaar uitsluitend tot atelier dient, valt buiten de belasting, maar een atelier, dat tevens als woon- of slaapkamer dienst doet, wordt daar, evenals alle andere vertrekken in zijne woning, ten volle in betrokken; blijkens de Mem. v. Toel. is het daarvoor niet eens noodig, dat het als zoodanig dienst doet — 't is al

---

1) In België, Frankrijk, Italië, Engeland, Beieren en Pruisen zijn kunstwerken geheel vrij van belasting; over de andere landen ontbreken mij de noodige gegevens. Het is natuurlijk mogelijk, dat die (oorlogvoerende) landen later ook hun kunstbezit zullen belasten; waarschijnlijk is dit niet en zeker is het ongewenscht, dat ons land, dat toch minder van den oorlog te lijden heeft, den weg in die funeste richting wijst.

voldoende, dat »de inrichting er op wijst, dat het als woonvertrek kan gebruikt worden.» Daar nu alle in deze vertrekken geëxposeerde schilderijen, beelden en porseleinen, zooals wij later zullen zien, tot de stoffeering behooren, zal de kunstenaar zelfs voor zijn eigen werk belasting moeten betalen; hij kan dat wel is waar op drie manieren voorkomen, maar ik weet niet of men hem die zonder ironie aan de hand kan doen: hij stelle zijne woning ter bezichtiging — en weg is de rust, die hij voor zijn werk zoo noodig heeft; bovendien wordt de werktijd korter, terwijl het onontbeerlijke daglicht toch reeds zoo spoedig door kunstlicht moet worden vervangen; of wel: hij berge al zijn werk in kasten — ik kom hier later op terug; of, ten slotte, hij verkoope zijn werk, zoodra het gereed is — als hij er kans toe ziet, vooral: als hij er na aanneming van deze wet nóg kans toe ziet. Het ligt voor de hand, dat een servieskast of een ledikant niet vrijgesteld kunnen worden, omdat zij in het atelier geplaatst zijn, maar het is zeker niet billijk, alleen wegens de aanwezigheid van die meubelen ook datgene te belasten, wat vrij zou zijn, wanneer de kunstenaar zich de weelde van een uitsluitend tot atelier ingericht vertrek kon veroorloven; principieel wordt dit voor een analoog geval erkend in de 6de en in de laatste alinea van § 2 der Mem. v. Toel.

De Minister verdedigt de belasting op kunstwerken ²⁾ door te verklaren, »dat het bezit van schilderijen in den regel kenmerk van groote draagkracht is»; Z. Exc. zegt: in den regel, erkent dus het bestaan van uitzonderingen, die hem beletten van: steeds, te spreken. Ik kom later op deze stelling terug, maar wil er hier slechts op wijzen, dat zij voor den kunstenaar toch zéker niet geldt, daar immers zijn kunstbezit grooter is, naarmate de verkoop bij de productie achter blijft en dit dus geenszins als bewijs van financieel welvaren is te beschouwen, terwijl de aanwezigheid van het werk van anderen in den regel meer op eene vriendschappelijke verhouding met kunstbroeders dan op een welgestelde beurs wijst. Sprak de Minister terwille van de kunstenaars van: in den regel? Dan is het aantal uitzonderingen op den regel zóó groot, dat de stelling weinig bewijskracht overhoudt. En mocht Z. Exc. — met mij — ook de menigte der kleine kunstbezitters buiten den regel willen stellen, dan zou men de stelling aldus moeten lezen: het bezit van kunstwerken is slechts bij uitzondering kenmerk van groote draagkracht.

Maar er is meer. Ons volk bestaat niet uitsluitend uit menschen van groote draagkracht en armen; tusschen die twee in leeft de groote groep van hen, die ik betrekkelijk draagkrachtigen zal noemen en waartoe, volgens den Minister, zij moeten gerekend worden, die geen kunstwerken (behooren te) bezitten en bovendien, zooals ik boven aantoonde, de kunstenaars. Voor de niet-kunstenaars uit deze groep zou (volgens Z. Exc.) het bezit van kunst overdaad zijn, het zou bewijzen, dat zij boven hun draagkracht leven; geldt dit ook voor de kunstenaars? Wij vonden het antwoord reeds. Dit luidt echter niet slechts ontkennend, omdat zij hun kunstbezit op gansch andere wijze

---

2) In dit opstel worden met de woorden: kunst, kunstbezit, kunstwerken, enz. alleen die kunstvoorwerpen aangeduid, die volgens het wetsontwerp in de belasting betrokken zullen worden — tenzij het tegendeel uitdrukkelijk is medegedeeld.

verkregen dan de niet-kunstenaars, maar ook, omdat de dwingende behoefte, om zich met kunstzaken te omringen, uit hun wezen als kunstenaar voortkomt en terwille van hun compleetheid als zoodanig eerder moest worden gesteund, dan tegengewerkt; bovendien is het voor hun kunstenaarsontwikkeling noodzakelijk, dat zij — en niet alleen in 't atelier, maar in hun geheele intimiteit — het eigen werk uit verschillende periodes en ook het werk van anderen, zoowel voorgangers als tijdgenooten, zooveel zij zelf wenschen om zich heen kunnen zien. De musea kunnen den kunstenaar in dit opzicht geenszins voldoen; met evenveel recht kon men van den geleerde verlangen, dat hij zich tot het gebruik van openbare boekerijen bepaalde — met meer recht zelfs, aangezien deze uitleenen en de rust er niet door schooljeugd, gidsenwijsheid, enz. verstoord wordt.

Er zou, en terecht, een storm van verontwaardiging losbarsten, wanneer de handschriften, aantekeningen en boeken onzer geleerden en toekomstige mannen van wetenschap belast werden, voor zooverre zij zich niet in uitsluitend tot studie gebezigde vertrekken bevinden. Maar dan beperke men ook voor den kunstenaar de belastingvrijstelling niet tot het lokaal, dat alleen als atelier dienst doet. Of is naast de wetenschap de kunst van zoo luttel belang? Wellicht zal het soms moeilijk zijn uit te maken, waar het dilettantisme ophoudt en het kunstenaarschap begint, maar mag een groote schare onbillijk behandeld worden, omdat een billijke behandeling bij de toepassing van de wet nu en dan eens moeilijkheden zou opleveren?

Artikel 17 § 2 bepaalt, dat »door stoffeering wordt verstaan al hetgeen volgens art. 573 van het Burgelijk Wetboek daartoe behoort, met inbegrip van de verzamelingen van schilderijen, prenten, beelden en porseleinen, die op (of: in?) galerijen en bijzondere vertrekken zijn geplaatst»; ik zal den lezer art. 573 (en 571) besparen en terstond mededeelen, dat behalve de genoemde verzamelingen belast worden alle schilderijen (behoudens na te noemen beperking), beelden en porseleinen, die tot de versiering van een vertrek dienen. Welke verzamelingen zijn »geplaatst»? slechts die, welke niet in kasten geborgen zijn? of bovendien de geborgen verzamelingen? of van deze laatste alleen die, welke in vitrines en glazenkasten bewaard worden? In het eerste geval zijn verzamelingen, die in kasten bewaard worden, vrij van belasting, in het tweede worden deze alle, in het derde geval worden sommige belast. Prenten, die tot versiering van een vertrek dienen, zijn niet begrepen in de stoffeering, prentenverzamelingen wel: waar ligt hier de grens? Ik hoop, dat door een besluit tot vrijstelling van de kunst de beantwoording dezer vragen, waarvan het aantal gemakkelijk is uit te breiden, overbodig zal worden; ik schreef ze slechts neer om aan te toonen, dat hier in het ergste geval nog veel is te veranderen en toe te lichten.

»Tot de stoffeering worden niet gerekend schilderijen, die voor het publiek, al dan niet tegen betaling, te bezichtigen zijn» (art. 17 § 2, 2de lid). De Minister licht dit als volgt toe: »nu de vrijstelling der schilderijen wordt opgeheven, behooren die schilderijen, welke de eigenaar voor het publiek ter bezichtiging stelt, van de belasting te worden uitgezonderd.» Het komt mij voor, dat, zoo niet om dezelfde reden, dan toch met evenveel

grond ook beelden, porseleinen en prenten, die voor het publiek te bezichtigen zijn, behoorden te worden vrijgesteld. En zal iedereen vrijstelling kunnen krijgen voor zijn kunstbezit, hoe klein dit ook is, door zijn huis gedurende enkele uren per week tegen (een flinke) betaling toegankelijk te stellen? Of moet dit bezit daartoe een bepaalde belangrijkheid hebben? Dan kunnen de talloze kleinere kunstbezitters niet van dit middel tot vrijstelling profiteren, in tegenstelling met hen, voor wie toch het betalen der belasting doorgaans minder bezwaarlijk zou zijn. Bovendien vergete men niet, dat maar weinigen zóó behuisd zijn, dat zij van deze manier om vrijstelling te krijgen kunnen gebruik maken en dat slechts enkelen hunner het prijsgeven van de intimiteit der eigen woning zullen verkiezen boven het verkoopen van het kunstbezit of een deel ervan — en niet het minste deel, daar de belooning, die op dien verkoop volgt, de belasting van het resteerende moet goed maken. Bovendien is het toegankelijk stellen der verzamelingen in de groote steden bezwaarlijker dan in de provincie — terwijl de eerste veel grooter in aantal zijn; maar de belooning is voor beide dezelfde. Dit deel van het ontwerp is dan ook slechts te beschouwen als eene poging, om aan de wet een schijn van populariteit te geven. Tenslotte komt het mij principieel onjuist voor, bij het heffen eener belasting aan hen, die hierin het meeste zullen hebben bij te dragen, tevens het middel aan de hand te doen, waardoor zij zich aan de belasting kunnen onttrekken.

Het slot van art. 17 § 2 bepaalt, dat »door waarde wordt verstaan de som, die gerekend wordt te kunnen worden bedongen bij verkoop onder normale omstandigheden ter plaatse daartoe geschikt» en art. 50 § 2 deelt mede, dat »ter beoordeeling van de waarde van mobilair en pleziervaartuigen zoo noodig opneming geschiedt door deskundigen, welke de inspecteur daartoe aanwijst»; de Mem. v. Toel. (§ 8, 2de al.) spreekt zelfs van »speciale deskundigen». Maar wat bedoelt de Minister met: deskundigen? En wie zal de inspecteur als zoodanig beschouwen? Gewone schatters, die dus geacht worden, zoowel van pleziervaartuigen als van schilderijen, van kasten zoo goed als van beelden verstand te hebben? Of zal, tot in alle uithoeken van het land, de waarde van kunstvoorwerpen worden bepaald door voor iedere hoofdgroep speciaal aangewezen vakkundigen? Dan zal de belasting een veelvoud van de raming opbrengen, dan zal zij zóó hoog worden, dat van de grootere kunstbezitters enkele hun verzameling ter bezichtiging zullen stellen, verreweg de meeste deze geheel of grootendeels verkoopen, terwijl het van de toepassing van het vorige lid van art. 17 zal afhangen, of de kleinere bezitters voor dezelfde keuze komen te staan, dan wel alleen op verkoop zullen zijn aangewezen. Het is bovendien zeer de vraag, of er genoeg deskundigen te vinden zullen zijn voor dit uiterst tijdroovende werk; men bedenke, dat hier niet met een globale taxatie kan worden volstaan, daar ieder kunstwerk nauwkeurig zal moeten beschouwd worden, wil de schatting niet ál te ver onder of boven de waarde zijn.

Of zullen de gewone schatters met de waardebepaling ook van de kunst worden belast? Daar wordt de zaak niet beter door. Wellicht neemt de Minister aan, dat dan alles te laag zal worden getaxeerd; niettemin behoudt de belasting hare fatale gevolgen, terwijl zij bovendien

uiterst onbillijk tusschen de belastingbetalers zal worden verdeeld: Als de taxatie in de groote centra gemiddeld b.v. 80 % van de werkelijke waarde bereikt, dan zal dit daar buiten misschien 40 % zijn; in de centra toch raken de niet-deskundige schatters door de aanwezigheid van handelaars, door veilingen en veilingsberichten, door de groote hoeveelheid kunst en wat »men» elkaar daarvan weet te vertellen, enz., spoedig eenigszins van de waarden op de hoogte. Dat beteekent nog niet, dat men in Amsterdam dus voor een zelfde waarde »slechts» tweemaal zooveel zal betalen als te Hilversum — dank zij de gemeentelijke opcenten wordt dit verschil nog veel grooter. Bovendien zal de eene plattelandsschatter die oude portretten aan den wand nauwelijks een blik waardig keuren, terwijl zijn collega, die wat meer van de wereld zag en weet, dat kunst tegenwoordig duur is, voor ieder prulwerk een getal van vier cijfers noteert. De bewering, dat dezelfde blinde willekeur bij de waardeering der meubelen zal heerschen, is overbodig en onjuist. Overbodig, daar wat fout is niet goed wordt, doordat men elders dezelfde fout begaat; onjuist, daar de prijzen hier over 't algemeen veel minder hoog en, voor eenzelfde type van objecten, minder uiteenlopend en vaster zijn; hier zal de fantasie den schatter slechts uiterst zelden parten spelen; van een meubel, dat meestal in veelvoudige herhalingen bestaat, gaat hij den prijs na en trekt daar voor zijn taxatie de helft of drie kwart wegens slijtage af; maar hoe moet de man de waarde bepalen van een kunstvoorwerp, terwijl zelfs van terdege der zake kundigen de taxatie's soms nog zoo uiteen kunnen loopen?

II.

De Minister »acht geen termen aanwezig tot het handhaven van den belastingvrijdom van schilderijen»; maar daar ook andere kunstvoortbrengselen, die tot dusverre waren vrijgesteld, belast zullen worden, kan men overal waar »schilderijen» staat, »kunstwerken» (zie noot 2) lezen. — »Het bezit van schilderijen is in den regel kenmerk van groote draagkracht en het argument, dat men door het belasten van schilderijen aan de ontwikkeling der kunst te kort zou doen, schijnt weinig klemmend, te minder, waar het met evenveel recht zou kunnen worden aangevoerd tegen het belasten van allerlei producten der kunstnijverheid, waarvan de fabricatie bovendien aan tal van personen werk verschaft; men denke met name aan de meubelindustrie» (Mem. v. Toel. § 7); Z. Exc. vergeet, dat ook de fabricatie van kunst werk verschaft aan talrijke personen: kunstenaars, kunsthandelaars, lijstenmakers, leveranciers van grondstoffen en gereedschappen, assuradeurs, e. a.

Nu is een argument tegen de eene belasting niet minder klemmend, omdat men het met evenveel recht tegen eene andere belasting zou kunnen aanvoeren — vooral niet, wanneer het tegen de laatste (in dit geval: op meubilair) met minder grond kan aangevoerd worden. Slechts zeer zelden kan iemand met minder meubilair toe dan hij, met het oog op de ruimte zijner woning, bezit (wat toch zeker niet voor kunst geldt); het totale meubilair-bezit zal dus kwantitatief niet dalen en de fabrikanten ervan zullen weinig schade ondervinden. — Wanneer tengevolge van de belasting inderdaad zeer kostbare

meubelen verkocht (of niet aangekocht) worden, deelt de meubelmaker het lot van den schilder; dit zal echter uiterst zelden voorkomen; maar mag men dit ook voor de kunst verwachten?

Bezit van meubilair bóven de draagkracht komt zoo goed als nooit voor, daar het, in tegenstelling met kunstbezit, bijna steeds vrij nauwkeurig (in beperkenden zin) bepaald wordt door het huis, de huishuur, dus den levensstandaard — of, wil men, den verteringsstandaard, zoodat dus de waarde van het meubilair als zoodanig desnoods als maatstaf voor de draagkracht kan beschouwd worden. Kan nu ook de waarde van het kunstbezit als maatstaf van de draagkracht beschouwd worden? Geenszins, en dit ligt voor de hand. Kunst behoudt hare waarde en de koper rekent daar op; zijn kunstbezit is niet eene vertering, maar een deel van zijn vermogen — zooals trouwens ook de wetgever het terecht beschouwt. Daarom zal men er zich mee kunnen vereenigen, dat het kunstbezit in de Vermogensbelasting betrokken wordt, maar daarom ook verbaast men er zich over, dit tevens te zien opgenomen in het ontwerp tot wijziging van de Wet op de Personeele Belasting, waarvan de Minister mededeelt, dat het »vooreerst beoogt, deze meer dan tot dusverre te maken tot een zuivere verteringsbelasting" (Mem. v. Toel., § 1)³⁾. Wie meubilair koopt, vermindert zijn inkomen door renteverlies, maar verteert, door de onafscheidelijke waarde-daling van zijn bezit, tevens zijn kapitaal — en naarmate hij dit méér kan doen, geeft hij bewijs van grooter draagkracht. Wie kunst koopt, vermindert slechts zijn inkomen — zijn vermogen blijft onaangetast; dit bewijst, dat het bezit van kunstwerken op zich zelt nog geen kenmerk van gróóte draagkracht is. Wel zal het bezit van vele zeer kostbare kunstwerken hier in den regel op wijzen. Maar in duizende gevallen bewijst het bezit van kunst slechts, dat althans eenig kapitaal (dus ook betrekkelijke draagkracht) aanwezig is en dat een deel daarvan in kunst is vastgelegd en steeds wijst het op een hoogere ontwikkeling, die aangekweekt en zeker niet tegengewerkt moet worden; de kunstbezitters behooren niet, zooals de Minister meent, uitsluitend tot de zeer draagkrachtigen, maar tevens, en voor de overgrootste meerderheid zelfs, tot de betrekkelijk draagkrachtigen, en zelfs onder hen, die zeer weinig draagkrachtig zijn te noemen, zal men ze aantreffen. Het argument, dat de Minister vóór zijne belasting aanvoert, is dus waardeloos.

Maar Z.Exc. bespreekt tevens het argument, dat, naar hij verwacht, tēgen hem zal worden gebezigd, n.l. dat door de belasting de ontwikkeling van de kunst geschaad zou worden, en zegt daarvan, dat dit »weinig klemmend schijnt". Schijn bedriegt, en zoo ooit, dan hier. Wie dit wil bewijzen, zal zoowel de materieele als de ideeële schade moeten nagaan.

De kwestie van de materieele schade wordt hoofdzakelijk beheerscht door de vraag: 1°, of het aankopen van kunst (nagenoeg) zal ophouden en 2°, of tevens de

---

3) Aangezien speculeeren in kunst nog veel meer gevaar oplevert dan in fondsen, behoeft de Minister niet te vreezen, dat men bij vrijstelling van kunst hier meer dan thans in zal beleggen, ten einde aan de effectenbelasting te ontkomen, — te minder, daar niettegenstaande deze belasting de effecten in het inkomen blijven bijdragen, terwijl kunstbezit op alle manieren renteloos is. Ten opzichte van de Vermogingsbelasting staat belegging in kunst gelijk met die in fondsen.

kunstbezitters hun eigendom (grootendeels) te gelde zullen maken. — Wanneer het aankopen van kunst ophoudt, dan beteekent dit materieele schade voor de kunstenaars en allen, die belang hebben bij den handel in kunstwerken. Op de hieraan verbonden ideëele schade behoef ik nauwelijks te wijzen. De vrees voor beperking van de kunstproductie is niet ongegrond en er is zeer weinig kans op invoer van goede werken uit het buitenland, wat toch voor eene verruiming van ons inzicht in de kunst zoo noodig is; wellicht zullen vele kunstenaars ons land verlaten — en wel in de eerste plaats zij, bij wie de scheppingsdrang het krachtigst is; het aantal en de volledigheid der tentoonstellingen (ook bij de kunsthandelaars) zal afnemen en wij zullen er weinig nieuws te zien krijgen; en dat tenslotte de belangstelling en de kunstzin zullen verslappen, wanneer het kunstbezit niet meer wordt uitgebreid en het aantal bezitters van kunstwerken niet meer toeneemt, behoeft geen betoog. — Indien de kunstbezitters niet slechts ophouden, kunst te koopen, maar er zelfs toe komen, hun eigendom — ten deele of geheel — te verkoopen, dan wordt de omvang van het verlies, mede door de dan intredende depreciatie der prijzen, nog veel grooter. Bij de bovengenoemde nadeelige ideëele gevolgen, die nu alle in veel sterkere mate zullen optreden, voegen zich dan eenige nieuwe van zeer groot belang. De uitvoer van kunst naar het buitenland zal bijna gelijken tred houden met den verkoop, daar immers het aantal zeer gefortuneerden, dat nog een enkelen nieuwen aankoop doet, klein zal zijn; wij behoeven er niet op te hopen, het goede, dat ons land verlaat, later terug te winnen: men zal er in het buitenland wel beter op passen. Daarnaast zal zich het kunstbezit, thans over duizende woningen verspreid, tot een veel kleiner aantal gaan beperken, waardoor de belangrijke rol, die de kunst in het dagelijksch leven van het gansche volk speelt, ernstig zal geschaad worden; het bezoeken van de musea en van de zeer zeldzame verzamelingen, die ten gevolge van den aanslag op de intimiteit der eigen woning voor het publiek toegankelijk worden, vormt hiervoor zelfs geen schijn van vergoeding. Ten slotte is het te vreezen, dat in maar al te veel woningen het goede, dat er uit ging, door minderwaardig werk zal worden vervangen; het kunstgevoel, hoezeer ook vooruitgaand, is nog niet zóó algemeen en zóó sterk ontwikkeld, dat het overal afwezigheid van kunst boven schijn van kunst zou verkiezen.

Ik wees op de materieele en de ideëele schade, die kan geleden worden — maar ik vraag mij af, of het nu nog wel noodig is, de overtuiging te motiveeren, dat zij bij aanneming van het wetsontwerp ook zal geleden worden. Heeft de kunst het niet zonder nieuwe vijanden al zwaar genoeg? Wanneer wij zien, hoe de kunst zich reeds thans tot het uiterste moet inspannen, om de haar toekomende plaats in het geestelijk leven van het gansche volk te veroveren en vast te houden, en hoe het den kunstenaars voortdurend moeilijker wordt gemaakt, hun werk niet te laten lijden door commercieele overwegingen, waardoor zij hun materieel dikwijls te moeilijk bestaan wat zouden kunnen verlichten, dan ligt het toch dunkt mij voor de hand, welke ramp iedere belasting van eenig belang op het kunstbezit zou veroorzaken. — Hoewel allicht voor velen overbodig, zal ik trachten, deze overtuiging nader te motiveeren.

Een ieder stelt voor zich een grens vast, tot waar hij bij het in bezit houden en het aankopen van kunst meent te mogen gaan en daar — met uitzondering van een enkelen kunstspeculant en de weinigen, voor wie kunstbezit slechts streling van ijdelheid is — iedereen geheel vrijwillig en tot eigen genot iets koopt, waarop hij (blijkens het rente-verlies) veel prijs stelt, zal men wel steeds trachten, de waarde van het kunstbezit tot aan die grens op te voeren. Tengevolge van finantieelen vooruitgang zal men de grens hooger kunnen plaatsen, tengevolge van finantieele pressie zal die lager moeten gesteld worden. De een stelt die zóó hoog, als zijn inkomen hem in verband met zijn strikt noodzakelijke uitgaven veroorlooft, een ander zal bedenken, dat kunst toch steeds eene zeer speculatieve belegging is en aan een bepaalde verhouding tusschen deze en zijn elders belegd kapitaal om voorzichtigheidsredenen vasthouden, terwijl een derde, wiens belangstelling in kunst minder of nog niet ten volle ontwikkeld is, voor zijn kunstbezit niet meer dan een bepaald percentage van zijn inkomen over heeft. Maar ik wees er reeds op, hoe allen die grens lager zullen stellen, naarmate hun finantieele lasten grooter worden. Twijfelt men er dan nog aan, dat voor de kunst elke nieuwe belasting de toekomst donkerder maakt en dat een — zelfs geringe — belasting op de kunst zelve een ware ramp mag genoemd worden?

De Minister acht het argument, dat de kunst geschaad zou worden, »schijnbaar weinig klemmend» — schuift het dus niet geheel ter zijde, maar erkent dan ook, dat een zekere mate van schade wel te voorzien is; Z. Exc. schijnt echter van oordeel, dat tegen deze de opbrengst der belasting, die op f 150.000 geraamd wordt, minstens opweegt — want, dat naar zijne meening de omvang dier schade van geen belang zou zijn, zal toch niemand veronderstellen. Het komt er dus maar op aan, den omvang der schade aan te geven; ik zal niet trachten dit te doen; mijn doel was slechts te betoogen, welke onjuistheden en onbillijkheden het wetsontwerp bevat en hoe het in de meeste gevallen practisch onmogelijk zal zijn, deze weg te nemen; van welken aard de schade is, waarmede de kunst bedreigd wordt en hoe deze nooit zal zijn te herstellen, en bovenal, hoe onjuist het is, het kunstbezit als vertering (en als maatstaf van draagkracht) te beschouwen, en hoe principieel onlogisch dus, dit te betrekken in de Personeele Belasting⁴⁾.

Zij, die over het wetsontwerp hebben te beslissen, moeten overtuigd worden van den omvang van de schade, die van een aannemen het gevolg zou zijn; daarvoor zullen, elk voor zich, wat de materieele zijde betreft vooral de kunstenaars en de kunsthandelaars zorg moeten dragen; de ideëele kant zal vooral door de kunstenaars, de verzamelaars en allen, die in kunst belang stellen, bepleit moeten worden.

10 Januari 1916.

H. TEDING VAN BERKHOUT.

---

4) De wet, waaronder wij thans leven, bepaalt, dat »door stoffeering wordt verstaan al hetgeen volgens art. 573 van het B. W. daartoe behoort, met uitzondering van schilderijen, doch met inbegrip van enz.»; dit ware aldus te wijzigen: »door stoffeering wordt verstaan al hetgeen volgens art. 573 van het B. W. daartoe behoort, met uitzondering van alle kunstwerken, en met inbegrip van producten van kunstnijverheid, echter slechts voor zooverre hun meubileeringswaarde betreft, benevens van enz.»

OPGRAVINGEN IN DE ST. SERVAASKERK TE MAASTRICHT.

De bouwgeschiedenis van de St. Servaaskerk, zooals die tot nog toe werd aangenomen, is wat men noemt een vreemde historie. Het gebouw zou in hoofdzaak dagteekenen uit de zesde eeuw, de machtige westbouw moest uit de dagen van Karel den Groote zijn, een werk van Eginhard wellicht, alleen de kruisarmen en de concha met hare torens waren uit de romaansche periode, de geheele overwelling, de zijkapellen en de kruisgang gothiek.

Een kerk van ruim 67 bij bijna 24 Meter binnenwerks — niet in Italië maar te Maastricht! —, uit de zesde eeuw . . . . een westbouw van het rijkst ontwikkelde type en met gewelven en allerlei détails, die op het eind van de twaalfde eeuw wijzen, Karolingsch . . . . het waren harde noten om te kraken, en een heele stellage van quasi-historische argumenten was dan ook noodig om deze hypothese overeind te houden, terwijl voor den westbouw dan nog moest worden verondersteld, dat eigenlijk alleen de romp oorspronkelijk, de inwendige architectuur zoo goed als geheel later toegevoegd was.

Ik heb een paar jaar noodig gehad, om in de buitengewoon grondig gerestaureerde kerk schijn en wezen te leeren onderscheiden, en intusschen ook het historisch materiaal te onderzoeken en te schiften. Het geluk diende mij in zooverre, dat ik, toen ik al zeer volledig overtuigd was van de onhoudbaarheid der gangbare voorstelling van de bouwgeschiedenis, in aanraking kwam met een Maastrichtsche belangstellende, den heer L. A. J. Keuller, die in samenwerking met den architect W. Sprenger, het gebouw herhaaldelijk had onderzocht en reeds gekomen was tot de te-boek-stelling van een zelfstandige hypothese voor de historie van de kerk. Het onuitgegeven geschrift van den heer Keuller bleek eenige van de voornaamste vraagpunten scherpzinnig gesteld en in een bepaalde lijn ernstig nagegaan te hebben, zoodat ik, ook al ben ik ten slotte tot geheel andere oplossingen gekomen, daarin toch een voortreffelijke hulp vond, toen ik een definitief onderzoek van het gebouw kon gaan ondernemen. De gulheid, waarmede de heeren Keuller en Sprenger hunne waarnemingen en opmerkingen tot mijn beschikking stelden, wil ik hier vooraf met groote erkentelijkheid herdenken.

Het resultaat van mijn bevindingen zal ik elders uitvoerig publiceeren, maar een onderdeel van het onderzoek, de ontgraving van het gebouw op verschillende plaatsen, laat zich beter afzonderlijk beschrijven, en daarvoor maak ik gaarne gebruik van de gelegenheid, mij door de redactie van dit »Bulletin» geboden.

Het meest verrassende in de kerk, en in ons land zeer ongewoon, is de aanleg van hare crypten (zie afb. 3). Men vindt n.l. onder het choor een zeer diep gelegen krocht, onder de viering een tweede, op hooger peil, en, ten westen aansluitend bij deze laatste, een tamelijk ruime gang, in oude stukken geregeld »de kleine crypt» (crypta minor) geheeten, die toegang geeft tot een klein vertrek, bekend als »het graf van St. Servaas».

Het is bij dit complex, dat ik mijn onderzoek begon. Volgens de gangbare voorstelling zou de crypt onder het choor, evenals het graf van St. Servaas, uit den tijd van

Monulphus, het einde der zesde eeuw, zijn, en ware de gang of »kleine crypt" het overblijfsel van een langere gang, die oorspronkelijk diende om uit de choorcrypt toegang te geven naar het graf. Bij den bouw van de crypt onder de viering, in 1039 gesteld, zou dan die gang grootendeels zijn afgebroken.

Bij het onderzoek van deze veronderstelling is de groote moeilijkheid, dat de crypten niet sinds haar ontstaan

Afb. 1. Oostelijke crypt der St. Servaaskerk naar het oosten.

bewaard zijn gebleven, doch afgebroken werden en, bij de restauratie van de kerk, in 1881 zijn herbouwd. Van de crypt onder de viering weten wij, dat haar afbraak in 1812 is geschied, tegelijk met die van de gang-overwelfing — het gewelf van het graf bleef ook toen gespaard —, maar van de oostelijke crypt was alleen bekend, dat zij in 1812 reeds niet meer bestond. Men kan dus den tegenwoordigen toestand niet zomaar aanvaarden, men dient eerst te weten wat er, vòòr de restauratie, nog aanwezig was, en het is niet voldoende daarnaar te informeeren bij Dr. Cuypers en Victor de Stuers, die dat restauratiewerk leidden, want het menschelijk geheugen is niet onfeilbaar. Een restaurator kan zich ook niet bepalen tot het waarnemen, het opmerken van bestaande gegevens. Hij moet die verwerken, hij interpreteert ze daarom in een of anderen

zin, en het valt dus, bijna veertig jaar later, in billijkheid niet meer van hem te vorderen, dat hij zich nog volkomen zuiver zou herinneren wat hij vond en wat hij bedacht: er is groot gevaar, dat het beeld in zijn memorie door het werk van zijn fantasie min of meer werd gekleurd.

Ik had dus naar onaandoenlijker getuigen te zoeken en vond die in de aantekeningen van Heylerhoff, ooggetuige van de afbraak van 1812, in foto's, teekeningen en rapporten,

tijdens de werkzaamheden van den herbouw gemaakt, en eindelijk in de briefwisseling en nagelaten notities van den ingenieur, oud-minister van Waterstaat, J. G. van den Bergh, die, als lid eener commissie van advies, aan de restauratie heeft medegewerkt. Behalve de foto's, die in het Rijksarchief van Limburg berusten, en de teekeningen en verslagen, die aan het Departement van Binnenlandsche Zaken behooren, maken deze stukken deel uit van het Maastrichtsch Gemeente-archief, welks beheerder, de Weleerw. heer J. M. Nuyts, ze mij met groote welwillendheid voor geruimen tijd in bruikleen afstond.

Door deze gegevens geleid, kwam ik dan tot een reeks onderzoekingen betreffende de verschillende ondergrondse ruimten in de St. Servaaskerk, nadat de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten het plan daartoe had goedgekeurd en de noodige geldmiddelen ervoor beschikbaar gesteld. Het kerkbestuur der St. Servatiusparochie en zijn voorzitter, de Z. Eerw. heer pastoor J. A. H. Wouters, hebben met groote welwillendheid dit onderzoek vergemakkelijkt, hoewel het uitteraard voor het gebruik van de kerk wel eens bezwaren gaf. De architect der Monumentencommissie, de heer G. de Hoog Hzn., zorgde met zijne bekende nauwgezetheid voor het fotografeeren, opmeten en in teekening brengen der vondsten.

I. DE CRYPT ONDER HET CHOOR.

Deze ruimte ziet er zeer onwaarschijnlijk uit: te hoog voor haar diepte, en met de armelijke pijlers, welker hoofdvorm geen verband toont met wat zij hebben te dragen: de gewelfaanzetten, veeleer een kelder dan een crypt (zie afb. 1). Bij nader bekijken blijkt de rechte oostelijke sluitmuur te zijn opgetrokken in een ruw materiaal, zonder eenige zorg voor een vlakken wand, en dan ziet men ook, dat de beide zijmuren in de meest oostelijke van de drie traveeën, welke deze crypt diep is, op dezelfde ruwe manier zijn bewerkt, heel anders dan het overige deel der muren, dat behoorlijk vlak gemetseld en met een fijne, geelachtig gekleurde pleisterlaag bedekt is. Dit ruwe deel der zijmuren sluit ook niet rechthoekig, doch in schuine richting, bij den oostelijken sluitwand aan, is in geregeld verband hiermede opgehaald, en toont eenige versnijdingen, die met nog meer klem aantoonen, dat deze muren nimmer bestemd waren in het gezicht te komen, doch fundeeringmuren zijn (zie afb. 2). Een nauwkeurige opmeting (zie afb. 3) leert al spoedig begrijpen wat er gebeurd is: toen de oude choorsluiting werd vervangen door de halfronde concha, welke thans nog bestaat, en tegelijk daarmede de oostelijke torens werden opgetrokken, heeft men den zwaren torenlast niet op de bestaande muren durven stellen; men heeft daarom de oostelijke helft der crypta afgebroken en de torens geheel nieuw gefundeerd. De muur, die thans de crypta ten oosten afsluit, dient om de torens op hun plaats te houden, hij is een verstijving, een verankering der fundamenten, en strekte tevens om het zware steenen hoofdaltaar te dragen¹⁾. Men vraagt zich daarom af:

---

1) »Eer het choor in eene halve Ronte eindigt", — zegt Heylerhoff in zijn verhaal der inwendige verbouwing van het choor in 1811 — »ontdekte men eenen zeer swaeren grondslag, van den eenen der zijde Torens tot den anderen doorlopende, wel 6 voeten dik, tot de Hoogte van het Aardewerk opgetrokken, op welke het oud Altaar gedeeltelijk rustte."

waarom heeft men, voor *dit* doel, den ouden sluitwand, den oorspronkelijken oostwand van de crypta, niet voldoende geacht, desnoods na daarin aanwezige openingen (vensters b.v.) te hebben gedicht? En zoo komt men tot verdere vragen. Heeft de vroegere oostwand van de crypta wel op deze zelfde plaats gestaan: was de crypt misschien aanvankelijk *niet* rechthoekig gesloten, of was zij wellicht grooter? Wil men deze en nog andere

mogelijkheden afdoende onderzoeken, dan is er maar één weg: door den muur heenbreken, zien, hoe hij aan den achterkant er uit ziet, en nagaan wat er achter dien muur misschien nog in den grond zit.

Ik liet dus een gat breken door den muur — die 1.39 M. dik bleek te zijn —, en vervolgens een gang graven langs zijn achterzijde (zie den plattegrond, afb. 3, bij A. De gegraven gangen zijn hierop door enkele lijnen aangegeven). Eerst werd, naar het noorden, de hoek opgezocht, gevormd door de aansluiting van den wand der halfronde concha aan den dwarsmuur. Deze hoek bleek te zijn gemetseld in verband — met de ook elders in dit gebouw opgemerkte eigenaardigheid, dat enkele blokken zòò in beide muren zijn geplaatst, dat zij gedeeltelijk binnen den hoek uitsteken. Vervolgens werd de, tot onder het peil van den vloer der crypta uitgegraven, gang in zuidelijke richting voortgezet,

Afb. 2. Noordoostelijke hoek in de oostelijke crypt der St. Servaaskerk. Links: eind van het gepleisterde oude werk, rechts de latere muur. De hoekpilaster en het gewelf zijn modern.

waarbij men op 1.90 M. uit den hoek een muurtje ontmoette in de richting west-oost, 0.45 M. dik. Daar een opmeting leerde, dat dit muurtje juist op de as stond van de noordelijke pijlers der crypta, lag de veronderstelling voor de hand, dat het een voortzetting was van den grondmuur, die de pijlers verbindt (waarover later), een aanwijzing dus, dat de crypta zich vroeger verder dan thans naar het oosten had uitgestrekt. Was

dit inderdaad het geval, dan moest in het verlengde der zuidelijke pijler-rij een dergelijk muurtje worden gevonden.

Ik liet de gang dus verder zuidwaarts graven, tot ook een tweede muurtje ontbloot was, op de plaats, waar het viel te verwachten. Duidelijk was bij beide muurtjes zichtbaar, dat zij doorliepen onder den zwaren verankeringsmuur, dat deze laatste dus was opgetrokken terwijl de eerste reeds bestonden.

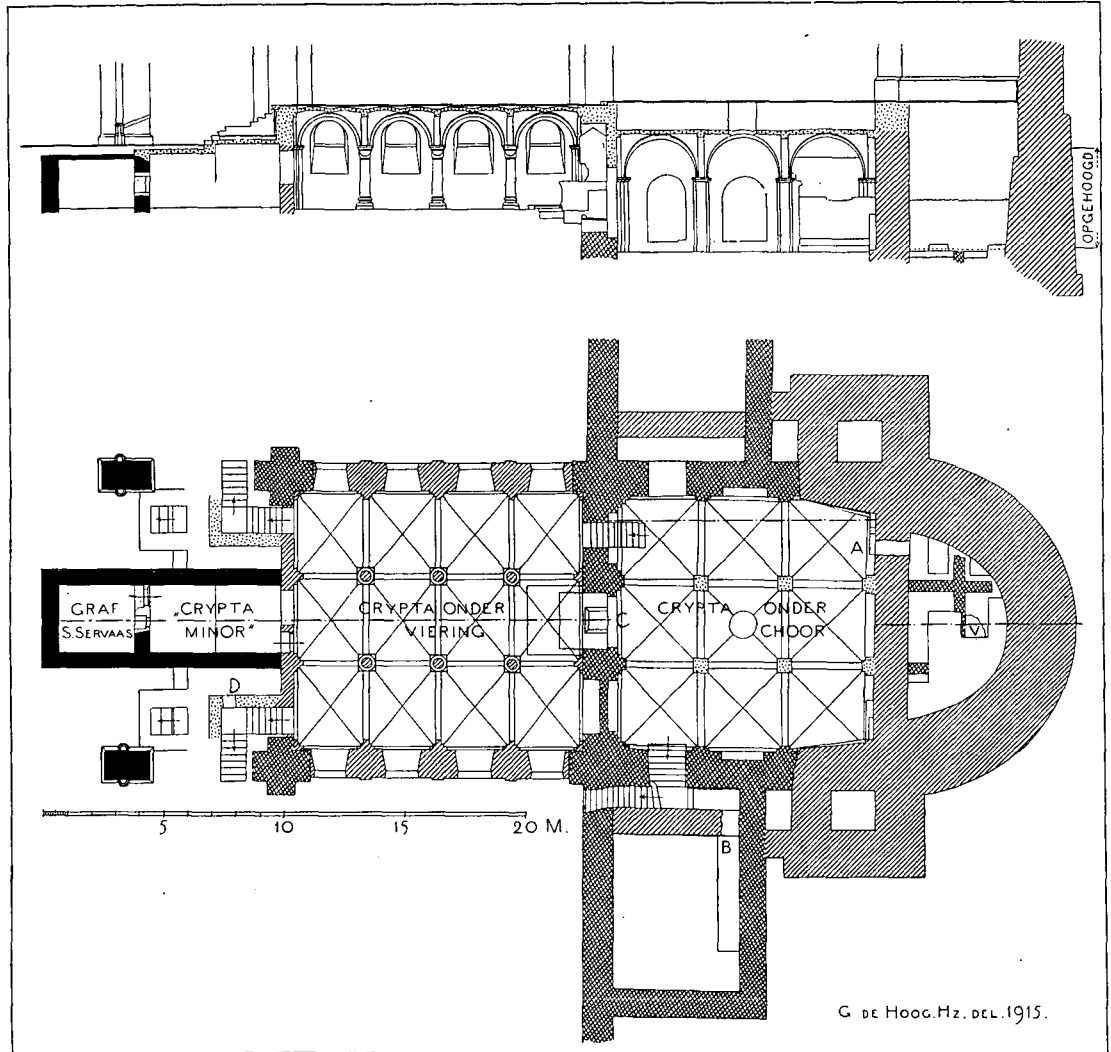
Nu dan vaststond, dat de crypt vroeger grooter geweest was, liet ik het noordelijke muurtje ontgraven in oostelijke richting, waarbij, 1.77 M. uit den verankeringsmuur, een dwarsmuurtje werd aangetroffen, dat noordwaarts kon vervolgd worden tot waar het, voor den bouw van den conchamuur, was afgebroken. In zuidelijke richting liet ik niet verder graven dan noodig was om vast te stellen, dat het tot over het midden van de crypta doorliep. Hier werd ook, oostelijk van het muurtje, bij V, een stuk van den ouden vloer teruggevonden, gietwerk, bestaande uit twee lagen van kleine stukken steen en kiezel, door mortel verbonden en met een mortellaag afgedekt, het geheel 0.16 tot 0.20 M. dik en met den bovenkant 0.15 M. gelegen boven den bovenkant van den vloer in het gerestaureerde deel der crypta, dus één trede hooger.

Ten slotte liet ik ook het van west naar oost gaande muurtje vervolgen, waarbij bleek, dat het op geringen afstand van den conchamuur ter wille van dezen was afgebroken.

Toen een en ander in tekening gebracht was, bleek, dat de grondmuurtjes elkander rechthoekig kruisten, juist op de punten, waar, volgens den aanleg van het herstelde deel der crypta, pijlers waren te verwachten, zoodat de crypta ten minste twee traveeën dieper moest zijn geweest dan zij thans is. Haar oorspronkelijke oostelijke afsluiting was dus buiten de tegenwoordige concha te zoeken. Daar de muur van deze concha zeer zwaar is en het niet waarschijnlijk leek, dat de crypta nog meer dan vijf traveeën diep zou zijn geweest, omdat men dan een priesterchoor van al te groote afmeting zou hebben gekregen, bleek de kans, dat er van den oorspronkelijken sluitmuur nog iets over zou zijn, zeer gering. Men had immers, voor den bouw van den conchamuur, een sleuf moeten graven tot groote diepte en daarvoor den ouden sluitmuur wegbreken. Alleen op de beide hoeken zou nog iets van dien muur kunnen overgebleven zijn. Dàar was dus te graven en wel, met het oog op de omstandigheid, dat wij anders buiten het terrein der kerk, in den openbaren weg zouden belanden, aan den noordkant. Hier heb ik dus een gat laten graven. Men bleef toen in omgewoelden grond, weldra met puin en kalk vermengd, tot op eene diepte van 5.53 M. beneden den bovenkant van den plint der concha, waar eindelijk het oude maaiveld bereikt werd. In de vaste leem, waaruit de bodem bleek te bestaan, vonden wij hier een segment van de oude werksleuf, waarvan de schuin afgestoken kant nog duidelijk viel te herkennen. Opmeting leerde, dat het gevonden segment deel uitmaakte van een cirkel, binnen welken de plaats gelegen was waar de noordoostelijke hoek van de crypta kon hebben gestaan, zoodat deze geheel moest zijn weggebroken. Daar oostelijk van de werksleuf zich geen muurwerk bevond, was hiermede beslist, dat de crypta oorspronkelijk vijf traveeën diep is geweest en ten oosten met een rechten

wand gesloten, omdat, indien zij een halfcirkelvormige sluiting had gehad, deze gevonden had moeten worden, wijl zij bij den bouw der nieuwe concha niet in den weg zou hebben gestaan.

Een zeer belangrijk resultaat van deze ontgraving was de vaststelling van het peil

Afb. 3. Plattegrond en lengtedoorsnede van de crypten in de St. Servaaskerk.

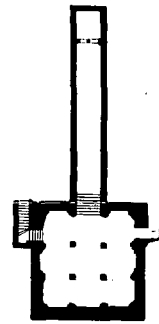
van het oude maaiveld: het bleek op gelijke hoogte te liggen als de bovenkant van het door ons teruggevonden fragment van den vloer der crypta. Thans ligt het maaiveld omstreeks 4 M. hooger, d. w. z. de crypta zit zoo goed als geheel onder den grond, en ik had daarom nog altijd geen oplossing kunnen vinden van het raadsel: hoe de crypta licht ontving.

Het is waar, dat de heer van den Bergh reeds had aangeteekend: »deze krocht

was in de beperkte beteekenis der woorden meer een benedenkerk dan eene crypta. De vloer ervan lag ter hoogte van of althans weinig beneden het maaiveld, dat sedert meer dan 2 M. is opgehoogd." Maar deze verklaring leek gewaagd, ten eerste omdat de ophooging niet ruim twee, maar vier M., moest hebben bedragen, en vervolgens omdat ik juist een stellig bewijs had gevonden, dat zij, *sinds den bouw der tegenwoordige concha*, slechts zeer onbeduidend was geweest. Dr. Cuypers had n.l. een onderzoek gelast naar de fundeering van het choor op de plaats waar de noordelijke toren bij de concha aansluit. Daarbij was gebleken, dat toren en concha zijn aangelegd op 7.43 M. beneden den bovenkant van de plint; dat zij van den aanvang af in verband zijn opgetrokken; dat de muur van den toren met zes versnijdingen op een zeer zwaren voet staat en de muur der concha, met twee versnijdingen, op een veel minder zwaren onderbouw. Zoowel bij de concha als bij den toren ligt de eerste versnijding slechts 0.36 M. beneden de oppervlakte van het daar ter plaatse bestrate terrein, zoodat het niveau bij den bouw der concha reeds dadelijk op dat peil moet zijn gebracht.

Dit geeft eene niet geringe moeilijkheid: hoe te verklaren, dat het Vrijthof kort na 1000, toen met den bouw der crypta werd begonnen ¹⁾, bijna 4 M. lager lag dan omstreeks 1180, toen de crypta is afgebroken ²⁾ en door de nog bestaande concha vervangen? De natuurlijke ophooging van den bodem, voor plaatsen met druk verkeer gewoonlijk op een voet per eeuw gesteld, heeft in Maastricht vermoedelijk minder bedragen. Men kan dit nagaan ten westen der St. Servaas. Hier bevindt zich de bij de restauratie ontgraven voet van den westbouw, omstreeks 1100 begonnen ³⁾, 1.60 à 1.70 M. beneden de tegenwoordige bestrating, zoodat de ophooging ± 20 c.M. per eeuw blijkt te bedragen. En bij het choor is de bodem in minder dan twee eeuwen 4 M. gerezen! Er blijft niet anders over dan aan opzettelijke ophooging te denken. Een aanwijzing in deze richting geeft de omstandigheid, dat het vroeger om het choor gelegen kerkhof met trappen bereikt moest worden (zie: *Annuaire de la province du Limbourg*, 1828, p. 147), zoodat het overige deel van het Vrijthof belangrijk lager lag en eerst langzamerhand de geleidelijke glooiing is tot stand gekomen, welke het plein thans vertoont ³⁾. Waarom die ophooging is geschied, kan ik hier niet verklaren, maar dat zij zich in verloop van tijd over het geheele plein heeft uitgestrekt, schijnt vrijwel te blijken uit de omstandigheid, dat aan den oostkant van het plein (de kerk staat aan de westzijde) in 1821 de grondslagen van een groot gebouw, vermoedelijk den keizerlijken pals, 14 voet -- dus ruim 4 M. --

Afb. 4. Reconstructie van de oostelijke crypt der St. Servaas-kerk volgens Dr. Cuypers.

1) Ik neem n.l. aan, dat deze crypt behoort bij de in 1039 gewijde kerk. Het bewijs hiervoor lever ik elders.

2) Ook deze dateering zal ik elders bewijzen.

3) In 1594 werd een hek geplaatst om te beletten, dat paarden en andere dieren het kerkhof binnendrongen (*Publ.*, XLIII, 315). Toen was dus blijkbaar het hoogte-verschil tusschen kerkhof en plein reeds geëffend. Een tekeningetje van Klotz in het Britsch museum bewijst, dat in de tweede helft der 17de eeuw het kerkhof reeds bij het plein aangetrokken was.

onder den grond zijn gevonden (Publications, XLIII, p. 321; vgl. Annuaire, 1829, p. 107).

Hoe dit zij, het probleem van de verlichting der crypt is door de terugvinding der oude terreinhoogte opgelost. En het feit, dat de kerk zòoveel hooger ligt dan de crypt, dat de vloer van het choor slechts drie treden boven dien van de kerk was verheven, wordt verklaard, indien men bedenkt, dat de St. Servaas tegen de oostelijke helling van, en op, een heuvel is gebouwd. Het choor is aan den voet dier helling gezet, bij eene kerk, die boven op den heuvel stond, en zoo deed de aanleg van een diepe crypt zich van zelf aan de hand.

Zoo wist ik dan nu, dat de crypta vroeger vijf traveeën diep en rechthoekig gesloten was geweest, en dat zij vensters kon hebben gehad. Des te vreemder leek het daarom, dat in de overgebleven zijmuren geen vensters aanwezig waren. In de meest westelijke travee hebben de zijmuren elk een doorgang, waarvan die aan de zuidzijde bij de restauratie gebezigd is om er een trap in te leggen, terwijl die aan den noordkant gedeeltelijk gevuld is gelaten met het ruwe metselwerk, waarmede zij blijkbaar is gedicht toen de crypt grootendeels werd afgebroken. In de volgende travee vertoonen de zijmuren beide een spaarveld, zonder spoor van venster. Het scheen dus zaak ook van deze muren den buitenkant te onderzoeken, en daartoe bestond te meer reden, omdat Van den Bergh had aangeteekend, tijdens de restauratie gezien te hebben, dat deze muren ook aan den buitenkant gepleisterd waren, zoodat zij oorspronkelijk binnenmuren schenen te zijn. Thans zijn zij dat inderdaad, want op ongeveer 0.85 M. afstand bevindt zich een tweede muur, en van de aldus ontstane gang is aan de zuidzijde bij de restauratie gebruik gemaakt, om daarin een trap te leggen, welke de reeds vermelde trap in de muurdikte met de kerk verbindt. Het bordes, dat den overgang van de eene trap naar de andere vormt, wordt ten oosten begrensd door een muur, die op de bestaande opmetingen even dik was aangegeven als de zijmuur der trap. Ik liet nu dien gepleisterden oostelijken muur doorbreken en het bleek toen, dat hij van baksteen en slechts één steen dik is, — blijkbaar eerst bij de restauratie gemaakt. De ruimte er achter was geheel gevuld met grond. Ik liet dien tot ongeveer manshoogte wegruimen tot den oostelijken sluitmuur van de tegen het transept aangebouwde ruimte, die op het niveau van den kerkvloer sinds eeuwen als portaal dienst doet, bereikt werd.

Het bleek nu, dat de buitenkant van den cryptmuur van een plint voorzien was, die 0.05 M. voorsprong had en 2.06 M. boven den vloer der crypt eindigde; dat deze muur geheel bedekt was met een lichtgeel gekleurde pleisterlaag en dat deze zich voortzette op den sluitmuur van het »portaal", zoodat deze twee muren de wanden van één vertrek gevormd hadden. Tot meerder zekerheid liet ik in den hoek het pleister gedeeltelijk wegnemen en kon toen constateeren, dat deze hoek in verband was gewerkt. Daarentegen was ook duidelijk te zien, dat de zuidelijke zijmuur van onze gang later tegen den oostmuur van het »portaal" was aangezet. Ook in dezen zijmuur liet ik nu een gat breken (bij B) en toen bleek, dat de pleisterlaag op den portaalmuur doorging langs de volle dikte van den zijmuur en dan langs een onregelmatige lijn ophield. Het metselwerk

van den portaalmuur kreeg hier ook een ruwer aanzien, dan het op de bepleisterde gedeelten, onder de hier en daar weggenomen pleisterlaag, had, doch een doorgaande stootvoeg of veranding, die zou aantoonen, dat bij een ouderen muur later een nieuw stuk was aangetrokken, liet zich niet vinden. Daar de muur in dit gedeelte zeer vochtig was, schijnt het dan ook niet onmogelijk, dat de pleisterlaag is afgevallen, hoewel het dan vreemd blijft, dat op geen enkele plaats eenig spoor ervan zou zijn overgebleven.

In ieder geval was nu gebleken, dat de gang, waarin thans een trap ligt, niet oorspronkelijk is, en dat zich aan weerszijden van de crypta aanvankelijk ruimten hebben uitgestrekt, veel breeder dan de gang, maar waarvan de afmeting nog niet met zekerheid is na te gaan. Teneinde op te sporen op welke hoogte in deze ruimten de vloer heeft gelegen, liet ik langs den zijmuur der crypt in de diepte graven. Er is echter geen vloer gevonden — hetgeen begrijpelijk is, omdat die weggeruimd moet zijn voor den bouw van den gangmuur —, en de bepleistering hield op langs een zeer onregelmatige lijn, waarvan het diepste punt ruim 1 M. boven den vloer der crypt lag. Er is dus vermoedelijk een niveau-verschil geweest van ongeveer 1 M. tusschen de crypt en de zijvertrekken — die men gerust als cryptkapellen mag aanduiden, aangezien deze, in geheel overeenkomstigen aanleg, voorkomen in de St. Pieterskerk te Utrecht, de St. Lebuinus te Deventer — beide uit de eerste helft der elfde eeuw, waaruit ook de oostelijke crypt in de St. Servaas moet dagteekenen —, en in de St. Maartenskerk te Emmerik, welker crypt in het midden of de tweede helft der elfde eeuw gebouwd is¹⁾.

De door Dr. Cuypers in dit Bulletin (V, blz. 126 v.) toegelichte reconstructie der crypt (zie afb. 4) was dus door deze onderzoekingen, wat den plattegrond betreft, geheel onhoudbaar gebleken, en er bestond nu des te meer aanleiding na te gaan in hoeverre de onwaarschijnlijke opstand nog te handhaven viel.

Alvorens hieraan te beginnen, moest ik gebruik maken van de gelegenheid, door de laatst beschreven ontgraving geboden, om te onderzoeken, in hoeverre de door pastoor Schmeits voorgestelde reconstructie²⁾ van het choor der St. Servaaskerk aannemelijk was. Deze betoogt, dat, vóór den aanleg van het transept, het driebeukige middenschip heeft doorgelopen tot het tegenwoordige priesterchoor, hetwelk hij, op de concha na, tot de oorspronkelijke kerk rekent, en dat de zijbeuken ook langs het choor waren doorgetrokken, zoodat de »portaalmuur" later zou zijn gebouwd (zie afb. 16 B). De portaalmuur was reeds even oud als de crypt gebleken, meer oostelijk hadden de zijbeuken dus zeker niet doorgelopen, maar nu ik langs dien portaalwand toch had laten graven, was het eenvoudig na te gaan, of de zijbeuken zich tot aan den portaalmuur hadden uitgestrekt, door die ontgraving voort te zetten tot de plaats waar de zijbeukmuur bij den portaalmuur moest aansluiten. Het resultaat was, dat geen spoor van een muur in de richting oost-west gevonden werd. Ik heb toen onder den vloer van het transept op

1) Clemen, Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, II¹, (Kreis Rees), S. 34.

2) Zie: P. Schmeits, La basilique de St. Servais à Maestricht bâtie par St. Monulphe et ses constructions romanes.

drie plaatsen eveneens naar dien muur laten zoeken (tegen de wanden en in het midden), doch ook daar zonder gevolg, zoodat nu wel vaststaat, dat de zijbeukmuur daar nimmer bestaan heeft, want er is geen reden denkbaar, waarom hij onder den vloer zou zijn weggebroken, indien hij er geweest is.

Keeren wij nu tot de crypt terug. Zij is overwelfd met riblooze kruisgewelven, aangelegd op muraal- en gordelbogen, en gedragen op pilasters tegen de wanden en op pijlers in de ruimte. Dat het gewelvsysteem getrouw volgens den oorspronkelijken toestand is uitgevoerd, kan men duidelijk zien, omdat tegen de wanden de gewelfaanzetten tot

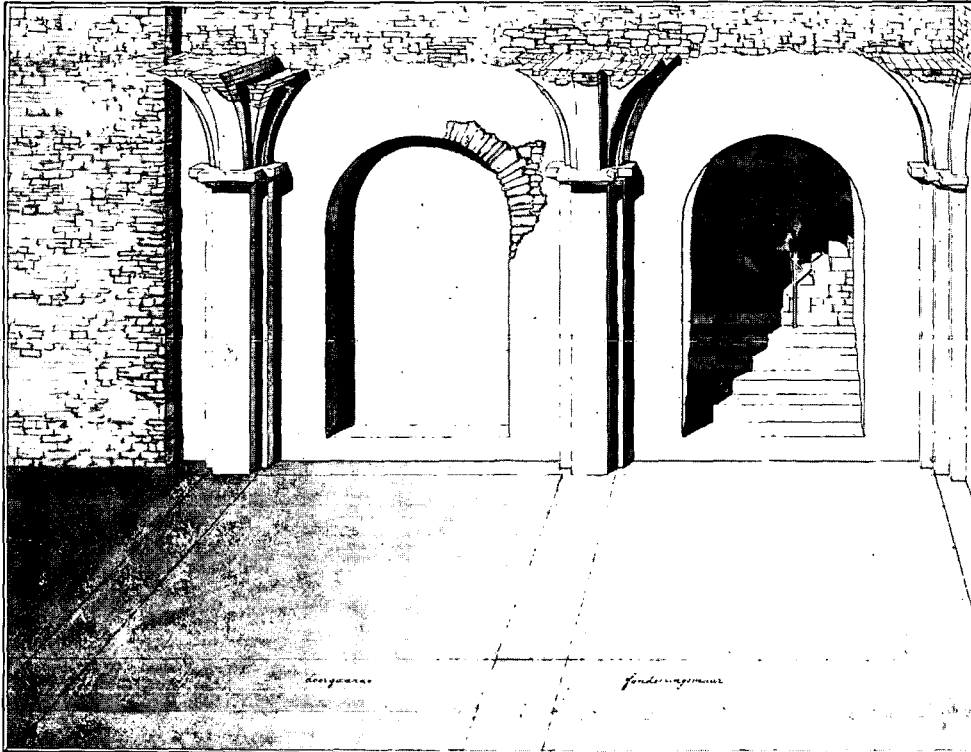
Afb. 5. Noordwand van de oostelijke crypt in de St. Servaaskerk, vóór de restauratie.

voldoende hoogte zijn gespaard gebleven, blijkens de overblijfselen der oude bepleistering en blijkens de hierbij gereproduceerde foto (zie afb. 5), die weergeeft wat men in 1881 gevonden heeft. Het eenige, wat deze foto niet laat zien, is: wat er van de vrijstaande dragers nog over was. De heer de Stuers vertelde mij, dat daarvan *niets* teruggevonden was, dat men alleen grondmuurtjes had aangetroffen in dwars- en lengterichting, op welker kruispunten de dragers hadden gestaan.

Hiermede schijnt in strijd, dat de commissie van advies voor de restauratie der St. Servaaskerk, bestaande uit de heeren J. G. van den Bergh, J. Gosschalk en L. C. Hezenmans, in haar rapport van 15 Juni 1881 (in het archief v. h. Dept van B. Z.) schreef: »Vier

vierkante pijlers waarvan de grondslagen aanwezig zijn, onderling en met de wandpilasters door grondmuren vereenigd, verdeelen den vloer in negen vierkante vakken, het gewelf in even zooveel vierkante schilden."

Men heeft hier ongetwijfeld met eene minder juiste redactie te doen, want dat er inderdaad *niets* van de pijlers gevonden is, blijkt uit tal van gegevens. Heylerhoff, die in 1812, toen de westelijke crypta afgebroken is en in verband daarmee de choorvloer verlaagd, de oostelijke krocht gedeeltelijk ontgraven heeft gezien, noteerde: »onder den vloer heeft men ontdekt twee ligte smalle van mergel gemetselde grondslagen, welke in

Afb. 6. Perspectivische teekening van den zuidwant der oostelijke crypt in de St. Servaaskerk, vóór de restauratie. De trap is fantasie.

de lengte doorlopende, dit gedeelte der choor in dry geleike deelen doorsneden." De dwarsmuurtjes heeft hij blijkbaar niet opgemerkt, maar waren er nog overblijfselen van de pijlers aanwezig, dan had hij toch zeker niet geconcludeerd, dat de verwachting »nog onderaardsche vertrekken en zeldzaamheden te vinden" teleurgesteld was, want hij zou begrepen hebben, dat die overblijfselen van dragers op een gewelf wezen.

Het blijkt voorts, dat er, bij de restauratie, verschil van meening bestaan heeft over het materiaal, waaruit de pijlers moesten opgetrokken worden. In haar rapport aan den Min. v. B. Z. schreef de commissie van advies: »De pijlers kunnen gemaakt worden

van bewerkten breuksteen uit het Maasdal." In de nagelaten papieren van den heer van den Bergh liggen echter twee briefjes van Dr. Cuypers, waarin hierop wordt teruggekomen. 18 Mei 1881 schrijft Dr. Cuypers: »De pijlers in de oude krocht kunnen zeer goed van breuksteen gemaakt worden, zij moeten bepleisterd worden." En 21 Mei d.a.v.: »Indien ik breuksteen geschreven heb, zoo was dat eene vergissing — de pijlers in de oostkrocht worden in ruw bekapte vierkante steenen gemaakt." Was er iets van de pijlers gevonden, dan zou zulke weifeling natuurlijk niet mogelijk zijn geweest.

Ik heb ten overvloede van alle voeten der pijlers het pleisterwerk tot den vloer laten weggappen, en overal bevonden, dat zij van den grond af uit nieuw materiaal bestonden.

En een volledige bevestiging, dat de pijlers geheel nieuw zijn, dat er geen centimeter van hunnen voet gevonden is, verkreeg ik nog zeer onlangs, toen, bij gelegenheid eener nieuwe ordening van de teekeningenverzameling van het Dept van B. Z., een perspectief is teruggevonden van den in 1881 aangetroffen toestand, waarop men duidelijk de grondmuurtjes ziet, *zonder eenig overblijfsel van pijlers* (zie afb. 6). In Dr. Cuypers' ontwerp voor de restauratie zijn dan ook, op den plattegrond, de pijlers aangegeven in rood, dus als niet aanwezig.

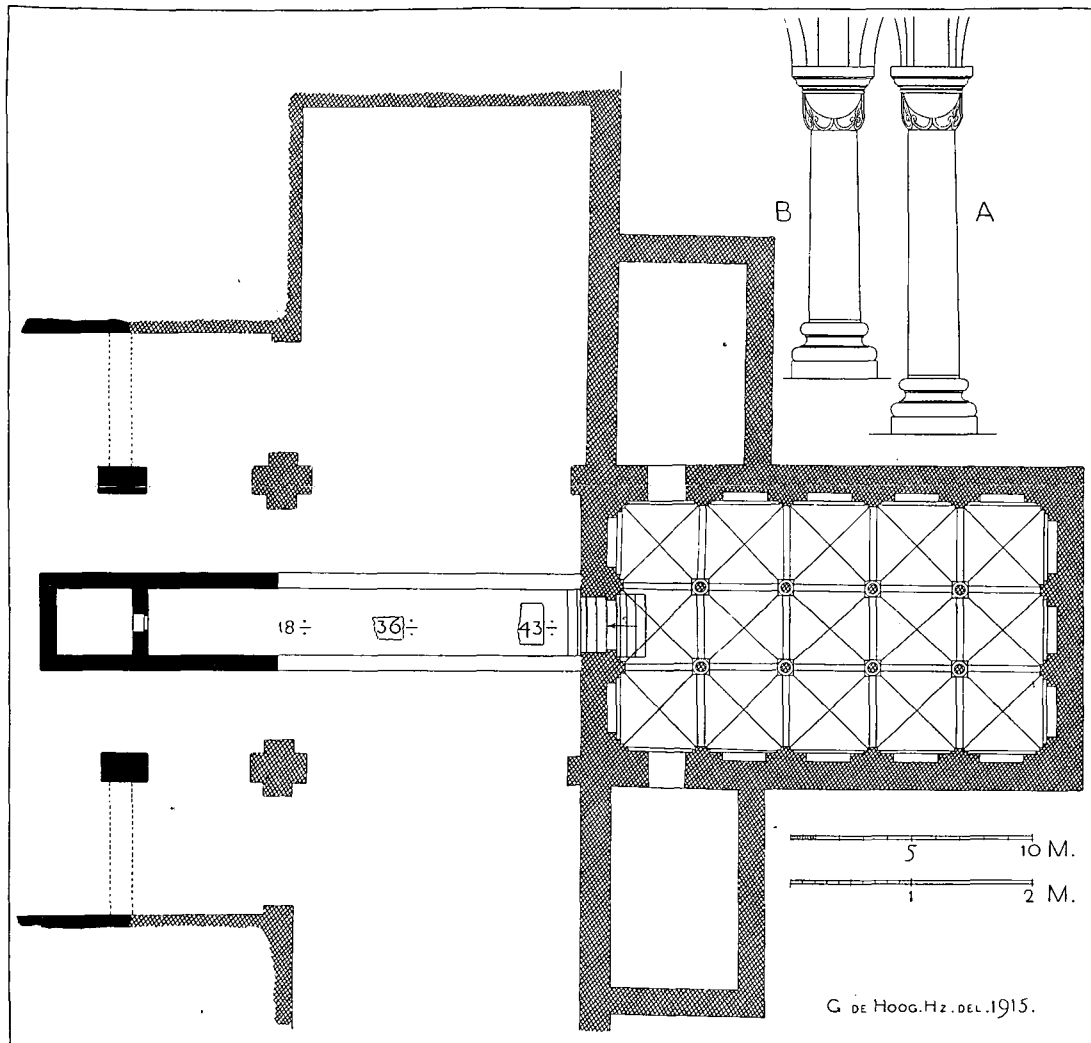
Ik sta erop, het ontbreken van elke aanwijzing betreffende het bestaan van pijlers zoo secuur vast te leggen, omdat het mij duidelijk is geworden, dat de overwelving der crypt *niet op pijlers, doch op zuilen* heeft gerust. De bouw der crypt is wel ongetwijfeld zeer slordig uitgevoerd, maar dit bewijst niets voor een hoogen ouderdom, nu de aard der gewelfconstructie, de aanwezigheid n.l. van gordel- en muraalbogen, volkomen zeker stelt, dat wij hier een *reeds tot hooge ontwikkeling gekomen, romaansch* kruisgewelf voor ons hebben. Bij dit systeem is een vierkante pijler als drager zoo goed als ondenkbaar in een zoo groote en voor kerkelijk gebruik bestemde ruimte als de oostelijke crypt der St. Servaaskerk.

Maar er is meer: indien hier pijlers hadden gestaan, dan zouden zij nimmer verdwenen zijn. De oostelijke crypt is onbruikbaar geworden, toen zij door den aanleg van de concha met torens haar licht verloor. Men heeft toen, om haar te vervangen, de crypt onder de viering gebouwd, op veel hooger niveau, en daardoor moest de choorvloer, boven de oude crypt, aanmerkelijk rijzen (zie de lengtedoorsnede der crypten op afb. 3). Men heeft het blijkbaar gewaagd gevonden op de gewelven der oude crypt den noodigen grond te brengen, die den nieuwen vloer moest dragen, men heeft dien vloer ook niet, zooals bij de restauratie geschied is, op balken gelegd, maar het eenvoudiger gevonden de gewelven uit te breken en de geheele crypt aan te vullen. Er zou in deze omstandigheden geen enkele reden zijn voor het afbreken der pijlers, het ware tijd en geld verspillen dat te doen. Stonden er echter zuilen in de crypt, dan werd het een geheel ander geval: zij waren, als monolithen, in hun geheel te vervoeren en, evenals hun basementen en kapiteelen, kon men ze overal elders gebruiken. In dit geval kwamen zij al bijzonder te pas: voor den bouw n.l. van de nieuwe krocht.

Er hebben dus zuilen gestaan in de oostelijke crypta, die — nu wij haar oude

afmetingen hebben teruggevonden en de zoowel archeologisch als aesthetisch onmogelijke pijlers opgeruimd —, een zeer aannemelijk bouwwerk geworden is.

In de crypt onder de viering zijn de zuilen met hun kapiteelen nieuw, doch de basementen oud¹⁾. En er ligt in die crypt een oud kapiteel, dat de heer de Stuers, naar hij mij vertelde, in het museum te Maastricht had aangetroffen en naar deze crypt laten

Afb. 7. Voorloopige reconstructie van den plattegrond der crypten in de St. Servaaskerk, vóór de verbouwing in de twaalfde eeuw. (N.B. 43—, moet zijn: 53—).

1) In het »Verslag over de herstellingswerken uitgevoerd aan de St. Servaaskerk te Maastricht in het jaar 1881'', door het kerkbestuur bij schrijven van 28 Januari 1882 ingediend aan den Min. v. B. Z. (archief v. h. Dept. van B. Z.) wordt verklaard: »zes zandsteenen schachten met gebeeldhouwde kapiteelen werden op de van ouds bestaande voetstukken geplaatst.'' En in het rapport der commissie van advies wordt aangeraden deze schachten te maken van Udelfanger zandsteen.

overbrengen, omdat hij meende, dat het daaruit wel afkomstig kon zijn. De in verhouding tot hun middellijn tamelijk hoge basementen, die nog niet den later gebruikelijken aanloop naar de zuil vertoonen, en dit teerlingkapiteel met zijn eigenaardig, als met een opgelegd koordje, bewerkte versiering, dragen geheel het karakter van de elfde eeuw. Plaatst men tusschen hen in een zuil van de hoogte, die in de oostelijke crypt noodig

Afb. 8. Scheimuurtje tusschen kleine crypt en graf, zuidwestelijke hoek: in verband.

zou zijn, en op het kapiteel den gewelfaanzet, dan ontstaat een zeer aannemelijke combinatie (zie de reconstructie op afb. 7, bij A), een beter geheel eigenlijk dan de vereeniging van basement en kapiteel oplevert met de zooveel kortere zuilen in de vieringscrypt, die nu wat plomp lijken, terwijl men bij den abacus van het kapiteel noode het uitstek mist voor de formeelen (zie afb. 7, bij B).

Afb. 7 geeft dan een voorloopige reconstructie van den plattegrond der crypt, waarbij voor de basementen en zuilen de omvang is vastgesteld op grond van de hierontwikkelde hypothese. Vensters heb ik daarin niet laten teekenen, omdat wij geen gegevens hebben om hunne grootte te bepalen. Men ziet echter, dat zoowel in den oostwand als in de zijmuren der drie oostelijke traveeën vensters geweest kunnen zijn.

Elders betoog ik, dat de crypt waarschijnlijk in haren oostwand door twee deuren onmiddellijke gemeenschap met het Vrijthof had. Vanuit de kerk moet zij toegankelijk geweest zijn door middel van trappen in de cryptkapellen, daar van de drie bogen in den westwand, waarin trappen geweest zouden kunnen zijn, de beide zijdelingsche van den aanvang af gesloten zijn geweest, blijkens het pleisterwerk op het spaarveld in den eenen, nog ongerept bewaarden boog, terwijl de middelste de verbinding heeft gevormd met eene ruimte, tot welker onderzoek een tweede reeks van ontgravingen noodig was.

II. DE »KLEINE CRYPT" EN HET GRAF VAN ST. SERVAAS.

De in oude bescheiden als »kleine crypt" aangeduide ruimte, ten westen van de crypt onder de viering, is 5.40 M. lang en 2.80 M. breed. Door een wand, waarin een smalle, lage doorgang en een getralied venstertje, is zij gescheiden van het z.g. graf van St. Servaas, eveneens 2.80 M. breed, doch 3.25 M. lang. In beide ruimten ligt de vloer op gelijke hoogte, doch het tongewelf, waarmede zij zijn overdekt, heeft in het graf zijn hoogste punt 2.10 M., in de westelijke helft van de kleine crypt 2.30 M., en in de oostelijke helft 2.60 M. boven den vloer (zie de lengte-doorsnede

op afb. 3). Dit verschil in de overwelfing gaf eenige aanleiding tot het vermoeden, dat de geheele aanleg niet tegelijkertijd zou zijn ontstaan — maar ook hier hebben wij niet met een origineelen toestand te doen, doch gedeeltelijk met eenen herbouw uit het jaar 1881.

Bij de slooping der vieringscrypt in 1812 is nl. ook het gewelf van de kleine crypt afgebroken. Dat in het graf echter bleef gespaard: »deezen kelder” — zegt Heylerhoff — »het gewelfzel iets lager liggende dan de vloer der kerke, is bij de verandering van 1812 ongehindert gebleeven; men heeft eenen nieuwen ingang gemaakt in den boog, welke gedekt is door eenen vierkanten steen, viermaal grooter als de andere belegsteenen, zonder opschrift.” Hieruit valt op te maken, dat het gewelf der kleine crypt ook vroeger hooger lag dan dat van het graf, daar men anders het eerste even goed als het laatste zou hebben in stand gelaten. Maar het blijft de vraag of het hoogteverschil tusschen de twee helften van de kleine crypt oorspronkelijk is.

Thans kan ik bewijzen, dat dit niet het geval is. In een briefje van 19 April 1881 schreef Dr. Cuypers nl. aan den heer van den Bergh: »Het gewelf van de confessie [d. i. de kleine crypt] is op last van den Deken lager dicht geslagen dan zulks vroeger het geval was. Ik heb last gegeven dit te veranderen, de teekeningen zullen zulks aanwijzen. Deze rectificatie staat in verband met de plaatsing van het altaar van St. Servaas in de Bovenkerk op de confessie.” Inderdaad geeft het ontwerp voor de herstelling over geheel de kleine crypt

Afb. 9. Westwand van het graf, noordelijke hoek: in verband.

één doorlopend tongewelf te zien, op de hoogte welke het thans alleen in de oostelijke helft heeft. Het altaar van St. Servaas is op deze teekening aangegeven waar het ten slotte ook geplaatst is, en nu nog staat, nl. tusschen de trappen naar de viering. Doch een vroeger project — blijkbaar dat, hetwelk Dr. Cuypers in zijn briefje bedoelde — plaatste dit altaar meer naar het westen. De Deken heeft hiertegen begrijpelijk bezwaar gehad om het ruimteverlies; hij heeft het altaar meer oostelijk laten zetten, om daardoor het niveau van den kerkvloer eveneens verder oostwaarts te kunnen aanhouden, en daar-

voor was het noodig een deel van de kleine crypt lager te welfen. De oorspronkelijke toestand was echter anders: de kleine crypt was *tot het graf* op ééne hoogte overkluisd. Het muurtje tusschen crypt en graf rees dus boven den kerkvloer uit, *en de vloer lag, van hier af, twee of drie treden hooger*. Dit gegeven, waarvan het uitnemend belang allen vroegeren onderzoekers is ontgaan, geeft een sleutel tot de bouwgeschiedenis van de kerk.

Afb. 10. Scheimuur tusschen kleine crypt en vieringscrypt, noordelijke hoek: geen verband.

Dit alles weet ik nu, maar ik heb het eerst kunnen achterhalen, toen ik langs anderen weg de bouwgeschiedenis reeds gevonden had. Want eerst zeer onlangs zijn de restauratie-ontwerpen van Dr. Cuypers terechtgekomen, die mij den weg deden vinden naar het bij het Dept. van B. Z. berustende dossier betreffende de herstellingswerken, waardoor de losse papieren van Van den Bergh eerst goed begrijpelijk werden. Zoolang ik deze gegevens niet kende, moest ik, wegens het hoogteverschil in de overwelfing, twijfelen aan de eenheid van de kleine crypt. Daarom liet ik een strook van haren zuidwand van het pleisterwerk ontdoen. Het bleek toen, dat de geheele muur uit ononderbroken, doorgaand werk bestond, en verdere ontblootingen bewezen, dat het scheidingsmuurtje, in de twee oorspronkelijke hoeken, met de zijmuren in verband was opgetrokken (zie den zuidwestelijken hoek op afb. 8), zoodat ook de kleine crypt en het graf tegelijkertijd moesten zijn gebouwd.

Nu kwam ik tot de vraag: hoe waren deze ruimten toegankelijk vóór de vieringscrypt bestond? Om dit te achterhalen heb ik eerst den westwand van het graf onderzocht. Toen hier, langs den grond over de volle breedte van den wand, en, in de hoeken, ook van de zijmuren, een breede strook pleister was weggenomen, viel te constateeren, dat de westwand met de zijmuren in verband was gemetseld (zie den noordelijken hoek op afb. 9),

dat hij dus de oorspronkelijke sluiting vormde, en dat hij nimmer eene deur had gehad. Daar tegen den westwand bij de restauratie een schildering is aangebracht, moest ik zijne bovenhelft onaangeroerd laten. Sedert heb ik echter in het dossier van B. Z. een aantekening van Deken Rutten aangetroffen, blijkens welke men, tijdens de restauratie, in de noordelijke bovenhelft een met een dun muurtje van ruw metselwerk gedicht gat heeft

gevonden, ter oppervlakte van een vierkante el, — stellig bewijs, dat een ingang in den westelijken muur oorspronkelijk niet bestaan heeft.

Ten oosten sluit de kleine crypt thans aan bij de vieringscrypt. Hier bleek, bij wegneming van de pleisterlaag in de hoeken, dat de westelijke muur van de vieringscrypt *niet in verband met de zijmuren van de kleine crypt is gemetseld* (zie den noordelijken hoek op afb. 10), maar later daar tegenaan gezet. Had op dezelfde plaats ook vroeger een dwarsmuur gestaan, dan zou men dien zeker niet hebben weggebroken, zoodat de zijmuren der kleine crypt vroeger verder oostelijk moeten hebben doorgelopen, en een eventueele oorspronkelijk oostelijke toegang dus niet meer aanwezig kan zijn. Denkt men zich echter deze zijmuren voortgezet tot den westmuur van de oostelijke crypt, dan blijkt dat de daarin aanwezige boog (bij C op afb. 3) uitmondt in de aldus ontstane gang, en dat een trap in dien boog de verbinding kan hebben gevormd van den lageren vloer in de choorcrypt naar den hooger in die gang. Op afb. 7 is dit, ten gerieve van den lezer, door lijnen *schematisch* voorgesteld — de *feitelijke* gemeenschap was, als nog zal blijken, anders (zie afb. 13).

De veronderstelling, dat een gang de kleine crypt aan die onder het choor zou hebben verbonden, is ook tijdens de restauratie reeds gemaakt, en men heeft toen een belangrijke bevestiging van hare juistheid gevonden. Onder den vloer nl. van de vieringscrypt zijn, in de aslijn van de kleine crypt, op twee plaatsen overblijfselen aangetroffen van een ouden vloer, samengesteld op dezelfde wijze als die in de choorcrypt. Op afb. 7 zijn die fragmenten ingetekend, waarvan het oostelijke 0.53, het westelijke 0.36 M. lager ligt dan de vloer in het graf en de kleine crypt. Het oostelijke fragment was, blijkens de zuiver rechthoekige zijden, op de volle breedte bewaard, zoodat de verbindingsgang nauwer was dan de kleine crypt. Waar deze in elkander overgingen is natuurlijk met deze gegevens alleen niet na te gaan. Wel meent Pastoor Schmeits sporen van de zijmuren der verbindingsgang over zoo goed als hare geheele lengte te hebben gevonden (*o.c.*, p. 21), waaruit zou blijken, dat zij ten westen 0.20 M. nauwer was dan ten oosten, doch hij geeft niet aan op welke plaats hij de geringste wijdte vond, en zijne veronderstelling, dat de verbindingsgang zou hebben aangesloten bij denzelfden muur, die thans de vieringscrypt van de kleine crypt scheidt, is stellig onjuist te achten, sinds wij weten, dat deze muur later is gebouwd dan de kleine crypt. Ik heb dit punt moeten laten rusten, omdat het alleen — misschien — beslist zou kunnen worden door den vloer van de vieringscrypt op te breken, hetgeen te kostbaar zou zijn geworden. Een gissing, die mij waarschijnlijk voorkomt, bespreek ik straks nog even. Het staat in ieder geval vast, dat de kleine crypt aan die onder het choor verbonden is geweest door een omstreeks 1.70 M. breede gang, welker vloer, met enkele treden, klom tot het niveau van de kleine crypt, en bij den muur, die haar van de choorcrypt scheidt, 1.39 M. boven den vloer daarvan lag. Voor de verevening van dit verschil moet dus een trap hebben bestaan in den boog, waarmede de scheimuur doorbroken is. — en inderdaad vertoont de vloer in dezen boog, trapsgewijs, een klimming.

Afb. 11 geeft dezen boog te zien uit de oostelijke crypt. Het door den muraalboog van het gewelf omlijste muurveld is doorbroken door een rechthoekige opening, gedekt door een naar de hoeken bijgeronden segmentboog. In deze opening staat een muurtje, dat den segmentboog open laat, en waarin een rondbogig gedekte doorgang aanwezig is met onregelmatige zijden. Ten westen staat tegen dit muurtje het altaar van de vieringscrypt, dat — gezamenlijk met het muurtje zelf — een voetstuk draagt, waarop een steenen reliekkist rust. In deze doorgang nu, en onder het altaar, klimt de vloer als de treden van een trap, ingesloten tusschen, vooral aan den zuidkant, onregelmatige wangen (zie plattegrond en doorsnede op afb. 13).

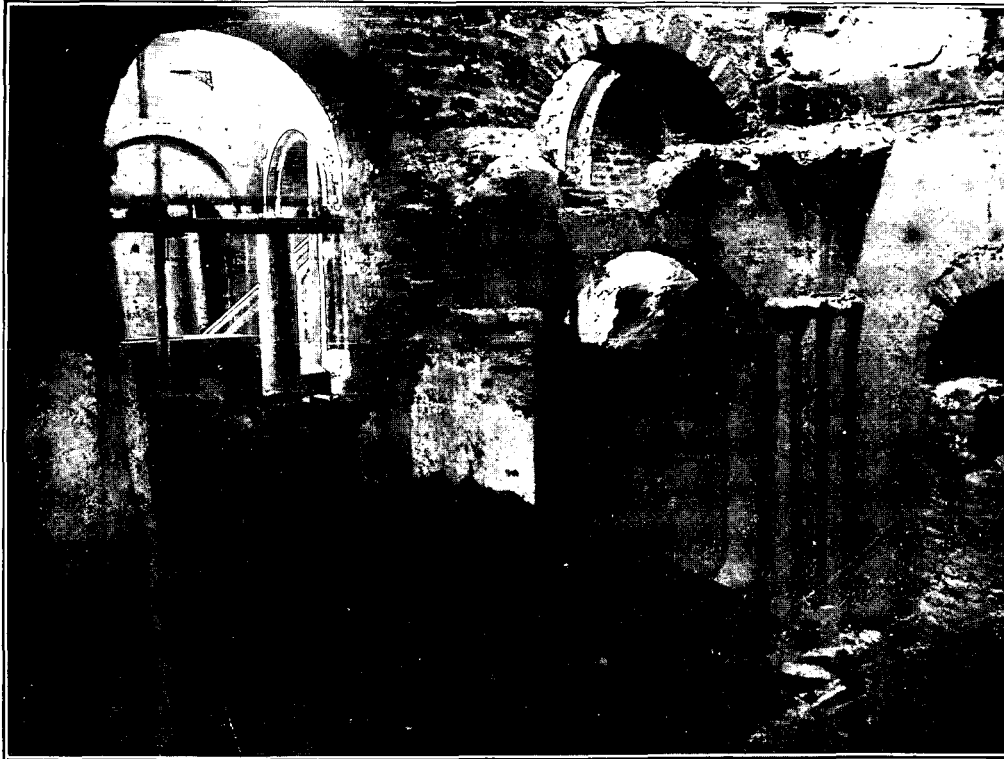

Afb. 11. Doorgang in den muur tusschen de oostelijke- en de vieringscrypt.

Daar, op den vloer na, alles gepleisterd is, valt het moeilijk na te gaan wat van dezen vreemden aanleg oud, wat nieuw is. Gelukkig bestaat er een foto, tijdens de restauratie genomen. Vergelijken wij deze (afb. 12) met den tegenwoordigen toestand (afb. 11), dan blijkt, dat de muraalboog van het gewelf der choorcrypt grootendeels was afgebroken (de groote boog, dien men ziet, is de muraalboog uit de vieringscrypt), doch dat de doorgang, tot op ongeveer twee derden van de hoogte der pilasters, gesloten was met een muur, die, over een klein deel van zijn oppervlak, in den noordelijken hoek, gepleisterd was en verder uit ruwe steenen bestond, zonder eenig spoor van een opening. Deze muur staat in hetzelfde vlak als de spaarvelden in de andere traveeën, en was, voor zoover gepleisterd, tegelijk met de pilasters gebouwd. Daar het echter niet valt aan te nemen, dat men, toen de choorcrypt indertijd is volgestort, eerst de wanden zou hebben ontdaan van de pleisterlaag — die dan ook overal elders nog aanwezig is —, moet het ongepleisterde, ruwe werk een latere vulling zijn. Dit wijst er dus op, dat het

34

spaarveld in deze travee vroeger een opening had: Nog thans is het oude pleisterwerk van het nieuwe te onderscheiden. Het reikt niet verder dan 0.21 M. uit den kant van het spaarveld. Denkt men zich nu, dat de verbindingsgang naar de kleine crypt op hare volle breedte door het spaarveld heen was voortgezet, dan zou zij 0.18 M. uit den kant van het spaarveld daarin uitmonden. De meerdere breedte van het oude pleisterwerk bewijst, dat de doorgang een iets breederen strook van het spaarveld overliet, maar dit zeer geringe verschil (van 3 tot 4 centimeters) behoeft ons niet te beletten aan te nemen, dat de opening in het spaarveld ongeveer dezelfde wijdte had als de verbindingsgang.

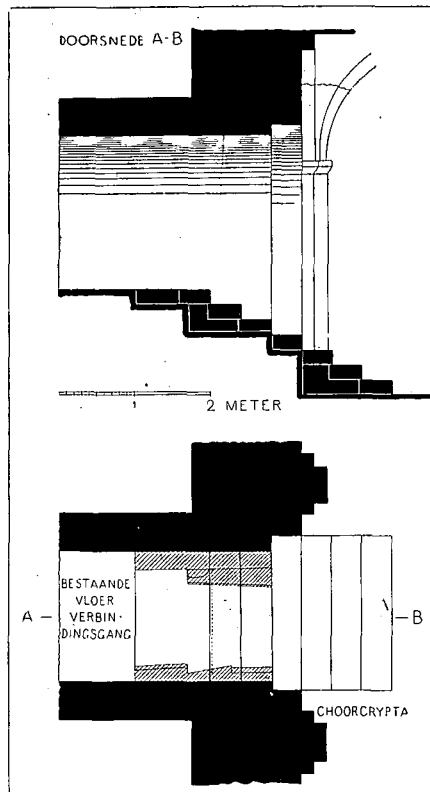

Afb. 12. Muur tusschen de oostelijke- en de vieringscrypt, vóór de restauratie.

De thans bestaande onregelmatigheden in de wangen der opening zijn dan te beschouwen als de overblijfselen van metselwerken, waarmede men, toen de choorcrypt buiten gebruik werd gesteld, deze verbinding heeft dichtgemetseld, en wel op zoodanige wijze, dat zij tegelijk konden dienen om het altaar der vieringscrypt te dragen en het ten deele daarop rustende voetstuk. Deze eigenaardige schikking bestond nl. van oudsher, gelijk o.a. blijkt uit een teekening van Heylerhoff.

De wanden van de doorgang uit de choorcrypt naar de verbindingsgang laten zich dus zonder bezwaar reconstrueeren, maar dit is niet het geval voor den vloer. Deze

vertoont thans, trapsgewijs, verhoogingen, doch daar deze zoowel van hoogte als van oppervlak ongelijk zijn, en ook niet de geringste sporen van uitslijting door gebruik vertoonen, hebben zij niet de treden van een trap gevormd. Neemt men echter aan, dat zij als onderlaag van treden hebben gediend, en dat men, alvorens de doorgang dicht te metselen, de hardsteenen platen, die erop lagen, wegnam, om ze elders toe te passen, dan blijken de aanwezige niveau-verschillen met eenige aanvullingen bruikbaar voor een trap, die, met drie treden vóór den scheiwand, van den vloer der choorcrypt naar dien van de verbindingsgang stijgt (zie afb. 13).

Afb. 13. Reconstructie der oorspronkelijke doorgang van de oostelijke crypt naar de verbindingsgang met de kleine crypt.

Sinds den bouw der choorcrypt, waren de kleine crypt en het graf dus vanuit deze, door de verbindingsgang, toegankelijk. Maar aangezien deze laatste ruimten ouder zijn dan de eerste — wat nog zal blijken —, bleef te onderzoeken, hoe men ze vroeger betreden kon. Om hunnen hoogen ouderdom heb ik toen gedacht, dat zij deel zouden uitgemaakt kunnen hebben van een aanleg in den geest der zeer oude crypten, die o. a. in St. Gallen, Werden en Chartres hebben bestaan. Daar is n.l. het met een confessio verbonden graf van den heilige omgeven door gangen en van daaruit toegankelijk. Het kwam er dus op aan te weten, of aan weerszijden van de kleine crypt en het graf vroeger gangen hadden bestaan, en daarom liet ik, op het bordes van de zuidelijke trap naar de vieringscrypt (zie afb. 3 bij D), den noordelijken muur doorbreken.

Men kwam toen al spoedig in een ledig graf terecht, van zeer oude constructie: samengesteld van onregelmatige steenen, aan den binnenkant bedekt met een pleisterlaag, waarop nog sporen van roode kleur, en in den vorm van een overwelfden sarkofaag. Wees dit graf er reeds op, dat hier wel nimmer een gang zou hebben bestaan, toen een deel van den bodem van het graf was weggebroken en de buitenkant van den muur der kleine crypt bereikt, toonde de ruwe bewerking daarvan, dat hij niet bestemd was geweest om in het gezicht te komen. Peilingen bewezen ook, dat er geen vloer lag langs dezen muur. Terzijde van de kleine crypt heeft dus geen gang bestaan. En toen er later gelegenheid kwam den vloer der kerk op te breken, en de zijmuren van het graf gedeeltelijk te ontgraven, bleek, dat ook daar nimmer zijgangen waren geweest.

De wijze, waarop de kleine crypt en het graf, vóór den bouw van de choorcrypt, toegankelijk waren, moet dus een andere zijn geweest dan die van de voorbeelden, welke

ik op het oog had. Ik geloof ten slotte een zeer waarschijnlijke oplossing te hebben gevonden, maar licht die elders nader toe. In de reconstructie van den oudsten plattegrond der St. Servaaskerk (afb. 19) heb ik echter door stippellijnen laten aangeven hoe ik mij die oplossing denk, die ook de verbinding tusschen de latere choorcrypt en de kleine crypt vereenvoudigt.

Hier blijft nu nog eene merkwaardige bevinding mede te deelen betreffende de communicatie tusschen de kleine crypt en het graf.

Thans bevinden zich in den muur, die deze beide ruimten scheidt, en die, als reeds gezegd, altijd bestaan heeft, een zeer lage en smalle deur en een venstertje. Daar van beide de kozijnen niet oorspronkelijk schenen, heb ik, aan den westkant, van een deel van dien muur het pleister laten verwijderen. Toen bleek het volgende (zie afb. 14). Om het deurkozijn te plaatsen, heeft men een rechthoekige opening gebroken door den scheimuur tusschen het graf en de kleine crypt, vlak tegen den noordwand aan. In den oostkant van deze opening stelde men het steenen kozijn, waarvoor, om het voldoende hoogte te kunnen geven, een deel der dikte van het tongewelf werd weggekapt. Van den bovendorpel van het kozijn werd de opening, naar haren westkant toe, eenigszins boogvormig bijgehaald, en daarna kwam een dikke pleisterlaag het zeer ruwe werk wat fatsoeneeren.

Bij het venstertje kwam aan de zuidzijde een oude kant voor den dag, maar de bovendorpel en de noordelijke kant bleken ieder een stuk van een sarkofaagdeksel te zijn. Bedenkt men, dat het venstertje thans niet in het midden van den scheimuur staat, doch meer naar het zuiden, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat het vroeger

Afb. 14. Muur tusschen de kleine crypt, het z.g. graf van St. Servaas. Westkant.

breeder is geweest — waardoor het dan wèl in de as stond —, en aan den noordkant werd versmald om plaats te maken voor de deur. *Oorspronkelijk bestond er dus geen deur tusschen de kleine crypt en het graf, doch waarschijnlijk wel een venster.*

III. DE BOVENKERK.

De aanleg der St. Servaaskerk vertoont eene onregelmatigheid, die dadelijk in het oog valt: het schip is acht traveeën diep; de drie beuken worden door pijlers gescheiden, en zoowel deze pijlers als de intercolumniën zijn in de zeven westelijke traveeën alle even breed, doch de pijlers, die de zevende travee, oostwaarts, aan de achtste verbinden,

Afb. 15. Pijler tusschen de zevende en achtste travee in de St. Servaaskerk, aan den noordkant.

zijn belangrijk breeder en deze travee is ook dieper dan de overige. De scheibogen in de achtste travee hebben dus grooter spanning, zijn hooger dan de andere. De impost, waarop zij aanvangen is daarenboven anders, en iets hooger geplaatst, dan voor de overige bogen (zie afb. 15). En eindelijk zijn de vensters, welker as in alle andere traveeën recht boven het zenith der scheibogen staat, in de achtste travee niet in het midden, doch meer naar het westen geplaatst.

Vroegere onderzoekers hebben terecht begrepen, dat dit alles geen toeval kon zijn, doch wees op eene verbouwing van de kerk, bij die bredere pijlers aangevangen. Denkt men zich nu deze pijlers even breed als de andere, en begint men dan van hunnen aldus gerestitueerden oostkant de ten westen bestaande travee-indeeling door te zetten, dan blijkt, dat de afstand tusschen deze pijlers en de hoeken van priesterchoor en transept door vier zulke traveeën juist wordt in beslag genomen. De conclusie ligt voor de hand: het driebeukige schip was oorspronkelijk elf (7 + 4) traveeën diep en sloot onmiddellijk bij het choor aan, maar terwille van den bouw van het dwarspand heeft men de achtste en volgende traveeën afgebroken, vervolgens den laatsten pijler van het oude werk verbreed, waarna er — al was het transept wijder genomen dan het middenschip — voor de nieuwe achtste travee grooter breedte moest overblijven, dan de oude traveeën bezaten. Met verschil in opvatting betreffende den aanleg van het choor hebben zoowel Dr. Cuypers als Pastoor Schmeits zich de oorspronkelijke gedaante der St. Servaaskerk gedacht volgens deze redeneering — gelijk hunne hierbij gereproduceerde reconstructies doen blijken (afb. 16).

Er bestaat intusschen een zeer ernstig bezwaar tegen deze oplossing. Dat de vensters in de achtste travee uit het midden staan, kan men, bij dezen gedachtengang, alleen

verklaren, indien men aanneemt, dat zij de oude vensters zijn, nog over uit den vroegeren toestand, toen deze travee niet dieper was dan de andere. Dit is alleen mogelijk, indien de muur, waarin deze vensters zich bevinden, nog de oorspronkelijke muur is. Nu is de onderhelft van dezen muur, volgens Dr. Cuypers en Pastoor Schmeits, *niet* de oude —

en zij moeten dus aannemen, dat die onderhelft over eene breedte van 4.50 M. is weggebroken, *terwijl de bovenhelft bleef bestaan*. Inderdaad zegt Pastoor Schmeits (o. c., p. 60): »pour éviter toute reconstruction inutile, l'architecte a commencé par démolir le pilier D (d. i. de westelijke pijler der negende travee), *en étayant le mur supérieur*, ce qui pour des murs de cette épaisseur et en matériaux très durs, était un travail facile”.

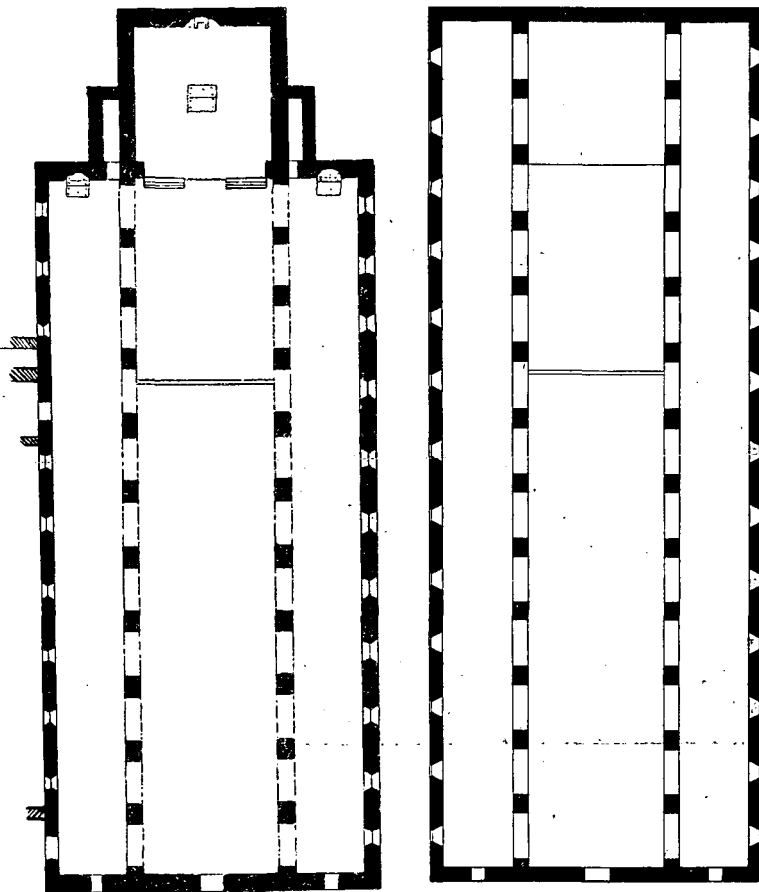
Ik zeg niet, dat dit onuitvoerbaar is. Maar voor een romaanschen bouwmeester, die niet over de materialen en werktuigen van onzen tijd beschikte, was het toch waarlijk geen kleinigheid een muur, van omstreeks 4.50 breed, 10 M. hoog en 1 M. dik, *elf meter boven den grond* overeind te houden.

En welk een onzinnig werk zou dit geweest zijn, waar de geringe besparing aan

materiaal geheel werd teniet gedaan door het verlies aan arbeid: men stelle zich maar eens het schoorwerk voor, dat de steenmassa zou moeten ondervangen!

Hoe fascineerend de hypothese dan ook leek — vooral nu ik reeds wist (als boven uiteengezet), dat de oostelijke voortzetting der zijbeukmuren, welke zij veronderstelt, nooit

Afb. 16. Reconstructie van den oudsten plattegrond der St. Servaaskerk.

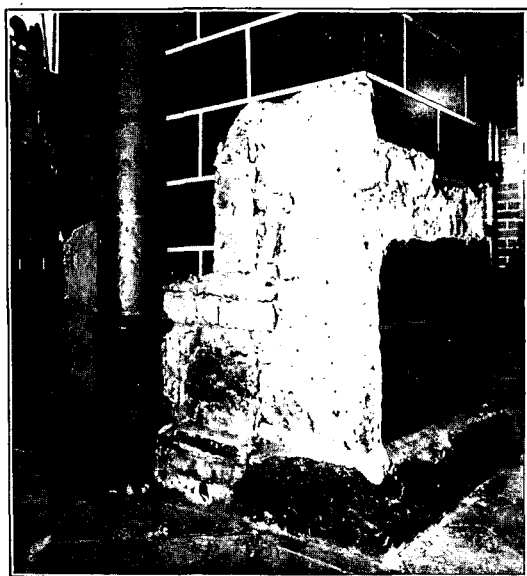

A
volgens Dr. Cuypers.

B
volgens Pastoor Schmeits.

bestaan had, kon ik haar niet zonder nader onderzoek aanvaarden, en besloot dus na te gaan of de bredere pijlers inderdaad waren verbreed. Daartoe liet ik, bij den zuidelijken pijler, een deel van den zuidkant (den buitenkant dus) van de pleisterlaag ontdoen. Het resultaat stelde teleur (zie afb. 17): men kan wel zien, dat er aan dezen pijler geknoeid is, maar dat hij verbreed zou zijn, laat zich noch ontkennen noch bevestigen. Ik heb toen den noordelijken pijler aan binnen- en buitenkant van het pleister laten ontdoen. De buitenzijde was alweer weinig beslissend, maar bij den binnenkant ontbrak elke aanduiding van eene verbredening (zie afb. 18).

Opmerkelijk scheen mij, dat bij beide pijlers de oostelijke hoeken zoo weinig kantig waren bewerkt, maar van het meeste belang, dat aan den buitenkant der pijlers

Afb. 17. Buitenkant van den zuidelijken pijler tusschen de zevende en achtste travee in de St. Servaaskerk.

wèl, aan den binnenkant *niet* scheen veranderd te zijn ¹⁾. Een onregelmatigheid in de muren boven de onderzochte pijlers kreeg daardoor bijzonder gewicht. Zoowel aan den noord- als aan den zuidkant van het middenschip n.l. vertoonen de bovenmuren, tusschen den impost der pijlers en de waterlijst, een geringe, door pleister bijgeronde verdikking. Aan den zuidelijken muur is zij nauwelijks te meten, in den noordmuur bedraagt zij 3 c.M. en bevindt zij zich op 0.17 M. oostelijk van den westkant van den pijler (zie afb. 15).

Ik vroeg mij af wat die verdikking kon beduiden . . . en kreeg een gelukkigen inval: »er moet hier» — zoo redeneerde ik — »een muur dwars door de middenbeuk hebben bestaan; hier eindigde dan vroeger het schip en begon het choor: die verdikking wijst op een triomfboog».

Ik laat in het midden of de verdikking inderdaad met een triomfboog iets te maken heeft — de veronderstelling was nuttig. Want zij deed mij verder overwegen: »als bij deze pijlers het choor begon, dan eindigden hier ook de zijbeuken, en het onregelmatige werk, dat wij aan den buitenkant der pijlers vonden, wijst dus op de afbraak van de sluitwanden der zijbeuken. Maar dan moet ik, onder den vloer, de grondslagen van die sluitwanden nog vinden.» Zoo liet ik dan in de zuidelijke zijbeuk, tegen den breeden pijler aan, den vloer opbreken en toen kwam, nog geen halven meter daaronder, een 1.13 M. dikke dwarsmuur voor den dag, met den pijler in verband gewerkt, en ten zuiden aansluitend

1) De schuine groef, die men op den pijler (afb. 18) ziet (ook aangegeven, op afb. 3), is de moet van een in de 18de eeuw daarlangs gelegde trap, naar het z.g. »balcon», toen voor de viering uitgebouwd.

bij den zijbeukmuur, doch hier, aan den oostkant, over een deel van zijne dikte weggebroken, om de latere verlenging in oostelijke richting van den zijbeukmuur in den bestaanden muur te kunnen inwerken. In de noordelijke zijbeuk kon ik bezwaarlijk laten graven wegens de nabijheid der Sacramentskapel. Toch vond ik ook hier het bewijs, dat er een sluitwand gestaan had, want de buitenkant van den middenschipmuur vertoont, onder het dak van de zijbeuk, een 0.92 M. breede strook van later ingezette steenen, juist op de plaats, waar de sluitwand aan den middenschipmuur moet verbonden geweest zijn.

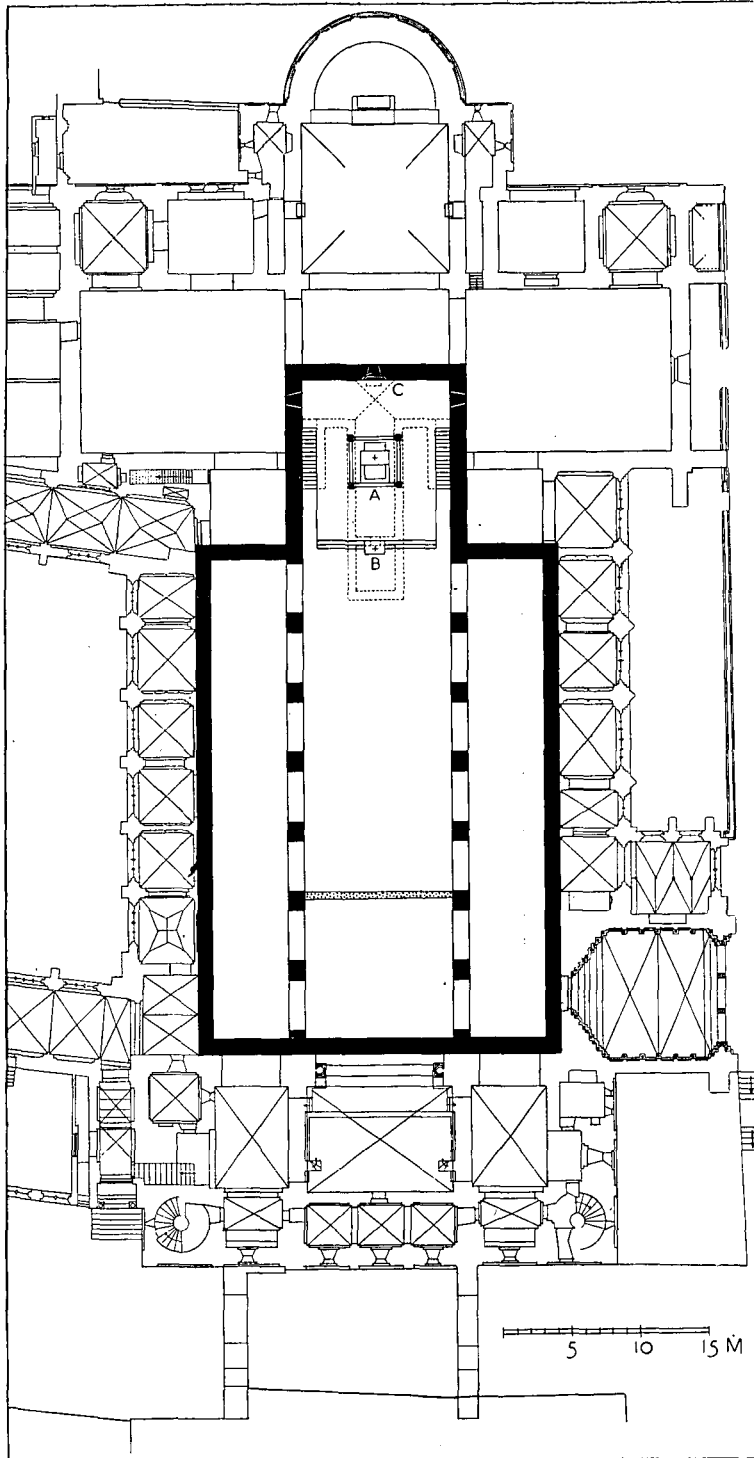
De zijbeuken waren dus oorspronkelijk slechts zeven traveën diep. Denkt men zich nu de teruggevonden oostelijke sluitwanden der zijbeuken dwars door het middenschip verbonden, dan blijkt de aldus ontworpen scheiding samen te vallen met den muur, die — in den benedenbouw — het z.g. graf van St. Servaas scheidt van de kleine crypt. Ik bewees reeds, dat die muur vroeger boven den vloer van het schip uitrees, en dat, ten oosten, de vloer twee of drie treden hooger lag. Zoo is dan geen twijfel meer mogelijk: hier begon, in de oude kerk, het verhoogde priesterchoor.

De grootere breedte der merkwaardige pijlers is nu verklaard: zij zijn ten deele het overblijfsel van de zijmuren van het choor, dat dus even wijd was als het middenschip. De diepte van dit oorspronkelijke presbyterium kan (op een hier niet nader te bespreken wijze) worden afgeleid uit den aanleg van de vieringscrypt — en zoo is het dan mogelijk geworden den ouden plattegrond van de St. Servaaskerk te reconstrueeren, gelijk in afb. 19 is geschied.

Het scheen intusschen niet onmogelijk, dat deze reconstructie nog niet de oudste gedaante van de kerk weërgaf; het kon b.v. zijn, dat de pijlers, die thans het middenschip van de zijbeuken scheidten, overblijfselen waren van de buitenmuren eener veel kleinere driebeukige kerk. In dat geval zouden in het middenschip, evenwijdig aan de pijlers, grondmuren moeten bestaan, waarop de dragers zich hadden verheven, die in dat zeer kleine kerkje de beuken scheidten. Een sleuf, dwars door het middenschip gegraven, moest deze grondmuren kruisen en dus voor den dag brengen. Ik besloot daarom tot het graven van zulk een sleuf, en toen heeft het toeval mij al bijzonder gediend.

Afb. 18. Binnenkant van den noordelijken pijler tusschen de zevende en achtste travee in de St. Servaaskerk.

Afbeelding 19.

Plattegrond der St. Servaaskerk met aanduiding van haren oudsten vorm.

A: ciborium, waaronder hoofdaltaar met reliekschrijn van St. Servaas.

B: altaar tusschen de trappen naar het choor (boven het z. g. graf van St. Servaas).

C: nis met altaar in de T-vormige crypt, die door drie vensters licht kon ontvangen.

In het westen: grondslag van een tijdelijken muur, opgetrokken terwille van den bouw van het westchoor.

Wegens de houten bevoering, waarop de banken in het middenschip staan, kon de sleuf, welke ik noodig had, alleen in het westelijk deel van de kerk worden gemaakt. Ik liet haar graven, waar die bevoering ophoudt, dat is — van het westen geteld — tusschen het tweede pijlerpaar. Geen spoor echter van muren in de lengterichting werd gevonden: het middenschip is dus niet uit een kleinere kerk ontstaan.

Maar wij ontblootten hier een doorgaanden muur van noord naar zuid! Hij was niet zwaar gefundeerd en slordig aangelegd, niet eens overal even dik, en voor een zoo breeden muur

uiterst dun (van 0.39 tot 0.55 M.). Grondslag van een vroegeren westgevel kan hij niet wezen, reeds om zijn zwakte, maar ook omdat de zijmuren van het schip, aan den buitenkant over groote hoogte zichtbaar, geen spoor van een lateren bijbouw vertoonen. Ook bleek, dat de gevonden muur in de zijbeuken niet was doorgezet. Slechts ééne verklaring blijft over: wij hadden den grondslag teruggevonden van den lichten, tijdelijken muur, waarmee men het schip der kerk ten westen heeft afgesloten, toen met den westbouw werd aangevangen. Voor de zijbeuken heeft men toen blijkbaar een houten afsluiting voldoende geacht; en men moest natuurlijk met deze afschutting op behoorlijken afstand van den geprojecteerden westbouw blijven, om de noodige ruimte te houden voor besteigering, aanvoer van materialen en verder verkeer. Op afb. 19 is de ligging van dezen merkwaardigen muur door een spikkel-harceering aangegeven.

Aangemoedigd door dit toevallige succes, durfde ik eindelijk den Pastoor vergunning vragen den kerkvloer ook te mogen opbreken dicht bij de viering. Daar ligt n.l. een slechts met losse stoelen bezette strook, waaronder — in het midden — het z.g. graf van St. Servaas, zoodat ik hier den buitenkant daarvan zou kunnen bereiken. Toen ik de gewenschte toestemming verkregen had, liet ik den vloer opbreken, beginnend bij den breeden pijler aan den zuidkant. Vlak onder de vloertegels bleken hier groote blokken mergel te liggen, onregelmatig van vorm, doch met gladden bovenkant. Zij waren zoo groot en zaten zoo vast, dat een der blokken in tweeën gehouwen moest worden om verwijderd te kunnen worden. Toen eindelijk een van de helften kon worden opgenomen en omgekeerd . . . . bleek het, aan den in leem gelegden onderkant, met beeldhouwwerk te zijn versierd. De andere helft werd nu met groote zorg eveneens vrijgemaakt, beide fragmenten maakten wij schoon — en wij hadden toen vóór ons een stuk mergel, dat blijkbaar deel had uitgemaakt van een met redents versierden boog. In tamelijk hoog relief was er de figuur in uitgehouwen van een naakten man, met kroon op het hoofd en met de voeten in een emmervormige badkuip. Naar den stijl te oordeelen, scheen het stuk uit de veertiende eeuw te dagteekenen. Ik vermoedde, dat het een fragment was van het oksaal, dat in de kerk gestaan heeft en in 1731 is afgebroken¹⁾. Tal van daarna gevonden fragmenten — voor welker ontgraving Jhr. Mr. Victor de Stuers het geld beschikbaar stelde — hebben dit vermoeden bevestigd, en ik hoop later over deze belangrijke vondst nader verslag te geven.

Voor het eigenlijke doel van mijne onderzoekingen was het intusschen van grooter gewicht, dat wij, gelijk ik al vroeger zeide, konden vaststellen, dat ook aan weerszijden van het »graf» van St. Servaas geene gangen hadden bestaan, en dat wij de trappen terugvonden, die, vóór den bouw van het oksaal, toegang gaven tot de vieringscrypt. Zij zijn aangegeven op afb. 3.

Tusschen twee omstreeks 0.70 M. dikke, aan den binnenkant gepleisterde muren,

---

1) 4 Juni 1731 besluit het kapittel: »scribendum artificibus quod ad dejiciendum odeum septimana proxima venire poterint.» De Maasgouw, 1895, blz. 30.

liggen de treden van Namensche steen, 1.12 M. lang, 0.38 M. breed en ongelijk van hoogte (bij de zuidelijke trap 0.215, bij de noordelijke 0.175 M.). Bij beide trappen is slechts één trede geheel te zien, daar tusschen hare wanden, aan oost- en westkant, muurtjes zijn gebouwd, waarop het oksaal gestaan heeft. Dat deze trappen bij de vieringscrypt behooren, en niet in verband staan met de kleine crypt, blijkt daaruit, dat zij erop zijn aangelegd het fundament van de vieringspijlers vrij te laten, die nog niet bestonden, toen de kleine crypt gebouwd werd. Bij den bouw van het oksaal moesten deze trappen vervallen; de toegang naar de vieringscrypt is toen verlegd naar de plaats, waar zij bij de restauratie opnieuw is aangebracht.

Na de hier beschreven gravingen, heb ik nog twee andere ondernomen. De eene gaf geen stellig resultaat, de andere is nog niet voltooid. Beide echter hebben zij geen invloed op de belangrijke uitkomst van dit onderzoek met spade en pikhouweel, die ik ten slotte nog even kort wil samenvatten.

In het noodzakelijk verband gebracht met de critisch gezuiverde historische gegevens en met de resultaten van een langdurig onderzoek der bovengrondsche deelen van het gebouw — gezamenlijk het onderwerp der uitvoerige studie, welke ik elders uitgeef, — stellen de opgravingen ons in staat in den vóór-gothischen aanleg van de St. Servaaskerk (afgezien van den westbouw) drie perioden met volkomen zekerheid te onderscheiden:

I. Dadelijk, nadat de kerk van Monulphus in 881 door de Noormannen was verwoest, is op een heuvel een nieuwe kerk gebouwd, bestaande uit een driebeukig schip van zeven traveeën en een rechthoekig gesloten choor. Onder het choor lag een waarschijnlijk T-vormige crypt, en ten westen daarvan een ontoegankelijk vertrek, waarin vermoedelijk de marmeren sarkofaag van St. Servaas stond, wiens gebeente in een schrijn op het hoofdaltaar werd bewaard.

II. Kort na 1000 heeft men ten oosten van deze kerk, tegen de helling van den heuvel, een lang dwarspand gebouwd en een diep, rechthoekig priesterchoor met zijkapellen, en vervolgens dit nieuwe deel aan het oude verbonden door het oorspronkelijke presbyterium af te breken en op de plaats van de westelijke helft daarvan het oude schip oostwaarts met ééne travee te verlengen. Onder het nieuwe choor strekte zich eene crypta uit, door cryptkapellen geflankeerd, en met een smalle gang aan de T-vormige oude crypt verbonden. Na deze vergrooting werd de kerk in 1039 gewijd.

III. In de tweede helft der twaalfde eeuw is het choor van 1039 grootendeels afgebroken en de rechthoekige sluiting vervangen door een halfronde concha, door torens geflankeerd. De choorcrypt verloor nu haar licht, werd daarom volgestort, en vervangen door een nieuwe crypt op hooger peil, onder de viering, zoodat het grootste deel der T-vormige crypt moest verdwijnen. Tegelijkertijd zijn verschillende kapellen en aanbouwen opgetrokken, een en ander omstreeks 1180 voltooid.

Door verschillende harceeringen is deze ontwikkeling op afb. 3 aangegeven.

JAN KALF.

NEDERLANDSCHE ZEGELSTEMPELS.

Het Kon. Penningkabinet is in het bezit gekomen van een aantal belangrijke zegelstempels, die tot heden bewaard werden in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, maar thans aan het Kon. Penningkabinet zijn afgestaan, als zijnde in die verzameling, reeds rijk aan belangrijke zegelstempels, meer op hun plaats¹⁾. Het zijn de volgende stukken:

1. Grootzegel van Holland. Naar links gewende staande leeuw met omschrift: † * * SIGILLVM † MAIUS † HOLLANDIÆ * *.

Zilver, doorsnede 106 m.M., gewicht 948 gram.

2. Leenzegel van Holland. Naar links gewende staande leeuw, met omschrift: * SIGILLVM * CVRIÆ * FEVDALIS * HOLLANDIÆ * ET * WESTFRISIÆ.

Op de achterzijde gedateerd 16 — 60, gescheiden door een zespuntige ster, terwijl op den rand een lelie gegraveerd is.

Zilver, doorsnede 100 m.M., gewicht 775 gram.

3. Zegel van het »Volk van Holland", in 1795 vervaardigd. Naar links gewende staande leeuw, met omschrift: † * * SIGILLVM † POPULI † HOLLANDIÆ † *.

Op de keerzijde de zoogenaamde »steek" en twee zeer onduidelijke keurstempels.

Zilver, doorsnede 105 m.M., gewicht 830 gram.

4. Zegel van Lodewijk Napoleon, Koning van Holland. Gekroond en gehelmd wapen: 1 en 4 de Nederlandsche leeuw met zwaard en pijlbundel naar links gewend, 2 en 3 de Fransche adelaar naar rechts ziende, omhangen met de Koninklijke Orde der Unie en aan beide zijden van het schild een degen, met de punt naar boven, gedragen door een gehandschoende rechterhand, uit een wolk gestoken. Achter het wapenschild kruiselings geplaatste koninklijke scepeter en staf, het geheel omsloten door den koninklijken mantel. Boven het wapen het omschrift: DOE WEL EN ZIE NIET OM.

Geelkoper, doorsnede 97 m.M.

5. Zegel van Lodewijk Napoleon, Koning van Holland. Zelfde voorstelling en omschrift als op het hiervoren vermelde zegel, maar kleiner, en onder het wapen nog gegraveerd: LAGEMAN . F :

Geelkoper, doorsnede 79 m.M.

Deze zegels hebben gediend tot het zegelen der diplomatas van de Kon. Orde der Unie. Hendrik Lageman, wiens naam op het kleinste zegel gegraveerd staat, en die hoogstwaarschijnlijk ook het andere wel gesneden zal hebben, was stempelsnijder te Amsterdam, waar hij 30 Maart 1816 overleed²⁾.

6. Zegel van de Hooge Militaire Vierschaar der Bataafsche Republiek.

In een schild het staande beeld der Justitia, in de rechterhand een degen, in de linker een weegschaal houdend. Achter het schild komt uit eene omheining de op een

1) Eene korte omschrijving der voornaamste zegelstempels, zich bevindende in het Kon. Penningkabinet komt voor in »Verslagen omtrent 's-Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst" 1878, p. 34—36.

2) Zie over hem: »Algemeene Konst- en Letterbode" 1816, I, pag. 276.

staak geplaatste vrijheidshoed, rechts en links er van vlaggen, wapenen, een kanon en een trommel, daar onder op twee regels: BATAAFSCHE REPUBLIEK. Omschrift: HOOGE MILITAIRE VIERSCHAAR.

Geelkoper, doorsnede 36 × 30 m.M.

7. Zegel van het uitvoerend bewind der Bataafsche Republiek. Een altaar, waarop een boek »verbeeldende de regten van den mensch en burger», rechts van het altaar de Nederlandsche Maagd, in de linkerhand de op een speer geplaatste vrijheidshoed houdend en met de linker op het altaar leunende, links er van de Nederlandsche leeuw, die in den rechter klauw de nieuwe Bataafsche vlag houdt. Tegen het altaar is een dolphijn en een anker aangebracht. Omschrift: UITVOEREND BEWIND DER BATAAFSCHE REPUBLIEK.

Geelkoper, doorsnede 26 m.M.

De oorspronkelijke teekening voor dit zegel wordt afgebeeld in het Vervolg op G. van Loon's Nederlandsche Historiepenningen, deel X, pl. LXXXVIII, B, en op pag. 458 beschreven.

8. Zegel voor den Raad-Secretaris onder Koning Lodewijk Napoleon. Gekroond wapen: 1 en 4 de Nederlandsche leeuw met zwaard en pijlbundel naar links gewend, 2 en 3 de Fransche adelaar naar links ziende. Daaronder: RAAD-SECRETARIS.

Geelkoper, doorsnede 27 m.M.

9. Zegel voor den Eersten Secretaris van het Kabinet van Koning Lodewijk Napoleon. Gekroond wapen als het hierboven beschrevene. Omschrift, op een lint: EERSTE SECRET. VAN HET KABINET DES KONINGS.

Geelkoper, doorsnede 28 m.M.

10. Zegel van het kantoor Japan der O.-I.-Compagnie. Naar rechts zeilend schip, waarboven: D : O : C. IAPAN.

Zilver, doorsnede 35 × 31 m.M., 29 gram.

Bij de opheffing van dit kantoor in 1860 werd dit zegel eerst naar Batavia en later naar het Algemeen Rijks Archief overgebracht. In de »Indische Gids» van Januari 1911, p. 69, wordt vermoed, dat de letters D. O. C. de afkorting zijn van D'oude Oost-Indische Compagnie.

11. Zegel der abdij van Rijsenburg. Maria, in de rechterhand een lelietak houdende, op de linkerarm het Christuskind dragende. Omschrift: † SC̄A MARIA .IN RINESBVRGH.

Zilver, doorsnede 56 m.M., gewicht 128 gram.

Het origineele middeleeuwsche ivoren zegel van de abdij van Rijsenburg werd gedurende het beleg van Leiden in 1574 met het archief der abdij op de secretarie der stad Leiden in bewaring gegeven, en, na het einde van het beleg weder aan de abdij ter hand gesteld. Het zegel schijnt echter te zijn verloren geraakt, totdat het ongeveer in 1780 weder te voorschijn kwam op eene veiling van rariteiten. Het werd toen aangekocht door den advocaat Visscher en door dezen geschonken aan Willem Lodewijk, baron van Wassenaar, heer van de beide Katwijken. Deze stelde het zegel ter beschikking van de

Orde van de Ridderschap en Edelen van Holland en West-Friesland als Heeren van Rijnsburg. In hare vergadering van 27 Juli 1787 besloot deze »dit zegel als een zeer curieus stuk in het zilver te laten brengen ten einde hetzelfde tot het zegelen der leenbrieven en andere acten der Abdije te kunnen gebruiken”.

Zoowel het oorspronkelijke ivoren zegel als de in 1787 er naar gemaakte reproductie kwamen in 's Rijks Archief te 's-Gravenhage; het ivoren zegel werd aan het Ned. Museum voor Geschiedenis en Kunst aangeboden.

12 en 13. Zegel van Graaf Willem II van Holland als Roomsche koning. Het naar voren gewende beeld van den Roomsche-koning met kroon, scepter en rijksappel op een troon gezeten met omschrift: † : WILLELMVS : DEI : GRACIA : ROMANORUM : REX : SEMPER : AVGVSTVS.

Geelkoper, doorsnede 92 m.M., met bijbehorend contra-zegel: adelaar met uitgespreide vleugels, eveneens van geelkoper, doorsnede 47 m.M. Beide stukken in lateren tijd vervaardigd.

's-Gravenhage, Dec. 1915.

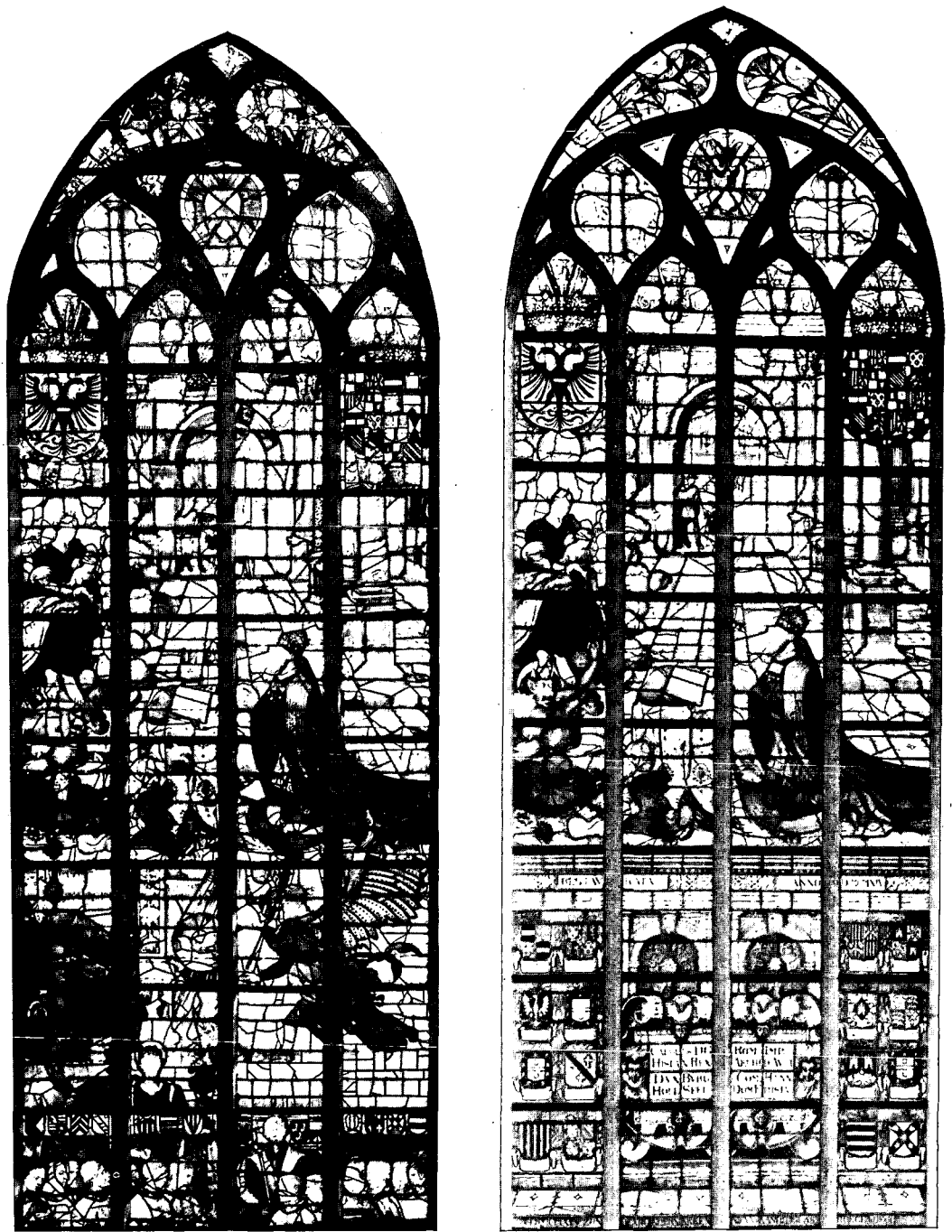
A. O. VAN KERKWIJK.

HET KEIZER-KAREL-RAAM IN DE GROOTE KERK TE 'S-GRAVENHAGE.

Toen in 1539 een groote brand ernstige schade aangericht had aan de Haagsche Sint Jacobskerk werden van verschillende zijden pogingen gedaan om de geleden verliezen zooveel mogelijk te herstellen. En zoodra het gebouw weder gedicht was, werd er ook aan gedacht nieuwe gebrandschilderde glazen aan te brengen. Aanzienlijke edelen: René van Chalons en Maximiliaan van Egmond, ook de bisschop van Utrecht schonken vensters, waarvan echter nu niets meer over is; in 1547 eindelijk, — misschien tot afsluiting der geheele werkzaamheid, — gaf ook de Keizer-zelf een glas, dat in het middelste raam van het koor werd geplaatst. In hetzelfde jaar vaardigde de Haagsche magistraat een strenge keur uit tegen het inwerpen der kerkglazen, waarin zij de ouders verantwoordelijk stelde voor het gedrag hunner kinderen. De Haagsche jeugd heeft zich daarvoor — en door de vele volgende van gelijke strekking — echter niet laten gezeggen. Zij is onverdroten doorgestaan met het »kooten ende balwerpen; ja, Godbetert, werpen van steenen” en reeds in de dagen van de Riemer waren van de meeste glazen nog slechts fragmenten over; toen Timareten schreef (1777), waren er zelfs van de 15 grootere en kleinere, die oudtijds geteld werden, nog maar van vijf voldoende stukken over om daarvan eene beschrijving mogelijk te doen zijn.

In het midden der 19de eeuw, toen de geheele kerk een »goede beurt” kreeg en op de ergste wijze werd mishandeld, heeft men op de meest radicale wijze ook de vensters onder handen genomen. Zóó als in Den Haag heeft men het wel nergens gedaan! Twee ramen boden nog tamelijk samenhangende fragmenten: het eene was dat van Keizer Karel, het andere dat van de kanunniken van het Kapittel ten Hove, meestal, maarten onrechte,

Vóór de restauratie.

Gerestaureerd in 1914.

Het Keizer-Karel-raam in de Grootte Kerk te 's-Gravenhage.

genoemd dat van Jan Stalpert van der Wiele, die wel op het raam voorkomt, maar als een der kanunniken die, als schenkers, *alle* zijn afgebeeld.

De handige restaurateur heeft toen eenvoudig de beide glazen gecombineerd en het bovengedeelte van het keizersraam behouden met het ondergedeelte van het raam der kanunniken, dat, boven de portretten en wapens, eene Annunciatie te zien gaf. Waar verder ledige plekken of gaten waren, werden kalmweg stukjes ingepast, die uit deze of andere ramen overgeschoten waren. Wat er tenslotte aan fragmenten nu nog over was, werd in een kistje gelegd en geschonken aan de Vereniging ter beoefening der Geschiedenis van 's-Gravenhage, met welke bezittingen het eindelijk in het Gemeente-Museum terecht kwam.

Zoo bood dus het Keizer-Karel-raam al den meest vreemden aanblik. Nog domineerde de figuur van den Keizer in zijn prachtigen goudbruinen mantel knielende voor de H. Maagd die op de wolken nederdalend haar kind toont. Maar telkens werd de aandacht afgeleid door verkeerde stukjes: in den wereldbol was een gezicht ingepast, op den mantel des Keizers waren, als armoedige lappen en stoppen, fragmenten van menselijke ledematen, vloertegels, meubelen enz. enz. gezet. En vlak onder den Keizer zag men den aanvliegenden engel Gabriël, die zijn blijde boodschap bracht, maar Maria was verdwenen; wel was er nog het overschot van een bed, dat echter zoodanig was verhanseld, dat het ingezakt leek.

Onder deze voorstelling zag men dan een rij wapens boven de hoofden van de kanunniken, van wie enkele echter ook door vreemde fragmenten ontsierd waren.

Aan dezen wantoestand moest natuurlijk een einde komen, en de restauratie, die de gansche kerk thans weder ontdoet van de mismakingen, welke zij vooral in de 19de eeuw ondergaan heeft, was ook aanleiding voor het college van kerkvoogden om de quaestie der glazen met kracht aan te vatten. De hulp van den heer J. L. Schouten te Delft werd daarbij ingeroepen, die met groote vaardigheid langzamerhand de deelen der verschillende

Karel V, detail uit het Keizer-Karel-raam.

ramen weder van elkaar heeft gescheiden. Het bestuur van het Haagsche Gemeente-museum stelde ook zijn kist met scherven beschikbaar, van welke er nog verschillende in deze ramen bleken te passen. Van het raam der kanunniken is een prachtig fragment weder hersteld, waarin de groote engel in zijn lichtblauw gewaad domineert, en waarvan de karakteristieke portretten der kanunniken een statige afsluiting vormen. Nieuw glas is betrekkelijk zelden ingevoegd behoeven te worden. Maar dit raam is nog niet opgesteld en wij kunnen de bespreking dus nog laten wachten. Wel opgesteld echter is het Keizer-Karel-raam, waarvan een afbeelding hierbij gaat. Zij is gesteld naast eene van het raam zooals het vóór de restauratie was en waarop men dus alle malligheden kan terugvinden, die ik boven noemde.

Ook voor dit raam is betrekkelijk weinig nieuw glas vervaardigd geworden: slechts hier en daar was het onafwijsbaar noodig, en het is gedaan met groote zorgvuldigheid en met een niet minder waardeerbare bekwaamheid: in dit opzicht is het eene restauratie van de beste soort.

De keizerfiguur — waarvan de fijne, ongeschonden bewaarde kop hierbij nog eens als detail wordt afgebeeld — spreekt natuurlijk nog het sterkst, maar door de rustigheid van den achtergrond, waarvan de architectuur hersteld werd, waar bijvoorbeeld de tegelvloer werd gezuiverd en rechtgelegd, is er toch meer evenwicht in het geheel gekomen, zoodat de aandacht ook gevraagd wordt voor de Madonnafiguur. Ook 's Keizers attributen, — op het warmkleurige kussen gelegd, — doen nu rustig aan. Het geheel, dat door den heer Schouten voor ontwijfelbaar werk van Dirk Crabeth gehouden wordt, is van een zoo nobele structuur, van een zoo warme diepe kleur tevens, en bij al den rijkdom van details, — de kroon, de met paarden bestikte mantelzoom, het met 's Keizers spreuk geborduurde onderkleed enz., — van zulk een eenheid, dat het ontegenzeggelijk een der fraaiste zestiende-eeuwsche ramen is, die wij hebben.

Natuurlijk echter is het raam een fragment. Het onderste deel, vroeger door het kanunniksglas ingenomen, is weg. De restaurateur heeft niet getracht om de voorstelling met iets van eigen vinding aan te vullen, maar hij heeft in de twaalf onderste vakken in rustigen toon en in den trant van 's Keizers wapen, zooals dat boven in het glas reeds stond, de kwartieren van Karel V aangebracht. Eene oplossing die waarlijk vernuftig is, zij vult de ruimte mooi en rationeel en dringt toch de aandacht van den beschouwer terstond naar de hoofdgroep.

Langs de onderzijde is een eenvoudig inschrift aangebracht, vermeldende, dat de restauratie in 1914 geschiedde en dat deze onderste ruiten in dat jaar zijn toegevoegd.

Zoo is een werk van piëteit op een, ook met de nieuwere begrippen van restauratie in hoofdzaak in overeenstemming zijnde wijze gelukkig tot stand gebracht.

H. E. VAN GELDER.

BOEKBESPREKING.

OUDE HUIZEN VAN ROTTERDAM. 130 pentekeningen door Johan Briedé, met steun van het Gemeentebestuur.

In deze dagen, dat alles, wat naar kunst zweemt, op de Rijksbegroting zooveel mogelijk het slachtoffer is geworden der door de tijdsomstandigheden vereischte bezuinigingen, doet het aangenaam aan een werk als dit te zien verschijnen met steun van het Gemeentebestuur. En terecht is de steun verleend; de reusachtige uitbreiding van de havenstad toch heeft reeds zoovele offers gevraagd onder de oude gebouwen aldaar, en voor de naaste toekomst dreigen weder opnieuw zooveel offers, dat zoo érgens, het zeker te Rotterdam meer dan tijd werd, om eens in beeld te brengen wat nog over was. Zelfs tijdens het samenstellen van het werk zijn er weder eenige gevels gevallen.

De serie afbeeldingen beperkt zich tot het uiterlijk der gebouwen¹⁾, en alleen afgaande op de afbeeldingen is de eerste indruk teleurstellend, niet om de dikwijls zeer goede afbeeldingen, maar om hetgeen is afgebeeld. Het aantal gebouwen van groote bouwkundige waarde is gering en het daarbij opnemen van eenige schilderachtige hoekjes van weinig belang schijnt zelfs te wijzen op een gebrek aan stof. Dit laatste wordt echter weerlegd, wanneer men, bekend met het oude Rotterdam, eens nagaat wat hier is afgebeeld en . . . wat er daarbij ontbreekt. Het blijkt dan, dat wel in hoofdzaak de voornaamste nog bestaande typen zijn verzameld en dat er weinig gebouwen van overwegend belang ontbreken, doch dat daarnaast toch nog wel eenige gevels of détails gemist worden, die men hier recht had te verwachten.

Dr. Wiersum erkent zelf in de inleiding, dat de serie niet volledig is en verwijst voor het ontbrekende naar een mogelijk later nog verschijnend supplement, dat dan tevens de met Rotterdam vereenigde gemeenten zoude kunnen bevatten. Met het oog daarop wil ik hier nog wat uitvoeriger stilstaan bij wat *niet* in de serie gevonden wordt, ook als aanvulling voor hen, die minder plaatselijk bekend zijn.

Onder de kerken en gestichten ware ook te wijzen op de Oosterkerk uit 1730, het Doopsgezinde kerkje uit 1775, de in 1912 afgebroken Engelsch Episcopaausche kerk aan het Haringvliet uit 1704—1708, de Zuiderkerk uit 1848, — een voor dien tijd niet onverdienstelijk bouwwerk, — en de Kuyls fundatie aan de Schie uit 1814. Van de niet vermelde particuliere gebouwen uit de 17de eeuw wijs ik op een houten kelderonderbouw aan de Zijl No. 27 en een goed tuitgeveltje aan de Zandstraat No. 10, een topgeveltje met toppilaster rustende op een gebeeldhouwd draagsteentje in de Vierwindenstraat 24, en een serie tuitgevels uit het eind der 17de eeuw en het begin der 18de eeuw, die onderling veel gelijkenis vertoonen. Hiertoe behooren de gevels aan de Hoogstraat 227 (c. 1686),

---

1) Juister ware daarom als titel: Oude *gevels*; de fraaie en kostbare interieurs, waaraan de oude patricierhuizen te Rotterdam nog zoo rijk zijn, bleven buiten beschouwing.

Haringvliet 97 (eind 17de), Wagenstraat 51 en 88, Kipstraat 7, met driehoekig fronton en vleugelstukken langs den top (uit 1687), Raambrug, Open Rijstuijn 17, Spui 1 (uit 1688), Visschersdijk 47, 49 en 64, Molensteeg 31 en 35, Steiger 8 en 32 (met eigenaardige strekken met kopje (c. 1688), en eenvoudige gevels aan de Weste Wagenstraat 51 en 88 (uit 1680).

Aanverwante gevels zijn in het boek afgebeeld, doch hierbij ontbreekt de mooie gevel aan de Weste Wagenstraat 47, uit 1685, met goed verdeelden top met vleugelstukken en met pilasters onder het driehoekig fronton. Dit is een der aardigste Rotterdamse topgevels, afwijkend van het omstreeks dien tijd vrij algemeen gevolgde type. Ook de tuitgevel aan den Open Rijstuijn No. 6 mocht genoemd worden, zoowel als de gevel met het gegolfd fronton aan den Visschersdijk No. 67, en een later type, uit 1736, aan het Haagsche Veer No. 40. Voor grootere heerenhuizen kwam dit type omstreeks 1700 in discredit en werd het verdrongen door de klassieke gevels van natuursteen, zooals aan den Oppert 129, uit 1685, Oppert 83—85, uit 1700 en Oppert 94, uit 1705. Hierbij vielen ook te vermelden de natuursteenen gevels aan de Wijnhaven 61—65, uit 1700, met een Grieksch fries onder de kroonlijst en met versieringen om een deel der vensters, en de gevels aan het Haringvliet 48 en 66—68, respectievelijk uit 1701 en 1711, de laatste met een goed gesneden deurkalf. Een voorbeeld van een rococo-gevel had het perceel Hang No. 92 kunnen leveren.

Uit het midden en het derde kwart der 18de eeuw vindt men verschillende gevels van baksteen met natuursteenen onderpui en soms rijk bewerkt travee. De deuromlijsting en die van het in de lage onderverdieping geplaatst kantoor of pakhuis zijn bij dit type veelal met eenig lofwerk versierd. Ik wijs hierbij, als niet vermeld, op den gevel Nieuwe Haven 67, uit 1755, waarbij boven den ingang een posthoorn is afgebeeld, en eenige gevels aan Wijnstraat, Wijnhaven en Nieuwe Haven. Bij dien aan de Nieuwe Haven No. 127 zijn boven de onderpui vier bloemvazen als versiering aangebracht, die het eenvoudig travee flankeren. Uit het eind der 18de eeuw worden in de collectie vooral gemist de fraaie door J. Giudici ontworpen gevel uit c. 1796 aan de Boompjes No. 58, het door dezen bouwmeester in 1793 na den brand herbouwde torentje van Leuvenhaven 48—50, de gevel Boompjes 77—81 en de deftige natuursteenen gevels aan de Zuidblaak No. 2 (met raamomlijsting en hoekpilasters), No. 18 (met kroonlijst versierd met triglyphen en versierd middenraam), No. 20 (met groot fronton over het midden en onderpui met drie poorten, waarvan de middelste met architraaf, rustende op halve muurkolommen).

Het zoude te ver voeren hier nog in meer bijzonderheden te treden. Het bovenstaande is voldoende als bewijs, dat er ook buiten de gekozen afbeeldingen nog wel iets te vinden is, en tevens als vingerwijzing in welke richting voor een supplement te zoeken valt.

Voor de details zouden daarbij o. a. in aanmerking komen een gekoppeld deur- en raamkozijn in de Wilde Zeesteeg No. 19, 2de helft 17de eeuw, het tegeltableau als gevelsteen (bloempot, 6 bij 4 tegels) aan den Schiedamschen dijk 172, aardige ankertjes aan de Pannekoekstraat No. 22, gesneden deuren Lod. XIV aan Haringvliet 96 en Lod. XV aldaar No. 62, met mooi bovenlicht, en Houttuin 25, deurkalf met rocaille

versiering en met zijlichten naast de deur. Verder verschillende stoeppalen aan de Wijnhaven en een deur met zijlichten aldaar No. 145. Ten slotte balkonhek, deurpoort en deuren

van Stadwijk aan de Westerstraat No. 43, uit het eind der 18de eeuw.

Ook de lijst van gevelstenen is niet volledig. Behalve eenige stenen, waarop alleen het jaar van den bouw met eenig lofwerk is weergegeven, noteerde ik als niet

vermeld: Ruyven, Scheepmakershaven 43, steenen met een en twee leeuwen aan de Oostmolenwerf en aan de fabriek van de firma van den Arend, De Vos, Anno 1647, aan den Schiedamschen dijk 235, De Omgekeerde Geldpot aan het Achterklooster 105, een Moor met anker aan de Lange Baanstraat 12, twee wapens aan Hang 28, een paar steenen met opschriften en wapens op de binnenplaats van het Hervormde Weeshuis en de steenen met opschriften: *Vergenoegsaemheid Gaat Rijkdom Boven* aan de Keizerstraat 5 en Wijde Broedersteeg 3 met:

Als . ick . was . 80 . en . vier

Liet . ik . dit . laatste . bouwen.

Het . is . gelijk . gij . het . siet.

Gij . kunt . het . soo . beschouwen.

Dat al deze gebouwen en details op dit oogenblik nog aanwezig zijn, kan ik niet verzekeren; in Rotterdam gaat er bijna geen week voorbij, dat er niet een gevel verdwijnt of verminkt wordt. Zij waren echter allen nog te zien na den tijd, waarin de serie teekeningen werd begonnen, waarin o. a. een in 1909 afgebroken gevel is opgenomen.

De teekeningen zijn over het algemeen goed en soms zelfs niet zonder kunstwaarde. Het best geslaagd zijn die van eenvoudige gevels, terwijl bij die van meer monumentale gebouwen, zooals Boymans en de synagoge, het perspectief niet steeds gelukkig schijnt. Zij hebben het groote voordeel van er naar te streven om een onopgesmukt juist beeld van het bestaande te geven, al wordt een enkele maal de artistieke scheeve en overhellende stand der oude gevels wel wat overdreven. Als geheel hebben de afbeeldingen echter eene documenteele waarde, die aan dit werk ook voor later het recht verzekert op eene goede plaats in de bibliotheek van architect en oudheidkundige. De waarde van de publicatie wordt nog verhoogd door de zorg, die de teekenaar besteed heeft aan het weergeven van verschillende details van de gevelversiering.

Tegenover deze verdienste willen wij niet teveel den nadruk leggen op enkele minder gelukkig geslaagde afbeeldingen, die zonder bezwaar hier gemist hadden kunnen worden.

De afbeeldingen worden door den uitgever en door de schrijvers, die den tekst leverden, terecht als de hoofdzaak beschouwd. Op den bumentitel worden de namen der schrijvers zelfs niet genoemd. Zij hebben ook in den tekst zich geheel aangesloten bij de serie afbeeldingen en zich daardoor hun taak wel wat al te zeer beperkt. Reeds om financieele redenen was het moeilijk om *alle* oude gebouwen af te beelden, hoe betrekkelijk beperkt het aantal hiervan ook moge zijn, en dit was ook overbodig voor zooverre het slechts onbeteekenende varianten zijn van een afgebeeld type, doch wat hier voor een deel geldt voor de afbeeldingen, kan niet gelden voor den tekst. Juist waar in Rotterdam ieder jaar eenige gevels worden afgebroken, en dus ook de afgebeelde wellicht spoedig zullen vallen, ware het gewenscht om in den tekst tevens melding te maken van de aanverwante gevels, die *niet* in het boek zijn afgebeeld.

En daartoe had het werkelijk nog niet aan stof ontbroken.

Beschouwt men de serie afbeeldingen als geheel, dan treft het ons, hoe aan het belangrijkste gebouw van Rotterdam, de Grootte kerk, alleen een gezicht op het koor en eene afbeelding van den toren is gewijd, terwijl in de serie wel plaats is ingeruimd voor eenige meer artistieke hoekjes zonder veel bouwkundig belang. Zelfs is aan den toren van de hagelgieterij uit 1825 de eereplaats op den titel niet onthouden, waarop deze als teekening eenig recht kan doen gelden, doch allerminst wegens het belang van dezen bouw voor de Oude Huizen te Rotterdam. Ook de volgorde, waarin de teekeningen zijn geplaatst en waarbij de tekst van Dr. Wiersum zich aansluit, acht ik minder gelukkig. Men had de keuze tusschen eene chronologisch-systematische indeeling en eene topographische. Aan de eerstgenoemde zoude ik voor dit werk de voorkeur gegeven hebben, doch daartegenover valt niet te ontkennen, dat aan de laatstgenoemde eenige voordeelen verbonden zijn voor hen, die aan de hand van het boek naar de gebouwen zelf willen zoeken. Dan dient echter de topographische indeeling ook met meer strengheid doorgevoerd te worden, dan hier is geschied, en dan mag het toch zeker wel een niet te groot desideratum geacht worden, dat althans de index alphabetisch worde saamgesteld.

Van den bij de afbeeldingen gevoegden tekst is het door den bekwamen stads-archivaris geleverde gedeelte ongetwijfeld verreweg het belangrijkste. Bij elk afgebeeld perceel worden door hem eenige bijzonderheden vermeld, grootendeels ontleend aan de transportregisters der huizen. De hieruit getrokken conclusies aangaande den waarschijnlijksten tijd van den bouw zijn echter met eenige voorzichtigheid te raadplegen. Enkele malen waarschuwt de schrijver zelf hiervoor, doch daarnaast vindt men ook alleen op grond van belangrijke verschillen in de koopsom eene conclusie getrokken, die niet geheel schijnt overeen te

stemmen met het karakter van gevel of détail. Ook particuliere omstandigheden van de koopers of het aanbrengen van belangrijke inwendige versieringen kunnen invloed gehad hebben op het hooger bedrag, zoodat alleen dan hieruit eene gevolgtrekking mag getrokken worden, indien die overeenkomt met den tijd, waarop de bouw zelf wijst. Voor den deskundigen lezer is het bezwaar minder groot, doch waar het boek door de goede illustraties ook in handen van vele leeken zal komen, ware het niet ongewenscht, dat de schrijver hierbij duidelijker alle aanleiding tot het trekken van verkeerde conclusies had voorkomen.

Ook had hij de waarde van het geheel verhoogd, indien hij de bespreking der afbeeldingen had doen voorafgaan door een kort overzicht van de stadsgeschiedenis, voor zooverre die van invloed was op het ontstaan der gebouwen. Zoo zal ongetwijfeld de groote brand van 10 Juli 1563, waarbij 250 huizen verbrandden en honderden beschadigd werden¹⁾, zeker niet vreemd zijn aan het totaal ontbreken van particuliere gebouwen vóór dien tijd. Ook een overzicht der stadsuitbreidingen na den brand ware gewenscht, zooals de nieuwe bebouwing van het gedeelte tusschen Zuidblaak, Geldersche kade, Wolfshoek en Leuvehaven na 1572 en van den Wolfshoek in 1612, van de Raamstraat in 1592, den Schiedamschen dijk en westwaarts in 1597, de Boompjes in 1609 (verhoogd in 1661), de uitgifte van erven aan de Westzijde van het Hang tot de Zijl in 1631 en 1640 en van de Singels in 1641, het Boschjeseiland in 1716 en de erven der branderijen aan de Baan in 1727. Aan de hand van dergelijke gegevens en aan die, welke de economische ontwikkeling van de stad betreffen, ware een overzicht te ontwerpen van de voornaamste factoren, die van invloed zijn geweest op het bouwen der huizen, een overzicht, dat voor de beoordeeling van de Rotterdamsche gebouwen niet van belang ontbloomt is en dat door den schrijver betrekkelijk gemakkelijk en zeker uitstekend te leveren ware.

Wij wezen reeds op een mogelijk supplement op dit werk, dat door Dr. Wiersum in het vooruitzicht wordt gesteld. Wellicht vindt de schrijver hierin aanleiding om daarbij ook dit punt in overweging te nemen.

Het bouwkundig gedeelte wordt aan het slot in enkele bladzijden door den Heer Jac. van Gils behandeld. Na eene wel wat onevenredig lange verdediging van het inspireeren op oude bouwwerken, wordt hierbij aan elk der voornaamste gebouwen een enkel woord gewijd, waarbij wij ook gaarne, althans van de kerken, een enkelen plattengrond hadden gewenscht.

De schrijver maakt het zich hierbij gemakkelijk door zich te beperken tot de afgebeelde gebouwen, zoodat wij geen overzicht verkrijgen van de algemeene bouwkundige ontwikkeling te Rotterdam. Toch ware ook hiervoor belangrijke stof te vinden in de uitgebreide collectie afbeeldingen van gebouwen in het Gemeente-archief, waar men naast houten gevels (atlas 282), gothische huizen als Engelenburg en gebouwen uit den overgangs-

---

1) Het belang van dezen brand spreekt te sterker, als men rekening houdt met het beperkt aantal huizen te Rotterdam in dien tijd. Een halve eeuw te voren (in 1514) bedroeg dat 1137.

tijd, zooals het huis aan de Leuvehaven tusschen Swijmensteeg en Jan Slijpensteeg en dat aan de Hoogstraat hoek Wasboomsteeg, verdwenen typen uit de 17de eeuw, zooals het huis met de zeepaarden aan de Geldersche kade, en buitenverblijven uit het einde der 18de eeuw, als Vredesteyn, eene zeer belangrijke serie afbeeldingen vindt van de verdwenen openbare gebouwen en poorten. Voor de samenwerking van de Heeren Wiersum en Van Gils ligt hier ook nog een uitgebreid en dankbaar veld van studie, waarnaast ook reeds eene uitgave van reproducties naar eene keuze uit de fraaie teekeningen van het archief een aanwinst zoude vormen voor de studie der oude bouwkunst.

De geachte schrijvers zullen mij wellicht toevoegen, waartoe al die bespreking van hetgeen nog geleverd zoude *kunnen* worden, en niet geheel ten onrechte. Het is tegenwoordig echter een zoo zeldzaam verschijnsel, dat het Gemeentebestuur medewerkt om eene uitgave als de hier besproken mogelijk te maken, dat wij niet kunnen nalaten bij de bespreking van het reeds gegevene de hoop uit te spreken, dat zij mogen voortgaan in deze richting en daarbij den steun mogen blijven vinden van het Gemeentebestuur. Mogen zij hierin eene erkenning zien voor wat ons reeds door dit boek geboden wordt. Dankbaar voor het gebodene, zien wij met verlangen uit naar wat ons door de schrijvers op dit gebied nog nader zal geschonken worden.

J. C. OVERVOORDE.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Verslagen.

Verslag van het Gemeente-Museum te 's-Gravenhage over 1914. — Voor de verzameling oude kunst mocht het Museum 18 familieportretten in bruikleen ontvangen van A. Baron van Aerssen Beyerens. De voorgestelde personen behooren tot de geslachten Van Schaghen-Beyerens en Van Aerssen. Onder deze schilderstukken munten in het bijzonder uit: de portretten van Johan van Schaghen-Beyerens en zijn vrouw Anna van Assendelft door J. van Ravesteyn, voorts Albrecht van Schaghen Beyerens en zijn echtgenoot Theod. van Wassenaer Duvenvoorde door M. van Miereveld; het portret van Johan Baptist van Aerssen door G. van Honthorst en ten slotte twee meesterwerken van den schilder Abraham de Vries, voorstellende Jacques van Aerssen, heer van Triangel en Johan van Aerssen, heer van Wernhout.

Voor de collectie moderne kunst werd door de Erven Mauve een niet geheel voltooid, doch breed opgezet schilderij van A. Mauve voorstellende: Herder met schapen in de sneeuw, in bruikleen afgestaan. Een belangstellende, die onbekend wenscht te blijven, gaf het in warme, diepe kleuren geschilderde stuk »Grootmoeders Liefeling» van A. Neuhuys in bruikleen. Voorts werd het »Gezicht op het dorp Nieuwkoop in den winter» door G. J. Roermeester, ten geschenke ontvangen.

De afdeeling kunstsnijverheid werd door schenking en aankoop belangrijk uitgebreid, inzonderheid met verschillende voorwerpen van Haagsch porselein. Behalve eenige borden

en schotels werden nog eenige zeldzame stukken verworven, als een waschkom en kan versierd met vogels, een kleine witte ragoutterrine met twee fraaie ramskoppen gedecoreerd en een kandelaar in den vorm van een wingerdblād met kaarsenhouder.

De verzameling Haagsch zilverwerk werd verrijkt met een bonbonmandje, door F. Simons in 1792 vervaardigd, terwijl eene collectie zilveren speelgoed door Jhr. C. H. C. A. van Sypesteyn in bruikleen gegeven werd.

Voor de afdeeling penningen ontving het Museum ten geschenke: eene zilveren penning op het vijftigjarig huwelijk van Jhr. Cornelis van Aerssen en Maria Pauw, door den stempelsnijder I. Popkes.

Van deze penning zijn in 1728 geene afslagen gemaakt, daar Cornelis van Aerssen eenigen tijd voor den gouden bruiloftsdag 8 Sept. 1728 overleed. De stempels bleven echter in de familie bewaard en voor eenige jaren heeft men daarmede eenige penningen (2 in goud en 6 in zilver) geslagen, waarna de stempel brak en onbruikbaar werd.

De atlas werd belangrijk uitgebreid. Tot de voornaamste aanwinsten moeten o. m. gerekend worden een portret van H. J. Haverman geteekend door L. Verwey en een wonderfijne teekening van Chr. H. K. de Nerée tot Babberich voorstellend: de Nacht. Voorts werden eene serie teekeningen van G. van Giesen uit 1729, voor de gravures, die door J. C. Philips daarnaar gemaakt zijn voor het groote werk van De Riemer, benevens eene verzameling topografische teekeningen door het Gemeentearchief aan het Museum overgedragen.

De tijdelijke tentoonstellingen trokken vele belangstellenden. Belangrijk waren o. a. de tentoonstelling van oude Prentkunst uit de in bruikleen zijnde verzameling »Van Witsen», die van ex-libris uit de collectie van wijlen den heer Aug. Sassen; voorts teekeningen en studies van Jacob Maris uit het bezit van den heer C. F. L. de Wild en ten slotte de rijke collectie messen, vorken en lepels van den heer J. A. Frederiks.

Tevens zij hier vermeld, dat Jhr. Mr. V. de Stuers tijdens de verdoeking van het stadsgezicht van »Van Goyen» eenige belangrijke schilderijen voor geruimen tijd afstond.

I. P.

Monumenten.

Bloemendaal. — De »N. R. C.» meldt, dat het schilderachtige kerkje (1635) bedorven dreigt te worden door een aanbouw voor doopplechtigheden.

Dantumadeel. — De Schierstins te Veenwouden, eenig overblijfsel der bezittingen van het klooster Klaarkamp, een torenvormig gebouw uit de 14de eeuw, met machtige kruisgewelven, voor welks restauratie het Rijk 10 jaar geleden kosten maakte, heeft een oogenblik gevaar geloopt. De stins is n.l. in veiling gebracht. Maar zij is aangekocht door de Popta-stichting, die haar niet zal afbreken.

De »Bouwwereld» van 19 Januari l.l. bevat afbeeldingen, plattegronden en eene doorsnede van den toren.

Delft. — De gouden medaille van het fonds Gijsberti Hodenpijl, welke volgens de bepalingen in de even jaren wordt uitgereikt aan hen, die zich verdienstelijk hebben gemaakt voor het behoud van oude gebouwen te Delft, werd dit jaar toegekend aan de gemeente Delft voor de restauratie van het perceel Oude Delft n°. 159 (oud-fratershuis, daarna Latijnsche school en thans bureau van het Burgerlijk Armbestuur), welke restauratie is geschied onder leiding van den stadsarchitect den heer M. A. C. Hartman.

De uitreiking geschiedde door den voorzitter der commissie, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, na afloop van de openbare senaatsvergadering der Technische Hoogeschool op 8 Januari l.l.

Gorsel. — De restauratie van het kerkje te Almen is voltooid. De gevels en beeren zijn bijgewerkt met handvormsteen, de vroeger gedichte ramen hersteld en van in lood gevatte ruiten voorzien. De gewelven zijn in de oorspronkelijke kleuren beschilderd. Voor het pannendak is een leien in de plaats gekomen.

's-Gravenhage. — De Nieuwe kerk wordt sinds eenigen tijd gerestaureerd. Het is nu gebleken, dat de kap ernstig door zwam aangetast is. Voorzieningen zijn onder leiding van den heer A. Mondt, architect, getroffen. Voorloopig blijven de steigers staan ter waarneming, of het kwaad bezworen is.

Hendrik-Ido-Ambacht. — In de »Dordsche Ct.» is de aandacht gevestigd op den onhoudbaren toestand in de Ned. Herv. kerk. Deze behoeft dringend herstel, maar de kerkvoogden verklaren, dat er geen geld voor is en weigeren, ondanks aandrang van het classicale bestuur, er voor te laten collecteeren. Onderwijl gaapt het dak en laat den regen door. De kerk is op 't eind der 19de eeuw ten deele gerestaureerd. Schip en choor dagteekenen uit de 15de, de toren in zijn onderbouw nog uit de 14de eeuw. Ook de houten tonwelen zijn uit de 15de eeuw.

De kerk bezit o. a. een preekstoel van 1669, een heerenbank uit de 18de eeuw, en drie fraaie gebrandschilderde glazen van 1668 en 1669.

Huizen (N.-H.). — Een molen te Huizen, die een bijzonder, in ons land zeldzaam type vertegenwoordigt, is voor afbraak te koop geboden. »Heemschut» heeft zich er mede bemoeid, en er is kans, dat hij gespaard blijft.

Slochteren. — In de Ned. Herv. kerk is binnen in den muur in een hoek der kerk een sierlijke wenteltrap blootgelegd. Het is een prachtig stuk metselwerk van kloostersteenen van zeer ouden datum.

N. R. C., 8 Jan. '16.

Utrecht. — In de Kon. Acad. van Wet. deed de heer Mr. S. Muller den 13en Dec. een mededeeling over de grafkapel van Bisschop Rudolf van Diepholt in den Dom.

Er bevinden zich in het Sted. museum te Utrecht vijf gepolychromeerde steenen beeldjes uit de 15de eeuw, blijkbaar afkomstig van een graffombe.

Mr. Muller kon vaststellen, dat zij behoord hadden tot de tombe van den bovengenoemden bisschop, overleden in 1455. Uit de documenten blijkt, dat de grafkapel voor 1468 voltooid, maar haar inwendige versiering tusschen 1473 en 1494 aangebracht is. Reeds in 1476 stonden er enkele beelden in. De kleedij der figuren is mede een argument om de beeldjes voor producten der Domloods uit omstreeks 1475 te houden.

Utrecht. — In de laatste zitting van den gemeenteraad van Januari l.l. is volgens het voorstel van B. en Ws. besloten om een centraal museum te stichten, waarin ook de verzameling van het Aartsbisschoppelijk museum zal worden opgenomen. Wij hopen in een volgend nummer eenige nadere bijzonderheden over de plannen mede te deelen.

Vlissingen. — Het herstel van de »Beurs» is afgesprongen, omdat eenige personen, die geld ervoor beloofd hadden, zich terugtrokken. Het dak en het torentje zijn reeds verleden jaar gerestaureerd.

Zuidlaren. — De havezathe Laarwoud, een landhuis in deftigen 18de-eeuwschen trant en te midden van een fraai park gelegen, is door de gemeente voor f80.000 aangekocht. Naar men hoopt, niet met de bedoeling hier een villa-terrein te exploiteeren.

Zutfen. — Men is bezig met het herstellen van den toren der St. Walburg, en wel met de bovenhelft van het vierkante benedenstuk. De benedenhelft daarvan komt later aan de beurt, tegelijk met het laatgotische trappentorentje, waarvan tot dusverre alleen het vierkant hersteld is.

Vooraf het gedeelte van den toren, dat men thans onder handen heeft, eischte herstelling.

In het midden der vorige eeuw heeft men er veel aan verknoeid, en zoo zijn dan de tufsteenen gevels op vele plaatsen met metselsteen hersteld — zelfs heeft men met dat materiaal de tufsteenen steunbeeren tot aan den eersten omloop opgetrokken. Hersteld zijn nu de zuid- en westgevel.

Elk der vier gevels is door de waterlijsten in drie vakken verdeeld.

In elk vak bevinden zich drie naast elkaar geplaatste blindvensters. Dit laatste geldt evenwel alleen voor den noord- en den oostgevel.

De gevels, welke nu hersteld zijn, wijken van de beide andere evenwel iets af, doordat het middenvenster in het middelste vak tot bovenaan het derde vak gaat.

In dezen zuid- en dezen westgevel zijn de metselsteenen uitgebroken en door tufsteen vervangen; in datzelfde materiaal zijn ook de blindvensters hersteld.

De balustrade langs den eersten omloop is gedeeltelijk weggebroken. Zij was van hout en zal nu door eene van groefsteen vervangen worden.

Ook is men bezig het koperwerk, waarmee de zoogenaamde peperbus bekleed is, op de plaatsen, waar het geheel versleten was, te herstellen.

»N. R. C.» 13 Oct. 1915.

Zwalmen. — De »Limb. Koerier» meldt, dat het merkwaardige 13de-eeuwsche kerkje van den H. Dionysius, in het rectoraat Asselt, in verregaanden staat van verval verkeert. Er schijnen plannen te bestaan om het te verbouwen en te vergrooten, en men vreest dat dit, tenzij tijdig ingegrepen wordt, zonder piëteit gebeuren zal.

Zwolle. — Het ontwerp tot herstel van het Reventer (zie vorig Bulletin) sloot in: afbraak van de Armenkamer er naast. De kerkvoogdij en het bestuur der Vereen. t. beoef. v. Overijs. recht en geschied., zijn hiertegen evenwel opgekomen.

De architectonische waarde van het gebouwtje is gering. Er wordt echter op gewezen, dat het stadsgezicht zou lijden, als hier een smalle gang ontstond.

Wet op de opgravingen in Pruisen. — Pruisen, dat tot nog toe geen monumentenwet heeft, moest ook zijn »Altertumsfunde»; zoo goed en zoo kwaad als het ging, beschermen langs den weg van ministerieele aanschrijvingen enz., die evenwel de op particulier gebied gevonden voorwerpen niet konden treffen. Hierin is nu verandering gekomen. Er is kort voor het begin van den oorlog een wet op de opgravingen tot stand gekomen, die nog slechts wacht op eenige uitvoeringsbepalingen.

De wet strekt zich uit over voorwerpen van belang niet alleen voor de geschiedenis der beschaving, maar ook voor de oergeschiedenis van mensch, dier en plant. Voor elke opgraving wordt goedkeuring van den gewestelijken gouverneur vereischt. De ontdekking van een voorwerp »von erheblicher Bedeutung» moet binnen 24 uur aan de politie medegedeeld worden.

Staat, provincie, district, gemeente enz. kunnen uitlevering van het gevondene verlangen, tenzij zij drie maanden na de kennisgeving hebben laten verstrijken. Als beginsel van schadevergoeding geldt »Ersatz des gemeinen Wertes», waarbij echter geen rekening gehouden wordt met den in het buitenland te maken prijs.

E. J. H.

De Heer G. van Kalcken verzocht ons plaatsing van onderstaand ingezonden stuk, opgenomen in de »N. R. Ct.» van 18 Januari l.l. (Avondbl. A.):

Oude grafzerken te Franeker.

Volgens de commissie van advies besluit het verslag betreffende het opstellen van grafzerken, dat het kerkbestuur te Franeker goed gezien heeft, toen het besloot, bij de restauratie der kerk de fraaie, rijk gebeeldhouwde grafzerken tegen den binnenmuur te plaatsen.

In hetzelfde openbare rapport, door verschillende couranten gedeeltelijk overgenomen, komt ook de volgende zinsnede: Tegenover de door den heer Van Kalcken afgelegde verklaring, staat die van den koster der kerk., die nimmer eenig afvallend gruis van de zerken heeft kunnen constateeren.

De oud-burgemeester van Franekeradeel, de heer A. Draisma de Vries, thans

rustend te Oosterbeek, was zoo vriendelijk mijne verklaring schriftelijk te bevestigen, onder de volgende bewoording:

»Wat de kwestie van het afschilferen of afbrokkelen aan den voorkant, van grafsteenen opgezet tegen den binnenkant van den achtermuur van de Martinykerk te Franeker betreft, staat het vast, dat bij verscheidene exemplaren daarvan te zien is, dat op verschillende plekjes stukjes zijn uitgevallen, die een donkerder ondergrond laten zien, klaarblijkelijk dus een verschijnsel van lateren tijd, d. w. z. van na het tijdstip dat de zerken in verticalen stand zijn geplaatst, anders toch zouden die openingen met stof of vuil moeten gevuld zijn. Dit is de conclusie die ik voor mij zelf maakte, toen indertijd de koster mij op het feit opmerkzaam maakte en ik de zerken nader bekeek.»

Ik besluit en bevestig mijne aanbeveling om voorzichtigheidshalve en ook uit eerbied voor de overledenen de grafzerken op hunne oorspronkelijke plaats te laten liggen en met een roode lijn aan te geven voor zoover beeldhouwwerk en teksten nog historische waarde hebben. De kerkbezoekers zullen dit gaarne eerbiedigen en het zal bovendien nog meer hunne aandacht trekken, vooral wanneer tegen den naastgelegen muur een bordje zou hangen met verklaring van wapens en tekst.

Haarlem, 14/1 1916.

GUSTAAF VAN KALCKEN.

COLLECTIE LOUDON.

Door de erfgenamen van jonkvrouw L. M. F. de Stuers, douairière jonkheer mr. J. Loudon, is aan het Rijk ten geschenke aangeboden eene collectie oud Delftsch aardewerk van aanzienlijke waarde, onder voorwaarde dat

1°. de collectie als geheel in eene afzonderlijke afdeeling van de zaal van ceramieken in het Nederlandsch museum te Amsterdam tentoongesteld worde op eene door de erfgenamen goed te keuren wijze, en als collectie-Loudon bekend zal blijven,

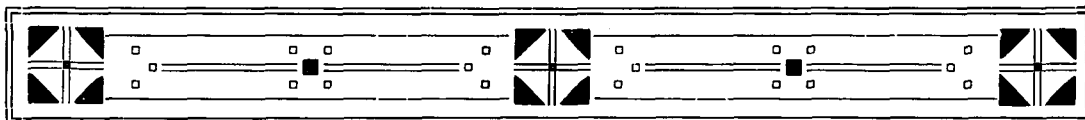
2°. dat de erfgenamen vrijstelling van successierecht zullen verkrijgen voor de aan het Rijk ten geschenke aangeboden collectie.

Ter voldoening aan deze laatste voorwaarde is een wetsontwerp ingediend tot vrijstelling van successierecht.

De redactie hoopt in een volgend nummer een artikel aan deze belangrijke collectie te kunnen wijden en moet thans volstaan met de korte vermelding van deze prachtige aanwinst voor het Nederlandsch museum, waarvan het officieel bericht eerst bij het afdrukken van dit nummer bekend werd.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

Door den Bond is onder dagteekening van 26 Februari 1916 het navolgende adres gezonden aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal:

Geeft met verschuldigden eerbied te kennen het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 7 September 1909, No. 42, dat het met groote bezorgdheid heeft kennis genomen van de ingediende wetsontwerpen, behelzende wijziging der Wetten op de Vermogens- en Personeele Belasting, in zooverre deze treffen: door de Vermogensbelasting het bezit aan kunstwerken in het algemeen en door de Personeele belasting dat aan kunstwerken, die tot stoffeering der woning dienen.

Hoewel tegen de voorgestelde lage percentage van het ontwerp van wet tot wijziging der wet op de Vermogensbelasting zeker minder bezwaren bestaan dan tegen de buitengewoon hooge heffing, die in het wetsontwerp tot wijziging der wet op de Personeele Belasting wordt voorgesteld — daarbij nog gelet op de opcenten, die door Rijk, Provincie en Gemeente ongetwijfeld zullen worden geheven — geldt tegen de eene zoowel als tegen de andere hetzelfde principiële bezwaar, dat zij n.l. de kunst treffen, die tot dusverre vrij was van beide belastingen, onder andere, omdat zij een van de roemrijkste overleveringen onzer geschiedenis vormt. Immers het belasten van de kunst zal een hoogst nadeeligen invloed uitoefenen op het verzamelen en dus ook op het scheppen van kunstwerken, en dientengevolge niet alleen de verzamelaars, maar in even hooge mate de kunstenaars treffen. Hoewel het feit, dat niet alleen de verbruikers maar ook de vervaardigers getroffen worden, iets is, dat deze belasting met iedere andere gemeen heeft, moet volgens onze bescheiden meening toch in aanmerking genomen worden, dat de kunst hooger staat dan de bedrijven, die het vervaardigen van verbruiksvoorwerpen ten doel hebben: immers zij behoort niet tot de ambachten, die met geldelijke middelen tot bloei gebracht kunnen worden, doch zij is uiting van eene door de natuur verleende gave, die des te schooner tot bloei komt, naarmate zij meer waardeering geniet van burgerij en regeering. Daarom is steeds in alle landen het bevorderen van de kunst, zoowel door het opleiden van kunstenaars, als door het aanleggen van verzamelingen, beschouwd als een middel tot ontwikkeling en beschaving.

Het is dan ook nog nooit als een teeken van vooruitgang beschouwd, dat men aan de kunst beletselen in den weg legde en dit toch zal bij aanneming van de voorgestelde

wetsartikelen ongetwijfeld het geval zijn. Niemand, met hoe groote kunstliefde ook beziel, zal er dan nog aan kunnen denken een eenigszins belangrijk gedeelte van zijn vermogen in kunstwerken vast te leggen, en juist zij, die niet alleen hunne jaarlijksche overschotten voor aankopen van kunst besteden, maar zich ook verminderde inkomsten uit hun vermogen daarvoor getroosten, zijn de ware kunstvrienden, van wie de kunst het hebben moet en die door deze heffing zoo buitengewoon zwaar worden getroffen.

Bij dit algemeen principiëel bezwaar komen bovendien nog de groote technische bezwaren, verbonden aan eene juiste uitvoering van bedoelde wetten. Om niet te wijdloopig te worden, veroorloven wij ons Uw college ten aanzien van dit punt te verwijzen naar de als bijlagen hierbij gevoegde artikelen van Dr. C. Hofstede de Groot en Jhr. H. Teding van Berkhout¹⁾.

Aan deze groote technische bezwaren is bovendien nog een bezwaar van moreelen aard verbonden, dat ons inziens niet mag worden onderschat. Bij de groote moeilijkheid — om niet te zeggen onmogelijkheid — voor den gewonen schatter, om tot eene goede taxatie voor de Personeele belasting te komen, zal hiertoe in de meeste gevallen de medewerking der eigenaren van de kunstvoorwerpen moeten worden ingeroepen. Hierdoor zullen zij, die er naar streven, om hunne opgaven zoo nauwkeurig mogelijk te doen, belangrijk méér voor hun bezit aan kunst moeten offeren, dan zij, die zich bepalen tot eene fictieve opgave, of wel tot eene zoodanige, die berust op een verouderden aankoop- of toebedeelingsprijs. Natuurlijk is dit een bezwaar, dat geldt voor alle eerlijke belasting-schuldigen, maar bij geene belasting geldt dit bezwaar in zóó hooge mate als bij deze, daar nergens de subjectieve meeningen over waarde zóózeer uiteenloopen en ook de waarde zelve in een kort tijdsverloop zulk eene groote verandering kan ondergaan als hier. Verschillen van duizenden en tienduizenden guldens bij enkele kunstwerken, van tonnen gouds bij geheele verzamelingen zouden niets ongewoons zijn.

De bezitters van schilderijen en oudheden getroosten zich reeds nu vrijwillig een renteverlies; volgens de belastingsontwerpen zullen zij daarenboven voor dit bezit nog eene hooge belasting moeten betalen, welke voor velen de noodzakelijkheid zal medebrengen, om zich van hunne voorwerpen van kunst te ontdoen. Het nationaal kunstbezit wordt aldus bedreigd, daar de kunstvoorwerpen langzaam maar zeker uit het land zullen verdreven worden. De nadeelige gevolgen hiervan zullen zich in steeds toenemende mate doen gevoelen ten koste van de kunstontwikkeling en beschaving in Nederland.

De belasting is daarenboven onbillijk, omdat het kunstbezit slechts in beperkte mate een bewijs is van draagkracht. Het is een bewijs van ontwikkeling en smaak zich te omringen met voorwerpen van kunst en zich hiervoor opofferingen te getroosten, doch de behoefte hieraan houdt geen gelijken tred met de draagkracht van den belastingschuldige.

Zelfs in de financiëel zoo zwaar belaste oorlogvoerende staten heeft men verklaard,

---

1) Zie het artikel van Dr. C. Hofstede de Groot in de »Nieuwe Rotterdamsche Courant» van 26 en 27 Januari 1916 en dat van Jhr. H. Teding van Berkhout in de vorige aflevering van het »Bulletin», blz. 9 v.v.

de noodige middelen niet te willen vinden ten koste van het nationaal kunstbezit. Zou dan Nederland, dat een naam heeft hoog te houden op kunstgebied, hiertoe het voorbeeld geven?

Om al deze redenen verzoeken wij Uw College in de beide meergenoemde Wetsontwerpen alsnog zoodanige wijzigingen te willen aanbrengen, dat voorwerpen van kunst vrij blijven van belasting.

't Welk doende enz.

*Het Bestuur van den
Nederlandschen Oudheidkundigen Bond:*
(w. g.) J. C. OVERVOORDE, Voorzitter.
M. P. ROOSEBOOM, Secretaris.

DE STAATSBEGROOTING VOOR 1916.

Toen ten vorigen jare de ontwerp-begrooting voor het Dep. van Binnenlandsche Zaken gewijzigd werd, was vooral de afd. Kunsten en Wetenschappen de dupe dezer bezuiniging, hoewel zij reeds lang de meest misdeelde afdeeling moest geacht worden. Terwijl toentertijd de geraamde uitgaven van f43.119.653.— met het in verhouding daartoe niet belangrijke bedrag van f588.402.— werden verminderd, moest deze afdeeling daarvoor bijna f216.000.— bijdragen; thans weet de Minister alsnog eene vermindering van f21.662.— aan te brengen, wat temeer opvalt, waar het eindcijfer van deze afdeeling eene verhooging met f1.689.464.— te zien geeft. In het voorl. verslag werd hierop gewezen en bij de beraadslagingen herhaalde de Heer de Stuers deze grieven en vestigde de aandacht op het groote contrast met andere afdeelingen, m. n. het onderwijs.

De Minister deelde mede, dat bij het aanbrengen van de strikt noodzakelijke besparingen zooveel doenlijk over alle liniën een soortgelijke gedragslijn gevolgd was, al viel het niet te ontkennen, dat hierin de afd. Kunsten en Wetenschappen naar verhouding het grootste aandeel te dragen kreeg, echter niet omdat het hier weeldeuitgaven zou betreffen. De Minister zal de laatste zijn, de onbetwistbare nuttigheid, ja noodzakelijkheid van uitgaven, die ons volk wetenschappelijk of artistiek kunnen ontwikkelen, te ontkennen. Maar dat de urgentie hierbij zóó sterk zoude spreken als ten aanzien van vele andere uitgaven, kan naar zijne meening niet worden toegegeven. De Minister kwam er bij de beraadslagingen tegen op, dat men hem in deze lauwheid zou toeschrijven of gemis aan besef van het groote belang, waarom het gaat; hij heeft steeds de artistieke opvoeding van ons volk als een van zijn groote belangen — ook uit materieel oogpunt — beschouwd.

I. MONUMENTEN.

In het voorl. verslag werd er op gewezen, dat hier toch niet kan gesproken worden van weeldeuitgaven, waar het geldt, eenige bedragen beschikbaar te stellen om lang verwaarloosde monumenten van den ondergang te redden. De bijzondere omstandigheden mogen geen reden zijn om dit werk, dat tot veredeling van het volk bijdraagt, te doen

stil staan. Temeer bevreemde het, op dergelijke posten te zien bezuinigd, wijl de werkverschaffing door de herstelling van monumenten ten eerste wordt bevorderd, een doel, dat 's Ministers ambtgenoten tot uitgaven van millioenen deed besluiten, en dat zooveel beter door toestaan van hierbedoelde subsidiën wordt bereikt, wijl steeds de voorwaarde gesteld wordt, dat belanghebbenden gelijkelijk bijdragen, met het gevolg, dat een dubbel bedrag wordt verwerkt. Men bracht in herinnering, dat de Minister ten vorigen jare een subsidie voor een monument schraptte, dat naar zijn zeggen op instorten stond; komt het hiertoe, dan zal de herstelling oneindig meer kosten.

Bescherming van monumenten.

De Minister heeft ook in den loop van 1915 nog geen tijd kunnen vinden; deze aangelegenheid nader onder de oogen te zien en betwijfelde, of hij in den eersten tijd daartoe gelegenheid zal hebben; trouwens, ook de Staten-Generaal zullen met andere werkzaamheden overstelpt zijn. De Minister wees er op, dat het hier bovendien een vraagstuk geldt, waaromtrent bij de deskundigen veel verschil van gevoelen bestaat en waarvan dus allicht de oplossing beter nog eenigen tijd te verschuiven ware, totdat de denkbeelden meer bezonken zullen zijn.

De Heer de Stuers achtte het argument, dat de tijd ontbroken had, klemmend, maar wees erop, dat toch iedereen het er wel over eens is, dat de monumenten moeten gered worden en dat de Regeering tusschenbeide moet komen, wanneer er vandalisme dreigt.

Onderhoud van Rijksmonumenten, f 50.000.—.

Naar de overtuiging van den Minister is voor het instandhouden van Rijksmonumenten het uitgetrokken bedrag voldoende, althans om ze voor ondergang te behoeden. In dit bedrag, dat even hoog is als in 1915, zijn mede begrepen de kosten van onderhoud, inrichting en meubilering, van aankoop van grond en gebouwen en de kosten van bewaking en kleeding en reis- en verblijfkosten van den beheerder van het Prinsenhof te Delft.

Onderhoud van reeds ondersteunde monumenten, f 130.000.—.

Naar het oordeel van den Minister is het uitgetrokken bedrag, dat f 17.200.— lager is dan in 1915, voldoende, om in de meest nijpende behoeften te voorzien, al zou het natuurlijk uiterst wenschelijk zijn, deze bedragen, liefst belangrijk, te verhoogen, waardoor het mogelijk zou zijn, veel meer oude gedenkteekenen te steunen of te restaureeren.

De subsidiën voor den toren te Doesburg, het raadhuis te 's-Heerenberg en de Ned. Herv. kerk te Langerak zijn afgelopen.

Naar dit artikel is overgebracht het subsidie voor het Reventer te Zwolle.

De subsidiën voor den O. L. Vrouwetoren te Amersfoort (zie Mem. v. Toel. 1915), de Groote kerk te Arnhem (5^e van 9 termijnen), de Groote kerk te Breda (7^e van 12 termijnen), de St. Lebuinuskkerk te Deventer (2^e van 7 termijnen), de Doorwerth (laatste termijn), de Groote kerk te Dordrecht (6^e van 9 termijnen), de gewelfschilderingen

in de Zuiderkerk te Enkhuizen (7^e van 10 termijnen), de Ned. Hervormde kerk te Goes (3^e van 4 termijnen), de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage (5^e van 15 of 16 termijnen), de Kloosterkerk te 's-Gravenhage (3^e van 7 termijnen), de Grootte of St. Bavokerk te Haarlem (6^e van 8 termijnen), de R. K. kerk te Harderwijk (laatste van 4 termijnen), den toren te Haren (laatste van 4 termijnen), de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is, wanneer de restauratie voltooid zal zijn), de St. Pieterskerk te Leiden (10^e van 20 termijnen), de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (laatste van 4 termijnen), de Dominicanerkerk te Maastricht (laatste van 5 termijnen), de St. Janskerk te Maastricht (laatste van 8 termijnen), het raadhuis te Middelburg (5^e van 6 termijnen), den toren der Grootte kerk te Steenwijk (4^e van 5 of 6 termijnen), de Ned. Herv. kerk te Vlissingen (4^e van 5 termijnen), de Ned. Herv. kerk te IJsselstein (5^e van 6 termijnen), den St. Maartenstoren te Zaltbommel (laatste van 2 termijnen) en de St. Walburgskerk te Zutphen (7^e van 10 termijnen) zijn noodig tot voortzetting der aangevangen werken, waarvoor bij de wet de gelden gevoteerd zijn. De bedragen zijn gesteld op hetzelfde cijfer als bij de Staatsbegrooting voor 1915 is toegestaan, met uitzondering van de Doorwerth, den toren te Haren, de St. Janskerk te Maastricht, de R. K. kerk te Harderwijk en de Dominicanerkerk te Maastricht, waarvan de eindtermijnen resp. *f*1000.—, *f*1600.—, *f*600.—, *f*1500.— en *f*3350.— bedragen.

Voor de Grootte kerk te Brielle zou voor 1916 de laatste van 14 termijnen tot een bedrag van *f*1000.— dienen te worden uitgetrokken; de werken zijn echter nog niet voltooid en zullen nog een bedrag van *f*14.360.— vorderen. Kerkvoogden verzoeken, dat ook in dit bedrag door het Rijk op den gewonen voet worde bijgedragen; in het belang van de voltooiing van dit belangrijke monument meent de Minister, dat aan dit verzoek behoort te worden voldaan door alsnog een bedrag van *f*8800.— beschikbaar te stellen en hij heeft daarom ook dit jaar weder *f*3000.— uitgetrokken.

Het extra subsidie ad *f*2000.— gedurende 10 jaren ten behoeve der St. Janskerk te Gouda is met 1915 afgeloopen. In verband daarmee wordt het Rijkssubsidie van *f*10.000.— op *f*8000.— teruggebracht.

Voor de Ned. Herv. kerk te Oud-Vossemeer was op hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1915 een eindtermijn van *f*1000.— uitgetrokken. De werken zijn zeer tegen gevallen. Nu de restauratie voltooid is, blijkt, dat in plaats van $\pm$ *f*22000.— noodig is geweest $\pm$ *f*31000.—. In aanmerking genomen de verdienstelijke wijze, waarop door kerkvoogden voor eene deugdelijke restauratie is zorg gedragen en de slechte financiële omstandigheden van het kerkbestuur, kwam eene tegemoetkoming in het tekort ad 50% zijnde *f*4400.—, te verdeelen over 2 jaren, billijk voor. Deswege wordt *f*2200.— uitgetrokken.

Ook het ramingscijfer voor de restauratie van de Ned. Herv. kerk te Zuidbroek, waarvoor op hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1915 een eindtermijn van *f*1000.— beschikbaar was, is te laag gebleken. Het tekort zal vermoedelijk ongeveer *f*1000.— bedragen. Eene tegemoetkoming kwam den Minister ook in dit geval billijk voor, weshalve hij alsnog een bedrag van *f*500.— heeft aangevraagd.

Onderhoud van tot dusverre niet ondersteunde monumenten, pro memorie.

Op de begrooting voor 1915 was aanvankelijk f 18000.— uitgetrokken; dit bedrag werd in het gewijzigd wetsontwerp tot f 4000.— teruggebracht; voor 1916 verviel het geheel.

In het voorl. verslag werd aangedrongen op subsidies ten behoeve van de restauratie van de Ned. Herv. kerk te Voorhout, den Campveerschen toren te Veere, de Ned. Herv. kerk te Elburg, het Muntentorentje te Deventer (waarvoor op de begrooting voor 1916 aanvankelijk een post was uitgetrokken en dat door eenige belangstellenden was aangekocht, toen zij gegronde reden hadden om aan te nemen, dat het Rijk hun de restauratiekosten zou vergoeden), den Gevangentoren te Megen en het portaal van de Kathedraal te Roermond.

De Minister kon hier niet op ingaan. Al de aanvragen ten aanzien van de genoemde monumenten, ook van de beide, waarop aan het slot de aandacht werd gevestigd, waren reeds vroeger onderzocht, maar moesten terzijde gelegd worden. Zoodra de omstandigheden het zullen toelaten hoopte de Minister de restauratie van meerdere monumenten weder te bevorderen. In de eerste plaats zullen daarvoor in aanmerking komen de zeven ten vorige jare van de begrooting teruggenomene, voor drie waarvan reeds door de Staten-Generaal een eerste termijn was toegestaan. Of, en zoo ja, wanneer ook andere nog voor Rijkssteun in aanmerking zullen komen, kan nog bezwaarlijk worden uitgemaakt.

II. MUSEA.

Bij de beraadslagingen vroeg de Heer de Stuers zich af, of de Commissie van Toezicht van 's Rijks Museum wel met den gewenschten klem de noodzakelijkheid had bepleit, om de musea tot het doen van aankopen in staat te stellen en sprak de vrees uit, dat de aankoop van gedeelten van de collectie-Six en de collectie-Steengracht nog jaren lang als motief zal gebruikt worden om andere aanvragen af te weren, terwijl hij eraan herinnerde, hoe koning Lodewijk Napoleon en koning Willem I geheele collecties aankochten, hoe daarna echter talloze zaken van groote waarde, m. n. de geheele zeer belangrijke collectie van koning Willem II het land verlieten en wees er op, dat vooral bij de steeds stijgende prijzen, de uiterste krachten, behooren te worden ingespannen om het verlorene terug te brengen, althans te voorkomen dat nóg meer verloren gaat.

De verschillende diefstallen, welke in den loop van 1915 in een drietal musea plaats hadden, deden de vraag stellen, of voldoende zorg aan bewaking en behoorlijke berging van de kunstschaten wordt gewijd. De Minister beantwoordde deze bevestigend.

In het voorl. verslag werd gevraagd of het thans niet mogelijk was, het Museum Mesdag kosteloos ter bezichtiging te stellen, terwijl voorts gewezen werd op de pogingen, welke van particuliere zijde worden in het werk gesteld om het woonhuis van wijlen den Heer Mesdag met de zich daarin bevindende kunstschaten en inventaris voor het Rijk aan te koopen, teneinde een en ander bij het museum te voegen; de vraag werd gesteld, of de Minister bereid is, dien tenbehoeve steun van Regeeringswege te bevorderen. Op de eerste vraag antwoordde de Minister, dat de schenkingsakte zich uitdrukkelijk tegen kosteloze openstelling voor het publiek, zij het op bepaalde dagen, verzet, en dat

het, waar de Heer Mesdag hierin geen wijziging heeft aangebracht, niet meer mogelijk is, dat de bedoelde bepaling wordt opgeheven. Ten aanzien van de andere vraag deelde de Minister mede, dat onderhandeld werd, zoowel met de erfgenamen als met anderen, van wie eventueel hulp in deze zal kunnen worden verwacht. Eene toezegging kon nog niet worden gegeven, omdat de beslissing niet alleen afhangt van den prijs, die verlangd wordt, maar ook van van de bijdragen, die verwacht worden en die het der Regeering gemakkelijker zullen maken, voorstellen hieromtrent te doen.

Aankopen Rijksmusea, f 21.430.—.

De bedragen, die op den dienst van 1914 voor de verschillende musea ongebruikt bleven, werden in de begrooting voor 1915 onder afzonderlijke artikelen uitgetrokken, echter niet met de bedoeling, de directeuren te machtigen, om voor deze bedragen in dat jaar aankopen te doen — al bleef de mogelijkheid geopend, om bij een voorkomend geval op een of ander unicum beslag te leggen — maar om deze bedragen, opdat zij voor hun oorspronkelijk doel konden bestemd blijven, weder op de ontwerp-begrooting voor 1916 over te brengen en wel, naar de Minister hoopte, verhoogd met de bedragen, die voor 1915 werden geschrapt. Inderdaad zijn de bedoelde bedragen overgebracht op de begrooting voor 1916, echter met dezelfde beperkende bepaling en zonder dat er de gelden, die voor 1915 geschrapt werden, aan zijn toegevoegd. Wat verder de mogelijkheid betreft, om desgewenscht de hand op een unicum te leggen, wees de Minister erop, dat naast deze beschikbare credieten ook het artikel: Aankoop van boekwerken en andere voorwerpen van kunst en wetenschap daartoe gelegenheid biedt.

Aanvankelijk waren voor het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, 's Rijks Museum van Schilderijen, 's Rijks Prentenkabinet, het Nederlandsch Museum en het Museum Lambert van Meerten geen gelden tot aankoop van kunstwerken uitgetrokken. In het gewijzigd wetsontwerp werden alsnog uitgetrokken de bedragen, die op den dienst van 1915 ten behoeve van deze verzamelingen ongebruikt waren gebleven, n.l. resp. f 10.000.—, f 428.—, f 8000.—, f 1572.— en f 1430.—, echter onder de hierboven medegedeelde beperkende bepalingen.

Subsiën aan verschillende musea, f 2200.—.

Voor de musea te Amersfoort, Edam, Groningen en Haarlem en het Bilderdijk-museum werd totaal f 2200.— uitgetrokken.

Aankoop van voorwerpen van kunst enz., f 5000.—.

Het voor 1915 aanvankelijk uitgetrokken bedrag van f 20.000.— werd indertijd met f 15000.— verminderd; voor 1916 werd geen verhooging toegestaan. In het voorl. verslag werd opgemerkt, dat dit bedrag wel zéér laag is.

H. T. v. B.

HET ETIKETTEEREN VAN SCHILDERIJEN IN MUSEA.

Het heeft mij altijd verwonderd, dat de naamgevingen in musea van oude kunst vaak op zooveel minder vasten grondslag rusten dan die in musea van moderne kunst, of in die van b.v. natuurlijke historie, geologie en mineralogie, en dergelijke. Wanneer ik bijvoorbeeld, in een mineralogische verzameling rondwandeland, het etiket »kwarts" of »goud" zie, dan behoef ik geen oogenblik te twijfelen of dit wel juist is. Zie ik daarentegen den bekenden Giovannino in het Kaiser Friedrich Museum als Michelangelo geëtiketteerd en verbeeld ik mij, evenmin te mogen twijfelen als in het geval van het kwarts en het goud, dan blijkt alras, dat ik slecht ben ingelicht. Immers de ingewijde vakman zal mij vertellen dat, indien Heinrich Wölfflin en niet Bode directeur van het Kaiser Friedrich Museum ware, de Giovannino niet Michelangelo zou heeten, doch zou worden toegeschreven aan Girolamo Santacroce of Domenico Pieratti ¹⁾.

Er is dus geen zekerheid in dit geval, en in tal van andere. De vraag rijst, of het niet zeer wenschelijk, ja noodzakelijk is, dat de graad van zekerheid der naamsbepaling uit de etikettering blijke. Het antwoord moet zonder eenige restrictie bevestigend luiden. Men kan, in details afdalend, nog twisten over de kwestie, of het naamplaatje zelf, dan wel de determinatie in den gedrukten catalogus het uitsluitsel zal geven, doch dit is een kwestie van techniek, niet van beginsel.

De eerste vraag, die zich, helaas, nog steeds voordoet, is: kan een museum-directeur determineeren of kan hij dit niet? M.a.w. is hij vakman, is hij een goed specialist op de gebieden der kunst, waarvan in zijn museum werken publiek zijn tentoongesteld?

De gedragslijn voor den niet-vakman is zeer moeilijk. Het meest voor de hand ligt, dat hij de meeningen der specialisten vraagt, hun antwoorden overweegt en naar beste weten daaruit conclusies trekt. Een der meest conscientieuse voorbeelden hiervan is de catalogus van het Museum te Stuttgart, door Prof. Konrad Lange bewerkt in 1907, waarvan ik als type het volgende afdruk:

205 ²⁾. *Brekelenkam, Quiryng Gerritsz.*

(Biografie).

Betender Eremit. (Beschrijving).

(Afmetingen enz.). Früher Leonhard Bramer. Die jetzige Bezeichnung von Eisenmann. Sie wird von Bredius, Hofstede de Groot und Martin bestätigt. Bayersdorffer stieß sich am Monogramm.

Het spreekt vanzelf, dat dit verre is van het ideaal, maar het is in ieder geval beter, dan dat de niet-specialist etiketteert »in 's Blaue hinein".

Bij den specialist ligt de zaak uiteraard geheel anders. Hij kent de methodiek der determinatie, kan m. a. w. zien of handteekeningen echt zijn, maakt studiereizen, heeft

---

1) Zie Alois Grünwald in »Münchener Jahrbuch" 1910, blz. 28 vlg.

2) Blz. 113.

toegang tot de literatuur enz. Komen er in zijn museum werken voor van meesters uit scholen, waarvan hij niet voldoende »warenkennis" bezit, dan moet hij in die gevallen op zijn minst specialisten raadplegen, willen zijn toeschrijvingen niet fantastisch worden.

Aldus werkende zal de directeur komen tot verschillende graden van zekerheid zijner toeschrijvingen. Er zullen er onder de schilderijen zijn, die even onomstootelijk juist te etiketteeren zijn als Rembrandt's Staalmeesters; er zullen er zijn, wier handteekening het etiket algeheel wettigt (b.v. Carel Fabritius' Puttertje), terwijl hij eindelijk ook schilderijen zal hebben te »benamen", uitsluitend afgaande op de overeenkomst van hun schilderwijze met die van werken van dezelfde hand, waarvan de maker bekend is.

Hier nu vooral wringt de schoen. Een ieder, die hier niet met groote voorzichtigheid optreedt, houdt den vooruitgang op dit gebied der stijlcritiek tegen. Er zijn museumdirecteuren, wien het »toegeschreven aan", »manier van", »school van", »navolger van", »Italiaansche school omstreeks . . .", een doorn in het oog is en die zelfs liefst vraagteekens op de etiketten vermijden, als vreesden zij, dat dit aan de schoonheid der dingen kwaad zou kunnen doen. Dezulken zullen veelal een tweederangs-naam verkiezen boven het »toegeschreven aan". Zij probeeren en probeeren en . . . . vinden soms ten slotte het juiste etiket. Waarom? Omdat in deze methode vaak werkelijk dit voordeel steekt, dat de halffoutieve naam den collega-specialist van elders op een idee brengt, hem tot tegenspraak dwingt, enzoovoorts. Maar inmiddels worden de bezoekers misleid, tenzij er een goed bijgehouden catalogus is, die in twijfelachtige gevallen argumenteert. Zoo is in den in dit opzicht -- ik beken het gaarne -- nog verre van consequenten catalogus van het Mauritshuis, n°. 741 als Ludolf de Jong, zonder meer, geëtiketteerd. Wie den catalogus leest, zal opmerken, dat dit naar mijn beste weten juist is, maar dat het niet als een paal boven water staat, dat Ludolf de Jong het stuk schilderde ¹⁾.

Er is nog een andere, zeer moeilijke klip voor den museumdirecteur, n.l. het veranderen van het etiket van een schilderij met een wereldnaam. Men stelle zich voor, dat de Directeur van het Louvre of van de National Gallery klakkeloos »zijn" exemplaar der »Vierge aux Rochers" als een copie naar Lionardo etiketteerde, zoolang de kwestie, welke van beide exemplaren echt is, niet is uitgemaakt. Het ligt voor de hand, dat hij dit niet mag doen, al is hij nóg zoo overtuigd, dat »zijn" Leonardo een copie is.

Moet hij nu zijn meening onder stoelen en banken steken? Immers neen! Hij kan die vrij uiten in een wetenschappelijke argumentatie in den catalogus, waarin de verschillende meeningen worden overwogen ²⁾. Op die manier kan de bezoeker, die wil, altijd weten hoe de kwestie staat. Dat er iets met de schilderij is, blijke dan echter uit het etiket. (Hierover straks).

---

1) Les figures nous rappellent vivement celles de L. de Jongh, qui d'ailleurs est connu comme peintre paysagiste dans le genre de A. Cuyp, à qui le fond de ce tableau nous fait penser. Il nous semble donc bien possible que ce tableau soit de la main de L. de Jongh.

2) Dit doet Seymour de Ricci in zijn aan de Italiaansche en Spaansche scholen gewijde deel van den Louvre-catalogus (Parijs, 1913), deel I, n°. 1599, blz. 170.

Heeft de directeur om de een of andere reden geen zekerheid, dan kan hij in sommige gevallen¹⁾ volstaan met behoud van het oude etiket en vermelding in den catalogus van de meeningen van anderen. Daarom is door mij bijv. het etiket »Velazquez» behouden bij het portret van Baltazar Carlos in het Mauritshuis. De overweging is deze geweest: Valazquez' hand zie ik er evenmin in als de specialisten. Dezen noemen del Mazo. Ik zal nu, zoodra ik voldoende werk van beiden zal gezien hebben, de naamverandering nogmaals overwegen en inmiddels in den catalogus uiteenzetten, waarom de toeschrijving del Mazo de waarschijnlijke is.

Wat moet nu de museumdirecteur doen met geschenken, legaten en bruikleenen? In de gevallen, waarin geen etiket-eischen worden gesteld, is hij natuurlijk vrij. In gevallen, waarin geëischt wordt, dat een schilderij onder een bepaalden naam wordt tentoongesteld, terwijl de toeschrijving niet voldoende zeker of tastbaar onjuist is, beslist m. i. allereerst het belang van het kunstminnend publiek, dus het esthetische. Daaraan toch is, ten slotte de naam ondergeschikt. Doch men vermeldde dan uitdrukkelijk, hetzij op het etiket, hetzij in eenige publiek verkrijgbare toelichting, dat de toeschrijving die is van den eigenaar.

Ook handele men aldus in gevallen van bruikleen, waarin men zelf overtuigd is van de juistheid der toeschrijving van den bruikleengever, doch geen genoegzamen steun vindt in de meening der vakgenooten. In zulk een geval immers is noch het publiek, noch ons vak gebaat met een persoonlijke toeschrijving, die onpersoonlijk schijnt.

Eenheid van systeem is in al de bovengenoemde gevallen, naar mij wil voorkomen, het eenig juiste middel om publiek en vakgenooten te baten. Het is wenschelijk, dat althans de Nederlandsche schilderijmusea volgens dezelfde methode etiketteeren, opdat men wete, waar men aan toe is. Het Rijksmuseum zet op de naambordjes zeer weinig, hetgeen practisch is. Zelfs het woord »copie naar» en dergelijke komt niet altijd voor, hetgeen onjuist is, maar niet absoluut misleidend behoeft te werken, omdat men het doorgaans wél vindt in den catalogus. Als voorbeelden mogen dienen:

1093. Copie naar Frans Hals. De Nar. Naamplaatje: Frans Hals. Catalogus: Atelier van Frans Hals²⁾.

750. Onbekend meester. Vechtende vogels. Naamplaatje: Aelbert Cuyp. Catalogus: Aelbert Cuyp (toegeschreven).

Dat de Rijksmuseum-catalogus in enkele gevallen meeningsverschillen³⁾ eveneens vermeldt (zij het m. i. te beknopt), moge blijken uit twee voorbeelden:

---

1) Dit punt hangt samen met de kwestie, of de naam in alle gevallen eigenhandigheid der uitvoering beteekenen moet. Bij onze Hollandsche 17de eeuwers stellig wél; bij hunne Vlaamsche broeders is dit reeds moeilijker vol te houden (Rubens!).

2) Hier zou nu eigenlijk bij moeten worden vermeld, dat het origineel zich bevindt in de verzameling Rothschild te Parijs.

3) In sommige opzichten zijn de etiketteeringen in het Rijksmuseum bepaald misleidend, omdat de catalogus geen uitsluitsel geeft. Bijvoorbeeld:

2024. Rembrandt. Het Toilet. Naamplaatje: Rembrandt. Catalogus: Rembrandt. En dat, terwijl het werk in geen enkelen Rembrandt-catalogus meer voorkomt.

747. Copie naar A. Cuyp. Gezicht op Dordrecht. Naamplaatje: A. Cuyp. Catalogus: A. Cuyp; met de opmerking, dat de schilderij volgens sommigen een copie is naar de helft van een origineel in de verzameling van Capt. Holford te Londen.
2023. Rembrandt. Elizabeth Bas. Naamplaatje: Rembrandt. Catalogus: Rembrandt, en: (2de Suppl. blz. 463): Door Bredius toegeschreven aan Ferd. Bol.

Wij noemden in het bovenstaande eenige voorbeelden en stipten eenige moeilijkheden aan, die zich in de praktijk kunnen voordoen. Alvorens hieronder uiteen te zetten, hoe men tot een praktisch systeem van etikettering kan geraken, moet nog worden gewezen op één restrictie inzake het punt »misleiding van de bezoekers”. Wij bedoelen het door den directeur handhaven van een etiket tegen beter weten in, ter wille van de bezoekers. Dit kan n.l. noodzakelijk zijn zoolang er geen nieuwe druk is van den catalogus en het publiek het kunstwerk dus slechts in den catalogus kan vinden op den ouden (verkeerden) naam, terwijl het tevergeefs zou zoeken, indien de juiste naam ware aangegeven. In zulk geval wordt in het Mauritshuis de oude naam gehandhaafd totdat er een nieuwe oplage is van den beredeneerden of een der beknopte catalogi.

Wagen wij thans een poging om na te gaan, in hoeverre de bezoekers gebaat zouden zijn door juistere etikettering in de musea. Hier te lande zijn verreweg de meeste publiek tentoongestelde kunstwerken juist gedetermineerd, maar men kan hier — evenmin als elders — slechts zelden aan het *etiket* zien, of de determinatie twijfelachtig is. Dit is, naar mij wil voorkomen, een fout. Bepalen wij ons tot de schilderijen in openbare musea, met name die welke publiek zijn tentoongesteld. Deze plegen te worden voorzien van een nummer en een determinatie (naam, verlegenheidsnaam, schoolbepaling en dergelijke), bijvoorbeeld: Rembrandt; Meester der Vrouwelijke Halffiguren; Manier van Mierevelt; Jan Steen (copie naar); Vlaamsche school omstreeks 1630, enzovoort.

Het doel moet — dit staat dunkt mij vast — zijn, dat de bezoeker bij het lezen van het naambordje te goeder trouw zal aannemen, dat de schilderij is gemaakt door dengene wiens naam het etiket noemt of, bij gebrek aan naam, in den tijd en het land, door het etiket vermeld. Is men dus niet volkomen zeker van de determinatie, dan mag men bij den bezoeker geen valsche voorstelling opwekken.

Kan men nu niet op het etiket aanduiden, hoe men tot de determinatie is gekomen? Dit is, naar mij wil voorkomen, mogelijk door het streng onderscheiden van de categorieën van schilderijen, die zijn tentoongesteld. Dit toch zijn:

1°. De historisch determineerbare (b.v. Rembrandt's Nachtwacht, Staalmeesters, Anatomische Les), wier herkomst en auteursnaam even onomstootelijk vaststaan als de identiteit van Felis Leo in Artis.

2°. De van echte signaturen voorziene werken (b.v. Rembrandt's Simeon in den Tempel). Is echter de naam, dien men uit de signatuur concludeert, niet volmaakt zeker, dan gebruike met het toevoegsel »toegeschreven aan”. Voorbeeld: bij een reeks van B Z

gemerkte stukken neemt men op voldoende gronden Bernard Zwaerdecroon¹⁾ aan, doch zoolang geen absolute zekerheid bestaat, blijke dit uit het etiket.

3°. De op stijlcritische gronden algemeen als werk van een bepaalden meester of tijd erkende (b.v. Ant. Moro's Goudsmid in het Mauritshuis; de werken van den Meester der Vrouwel. Halffiguren enz.).

4°. De niet algemeen als sub 3°. erkende; dus die over wier etiket in vakkringen strijd heerscht (b.v. de zoogenaamde Elizabeth Bas).

Bij al deze werken *kan* medewerking van leerlingen of collega's hebben plaats gehad, doch indien dit niet door historische gegevens, mede-signatuur of afwijkingen in den toets blijkt, kan de etiketteering noch de catalogus daarmee rekening houden. Niets belet ons bijv., aan te nemem, dat Rembrandt zich heeft laten helpen bij de Nachtwacht, maar zijn eigen aandeel in het werk heeft alle eventueele hulp dermate overvleugeld, dat Rembrandt, en hij alleen, de schepper en voltooiër van de Nachtwacht is.

Bij de Magere Compagnie, door Hals begonnen en door Codde voltooid blijkens archivalia, worden terecht beide namen genoemd op het etiket. Op het etiket van het door Dusart voltooide interieur van A. v. Ostade in het Mauritshuis, dat door *beide* meesters is gesigneerd (gelijk eenige weken geleden bij een restauratie werd ontdekt), zullen, zoodra er een nieuwe opslag van een der catalogi komt, beide auteursnamen worden genoemd. Ook behooren beide namen op het etiket van het door Dou en Berchem geschilderd portret van een heer en dame (Rijksmuseum n°. 794), waar elk der beide meesters zijn toets zóó persoonlijk heeft gehouden, dat ieder vakman kan aanwijzen, welke partijen door Dou en welke door Berchem zijn geschilderd.

Gaat men uiterst nauwgezet na, welke der vier bovengenoemde manieren tot de determinatie geleid heeft, dan kan men op elk etiket die manier of manieren aanduiden, bijvoorbeeld door bijzondere teekens. Men zou b.v. op het etiket kunnen aanduiden:

- 1°. de historisch determineerbare met een * vóór de benaming.
- 2°. de van echte signaturen voorziene met een * na de benaming.
- 3°. de op stijlcritische gronden unaniem gelijk benaamde met een × vóór de benaming.
- 4°. de niet algemeen als sub 3°. erkende met een × na de benaming.

Men kan de teekens combineeren, b.v. bij Rembrandt's Nachtwacht, die door herkomst zoowel als door signatuur is gedetermineerd.

Men krijgt dan dus etiketten ongeveer als volgt:

- 1°. De Nachtwacht van Rembrandt: * Rembrandt*.
- 2°. Simeon in den Tempel van Rembrandt: Rembrandt*.
- 3°. Andromeda van Rembrandt (coll. Bredius): × Rembrandt.
- 4°. »Elizabeth Jacobszdr. Bas'': Rembrandt ×.

Ditzelfde moet men in den catalogus herhalen, zelfs al vermeldt deze (bij 1°. de

---

1) Zie cat. Mauritshuis 1914, blz. 454.

herkomst; (bij 2°.) de handteekening; (bij 3°.) de analoge werken of (bij 4°.) de namen der al of niet met de determinatie accoord gaande vaklieden.

Men zal mij tegenwerpen, dat in gevallen, waarin de catalogus reeds dergelijke zaken vermeldt, volkomen aan den eisch is voldaan. Hierop antwoord ik: 1°. dat voor den vakman in dit opzicht wel reeds veel is gedaan, maar dat dit voor den leek-bezoeker niet duidelijk genoeg is; 2°. dat zelfs voor den vakman de catalogus-toelichtingen lang niet altijd duidelijk zijn. Vooral met het »toegeschreven aan» en dergelijke epitheta wordt vaak eigenaardig omgesprongen. Ook het simpele vraagteken achter den naam leidt in de practijk tot moeilijkheden¹⁾.

Kortom, ik ben van meening, dat er, indien men uitgaat van het beginsel om den aard zoowel als den graad van juistheid der determinatie te doen blijken uit de wijze van etiketteeren, geen ander middel is dan dat van bijzondere teekens op het etiket en in den catalogus²⁾. Menige leek vraagt zich af en vraagt ons, waarom wij dit niet doen. Waren wij minder dooplustig geweest in vroeger tijd, dan zouden wij niet zooveel hebben behoeven te »verdoopen»³⁾. De eenige weg is: waar geen zekere naam is, benadere men. Komt er dan later zekerheid, dan behoeft men geen naam te verwerpen, doch komt men alleen van het benaderde tot het zekere.

Het bovenstaande is, het behoeft nauwelijks gezegd, slechts een poging, gewaagd in de verwachting, dat door gedachtenwisseling met vakgenooten in dit »Bulletin» een systeem kan worden gevonden, dat altans in de Nederlandsche Musea kan worden toegepast.

W. MARTIN.

---

1) Het euphemistische »gemerkt P. Wouwerman» en dergelijke, dat men in veilingscatalogi vindt in gevallen, waarin de veiler de echtheid niet aandurft en toch het merk, al is het vals, gebruikt om den naam te behouden, komt in serieuze museumcatalogi, zoover ik weet, niet voor.

2) De teekens zelve geef ik natuurlijk gaarne voor betere.

3) Het hieronder gedrukte stuk van een tabel der naamsveranderingen uit den catalogus van het Museum te Dresden (1899) moge aantoonen, hoe sterk dit doopen vroeger is geweest. Thans trachten wij juist andersom te doen.

FRÜHER:	JETZT:
Aelst (?), E. v.	M. d'Hondecoeter.
Aelst, W. v.	Art des J. D. de Heem.
Amberger, C.	Unbest. Holl. Meister.
Backer, J.	H. Bloemaert.

DE KERKBRAND TE ALPHEN.

Den 7^{en} April 11. is te Alphen de Ned. Herv. kerk geheel afgebrand, niet tengevolge van eenen samenloop van ongunstige omstandigheden, maar door het bloote feit, dat met eene onverdedigbare roekeloosheid bij het te verrichten loodgieterswerk zelfs de eenvoudigste voorzorgsmaatregelen zijn nagelaten.

Wij komen hierop nader terug en willen eerst een overzicht geven van het verdwenen kerkgebouw en de daarin aanwezige kunstwerken.

Reeds in de 13de eeuw bestond te Alphen waarschijnlijk eene kerk of eene kapel, blijkens de vermelding in het register der kerkelijke tienden uit 1275—1280. De kerk wordt ook geregeld vermeld onder de 57 kerken in Rijnland volgens de door Mr. S. Muller H.zn. uitgegeven lijst en in 1360 wordt Gerrit Voppens als pastoor van Alphen genoemd.

De oudste kerk werd waarschijnlijk in het midden der 15de eeuw vervangen door het gebouw, waarvan thans nog slechts een gedeelte van het steenwerk over is. Deze kerk was gewijd aan den H. Bonifacius, wiens beeld vroeger tegen het koor stond, van welk beeld later, ook na de Hervorming, nog een »steenvormzel" van het voetstuk te zien was.

De aanstelling van den pastoor dezer kerk behoorde in 1457 aan de sint Paulus abdij bij Utrecht, terwijl de koster door den graaf van Holland werd benoemd.

De parochie was oudtijds uitgestrekter dan thans en eischte voor het platteland een vrij groot gebouw¹⁾. Dit was eene kruiskerk met door een halven tienhoek gesloten koor. De zijbeuken waren van het schip gescheiden door spitsbogen, gedragen door zware gemetselde kolommen van 2.83 M. in omtrek, met achtkante natuursteenen basementen en natuursteenen lijstkapiteelen. Aan de noordzijde van het koor was eene sacristie aangebouwd, waarboven eene zolderruimte, die van uit de kerk toegankelijk was. De volgens Plemper²⁾ 16 roe hooge westtoren is in 1580 ingestort, nadat deze zeer was verzwakt tengevolge van het optreden der Spanjaarden tijdens het beleg van Leiden. Zij hadden het ijzerwerk en de ankers uit de muren gebroken en de klokken geroofd, waarvan de grootste later in de kerksloot werd teruggevonden. De toren is daarna niet herbouwd en het grondvlak is bij de kerk getrokken, gelijk nog blijkt uit de meerdere breedte van de eerste travee van het schip.

In 1619 werd de kerk vernield bij den grooten dorpsbrand, die in dat jaar in den oliemolen, ter plaatse waar later de herberg het Hof van Holland gesticht werd, ontstond en die met de kerk een groot gedeelte van het dorp in de asch legde. De kerk werd daarna op de oude muren en kolommen herbouwd, waartoe 19.579 gld. en 18 st. uit vrijwillige bijdragen werd gevonden en 23.789 uit een omslag over de gemeente. Het schip werd nu met een houten tongewelf met trekbalken afgedekt en de zijbeuken met halve tongewelven. Alleen in de sacristie was een steenen kruisgewelf uit den tijd vóór den brand.

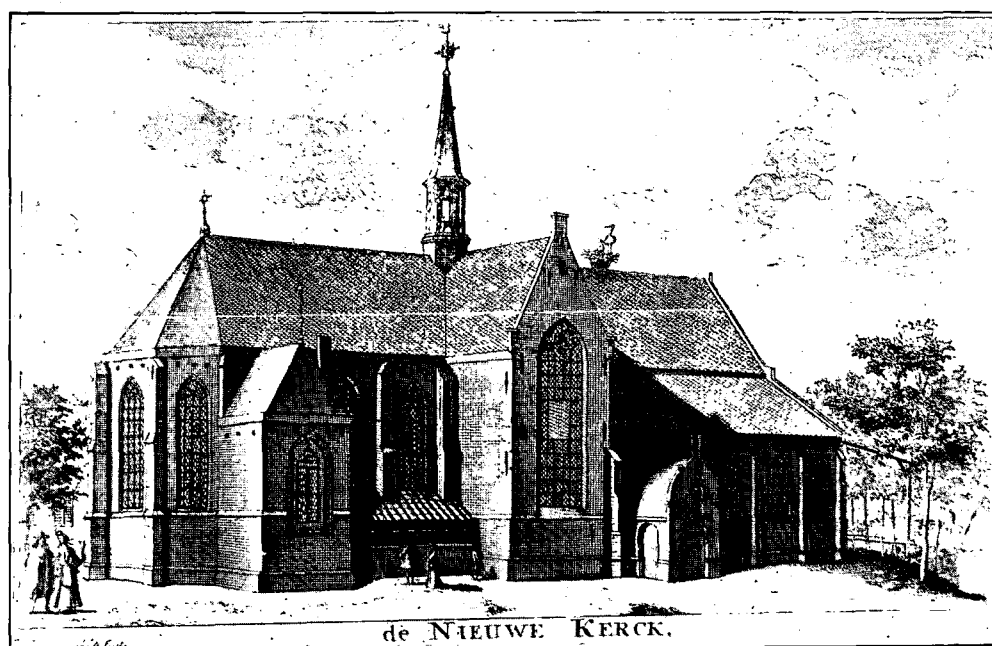
---

1) De kerk te Oudshoorn werd door Cornelis de Vlaming gesticht na een geschil over de benoeming van den predikant te Alphen, waartoe Oudshoorn eerst kerkelijk behoorde. In 1661 werd aldaar voorloopig eene loods voor den dienst ingericht. Plemper, 2e druk bl. 145.

2) P. Plemper, Beschrijving van Alphen, 1e druk 1714 en 2e druk 1728.

Volgens de, niet geheel betrouwbare, afbeelding bij Plemper had de oude kerk drie ingangen in den noorder transeptarm en hierboven aan de noordzijde een hoog spitsboogvenster, iets kleiner dan bij de nieuwe kerk, en in den top een klein rond venster. Het portaal ontbreekt op onze afbeelding en is waarschijnlijk eerst na 1619 aangebracht. Ook de zijbeuken van het schip ontbreken hier, doch dit acht ik meer aan eene onnauwkeurigheid van den teekenaar toe te schrijven. Een dakruiter wordt hierbij reeds afgebeeld, die na den brand van 1619 door een van grooter afmeting werd vervangen. De noorder zijmuur van het schip werd voor eenige jaren met eene nieuwe steenlaag bekleed.

De bij den laatsten brand ongeschonden behouden uitgebouwde grafkapel aan den

De Kerk te Alphen, na den brand van 1619.

westmuur werd in de 18de eeuw gebouwd. Aan den muur hangt een wapenbord van de familie de Smeth uit 1789.

De oorspronkelijke kerk was naar het Oosten gericht, waardoor deze met het koor naar de straat was gekeerd. Waarschijnlijk is de vrij groote afwijking van de as der kerk met 18 à 20 graden naar zuid in verband met de ligging tegenover de hoofdstraat te verklaren. In later tijd heeft men dit gezicht op het koor van de straat minder fraai gevonden en daarom in 1852 het koor achter een quasi-gothieken voorbouw verborgen. Het uiterlijk der kerk werd hierdoor niet verfraaid en ik koos daarom als afbeelding de bij Plemper uit 1714 voorkomende gravure door P. van Bleyswijk.

Het kerkmeubilair was vrij eenvoudig. De goedgesneden preekstoel uit 1624, later

gedeeltelijk ombouwd, de geloofsborden uit 1664, met vleugelstukken en gedraaide pilasters, en het orgel, met groote beelden uit 1815, zijn bij den brand verloren gegaan en evenzoo de aardige deurknop aan de sacristie en de eenvoudige klok, in 1837 te Aarle Rixtel gegoten.

Het kerkzilver, bestaande uit drie schotels van 1722 en vier met jachtscènes gegraveerde bekers, Haarlemsch werk, bevond zich onder berusting van een der kerkvoogden en is behouden gebleven, evenals het kerkelijk archief, de 18de-eeuwsche koperen lezenaar met eene ster, het wapen van Alphen, en het Lodewijk XV koperen sierbord aan den preekstoel, met twee engelen als zijfiguren versierd en met de namen der 40 schenkers in 1744, die door den koster tijdens den brand nog zijn gered¹⁾.

De oude kerk is thans geheel uitgebrand, de westmuur is totaal vergruisd en van de transeptgevels zijn de toppen omver gehaald, om ongelukken bij het instorten te voorkomen. De reeds door den brand van 1619 verzwakte muren zijn door den nieuwen brand in nog slechter conditie gekomen en van de kolommen zijn de natuurstenen kop- en voetlijsten geheel verbladderd. Hetzij men dus opnieuw tracht de kerk te herbouwen met gebruikmaking van de nog bestaande muren, of eene geheel nieuwe kerk sticht, in elk geval is het oude gebouw als monument geheel verloren en daarbij een gedeelte van het oude meubilair, hetwelk hieraan eene eigene bekoring verschafte.

Op wie rust hiervan de schuld?

In de eerste plaats natuurlijk op den 17-jarigen loodgietersjongen, die door het onvoorzichtig omgaan met vuur het begin van brand deed ontstaan, en bij den loodgietersbaas, die een dergelijk werk door een jongmaatje deed uitvoeren, zonder eenige voorzorgen te nemen en zonder zich de moeite te geven, om zelf op het werk eenig toezicht te oefenen. Deze verregaande zorgeloosheid is de directe oorzaak en alleen het ontbreken van opzet belet ons, haar geheel met brandstichting gelijk te stellen. Zedelijk echter is het niet nemen van eenige voorzorgen hier vrijwel met het opzettelijk door brand vernielen van de kerk gelijk te stellen, want de loodgietersbaas *moest* weten, dat dergelijk werk op daken en goten van kerken en torens steeds eenig gevaar medebrengt en niet zonder de noodige voorzorgen *mag* ondernomen worden, en zeker niet zonder eenig toezicht aan een jongmaatje mag worden toevertrouwd. Zijn mijne inlichtingen juist, dan had de brand in het begin zelfs gemakkelijk gestuit kunnen zijn, als men slechts wat water bij de hand had gehad. Nu moest het maatje dit eerst beneden gaan halen en toen hij het had, had de brand reeds te groote afmeting verkregen.

Niet minder is echter de zedelijke verantwoordelijkheid van het kerkbestuur, dat de werkzaamheden liet verrichten, zonder hierbij voorwaarden te stellen en zonder hierbij eenig toezicht op de uitvoering te houden. Van verschillende zijden toch is reeds meer malen in de pers gewezen op wat gedaan kan worden om de gevaren van het lood-

---

1) Een schilderij ter gedachtenis aan J. Jz. van Assendelft en zijne vrouw Haesgen van Outshoorn, uit 1478, afkomstig uit deze kerk, bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam. (No. 42).

gieterswerk te beperken. Deze voorschriften *mochten* aan het kerkbestuur niet onbekend zijn en *kunnen* dit ook niet zijn geweest, daar dit bestuur in zijn midden zelf een architect telt. De kerkvoogden hebben door het nalaten van de eenvoudigste voorzorgsmaatregelen blijk gegeven van een laakbaar gebrek aan ernst bij de behartiging van de hun toevertrouwde belangen. Zij zijn te kort geschoten in plichtsbetrachting en hebben bewezen ongeschikt te zijn voor de vrijwillig door hen aanvaarde taak. Het is te betreuren, dat er geene wetsbepaling bestaat, die de schuldigen aan dergelijk misdadig verzuim kan dwingen, om uit eigen zak de geleden geldelijke schade te vergoeden. Zal nu de kerkelijke gemeente haar te laksche lasthebbers ter verantwoording roepen en hen, als gewogen en te licht bevonden, naar huis zenden om hunne schuld te overpeinzen? Wij twijfelen er aan, als wij zien met hoe weinig ernst ook in andere kringen in Alphen dergelijke zaken behandeld worden. In 1914 zond de vereeniging van Amsterdamsche assuradeurs eene uitvoerige circulaire aan de gemeentebesturen, om maatregelen te nemen tegen het loodgietersgevaar en gaf daarbij eenige praktische wenken. De vereeniging verzocht daarbij bericht over de reeds bestaande of nader te maken verordeningen en hieraan werd door de meeste gemeente-besturen voldaan, terwijl vele besturen de gegeven wenken met waardeering ter harte namen. Gelijk de heer F. C. J. Scheurleer mij bericht, heeft het gemeentebestuur van Alphen hierop echter niet gereageerd.

Er schijnt aldaar geene bepaling bestaan te hebben voor loodgieterswerk, doch wel was hierin voorzien bij de ontwerp-verordening, die na de vereeniging van Alphen met Oudshoorn en Aarlanderveen zoude gelden. Na den brand heeft de gemeenteraad in de vergadering van 27 April thans dergelijke bepalingen vastgesteld. Voor de monumenten zal dit helaas niet meer helpen, daar met de kerk het laatste oude monument uit Alphen verdwenen is. Klagen helpt hier echter niet, doch wel moeten er ook voor andere gemeenten maatregelen getroffen worden, om dergelijke zaken zooveel mogelijk voor de toekomst te voorkomen.

Bij particuliere huizen kunnen geen *te* bezwarende voorschriften tegen brandgevaar gemaakt worden, zonder te groote beletselen voor de bewoners, die toch in de eerste plaats zijn aangewezen om dit gevaar te beperken en daarvan ook zelf den meesten hinder ondervinden. Alleen het belang der omwonenden komt hierbij verder op den voorgrond. Geheel anders staat het echter bij die gebouwen, die òf zelf als monument aanspraak kunnen maken op eene bijzondere bescherming, òf, gelijk musea, archieven en raadhuizen, wegens het belang der daarin bewaarde voorwerpen en bescheiden.

Daarbij mag het niet aan de meer of mindere nauwgezetheid van de beheerders worden overgelaten, dat de strikt noodige middelen tot voorkoming en beperking van brandgevaar worden getroffen. Van overheidswege dienen er voorschriften gegeven te worden en op de naleving te worden gelet dier voorschriften, die hier verder kunnen gaan, dan bij particuliere gebouwen behoeft gevorderd te worden.

Dit is reeds geschied door de Utrechtsche verordening van 29 Januari 1914, N°. 3, waarbij bepaalde werkzaamheden aan de in de verordening genoemde gebouwen worden

verboden, tenzij hiervoor ontheffing is verleend onder nadrukkelijk door Burgemeester en Wethouders te stellen voorwaarden. Het ware gewenscht, dat, zoolang eene wet op de monumenten nog tot de pia vota behoort, en verdere bescherming nog niet is te verkrijgen, althans het brandgevaar werd beperkt, door van overheidswege de gemeentebesturen met nadruk uit te noodigen om eene dergelijke verordening te maken. De Rijkscommissie voor de monumenten is het aangewezen lichaam om desverlangd van advies te dienen over de vraag, tot welke gebouwen in elke gemeente zich de werking der verordening zoude moeten bepalen.

Ook de bescherming tegen het hemelvuur verdient de aandacht van de regeering. Vele monumentale gebouwen zijn nog in het geheel niet van bliksemafleiders voorzien, of op eene wijze, die niet afdoende, en somtijds zelfs gevaarlijk kan geacht worden. Voor dit onderwerp verwijs ik naar het technisch artikel van Dr. N. G. van Huffel in »de Bouwwereld» 1913, N°. 13 en in het »Bouw. Weekblad» 1915, N°. 15.

In grootere gemeenten, o. a. te Leiden, worden de bliksemafleiders op de openbare gebouwen op geregelde tijden nagezien, doch op het platteland zal dit vaak niet, of niet afdoende geschieden. Zoude het daarom geene overweging verdienen, om van Rijkswege hiertoe een deskundige beschikbaar te stellen en aan dezen tevens op te dragen om op geregelde tijden de bliksemafleiders op belangrijke monumenten in bezit van gemeenten, kerkbesturen en particulieren te controleeren en hierover advies uit te brengen? Al werd hierdoor slechts één belangrijk monument gespaard, dan zouden de aan de contrôle verbonden kosten hierdoor rijkelijk worden vergoed.

J. C. OVERVOORDE.

OPGRAVINGEN IN NEDERLAND.

II. HUNNEBEDDEN.

In het volgende zullen eenige vragen der Nederlandsche Oudheidkunde worden besproken, naar aanleiding van het tentoongestelde in de Galerij voor Opgravingen van het Museum van Oudheden te Leiden. Deze bespreking volgt de onderzoekingen van Dr. Holwerda, den leider der opgravingen en stichter van de Galerij.

Dr. Holwerda heeft steeds, na afloop van elke opgraving, terstond den uitslag bekend gemaakt. Niet tevreden met deze korte berichten, heeft hij ook de waarde zijner ontdekkingen in hun verband willen aantoonen in zijn jongste geschrift: *Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's*. (Intern. Archiv f. Ethnographie, Suppl. zu Bd. XXIII. Leiden, 1915). Voor een verklaring van het gevondene in Nederland was het noodig, het onderzoek uit te strekken over de vóórgeschiedenis van geheel Europa. Dit materiaal was onontbeerlijk, al kon Dr. Holwerda veelal niet medegaan met de heerschende opvatting van de vondsten. Tegen deze opvatting geeft hij thans op zeer besliste wijze zijn meening en onderstellingen. Het zijn deze onderstellingen, die in het volgende vooral zullen worden ter sprake gebracht.

Zullen onze beschouwingen op enkele punten tot een anderen uitslag komen dan de onderzoekingen van Dr. Holwerda, den nadruk willen wij leggen op de nieuwe gegevens van het gevondene. Juist het nieuw ontdekte geeft zoo bijzondere waarde aan deze opgravingen. In de eerste plaats zij het volgende een bewijs van belangstelling en een blijk van dankbaarheid.

Nederland, met het geheele Noordwesten van Duitschland, was in den oudsten tijd van menschelijk leven door ijs bedekt. Eerst na het smelten van het ijs is de mensch naar het Noorden gekomen. In Zuidelijker streken, in de landen tusschen de golven van Genua en Biskaje, vindt men reeds in den ouderen steentijd de bewijzen van eenige beschaving, zelfs van gevoel voor vormen en van waarnemen der natuur. In het Noorden is alles, wat menschenhand voortbracht, veel armelijker en onhandiger. Een begrip van dezen ouden tijd geven de geringe vondsten nog niet. Eerst uit den jongeren steentijd krijgt men door de schelpen- of afvalshoopen eenige kennis van het leven der menschen.

Dergelijke afvalshoopen zijn in Denemarken het eerst nauwkeurig onderzocht. Daarom spreekt men van *Kjoekkenmoeddinger*. Het zijn de overblijfselen eener zeer primitieve beschaving: resten van spijzen, steenen instrumenten en ook reeds zeer ruw aardewerk treft men in afvalshoopen aan.

In Nederland is niets bekend, dat met zekerheid is te rekenen tot dezen ouden tijd van menschelijk leven. Slechts enkele steenen voorwerpen uit Limburg zijn toegeschreven aan het begin van den jongeren steentijd. Van geregelde opgravingen zijn deze voorwerpen niet afkomstig. Voor ons is het oudste de tijd der hunnebedden. En juist van deze periode heeft Dr. Holwerda onze kennis zeer verrijkt. Wij zullen dus het eerst onze aandacht geven aan deze monumenten.

Het onderzoek der hunnebedden in Nederland is begonnen met de twee steengraven te *Drouwen* in 1912. Het volgend jaar is het groote hunnebed, de Schimmer-Esch te *Emmen* onderzocht¹⁾.

De beide hunnebedden te *Drouwen* bestonden uit een kamer van langgerekt vierkanten vorm, bij het grootste hunnebed niet minder dan 14 M. lang, 1,75 M. breed en 1,50 M. hoog. De wanden waren groote opstaande steenen met kleinere steenen tusschen de groote. Op deze steenen waren deksteen en gelegd over de geheele lengte van de kamer. De vloer was met keien geplaveid. Aan een der lange zijden was als toegang een opening gelaten tusschen de draagsteenen. Het geheel was bedekt door een heuvel van zand en plaggen met een krans van steenen aan den voet. Door een gang met wanden van opstaande steenen bereikte men den toegang.

---

1) Berichten over deze opgravingen: *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden* VII (1912), — *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 32 (1914) blz. 19–35; 33 (1915), blz. 79–109. — *Praehistorische Zeitschrift* V (1913), blz. 435–448; VI (1914), blz. 57–67. Afbeeldingen vindt men ook in den *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden. Afd. Opgravingen in Nederland*.

In de kamer werden overblijfselen gevonden van beenderen en fragmenten van meer dan 400 stukken aardewerk. Van vele stukken waren slechts enkele scherven aanwezig. Blijkbaar zijn de gebroken vazen reeds opgeruimd, toen het hunnebed nog in gebruik was. Er moet dus langen tijd zorg aan het graf zijn besteed. Wellicht was er een soort van doodenvereering. — Het is een gesloten vondst. Alles is gedurende het gebruik van het hunnebed in de kamer gebracht. Van latere bijzetting is geen spoor aanwezig.

Het aardewerk behoort bijna uitsluitend tot het *hunnebedden-vaatwerk*, zooals het in het geheele Noordwesten van Duitschland voorkomt. Bovendien werden enkele scherven van *klokbekers* gevonden. — Later zullen deze verschillende soorten van aardewerk nog ter sprake komen. — Het is opmerkelijk, dat behalve voorwerpen van steen ook brons in het hunnebed werd aangetroffen.

Het tweede graf te *Drouwen* is kleiner en niet zoo stevig van bouw. Wel zijn de deksteen nog grooter, maar de draagsteen zijn zwakker en het plaveisel is minder zorgvuldig. Hunnebedden-vaatwerk was zeldzaam, daarentegen vond men urnen, door hun vorm herinnerend aan aardewerk van lateren tijd. — De twee hunnebedden zijn zeker niet gelijktijdig. Het is immers niet aan te nemen, dat twee dergelijke monumenten naast elkander hebben bestaan. Naar den bouw en het vaatwerk te oordeelen is het tweede graf jonger.

Voordat wij overgaan tot een bespreking van de onderstellingen van Dr. Holwerda over deze graven, zal eerst nog het groote hunnebed te *Emmen* onze aandacht vragen.

Dit graf vertoont een geheel anderen vorm. Het bestaat uit een langwerpige vierkanten krans van groote opstaande steenen met eenige kleine kamers in het midden. Volgens de meening van Dr. Holwerda vormden de groote steenblokken van den krans met kleinere steenen ertusschen een wand van $1\frac{1}{2}$ Meter hoogte als steun voor een groot plateau van zand, dat bijna de geheele ruimte binnen den steenkrans vulde. De steenen wand was op één plaats onderbroken voor een opgang. Dr. Holwerda stelt zich het plateau voor ongeveer 1 M. boven den omringenden bodem, maar een bewijs, hoe hoog het zand stond, ontbreekt. In dit plateau waren de twee kleine steenen kamers. Deze kamers bestonden uit opstaande draagsteen, deksteen en een vloer met keien belegd. Op zijde was de toegang door een opening tusschen de draagsteen met een lageren steen als drempel van het poortje. Vóór de opening werd een ruimte gevonden met steenen belegd, ter hoogte van den drempel. Dr. Holwerda vermoedt, dat dit plaveisel zich bevond op den bodem van een put of schacht, in het plateau gelaten om den ingang der kamer te bereiken.

De reconstructie van Dr. Holwerda is niet geheel overtuigend. Hoe hoog het zand stond tusschen de steenen van den krans, weten wij niet, maar het is niet waarschijnlijk, dat het zooveel hooger was dan het plaveisel vóór den toegang tot de kamers. Aan twee zijden van dit plaveisel immers werden de sporen van opstaande steenen gevonden, aan de derde zijde, tegenover het poortje, ontbrak een dergelijke steen. Dit bewijst reeds, dat hier van een put of schacht geen sprake is. Bovendien helt het plaveisel in de richting

van het poortje en let men op de cijfers, die op de voortreffelijke plans de hoogte aanduiden, dan bespeurt men, dat het plaveisel vóór de kamers ongeveer op gelijke hoogte is met het plaveisel aan den opgang van het plateau. Is het op deze wijze waarschijnlijk, dat het zand van het plateau niet hooger stond dan het plaveisel, dan was de toegang tot de kamers niet langs een put, maar horizontaal, op gelijke hoogte met het plateau. Boven dit plateau verhieven zich de grafkamers dan als kleine heuvels.

Nog waarschijnlijker is de hier voorgestelde reconstructie, wanneer men de verschillende vormen der hunnebedden vergelijkt, en bijzonder de meer oorspronkelijke. Het is immers niet mogelijk, dat zoo groote en samengestelde bouwwerken als onze hunnebedden zijn ontstaan zonder eenvoudiger voorbeelden. En dergelijke monumenten zijn werkelijk te vinden.

Van de verschillende vormen der hunnebedden zijn in de eerste plaats te vermelden steenmonumenten, bestaande uit een grooten steen gedragen door eenige kleinere steenen. Oorspronkelijk veelal op een heuvel geplaatst, wordt het graf later onder aarde bedolven. Dit is het eenvoudigste en oudste type van hunnebedden. De ontwikkeling van dit type kan men zonder moeite vervolgen. — Eerst wordt de grafruimte onder den deksteen afgesloten door kleinere steenen tusschen de draagsteenen te plaatsen, zoodat een *kleine kamer* ontstaat. — Wellicht waren deze kamers soms reeds toegankelijk. — Een krans van steenen bevindt zich aan den voet van den grafheuvel, evenals bij de groote steengraven te *Drouwen*. Deze laatste hunnebedden zijn niet anders dan een uitgebreiden vorm van de zoeven genoemde kleine kamers en op deze wijze is ook te verklaren een andere vorm van hunnebedden met langen gang en meer rond van vorm, de *ganggraven*. De meest grootsche ontwikkeling vindt men bij de zoogenaamde *allées couvertes* in Frankrijk, zooals zij ook in Spanje en Ierland voorkomen. Zij verschillen in opbouw en grondplan niet van de hunnebedden, alleen zijn een enkele maal de wanden van opgestapelde steenblokken en is de dekking door overstekende steenen platen in den vorm van een gewelf. Wellicht is te denken aan invloed van een hooger staande bouwkunst en Dr. Holwerda meent de *allées couvertes* te moeten scheiden van de overige steengraven. Waarschijnlijk zijn zij evenwel de logische voortzetting en ontwikkeling van de andere vormen. Aan deze graven zullen wij aanstonds nog eenige opmerkingen moeten wijden. — De laatste vormen der steengraven kunnen hier buiten beschouwing blijven. Het zijn de *steenkisten*, van steenen platen gebouwd, eerst nog toegankelijk, later geheel bedolven en veelal zelfs zonder grafheuvel. Eindelijk is het steengraf nog slechts een opeenstapeling van steenen over een houten kist.

Het hunnebed te *Emmen* is bij deze ontwikkeling aan te sluiten. Zooals men ook grafheuvels vindt met meerdere kamers, is dit hunnebed te verklaren als de vereeniging van eenige kleine kamers, elke onder een eigen heuvel, omsloten door een gemeenschappelijken wal met een krans van steenen.

Welke volksstam heeft de hunnebedden gebouwd?

Veelal heeft men als bouwers der hunnebedden een volk genoemd, dat reisde

langs de kusten der zee en op die wijze deze monumenten naar verschillende streken bracht. Hunnebedden immers zijn te vinden niet alleen in het Zuiden van Scandinavië en Noord-Duitschland, in Engeland, Frankrijk en Spanje, maar ook in Noord-Afrika Zuid-Italië, Syrië en Zuid-Rusland. In Midden-Europa daarentegen ontbreken deze graven. Tegen deze opvatting moet men den aandacht vestigen op hunnebedden in den Soedan, Madagascar en Vóór-Indië, ja zelfs in Japan en Peru, en men heeft dus te gelooven, dat het een algemeen verschijnsel is van jonge beschaving.

Dr. Holwerda heeft de oplossing van het vraagstuk op eene andere wijze gezocht. Voor eene navolging van rotsgraven houdt hij de hunnebedden: hun steenen kamers, met steenen als dekking, op den vloer en als wand, en gesloten in een steenen krans, zijn niet anders dan kunstmatige rotsgraven in kunstmatige rotsen. Maar het overzicht van de verschillende vormen der hunnebedden leerde ons reeds, dat de oudste vormen althans met rotskamers geen gelijkenis vertoonen. Veeleer zijn de hunnebedden de navolging van hutten, voor de dooden hechter gebouwd dan de vergankelijke woningen der levenden. Ook de afbeelding van de reconstructie van een hunnebed, zooals Dr. Holwerda het geeft in zijn jongste geschrift, is weinig geschikt zijn meening te bevestigen. Intusschen hecht Dr. Holwerda groote waarde aan zijn onderstelling en hij knoopt er belangrijke gevolgtrekkingen aan vast.

Zijn de hunnebedden navolgingen van rotsgraven, dan moeten de bouwers der hunnebedden uit een rotsland afkomstig zijn. Wellicht kon ook de gedachte van het rotsgraf zijn overgebracht van het eene volk naar het andere. Dr. Holwerda geloof niet, dat dit het geval is, want volgens zijn meening zijn de verschillende typen der hunnebedden, die hij bij zijn opgravingen ontdekte, de navolgingen van bepaalde typen van rotsgraven in Zuid-Europa, en dan is het weinig waarschijnlijk, dat deze verschillende typen van volk tot volk zijn overgebracht.

In Sicilië vindt men naast elkander het *ganggraf*, een ruimte uitgehakt in de rots, toegankelijk door een langen horizontalen gang, en het *putgraf*, een onderaardsche kamer met den ingang op zijde, te bereiken langs een schacht of put naast de eigenlijke grafruimte. Deze verschillende graven gelijken zeer op de hunnebedden van *Drouwen* en *Emmen*, zooals Dr. Holwerda zich hunne oorspronkelijke vormen voorstelt. Waar men nu graven als de Siciliaanschen ook aantreft op Kreta en monumenten als de hunnebedden ook in Noord-Afrika voorkomen, meent Dr. Holwerda te mogen vaststellen, dat onze hunnebedden zijn gebouwd door een volksstam van Zuidelijk ras.

Dit ras, het Middellandsche ras, heeft volgens de meening van eenige geleerden, gewoond aan de kusten van de geheele Middellandsche Zee vóór de komst der Indo-Germanen, als de Grieken en de Italische stammen. Op het eiland Kreta was het een stam van dit ras, die reeds kort na 2000 vóór Christus tot hooge beschaving is gekomen. Sporen van een dergelijke beschaving meent men te kunnen vinden in Sicilië, Italië, Spanje en Noord-Afrika. Dr. Holwerda geloof, dat dit ras zich ook naar het Noorden heeft uitgebreid. Zijn beschaving nam het mede en daartoe behoorden zijne graven: rotsgraven in het Zuiden, hunnebedden in ons land.

De theorie van Dr. Holwerda berust op zeer lossen grond. In werkelijkheid weten wij van de rassen aan de Middellandsche Zee nagenoeg niets uit zoo ouden tijd. De geringe overeenkomst van de beschaving in verschillende streken is althans geenszins voldoende om ons een voorstelling te maken. Bovendien hebben wij boven reeds een der resultaten van het onderzoek, waarop Dr. Holwerda zijn theorie vestigt, moeten afwijzen. Volgens onze meening is de reconstructie van het hunnebed te *Emmen* anders, dan Dr. Holwerda meent, en alle overeenkomst met de *putgraven* van Sicilië verval, wanneer men de reconstructie van Dr. Holwerda verwerpt.

Dr. Holwerda heeft nog op grond van zijn onderzoek van het aardewerk en met anthropologische gegevens zijn onderstelling willen staven. Later zullen wij ook deze beschouwingen ter sprake brengen. Het zal eerst noodig zijn aandacht te vragen voor een tweeden vorm van graven uit den oudsten tijd van ons vaderland.

III. GRAFHEUVELS EN KOEPELGRAVEN.

Bij het onderzoek der vóór-historische grafheuvels op de Veluwe heeft Dr. Holwerda, zooals reeds vroeger werd opgemerkt, een bijzonder belangrijke ontdekking gedaan. Te *Nierssen* en later te *Vaassen* werden eenige heuvels ontgraven en toen kon worden vastgesteld, dat in de heuvels, behalve vaatwerk en de sporen van onverbrande lijken, nog de overblijfselen waren bewaard van een houten bouwwerk ¹⁾. Het waren hutten, opgebouwd uit horizontaal liggende balken, of liever sparren, in kringen opgestapeld op zoodanige wijze, dat elke hoogere kring kleiner was dan de voorgaande, totdat de ruimte was gesloten, en het geheel, met plaggen en zand overdekt, den vorm vertoonde van een koepel. In den wand was een opening gelaten als toegang. De bodem was met kiezelsteen belegd. Overblijfselen van overledenen werden gevonden, bijgezet op verschillende wijze. Blijkbaar waren de hutten open en dienden geruimen tijd als grafkamer.

Wat bij de lijken werd aangetroffen, is gering. De hutten zijn zeker, open als zij waren, vaak van hun inhoud beroofd. Steenen en enkele bronzen voorwerpen werden gevonden en eenig aardewerk: Behalve *hunnebedden-vaatwerk* waren het ook *klokbekers*, *touw-* en *zonebekers*, dat wil zeggen bekers met gebogen profiel en versierd met indruksele, die in het eene geval doen denken aan den afdruk van een touw om den beker gewonden, in het andere geval in banden of zone's aangebracht om den beker. — Dergelijk vaatwerk komt voor in vlakke heuvelgraven van den Rijn tot Rusland. Het is niet te betwijfelen, dat ook deze heuvels in het buitenland, met steenen plaveisel en de sporen van verteerd hout, de overblijfselen zijn van hutgraven, als door Dr. Holwerda zijn ontdekt op de Veluwe.

Dr. Holwerda meent een bijzondere verwantschap te bespeuren tusschen de houten graven in ons land en de groote grafgebouwen van den Mykeenschen tijd in Griekenland, de zoogenaamde *koepelgraven*. De koepelgraven zijn gebouwd in een ruimen kuil aan de

---

1) Berichten over deze opgravingen: *Oudheidkundige Mededeelingen* II, IV, VI (1908—1912). — *Praehistorische Zeitschrift* I (1909), blz. 374—379; IV (1912), blz. 368—373.

helling van een heuvel. In dezen kuil waren de wanden van het graf in ronden vorm opgetrokken uit zorgvuldig behouwen steenen, zoodanig geplaatst, dat in de bovenste lagen de steenen telkens een weinig naar binnen voorspringen. Op die wijze werden de kringen steeds kleiner en was ten slotte de ruimte gesloten. Het geheel werd na den bouw onder aarde bedolven. Op zijde was een ingang en daarheen voerde een horizontale gang insnijdend in de helling van den heuvel. De fraaiste koepelgraven zijn te vinden op het vaste land van Griekenland, maar ook buiten de landen van de Egeïsche Zee meent men den invloed van deze wijze van bouwen te bespeuren. Zooals boven reeds met een enkel woord werd opgemerkt, heeft men bij de *allées couvertes* in Frankrijk, Spanje en Ierland aan invloed van de Mykeensche graven gedacht, maar de mogelijkheid is geenszins uitgesloten, dat deze Westelijke koepelgraven slechts de natuurlijke voortzetting zijn van de steengraven uit ouderen tijd.

Niet alleen in den bouw, maar ook in de wijze van bijzetten der dooden, vertoonen, volgens Dr. Holwerda, de hutgraven van de Veluwe duidelijke overeenkomst met de Mykeensche koepelgraven. De hutgraven zijn, naar zijn meening, de oervorm; het Mykeensche graf is slechts de steenen navolging van het *Europeesche koepelgraf*.

Door deze theorie meent Dr. Holwerda ook van de bevolking in ons land een betere voorstelling te kunnen geven. Evenals in Griekenland twee volken zijn: het Middellandsche ras, dat op Kreta tot zoo hooge beschaving kwam, en de bouwers der koepelgraven uit het Noorden, die de beschaving van Kreta overnamen en later zelfs dit eiland veroverden, zoo vindt men ook in ons land een dubbele bevolking: de bouwers der hunnebedden uit het Zuiden en de bouwers der »koepelgraven» uit Midden-Europa.

Reeds dadelijk moeten wij opkomen tegen deze voorstelling van de oudste bevolking van Griekenland, al bevat zij zonder twijfel een kern van waarheid. Zeker zijn de verhoudingen in Griekenland niet zoo eenvoudig en bovendien is in de theorie een bepaalde onjuistheid aan te wijzen. Ten onrechte meent Dr. Holwerda, dat de koepelgraven uit het Noorden naar Griekenland zijn gebracht. Dezen vorm der graven vindt men op Kreta reeds lang vóór de invallen uit het Noorden en ook de onmiddellijke voorgangers der koepelgraven uit zeer ouden tijd zijn op dit eiland goed bekend. Het zijn kleine kamers, zooals men het eerst op het eiland Syra heeft ontdekt, van verschillenden en vaak zeer onregelmatigen vorm, maar steeds op geheel dezelfde wijze gebouwd aan den voet van een heuvel in een kuil en door overstekende steenen gedekt. Noch in opbouw, noch in grondplan verschillen deze kleine kamers van de Mykeensche koepelgraven. Mogelijk is het, dat eerst bij den bouw van leemen woningen op ronden grondslag de statistische wetten werden beproefd, die de bouwmeesters van Mykene op zoo schitterende wijze hebben gebruikt. Maar deze bouwmeesters hebben voor hun kunstwerken slechts de vormen toegepast, die door een lange ontwikkeling waren ontstaan. Deze ontwikkeling is geschied in de landen aan de Egeïsche Zee zelf en men kan dus niet gelooven, dat het koepelgraf in Griekenland uit het Noorden afkomstig is.

Een zeer opvallend verschil moet nog worden opgemerkt tusschen een Mykeensch koepelgraf en het hutgraf. Is het eerste op een enkele uitzondering na in de helling

van een heuvel gebouwd, het laatste staat steeds vrij op den grond. Door de belangrijke ontdekking van Dr. Holwerda hebben wij den bouw der hutgraven leeren kennen en ook in het Zuiden kunnen wij de verwanten van onze hutgraven aanwijzen. Het zijn geenszins de Mykeensche koepelgraven, deze eigenaardige geheel plaatselijke vorm van grafkamers, te verklaren door de gesteldheid van den bodem op de Grieksche eilanden. Veeleer zijn het de grafheuvels in Macedonië en Thracië. Van Thracië zijn deze grafheuvels naar Klein-Azië gekomen en daar vindt men ook in den heuvel een kamer, gebouwd in den trant der koepelgraven en toegankelijk door een gang, insnijdend in den heuvel. Een steenkrans aan den voet van den heuvel verhindert het afglijden van het zand en deze steenkrans is veelal een muur geworden, soms met fraai profiel. Het zijn de graven der grooten, beschreven door Homeros, en niet anders waren de graven der koningen van Lydië en later van Pergamon. Grieken brachten dezen vorm van het graf naar Zuid-Rusland en Grieken waren het ook, die de Etruriërs leerden zulke graven te bouwen, als men thans nog bij Cervetri en elders in Etrurië aantreft.

De verschillende vormen der graven kunnen wij hier niet nagaan. Voor ons doel is het voldoende, wanneer wij hebben aangetoond, dat de hutgraven van de Veluwe met de Mykeensche koepelgraven niets te maken hebben. Wil men een verwantschap met het Zuiden zoeken, dan zal men moeten uitgaan van de grafheuvels op den Balkan. Ook een dergelijk onderzoek zou ons te ver voeren. Wel zullen wij nog iets moeten opmerken over de verhouding van hunnebedden en hutgraven.

Steeds heeft men gemeend, dat de grafheuvels van later tijd dagteekenden dan de hunnebedden. Volgens de opgravingen van Dr. Holwerda en het aardewerk daarbij gevonden werden de hunnebedden nog gebruikt, toen de grafheuvels reeds in zwang waren. Te verwonderen is dit niet, want de hunnebedden zijn zeker langen tijd in gebruik geweest. En deze opmerking maakt het waarschijnlijk, dat de nieuwe wijze van begraven geen gevolg is van een verandering van bevolking. Misschien zijn de hutgraven slechts het gevolg van veranderd maatschappelijk inzicht. Bij de hutgraven waren niet meer noodig de steenblokken, aangesleept met opofferende inspanning en verspilling van kracht. Men bouwde van korte sparren een hut, minder indrukwekkend zeker, maar voor den doode voldoende. De hutgraven zijn op deze wijze een blijk van vooruitgang. Immers juist het verspillen van kracht is een uiting van eenvoudige beschaving. Ook bij de steengraven vindt men reeds iets dergelijks, als de graf-ruimte niet meer van enkele groote blokken wordt gebouwd, maar van opgestapelde steenen.

Op dezelfde wijze als bij den bouw merken we de verminderde luxe op bij den inhoud der graven en nog verder gaat deze ontwikkeling bij de grafvelden der Germanen. Zeer opvallend is daar de armoede, vergeleken bij de pracht van de hunnebedden. De Germanen, zooals elk volk dat tot hoogere beschaving komt, legden steeds de slechtste stukken van hun bezit bij de dooden. Geen metaal werd in den regel meegegeven: eenvoudige aarden urnen en steenen wapens waren voor de overledenen voldoende.

Wij zullen aanstonds, na de beschouwing van het aardewerk, de verhouding van hunnebedden en hutgraven nog eens ter sprake brengen.

IV. AARDEWERK.

Aardewerk is steeds van groot belang voor de studie van de oudste geschiedenis der volken. Onvervangelijk en in gebroken toestand geheel waardeloos, is het veel meer voor ons bewaard gebleven dan andere voortbrengselen van menschenlijken arbeid. In verschillende tijden en plaatsen vertoont het aardewerk verschillende vormen en versiering. Het onderzoek van het aardewerk is op die wijze het beste hulpmiddel om de ontwikkeling van menschenlijke beschaving na te speuren.

In Noordwest Duitschland werd het oudste aardewerk in de *Kjökkenmöddinger* gevonden. Ruw en zonder versiering wekt het weinig belangstelling. Geheel anders is het aardewerk van den volgende tijd der hunnebedden, zooals het ook in ons land voorkomt.

Het *hunnebedden-vaatwerk* vertoont karakteristieke, duidelijk sprekende vormen en de versiering van ingedrukte ornamenten, punten en lijnen sluit op juiste wijze bij den vorm aan. Uit dit aardewerk spreekt een eigen stijl met een zeer zuiver gevoel voor vorm en versiering.

Den oorsprong van dezen stijl zoekt men tevergeefs bij het aardewerk in het Noorden. Daar is in den voorafgaanden tijd niets, dat men met het hunnebedden-vaatwerk kan vergelijken. Toch is het zeker, dat vorm en versiering te verklaren zijn op eenvoudige wijze. Bij de vóórhistorische volken, evenals bij de natuurvolken, zijn de vormen der kunst geheel afhankelijk van materiaal en techniek. Eerst bij meer ontwikkeld handwerk leert de kunstenaar dezen dwang overwinnen.

Hoe het vaatwerk der hunnebedden in vorm en versiering afkomstig is van gevlochten korven, heeft *C. Schuchhardt* op geheel overtuigende wijze bewezen in zijn artikelen over het technische ornament in het begin der kunst (*Praehistorische Zeitschrift* I blz. 27—54, 351—369; II blz. 145—162). Reeds vroeger had men opgemerkt, dat Grieksch aardewerk veelal vormen vertoonde van korven met een versiering van motieven, zooals bij het vlechten van zelf ontstaan. Schuchhardt kon door vergelijken met verschillende manieren van vlechten de geheele versiering op het vaatwerk der hunnebedden verklaren. Ook de vormen zijn afhankelijk van korven. Ja, bij enkele potten kan men nog opmerken, hoe bij het manden voorbeeld de bodem was verbonden met den ring aan den bovenrand door opstaande teenen. Andere verwante soorten van aardewerk vertoonen dezelfde bijzonderheden. Vorm en versiering behooren te samen en zijn niet te scheiden. Op deze wijze is de eigenaardige stijl geheel verklaard. Slechts zeer langzaam is het aardewerk gekomen tot vrijere vormen en lossere versiering. Bij het vaatwerk der hunnebedden is van een dergelijke bevrijding nog geen sprake.

Geheel anders is het aardewerk in Zuidoost Europa en de landen aan den Donau. Daar waren blijkbaar de vruchten van de kalabas de voorbeelden van het aardewerk en, evenals bij kalabassen de versiering op geheel vrije wijze kan worden aangebracht, zoo was op het vaatwerk de versiering met banden en spiralen niet zoo vast gebonden aan den vorm, maar vrij verdeeld over de oppervlakte. Bij enkele vaten bespeurt men, hoe

soms de kalabassen in gevlochten banden werden gedragen en hoe ook dit vlechtwerk werd nagebootst als versiering. Het geheel is lossier dan het vaatwerk der hunnebedden.

Deze laatste soort van aardewerk is in ons land niet bekend. Wel vindt men nog een andere soort: de *klokbekers*. Duidelijk is bij de versiering van dit aardewerk de invloed van de vlechtkunst. Enkele vormen doen daarentegen denken aan kalabassen. Zooals boven reeds werd opgemerkt, zijn de klokbekers te vinden in de grafheuvels, soms naast hunnebedden-vaatwerk.

In aansluiting bij de onderzoekingen van Schuchhardt heeft Dr. Holwerda vormen en versiering bestudeerd van het aardewerk in Nederland. Hij begint met aandacht te vragen voor het handwerk der negers uit den Congo, zooals het is tentoongesteld in het Museum van Tervueren. Met een groot aantal zeer fraaie afbeeldingen worden de verschillende handwerken vertoond: vlechten en houtsnijden, vaatwerk uit kalabassen en struisvogeleieren, en ook aardewerk in den vorm van korven en vruchten. Het andere handwerk ging vóór, het aardewerk volgde de verschillende vormen en versieringen na. Om het vóórhistorische handwerk in Europa te begrijpen en te waardeeren stelt ons het Afrikaansche op uitstekende wijze in staat.

Ook bij het oudste Grieksche aardewerk vindt men, evenals bij het hedendaagsche Afrikaansche, de navolgingen van korven en van vruchten met mandenwerk omvlochten. Het is duidelijk, dat de stammen van het Middellandsche ras, zooals Dr. Holwerda zegt, dezelfde handwerken kenden, die nu nog in Afrika zijn te vinden. Niet anders was het in het Noorden van Europa. En deze opmerking maakt het mogelijk ook het oudste aardewerk in Europa beter te beoordeelen.

Over de verhouding in tijdsorde van de verschillende groepen van aardewerk heeft men nog geen vast oordeel. Dr. Holwerda meent nu een oplossing te kunnen geven. Blijkbaar, zoo betoogt hij, is zowel het Grieksche als het Europeesche aardewerk op dezelfde wijze, als nog heden ten dage in Afrika, de navolging van verschillende handwerken. Bij het vaatwerk der hunnebedden vindt men invloed van vlechtkunst, bij het vaatwerk der Donaulanden invloed van kalabassen, maar ook in een hunnebed heeft Dr. Holwerda een napje aangetroffen in den vorm van een dergelijke vrucht. — Zijn de kalabas-vormen in het Noorden minder talrijk, dan is dit verklaarbaar, omdat het Zuidelijk volk, dat in het Noorden de hunnebedden bouwde, in ons ruwe klimaat deze vruchten niet meer kon telen. — Op die wijze zijn overal in Europa de sporen van dezelfde handwerken als in Afrika naast elkander te vinden. Dr. Holwerda meent hieruit de gevolgtrekking te moeten maken, dat ook de verschillende soorten van aardewerk, die deze handwerken nabootsen, gelijktijdig zijn, dat verschil van stijl niet samengaat met verschil van tijd.

De voorstelling van Dr. Holwerda wijkt in vele punten af van de gewone opvatting. Mogelijk is het intusschen niet zonder een groot aantal afbeeldingen en in een kort bestek eenigen indruk te geven van het aardewerk uit de vóórgeschiedenis van Europa met zijn rijkdom van vormen en versieringen. — Een dergelijk overzicht vindt men thans in het

werk van *M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa* (Wien, 1915), waar evenwel het aardewerk volgens een geheel andere theorie wordt geordend. — Het is ook geenszins noodig de verschillende meeningen te bespreken. Al deze indeelingen van het aardewerk zijn veeleer pogingen om orde te brengen in het groote materiaal en wij moeten ons hier beperken. Voor ons doel is het voldoende een gevolgtrekking te maken uit de fraaie onderzoekingen van Schuchhardt en Dr. Holwerda.

Boven hebben wij betoogd, dat het vaatwerk der hunnebedden zoo duidelijk en uitsluitend den stijl vertoont van mandenwerk. Slechts een enkele kalabas-vorm kon Dr. Holwerda aanwijzen en dit napje is veeleer te verklaren als een zeer oude vorm van aardewerk, ook al te vinden in een vroegere periode. Deze enkele vorm bewijst niets en wij mogen vaststellen, dat deze stijl uitsluitend aan mandenwerk zijn ontstaan heeft te danken. Maar dan is invoer uit het Zuiden met zijn kalabassen uitgesloten. Integendeel, wij kunnen vaststellen, dat in het Noorden zoowel vormen als ornamenteen zijn ontstaan.

Duidelijk is in de landen aan den Donau de invloed der kalabassen bij het aardewerk, versierd met banden en spiralen. Daar is ook een verbinding met de vondsten in het Zuiden, bijvoorbeeld te Troje, niet te loochenen.

Er zijn dus in Europa bij het aardewerk twee gebieden te onderscheiden van vormen en versiering. Hun invloed doen deze gebieden, deze kringen van beschaving, gevoelen in de omgevende landen. De kringen verbreiden hun karakter van het Zuiden naar het Noorden en van het Noorden naar het Zuiden. In Midden-Duitschland heeft een ontmoeting en een samenvloeien van vormen plaats en daar vindt men de meest verschillende soorten van aardewerk. De klokbekers, veelal met Zuidelijke vormen en Noordelijke versiering, zijn door deze samenkomst ontstaan. Zij vertoonen een gemengden en nieuwen stijl en dāgteekenen dus noodzakelijkerwijze uit een lateren tijd.

Welk nut deze onderzoekingen hebben voor de vóorgeschiedenis van ons land, moge een slotbeschouwing aantonen.

V. NEDERLAND EN DE VOORGESCHIEDENIS VAN EUROPA.

Over het vervolg van de onderzoekingen van Dr. Holwerda moeten wij nog met een enkel woord spreken, om daarna tot het slot te komen.

Dr. Holwerda meent ook met hulp der anthropologie, in hoofdzaak het onderzoek der schedels van de vroegere menschen, zijn theorie over de bevolking van ons land te kunnen staven. Volgens zijn opvatting zijn de hunnebedden gebouwd door een stam met schedels van langen vorm, het Middellandsche ras, terwijl de grafheuvels en de klokbekers het werk zijn van een ras met korte schedels uit het Oosten. En deze zelfde elementen kan men, naar zijn meening, ook in het oude Griekenland aanwijzen.

Deze voorstelling berust op zóó weinige gegevens, dat men niet het recht heeft haar te aanvaarden. Inderdaad is de ethnographie van dezen zoo ouden tijd een hopelooze zaak. Wij weten immers bijna in het geheel niet, hoe de gestalte was der menschen, die de verschillende voorwerpen maakten, en nog veel minder, welke taal zij spraken. Om eenige

zekerheid te verkrijgen, is het aantal schedels zeker te gering en het onderzoek heeft ook nog slechts geleid tot de meest verschillende veronderstellingen, in tegenspraak met elkander. Te verwonderen is dit niet. Immers men vindt in verschillende landen, in Griekenland en zelfs in Afrika, dezelfde vermenging van rassen als in ons land. Een eenigszins bevredigende verklaring van dit verschijnsel is niet op zoo eenvoudige wijze te geven, althans niet, wanneer men, op grond van die verklaring, een voorstelling probeert te vormen van het verspreiden en vermengen der verschillende rassen.

Ook is het beeld van de bevolking, door het schedelonderzoek verkregen, merkwaardig gelijk aan het tegenwoordige type der menschen in Europa. Zooals Dr. Holwerda zeer terecht opmerkt, waren de veroveraars, die bij elke volksverhuizing bij de oude bevolking kwamen, steeds betrekkelijk gering in aantal en zij werden spoedig door de oudere elementen opgezogen. Huldigt men deze opvatting, dan erkent men ook de onmogelijkheid om door de studie der schedels de bewegingen der volken te leeren kennen.

Wij willen niet langer stilstaan bij dit gedeelte der beschouwingen van Dr. Holwerda. Liever willen wij probeeren vast te stellen, welke nieuwe feiten ons de opgravingen hebben geleerd.

Herhalen wij nog kort de resultaten der voorgaande onderzoekingen.

Dr. Holwerda heeft ons door zijn opgravingen leeren kennen de hunnebedden met hun oorspronkelijke vormen en de grafheuvels met hun houten bouw. Van den inhoud en het gebruik dezer graven heeft hij een nieuw en duidelijk beeld verschaft. Meende hij voor beide soorten van grafgebouwen een verbinding met het Zuiden te kunnen aantonen, wij hebben geprobeerd te bewijzen, dat zijn opvattingen niet in alle opzichten juist zijn. De hunnebedden zijn geen navolgingen van rotsgraven uit het Zuiden, maar zij zijn te verklaren als de ontwikkeling van oudere, ook in het Noorden aanwezige, eenvoudiger steengraven. Voor de grafheuvels konden wij verwante graven aanwijzen in het Zuiden, niet de Mykeensche koepelgraven, maar grafheuvels in den Balkan en Klein-Azië. Wat het aardewerk betreft, was het mogelijk den aard van het vaatwerk der hunnebedden te omschrijven als van Noordelijke herkomst zonder invloed uit het Zuiden. Het vaatwerk, voor de grafheuvels karakteristiek: de klokbekers, vertoonde verschillende elementen en het bleek later te zijn dan het vaatwerk der hunnebedden.

Ter aanvulling van deze resultaten willen wij probeeren tot eenige tijdsbepaling te komen. — Dr. Holwerda noemt in zijn jongste geschrift geen enkel jaartal. Volgens zijn meening hebben in Europa de verschillende vormen van beschaving naast elkander bestaan, zooals zij nog heden ten dage zijn te vinden bij de natuurvolken, en men heeft dus geen vrijheid een datum te noemen. Wij hebben boven reeds verklaard, dat wij deze opvatting niet in alle opzichten kunnen deelen.

Tijdsbepaling in de vóórgeschiedenis, al mag men er slechts een zeer beperkte waarde aan hechten, is veelal het eenige middel om het gevondene te ordenen. Alleen door tijdsbepaling kan men een voorstelling geven van de verschillende verschijnselen

van beschaving, zooals zij op elkander volgen of naast elkander bestaan. En tevens geeft de chronologie eerst de mogelijkheid, om met hulp van het elders gevondene door vollediger en meer begrijpelijke gegevens ook het minder duidelijke in een juist licht te stellen.

Voor ons land kunnen wij slechts een voorstelling geven van de vóórgeschiedenis, wanneer wij het beschouwen als een deel van een veel grooter gebied. Noodzakelijk is dit vooral voor de chronologie, want een werkelijke tijdsbepaling krijgen wij eerst door de voorwerpen uit den Romeinschen tijd, te beginnen met de vestiging der Romeinen in ons land onder Drusus, kort vóór het begin onzer jaartelling. Vóór dien moeten wij ons behelpen met een minder nauwkeurige, maar toch de waarheid eenigszins naderende dateering, door het vaststellen van den invloed uit landen met hooger beschaving, waar een datum wél mogelijk is. — Probeeren wij thans, den tijd der verschillende perioden van beschaving in ons land te bepalen.

In den Romeinschen tijd, en reeds lang te voren, zetten de inwoners de asch van hun dooden bij in een urn. Men vindt deze urnen terug onder vlakke heuvels bij elkander op vaste begraafplaatsen. De *urnenvelden* zijn in Duitschland nauwkeurig onderzocht en reeds is men bezig de resultaten van het onderzoek in samenhang bekend te maken (*Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen* verschijnt onder leiding van C. Schuchhardt sedert 1911). Omstreeks 800 vóór Christus meent men het begin der urnenvelden te mogen vaststellen. Voor ons land, waar reeds talrijke urnenvelden zijn ontgraven, moet ongeveer dezelfde datum gelden. — Dr. Holwerda meent evenwel, dat deze datum generlei zekerheid heeft.

De *grafheuvels* met onverbrande lijken gaan aan de urnenvelden vooraf. Soms was in deze heuvels een houten bouwwerk, als Dr. Holwerda ontdekte, soms steenen in den vorm van een kist of opgestapeld om een houten kist met het lijk. Wij kennen in de grafheuvels van ons land de *klokbekers* en op die wijze hebben wij een belangrijk hulpmiddel om den tijd eenigszins te bepalen. Klokbekers, touwbekers en zonebekers, die in ons land naast elkander voorkomen, vindt men in een zeer groot gebied: in Oostenrijk en Duitschland van den Rijn tot Rusland, in ons land en Engeland, in Frankrijk en Spanje in de *allées couvertes*. Over den datum is men het oneens. Alleen is het zeker, dat de klokbekers althans in ons land, Engeland, Frankrijk en Spanje met brons te zamen zijn gevonden. In Duitschland dateert men de klokbekers gewoonlijk vóór 2000 voor Christus, in Engeland meent men den tijd van 2000—1500 te moeten aannemen. Is het juist, dat klokbekers zijn te vinden in de *allées couvertes* van Spanje en heeft men bij deze graven terecht gedacht aan invloed van Griekenland uit den Mykeenschen tijd, dan moeten zij nog omstreeks 1200 in zwang zijn geweest en kunnen dus in ons land uit nog iets later tijd zijn. Zekerheid hebben wij hier al heel weinig, want volgens een andere opvatting zijn de klokbekers in Spanje niet jonger dan de vroegste bronstijd in Italië en dus nog ouder dan 2000 vóór Christus. De vóórgeschiedenis van Spanje is nog weinig bekend en het is niet mogelijk, nu reeds in deze vraag te beslissen.

Ouder nog dan de grafheuvels zijn de *hunnebedden*. Dat blijkt in de eerste plaats uit het aardewerk. Maar de nu zoo nauwkeurig bekende hunnebedden zijn niet de oudsten. De ingewikkelde bouw bewijst dit ten duidelijkste. Lange tijd moet zijn voorbijgegaan, voordat men zoo groote bouwwerken heeft kunnen tot stand brengen. Nu zijn de oudere, meer eenvoudige hunnebedden in ons land nog in het geheel niet onderzocht. Op die wijze ontbreken ons de gegevens om met eenige zekerheid een datum te bepalen. Wél mogen wij vaststellen, dat reeds vóór 2000 dergelijke steengraven in ons land zijn gebouwd.

Nog minder zeker zijn wij over den tijd, aan de hunnebedden voorafgaande. Zóó oude voortbrengselen van menschen zijn, zooals wij reeds opmerkten, uit ons land niet bekend. In de nabijheid, in België, méent men aan dezen tijd te mogen toeschrijven de overblijfselen van woningen, *fonds de cabanes*. Het aardewerk in deze hutten gevonden, met banden en spiralen versierd, vertoont groote overeenkomst met aardewerk uit de landen aan den Donau. En men heeft opgemerkt, dat er een overeenkomst is tusschen de beschaving aan den Donau uit dien tijd en de overblijfselen in de oudste versterkte nederzetting op de plaats van Troje. Werktuigen, wapens, vaatwerk, versiering, alles wijst op een voortdurenden en wederkeerigen invloed van de landen aan de Egeïsche Zee, Troje, Thracië en de Donaulanden. Door deze verbinding is het ons weer mogelijk een datum te noemen, want met hulp van het gevondene in Griekenland kan men, op grond van de Egyptische chronologie, vaststellen, dat de nederzetting in Troje nog ouder moet zijn dan 2500 vóór het begin onzer jaartelling. — Een hooger opgaan is voor ons niet mogelijk.

Ten slotte zal nog met een enkel woord zijn te spreken over de bevolking. Wij kunnen de mogelijkheid niet ontkennen, dat er tal van verhuizingen van volken in ons land hebben plaats gehad vóór het begin der geschiedenis, zooals wij weten van dergelijke tochten door de geschreven overlevering. Wellicht is de verandering van grafgebruiken, die wij telkens opmerken, inderdaad veroorzaakt door verandering van bevolking. Zekerheid daaromtrent hebben wij niet. Boven hebben wij reeds gezegd, hoe de verschillende soorten van hunnebedden samenhangen en hoe het mogelijk is uit de hunnebedden de grafheuvels af te leiden. Ook bestaan overgangen tusschen de grafheuvels en de urnenvelden en Dr. Holwerda heeft nog bijzonder de aandacht gevestigd op de verwantschap tusschen ouder en jonger aardewerk.

De verandering in de gebruiken van begrafenis en ook de lijkverbranding is niet noodzakelijkerwijze het gevolg van een verandering van bevolking. Even goed kan een veranderde opvatting van het leven hiernamaals de oorzaak zijn. In de klassieke landen bestaat de lijkverbranding naast het begraven en in het volle licht der geschiedenis merkt men in Italië verandering op van gebruik, zonder eenige wisseling van bevolking.

Wil men een voorstelling geven van de oudste bewoners van ons land, dan zal men het onderzoek verder moeten uitstrekken. In de eerste plaats zijn de berichten der klassieke schrijvers te raadplegen om een vasten grondslag voor de beschouwingen te

verkrijgen. De taalstudie, die inlichtingen geeft over de herkomst der volken en hun verwantschap, zal de gegevens moeten aanvullen der anthropologie, die het onderscheid en de verspreiding der rassen leert kennen. Ten slotte kan dan de studie der in den grond gevonden nederzettingen, graven en voorwerpen van dagelijksch gebruik licht geven over de beschaving der inwoners in verschillende tijden en veelal ook een inzicht in hun gedachten en geloof, soms zelfs in hun handel en verkeer. Slechts een samengaan van deze onderzoekingen is in staat een werkelijk beeld te verschaffen van de oudste geschiedenis van Nederland.

Een dergelijke beschouwing zou ons hier te ver voeren. Wij hebben ons moeten bepalen tot het gevondene bij de opgravingen van Dr. Holwerda. Door zijn nauwkeurig onderzoek heeft hij ons veel beter dan vroeger eenige perioden uit de vóórgeschiedenis van ons land leeren kennen. De ontdekker heeft recht op onze volledige dankbaarheid.

A. W. BIJVANCK.

HET NIEUWE CENTRALE MUSEUM TE UTRECHT.

De stichting van het museum, welks naam hierboven vermeld staat, is het resultaat van jarenlangen, geduldigen arbeid. Ik durf niet bepalen, hoelang het wel reeds geleden is, sedert het mij duidelijk werd, dat alleen door combinatie van de verschillende waardevolle elementen, die te Utrecht aanwezig zijn, een belangrijk en bevredigend museum verkregen zou kunnen worden. Ik begin met die elementen aan te wijzen.

Het hoofdbestanddeel van het nieuwe museum, de kern der onderneming, zou natuurlijk altijd moeten zijn het Stedelijk museum van oudheden, dat in 1838 door burgemeester Van Asch van Wijck gesticht is, in 1874 vlg. door mij gereorganiseerd en in 1891 van het stadhuis overgebracht werd naar zijn nieuw verblijf in het gebouw op het Hoogeland. Het hoofdbelang van dit museum is gelegen in de serie beeldhouwwerken uit den tijd der gothiek en der vroeg-renaissance, die in ons land eenig kan heeten. Sedert, ter gelegenheid van de verhuizing naar het Hoogeland, het aanwezige meubilair vereenigd is kunnen worden tot eene serie antieke kamers, mag ook deze serie, die (althans buiten het Rijksmuseum) ten onzent niet geëvenaard wordt, als opmerkelijk genoemd worden. De door mij bewerkte catalogus van het museum is in 1878 verschenen (tweede vermeerderde uitgaaf van 1904); de geïllustreerde gids van mijne hand dagteekent van 1892 (vermeerderde herdrukken van 1906 en 1913).

Ook buiten het Stedelijke museum zijn verschillende andere belangrijke kunstverzamelingen te Utrecht aanwezig; sommige daarvan overtreffen zelfs het Stedelijk museum in belang en in waarde. Het opmerkelijkste is stellig het Aartsbisschoppelijke museum, gesticht in 1872 door Mgr. G. W. van Heukelum. Het bevat eene niet zeer groote, maar uiterst kostbare verzameling van kerkelijke kunst uit de Noord-Nederlandsche middeleeuwen, die in geen onzer Nederlandsche musea geëvenaard wordt. De collectie is bij hare stichting opgesteld in het oude huis Loenersloot op de Nieuwe gracht, dat weliswaar

eene curieuse antieke omlijsting vormt voor de fraaie oudheden, maar overigens door gebrek aan ruimte, door slechte verlichting en door vochtigheid deze plaatsing kenmerkt als geheel onvoldoende en slechts als tijdelijk hulpmiddel te verschoonen. Ook overigens laat de toestand der verzameling te wenschen over; de voorwerpen zijn alleen op korte, aan de voorwerpen gehechte etiketten beschreven; een catalogus en een gids bestaan niet.

Het Museum van het Provinciaal Utrechtsch genootschap is in de jaren 1842 vlg. door het genootschap bijeengebracht, vooral naar aanleiding van de werkzaamheden eener Provinciale commissie tot het doen van opgravingen, die van 1828 tot 1849 werkzaam was. De verzameling, beheerd door den archivaris Dr. Vermeulen, is zonder eenig vast plan aangelegd, maar bevat voornamelijk Romeinsche en Germaansche oudheden. Bij mijne aankomst ten stadhuis (1874) vond ik de collectie (toen beheerd door Dr. Hulsebos) geborgen in eene veel te kleine bovenkamer van het stadhuis. Zij is toen overgebracht naar een ruimer vertrek van het stadhuis; de weinige middeleeuwsche en latere voorwerpen zijn geruild tegen de enkele Germaansche en Romeinsche voorwerpen van het Stedelijk museum; de voorwerpen, die niet in den catalogus van Dr. Vermeulen (1868) vermeld waren, zijn ook door Dr. Hulsebos in een supplement beschreven (1890). Het museum is in 1891 met het Stedelijk museum overgeplaatst naar het gebouw Hoogeland, waar het twee (veel te kleine) vertrekken vult. Het plan van het museum is nog steeds gebrekkig; van den nieuwen catalogus zijn door Prof. Vollgraff Jr. en Prof. Vogelsang belangrijke bestanddeelen opgesteld, die evenwel nog niet voltooid zijn.

Het museum Kunstliefde is in 1873, op het initiatief van de heeren Jhr. Clotterbooke Patijn en Philip van der Kellen, gevormd door samenvoeging van de schilderijen der gemeente Utrecht en die van de oude Utrechtsche Teekenacademie, die zich in het bezit van het genootschap Kunstliefde bevonden; door schenking en aankoop is het museum sedert niet onbelangrijk vermeerderd. Het was geborgen in twee bovenzalen van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. De catalogus is in 1885 samengesteld en uitgegeven door mij, in verbinding met mijne vrienden A. D. de Vries Az. en A. Bredius (supplement van 1893). De lokalen waren allens veel te klein geworden, zoodat zelfs de gang vol schilderijen hing; het beheer werd gevoerd door den concierge van het gebouw. In 1905 is de verzameling overgebracht naar het nieuw gestichte gebouw van Kunstliefde, waar de collectie hoogst gebrekkig werd tentoongesteld. In 1911 heeft de gemeente dan ook het contract met Kunstliefde opgezegd en hare schilderijen teruggenomen, die thans opgeborgen en tijdelijk niet voor het publiek toegankelijk zijn. Ook het vroegere museum Kunstliefde is sedert als museum opgeheven en voor het publiek gesloten.

Bovendien is er te Utrecht nog eene kleine, maar zeer waardevolle verzameling oudheden, die berust onder de Oud R. C. Clerezij. Zij bevat slechts enkele, maar zeer kostbare voorwerpen. Vroeger was zij belangrijk grooter dan thans: veel is door gebrek aan zorg verloren gegaan. Het is mij echter altijd voorgekomen, dat, wanneer het mogelijk werd, in de verschillende pastorieën der Clerezij een grondig onderzoek in te stellen, denkelijk nog betrekkelijk veel, misschien zelfs veel merkwaardigs ontdekt zou worden.

Ik heb altijd gehoopt, dat zodoende een belangrijk museum van de Clerezij tot stand gebracht zou kunnen worden, en dat dit, hetzij in de pastorie van St. Gertrudis, hetzij in het Stedelijk museum, een paar vertrekken zou kunnen vullen met eene kleine doch zeer opmerkelijke verzameling van thans allerwege verspreide voorwerpen.

Nog valt hier te noemen het museum van Kunstnijverheid, dat in 1884 door de toen opgerichte Vereeniging het Utrechtsche museum van kunstnijverheid gesticht is. Het bevat in hoofdzaak pleisterafgietsels en plaatwerken, reproducties dus van meestal oude voorwerpen van kunstindustrie. Toch ontbreken er de elementen voor een eigenlijk museum van kunstnijverheid niet geheel: er zijn ook eenige oude meubelen, die nu en dan, als zich eene goedkoope gelegenheid voordeed, zijn aangekocht. Het museum behoeft echter eene grondige reorganisatie. De middelen tot aankoop van voorwerpen, en zelfs tot het behoorlijk opknappen van de aangekochte voorwerpen ontbreken, zoodat het geheele museum thans een hoogst onbevredigenden indruk maakt. Het museum is geborgen in eenige lokalen van een perceel aan de Wittevrouwenkade, die veel te bekrompen zijn; een catalogus bestaat niet. Het museum, dat weinig bezocht wordt, wordt beheerd door den directeur van de kunstnijverheidsschool, den heer P. J. Houtzagers.

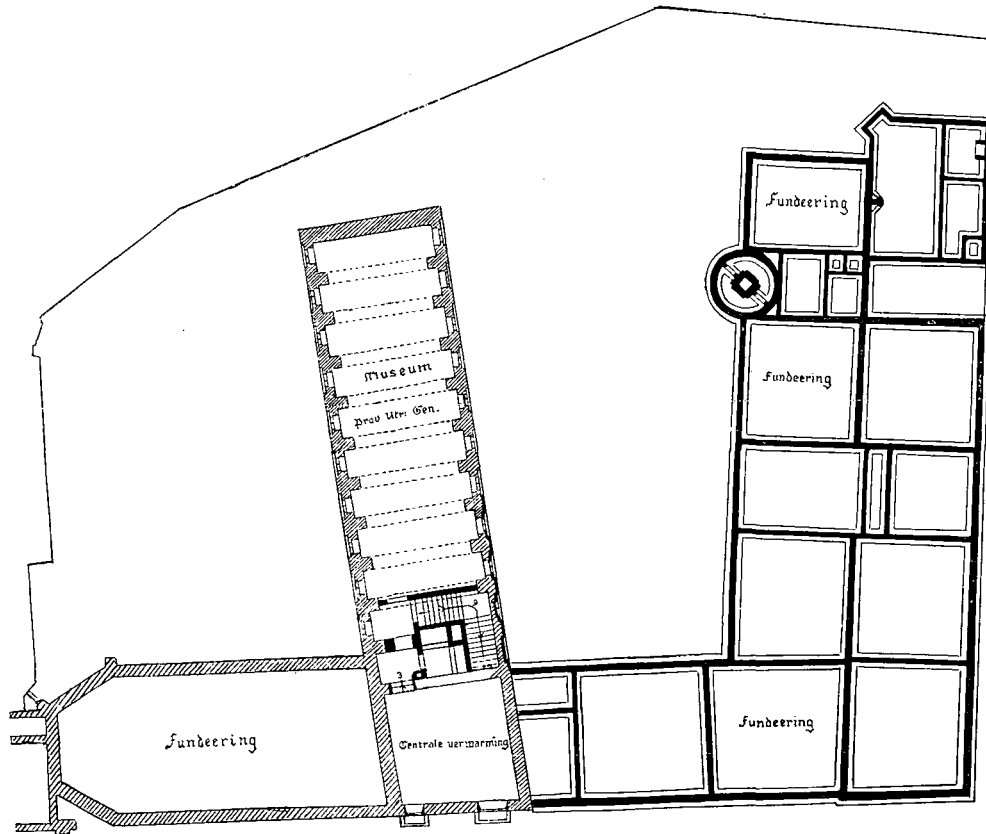
Niet één dezer musea verkeert derhalve in bevredigenden toestand, ook met het Stedelijk museum zelf is dit sedert jaren het geval; want de lokalen in het niet groote gebouw op het Hoogeland zijn, nu de aanwinsten van 25 jaren daarin allengs opgenomen zijn, opgepropt vol. Sinds lang was het mij dus duidelijk, dat raad geschaft moest worden; sedert jaren behoorde het ook reeds tot mijne illusiën, om bij de uitlegging van het bekrompen gebouw op het Hoogeland deze gelegenheid te gebruiken, om ook aan de andere gebrekkig gehuisveste musea een behoorlijk onderkomen te bezorgen. Reeds in mijne archiefverslagen van 1907 en 1909 heb ik over dit plan uitvoerig gehandeld.

Inderdaad is toen en later beproefd, in deze richting werkzaam te zijn. Door den directeur der gemeentewerken, den heer F. J. Nieuwenhuis, zijn in opdracht van het gemeentebestuur twee plannen gemaakt, om door aanbouw van vleugels in het bestaande gebouw ruimte te maken tot betere berging van de stedelijke verzameling en tevens voor eventueele opname van de andere kunstverzamelingen. Maar die plannen zijn beiden verworpen: zelfs wanneer de boomen in het fraaie kleine park op het Hoogeland bijna allen omgehakt werden (waartegen groot bezwaar bestond), dan nog scheen er slechts te nauwernood zooveel ruimte gemaakt te kunnen worden, dat die voldoende zou zijn om ook de andere musea op te nemen en om bovendien ruimte te laten voor vermeerderingen. Elders moest dus die gelegenheid gezocht worden. Toen ben ik teruggekomen tot een denkbeeld, dat reeds voor meer dan dertig jaren bij mij opgekomen was, namelijk om de gebouwen van het St. Agnietenklooster voor een centraal museum in te richten; na jarenlange bemoeiingen en onderhandelingen is dit plan thans eindelijk gelukkig geslaagd.

Het klooster van St. Agnes is omstreeks 1420 gesticht door eene vergadering van begijnen, dochters der moderne devotie, die sedert 1414 gewoond hadden in een gebouw

achter het St. Barbara-gasthuis aan de Neude, waarin later het St. Laurens-gasthuis gevestigd is. De zusters vestigden zich aanvankelijk in eenige huisjes met eene kleine kapel achter het koor der parochiekerk van St. Nicolaas; maar toen zij in 1422 de derde orde van St. Franciscus hadden aangenomen, verkregen de kloostergebouwen allengs eene belangrijke uitbreiding en rijke goederen, die herhaaldelijk het aanbrengen van uitbouwen gewenscht en ook mogelijk maakten.

Het is merkwaardig, dat wij dezen groei van het gesticht nog thans aan het zeldzaam goed bewaarde gebouw kunnen nagaan. Bij de huisjes der aanvankelijk afzonderlijk

Fundeeringsplan.

wonende begijnen werd allengs aangebouwd een reventer voor de zusters, waaronder de kloosterkeuken en waarboven, op de lage verdieping, de dormter zal gelegen zijn. Daarna werd, in 1512 tot 1516, eene fraaie nieuwe kapel (met eene merkwaardige verdieping) gesticht. En eindelijk werd de rij der oude begijnhuisjes nog onderbroken door eene ruime zaal, waarin wij waarschijnlijk de door Johan van de Poll, wiens twee dochters de gelofte in het klooster gedaan hadden, gestichte »spinkamer» kunnen herkennen. Zoo was het gebouw allengs aanzienlijk geworden; het was ook wel fraai: de kapel en het reventer hebben karakter en verdienen bewaard te worden; toen deze gebouwen zich

verhieven onder den door boomen bekroonden stadswal, moet het aspect uiterst pittoresk geweest zijn. Na de Hervorming zijn de gebouwen in gedeelten gebezigd ¹⁾ tot allerlei industrieele doeleinden, totdat het geheele klooster in 1674 bestemd werd tot verblijf van het stadsweehuis, het zoogenaamde Ambachtskinderhuis, dat er tot 1830 verblijf gehouden heeft, — blijkbaar zeer tot zijn genoegen, want *niets* werd in die lange periode aan de oude gebouwen veranderd. Toen het Ambachtskinderhuis in het begin der 19de eeuw in verval kwam, trok het zich terug in de naast zijne woning in 1757 verzezen Fundatie van Renswoude, terwijl het oude gebouw van het gesticht (in 1830) tot kazerne voor de veldartillerie bestemd werd. Natuurlijk zijn de gebouwen wel niet verbouwd, maar zeer gehavend; daarachter verrees toen ook eene lange rij onoogelijke stallen, die den fraai begroeiden stadswal nog altijd aan het gezicht onttrekken.

Dit opmerkelijke en zeer uitgestrekte gebouw bestemde ik sedert lang tot opneming van de Utrechtsche musea. Ik hoopte, dat dit zou kunnen geschieden zonder veel omslag en bepaaldelijk ook met behoud van de gebouwen zelve, die, naar ik meende, zonder ingrijpende veranderingen voor onze musea wel pasklaar gemaakt zouden kunnen worden; ik hechte aan het behoud van het oude geheel, dat weliswaar geene bepaalde kunstwaarde had, maar historisch, als document voor de geschiedenis onzer Noord-Nederlandsche begijnhuizen, wel van belang mocht heeten. Inderdaad is dan ook (in de jaren 1910 vlg.) in die richting gewerkt. De directeur der gemeentewerken, hoewel persoonlijk niet veel gevoelende voor het behoud van den oostelijken vleugel der gebouwen (de oude begijnhuisjes), heeft zich beijverd om een ontwerp te maken, waarbij alle bestaande gebouwen zouden worden gerestaureerd en aldus geschikt gemaakt voor de opneming der musea; dit plan is in 1912 gereed gekomen.

Onderwijl zijn door B. en W. ook onderhandelingen gevoerd met de beheerders der betrokkene musea. Alles hing af van de houding, die door het bestuur van het Aartsbisschoppelijk museum tegenover het vraagstuk zou aangenomen worden. En aanvankelijk was er wel reden, om aan de medewerking van dit bestuur te twijfelen. Immers in 1909, ter gelegenheid van de herdenking van het vijftig-jarig priesterschap van den stichter Mgr. Van Heukelum, werd dezen door zijne bewonderaars aangeboden een kapitaal, dat moest dienen voor de inrichting van den kloostergang van St. Catharijne voor het Aartsbisschoppelijke museum; er werd toen tevens eene adres-beweging op touw gezet, om van de gemeente Utrecht de overdracht te verkrijgen van den kloostergang met de aangrenzende gebouwen, die slechts weinig meer gebruikt werden, terwijl de kloostergang zelf, die gedeeltelijk reeds gerestaureerd was, grootendeels ledig stond. De spoedig gevolgde dood van Mgr. Van Heukelum bracht echter vertraging in dit plan, en toen het bij de gemeente nader overwogen werd, bleek spoedig, dat weliswaar aldus voor de nu gerestaureerde gebouwen eene wenschelijke bestemming, ook in verband met de aangrenzende

---

1) Zie daarover dit Bulletin van 1903/4, pag. 180, waar ook eene afbeelding der kloosterkapel voorkomt.

kerk van St. Catharijne, gevonden zou worden, maar dat de lokalen zich slecht zouden leenen voor de stichting van een centraal museum, daar zij te bekrompen, slecht verlicht, blootgesteld aan brandgevaar, en ook in andere opzichten weinig geschikt waren. Het gemeente-bestuur weigerde dan ook ten slotte, tot deze oplossing mede te werken; de gebouwen van St. Catharijne zijn sedert bestemd tot de opnemng van de kunstnijverheids-school met hare dependentiën.

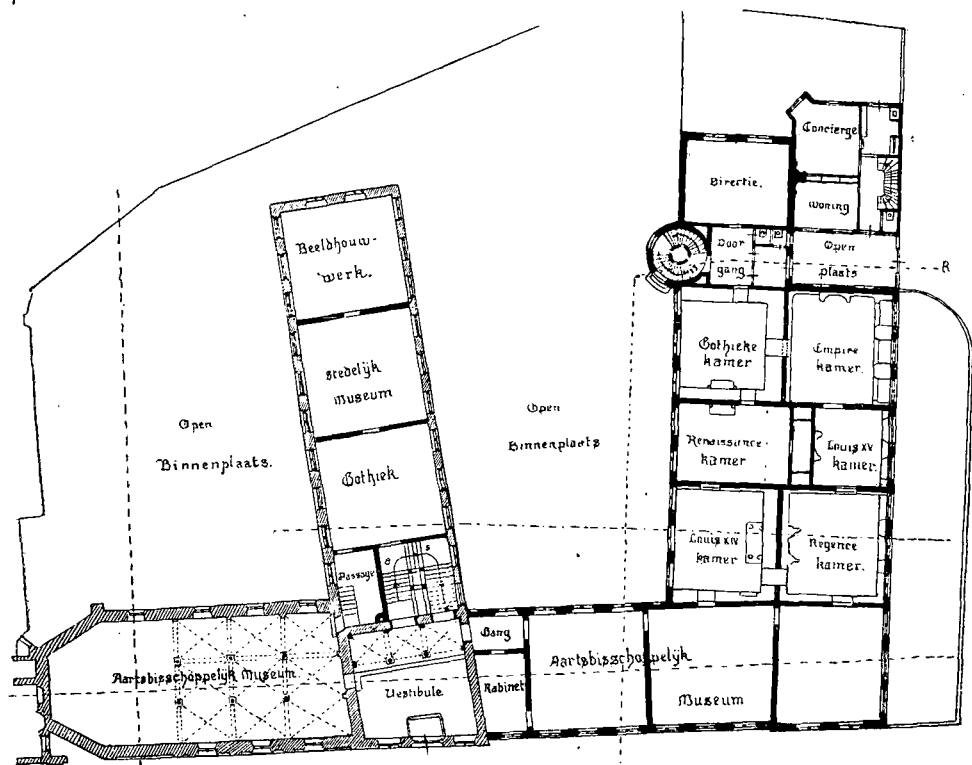
In haar weigerend antwoord aan het bestuur van het Aartsbisschoppelijke museum, had het gemeentebestuur echter reeds gewaagd van het denkbeeld, om tot het verschaffen van betere huisvesting voor het Aartsbisschoppelijke museum mede te werken door de stichting van een centraal museum in de gebouwen van het nabij St. Catharijne gelegen klooster van St. Agnes, waarin ook het Aartsbisschoppelijke museum opgenomen zou kunnen worden in de als monument merkwaaardige kloosterkapel, die eene passende omgeving voor de voorwerpen van het museum vormen zou. Daar de gebouwen van St. Catharijne eerlang tot een ander doel bestemd werden, toonde het bestuur van het Aartsbisschoppelijke museum zich weldra bereid, om ook met dit nieuwe plan mede te gaan, mits het vrijheid in het beheer harer stichting behield. Daar hiertegen bij het gemeentebestuur geheel geen bezwaar bestond, werd men het na eenige onderhandelingen eens en kon dus de overeenkomst gesloten worden.

Met Kunstliefde werd men het *niet* eens; maar de loop der omstandigheden maakte eene andere oplossing der zaak mogelijk en zelfs gewenscht. Het genootschap bezat, na teruggaaf der stedelijke schilderijen, nog eene kleine verzameling oude kunst, opmerkelijk en van belang voor de kennis der Utrechtsche schilderschool, maar veel te klein om een zelfstandig museum te vormen. De middelen om deze kleine kern door aankopen aan te vullen ontbraken echter geheel. En aangezien ook de verplichtingen, die het genootschap tegenover het Boellaard-fonds tot onderhoud van oude kunstenaars op zich genomen had, aanleiding gaven tot financieele bezwaren, bleek het genootschap bereid, om hare kleine verzameling oude kunst aan de gemeente over te dragen, indien deze het genootschap door eene jaarlijksche bijdrage in de gelegenheid wilde stellen, om aan al hare verplichtingen te voldoen en om tevens zijn teekencursus en andere nuttige inrichtingen in stand te houden. Deze oplossing der moeielijkheden scheen uiterst gelukkig; alleen wegens de tegenwoordige moeielijke tijdsomstandigheden bleek het gemeentebestuur bezwaar te hebben, om een voorstel tot het beschikbaar stellen van een (zeker niet geheel onbelangrijk) bedrag voor den aankoop der schilderijen, aan den gemeenteraad te doen. Over de beste wijze tot oplossing dezer moeielijkheid wordt nog onderhandeld.

De onderhandelingen met het Provinciaal Utrechtsch genootschap leverden weinig bezwaar: de directie bleek aanstonds bereid, om met het Stedelijk museum, waarbij het sedert jaren gevestigd was geweest, te verhuizen naar de gebouwen van St. Agnes, waar de groote kloosterkeuken, met haar oude steenen bogen, eene passende omgeving scheen te zullen vormen voor de eenigszins ruwe en veelal fragmentarische oudheden van Germaanschen en Romeinschen oorsprong, waaruit de collectie bestaat.

Wanneer het kleine museum aldaar eene ruime bergplaats zal hebben gevonden,

dan zal er ook zeker gelegenheid zijn, om het passend te etaleeren; onder speciale deskundige leiding gesteld, kan het museum dan geheel gereorganiseerd worden. De aanstaande opgravingen te Vechten, onder leiding van Dr. Holwerda ondernomen, zullen, volgens de met het genootschap gesloten overeenkomst, als erkenning van de door het genootschap toegezegde belangrijke subsidie, alle op te graven voorwerpen uit Vechten in het museum brengen, dat dan wellicht in omvang sterk toenemen en zeker belangrijk worden zal. De collectie zal dan hervormd moeten worden tot een archeologisch museum van Utrecht en omstreken; de niet-Utrechtsche voorwerpen, die er in berusten, moeten

Plan gelijkvloers.

dan verwijderd worden. Denklijk zal het dan ook mogelijk zijn, om door ruiling met het Leidsche museum van oudheden te verkrijgen eenerzijds enkele te Leiden berustende Vechtensche oudheden, die misschien onmisbaar kunnen zijn tot afronding van het hier te vormen Vechtensche kader, anderzijds ook om (in originali of afgietsel) voorwerpen te verkrijgen, die hier toevallig geheel ontbreken en die toch noodig zijn, om aan de hier bij het Hooger onderwijs studeerenden een beeld te geven van de Romeinsche beschaving en van het Romeinsche leven. Want aan dit dubbele doel moet en kan het museum van het Utrechtsche genootschap, hoe beperkt ook, zeer goed dienstbaar gemaakt worden.

Het gehoopte museum van de Oud R. C. Clerezij is echter tot heden *niet* verkregen. Dit is te betreuren, zoowel om de groote waarde van de niet talrijke voorwerpen, die men hier bezit en die thans weinig toegankelijk zijn, als ook omdat het te vreezen staat, dat de allengs stellig wel zeer in aantal verminderde, maar toch allicht kostbare voorwerpen, die nog hier en daar in de oude pastorieën der Clerezij moeten schuilen, thans altijd blootgesteld blijven aan allerlei ongewenschte invloeden; alleen een gecombineerd museum van de Oud R. C. Clerezij kan toch aan de werking van schadelijke invloeden definitief paal en perk stellen. Het is dus te hopen, dat het bedoelde kleine museum nog eens te Utrecht verrijzen zal.

Ook van een ander Utrechtsch museum is bij de onderhandelingen van het gemeentebestuur geen sprake geweest: van het museum van Kunstnijverheid. Dit museum zou bezwaarlijk in het centrale museum kunnen opgaan, omdat het zich behoort te bevinden bij de Kunstnijverheidsschool; maar ook dient over de toekomst van dit museum nog beraadslaagd te worden. De middelen tot het stichten van een eigenlijk Museum van kunstnijverheid te Utrecht ontbreken geheel bij de beheerende commissie, die financieel uiterst zwak staat. En er schijnt eigenlijk ook geen reden te bestaan voor het vestigen van zulk een afzonderlijk Kunstnijverheid-museum, op twee minuten afstands van het centrale museum, dat toch voor drie vierden een kunstnijverheid-museum is. Wellicht zal het dan ook overweging verdienen, de weinige origineele stukken uit het tegenwoordige Kunstnijverheid-museum over te dragen aan het centrale museum, dat deze voorwerpen dan zal kunnen herstellen en behoorlijk exposeeren, — terwijl het Kunstnijverheid-museum door eene eenigszins ruime geldelijke vergoeding in de gelegenheid zou kunnen gesteld worden, om zijne nog beperkte verzameling van reproductiën (afgietsels en afbeeldingen) op ruimer schaal aan te vullen.

Nadat de zaak aldus behoorlijk voorbereid was, kon het gemeentebestuur, versterkt door de instemming van de beheerders der Utrechtsche musea, in het najaar van 1912 zijne plannen tot restauratie van de gebouwen van St. Agnes aan den raad voordragen. Ik vertrouwde, dat de lang gehoopte zaak nu eindelijk tot stand zou komen, — nog juist bijtijds om mij in staat te stellen, het nieuwe museum in te richten, te organiseeren. Maar zoo spoedig gelukte het niet: reeds vóórdat het plan den raad bereikte, stuitte het op de afkeuring van de raadscommissie van fabricage. Ik heb reeds gezegd, dat de kloostergebouwen van St. Agnes, dagteekenende van het laatst der vijftiende eeuw, opmerkelijk, gedeeltelijk zelfs fraai waren. Maar van de oude huisjes der begijnen uit het begin der vijftiende eeuw (den westelijken vleugel van het gebouwen-complex) kon dit niet gelden. Wel had ik mij voorgenomen deze eenvoudige gebouwen zonder architecturale pretensie wat oogelijk en zelfs wat pittoresk te maken door ze te laten begroeien met bloeiende klimplanten en de binnenplaatsen te veranderen in rustige tuintjes in den schaduw van het koor der oude St. Nicolaaskerk; ik had dit plan zelfs heel aardig in beeld doen brengen, zoodat ook de verwaarloosde westervleugel zich wonderwel voordeed. Maar de heeren van de commissie

geloofden hier niet veel van; zij gingen kijken en vonden de gebouwtjes leelijk; zij concludeerden dus, dat ik hen maar wat voor den gek wilde houden (wat toch heusch het geval niet was), en zij adviseerden dus, dien ouden rommel maar spoedig op te ruimen. Dat was wel jammer en het heeft mij ook wel leed gedaan; want als historisch document had dit geheel, dat den langzamen groei van een onzer talrijke en vroeger zoo populaire begijnhuizen in beeld bracht, wel zijn zeer eigenaardig belang. Maar de zaak had ook eene andere zijde: het kon niet geloofchend worden, dat de gebouwen van den westelijken vleugel uit een bouwkunstig oogpunt waardeloos waren en, hoe ook opgeknapt en bemanteld, waardeloos zouden blijven; stellig had het dus ook wel eenig bezwaar, om de zeker niet luisterrijke lokalen, die voor de burgervrouwtjes der vijftiende eeuw goed genoeg geweest waren, te bestemmen tot huisvesting van onze kunstwerken, die iets beters verdienden. Ik heb dit wel ernstig overwogen, en ten slotte heb ik mij, wat zuchtend, in de zaak geschikt. Trouwens zij was niet te keeren: de raadscommissie adviseerde, dat de westelijke vleugel van het klooster vallen zou en vervangen zou worden door een nieuwen vleugel met ruime, goedverlichte en luchtige lokalen, die voor de huisvesting van onze schilderijen en beeldhouwwerken expresselijk ingericht en dus geheel doelmatig zouden zijn. B. en W. hebben in Mei 1913 dit advies gevolgd.

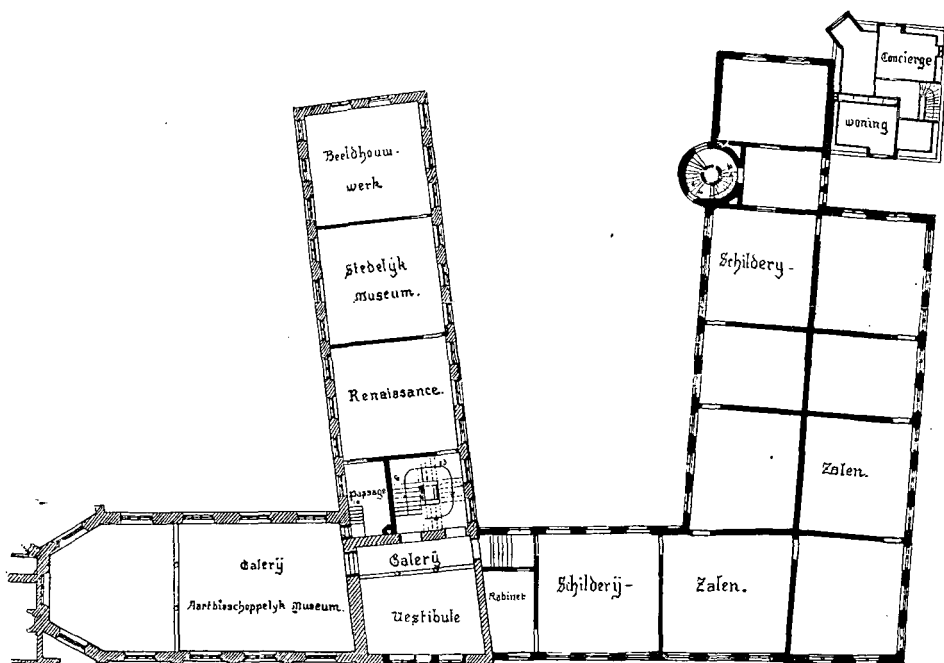
In dien geest heeft de directeur der gemeentewerken toen een nieuw bouwplan ontworpen. Het besluit der commissie beteekende nogmaals een paar jaren uitstel; maar het beteekende ook ruimere en betere lokalen. En zoo is dan ook in Februari 1915 het nieuwe ontwerp ingeleverd, dat zegevierend de spitsroeden der raadscommissiën doorloopen en den gemeenteraad bereikt heeft. Daar is het nieuwe plan, hoewel het door de gedurige wisseling der plannen vrij wat kostbaarder geworden was, op 20 Januari 1916 met eene groote meerderheid van stemmen aangenomen en definitief bekrachtigd. De werkzaamheden zijn toen aanstonds aangevangen en reeds in vollen gang. Met de regeering is overlegd over de noodzakelijke hulp, zoodra de tijdsomstandigheden verbeterd waren. Naar ik hoop, zal dus over een jaar de gerestaureerde oostelijke vleugel van het klooster (de kapel c. a.) door het Aartsbisschoppelijke museum betrokken kunnen worden, om na een of twee jaren gevolgd te worden door de vestiging van het Stedelijke museum van oudheden en van het vroegere museum Kunstliefde in de dan gereedgemaakte nieuwe westelijke vleugels.

Ik ga u thans nog een overzicht geven van de ontworpen installatie der verschillende musea in de uitgestrekte gebouwen. In de kloosterkapel, die (evenals het twee eeuwen oudere Mariënburch te Nijmegen) eene verdieping heeft, zal het Aartsbisschoppelijke museum in hoofdzaak gehuisvest worden. In de koorsluiting, die naar de verdieping open is, zal het groote Keulsche altaarstuk geplaatst worden, tusschen den grooten houten St. Christoffel en de steenen H. Maagd. Ook een paar vitrines voor het exposeeren van de kandelaars, aquamaniles en wierookvaten, van de ciboriën van goud en email, de reliekdoozen en de émaux zullen daar eene plaats vinden. Tusschen de zuilen van het schip der benedekapel zullen op verhoogingen de gothieke houten beelden min of

meer naar scholen in tijdsorde geëxposeerd worden; in de dus gevormde zes kleine zijkapellen zullen de twaalf steenen statïen van den lijdensweg des Heeren en daaronder vitrines voor kleinere voorwerpen eene goede plaats vinden. Grootte staande smalle vitrines in het midden-gangpad zullen de misgewaden opnemen.

In de bovenkapel zullen op kleine, niet hooge schotten tusschen de vensters de schilderijen goed verlicht opgehangen worden. Onder de vensters zullen de borduursels, de miniaturen, de frontaalbanden enz. in platte lessenaar-vitrines geplaatst worden, terwijl onder de ladekasten voor de trijppatronen, de stalen van zijde en het kantwerk eene plaats zullen vinden. Hooge vitrines en waaierkasten voor de gewezen stoffen vinden geschikte plaatsen

Plan eerste verdieping.

in het gangpad onder de kerkkronen. Aan den hoogen achterwand der zaal zal men het H. Graf vinden, in het koor het Marianum. Het aspect dezer beide goedgevulde zalen belooft fraai te zullen zijn.

De zware en ruwe steenen voorwerpen van het Aartsbisschoppelyke museum zullen eene geschikte plaats vinden in den tuin naast de kapel in eene opene houten galerij, die wellicht tevens de onoogelijke muren der kavallerie-stallen wat aan het oog zal kunnen onttrekken.

Aan de andere zijde der vestibule, voorbij den hoofdingang der gebouwen, zullen nog drie vertrekken en eene kleine kamer voor het Aartsbisschoppelyke museum gereserveerd worden. Daar moeten in de eerste plaats bijeengebracht worden de niet talrijke voorwerpen uit den tijd van de Renaissance en de latere eeuwen, die, tusschen de gothieke voorwerpen

boven de antieke kamers blijft eene serie van tien groote en twee kleine ineenlopende geplaatst, een onharmonischen indruk maken. De kleine kamer kan, zoo noodig, als directeurskamer gebruikt worden; in de twee overige vertrekken kunnen wellicht de serieën beelden, (waarin het Aartsbisschoppelijke museum uitmunt) of eene andere reeks van voorwerpen, die in de kapel niet volkomen tot hun recht blijken te komen, behoorlijk gerangschikt, uitgesteld worden.

Ik vertrouw, dat de reproducties en de enkele minderwaardige voorwerpen, die het Aartsbisschoppelijke museum m. i. ontsieren, wel verwijderd zullen worden, evenals de (merkwaardige) oude drukwerken, die in het museum niet thuis behooren. Mocht daartegen onverhoopt bezwaar bestaan, dan zullen zij ergens anders in eene afzonderlijke ruimte opgesteld worden.

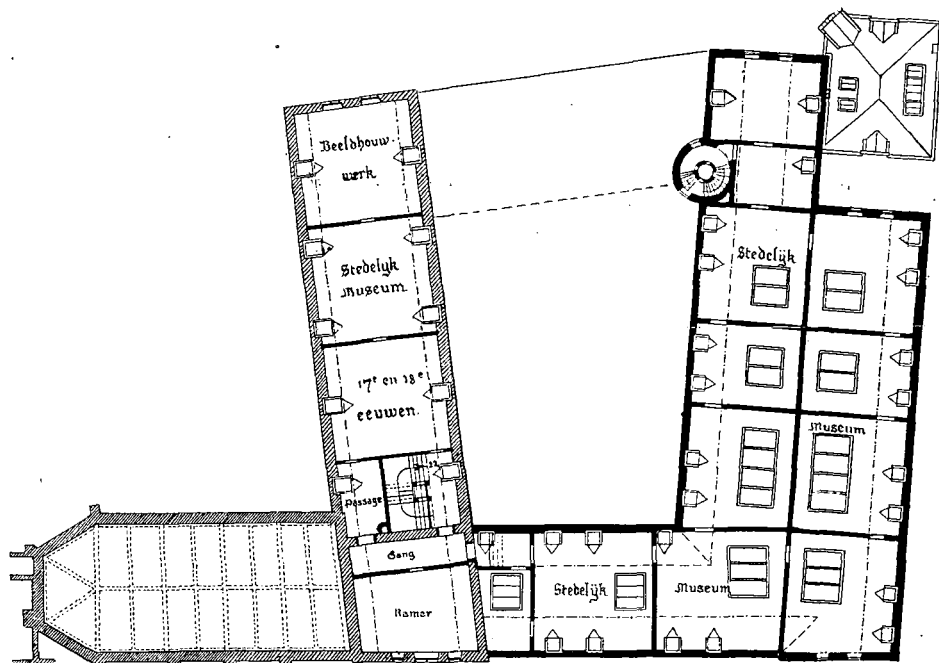
Wij komen thans tot den grooten ouden uitspringenden vleugel, die vier verdiepingen heeft: de kloosterkeuken, het reventer, het dormter en den zolder, die door goede verlichting en nette decoratie nog zeer bruikbaar kan zijn. In de keukens, die door houten schotten in twee of meer afdelingen verdeeld kunnen worden, zullen, naar ik reeds zeide, de Germaansche en Romeinsche voorwerpen van het Utrechtsche genootschap eene plaats vinden: in kleine platte vitrines onder de vensters en langs de wanden en in groote staande vitrines in het gangpad.

In het refectorium, dat (evenals thans, maar smaakvoller) in eene serie vertrekken verdeeld zal worden, zal het middeleeuwsche beeldhouwwerk van het Stedelijk museum geplaatst worden; het zal eene ruime plaats hebben, want hoewel de beeldhouwwerken niet zeer talrijk zijn, verdienen zij om hunne zeldzaamheid ten onzent eene in het oog vallende plaats. Op de verdieping (het dormter) zullen de werken der beide wedijverende Utrechtsche beeldhouwersscholen uit de eerste helft der zestiende eeuw (Colijn de Nole en Willem van Noort) eene in het oog vallende plaats vinden. Daarboven, in de kleine vertrekken op de zolderverdieping, zullen de minder belangrijke beeldhouwwerken der zeventiende en achttiende eeuw geplaatst worden: ze zijn niet talrijk en niet bijzonder opmerkelijk, maar toch goed: Crescent's buste van Jacob van Mollem zal op deze verdieping de eereplaats innemen.

Onze serie antieke kamers zal nu vermeerderd worden met eene zesde kamer in classicistischen stijl; het schijnt toch doelmatig, de voorwerpen uit dezen tijd en uit de periode van de Régence, die thans — niet zeer talrijk — in ééne zaal vereenigd zijn, te scheiden, omdat zij in stijl te veel verschillen; het voorhandene materiaal zal toelaten, deze twee lokalen althans behoorlijk te versieren, zoo niet te vullen. De serie antieke kamers zal geplaatst worden in de zes vertrekken, die zich op de rez de chaussée aansluiten bij de vertrekken van het Aartsbisschoppelijke museum aan de overzijde der vestibule; ze zullen bepaaldelijk volgens de maten der tegenwoordige antieke kamers gebouwd worden, zoodat het niet al te moeielijk zal zijn, de voorwerpen daarheen over te plaatsen. Nu er meer ruimte in de lokalen komt, zal er ook naar gestreefd worden, door verwijdering van de vele langzamerhand in de antieke kamers bijeengebrachte heterogene voorwerpen, aan die vertrekken een nog behagelijker aanzien te geven, ook door het aanbrengen van eenvoudige tapijten en het aanschaffen van meubelen, die thans nog te veel ontbreken.

Op de verdieping boven den vleugel van het Aartsbisschoppelijke museum en

vertrekken over, geheel gereserveerd voor de stedelijke schilderijen, die hier zeer ruim (al te ruim!) geplaatst zullen worden. De eerste zaal zal bestemd worden voor onze vier beroemde Scorels en de enkele andere middeleeuwsche schilderijen; hier zullen die, niet opeengehoopt, rustig bewonderd kunnen worden. Dan zullen een paar vertrekken gewijd worden aan de producten der Utrechtsche schilderschool. De overige schilderijen zullen een of twee verdere vertrekken vullen. Ten slotte zal voor de moderne schilderijen, aan de gemeente vermaakt door mevr. de douair. Ram, geb. Van Heekeren van Brandsenburg en door den heer A. J. van Haagen, een afzonderlijk vertrek bestemd worden. In hoeverre deze verdieping behoorlijk gevuld zal kunnen worden, hangt natuurlijk nog af van den afloop

Plan zolderverdieping.

van de onderhandelingen met Kunstliefde; mocht men het echter niet eens worden over de overneming der schilderijen van het genootschap, dan kunnen hier nog andere voorwerpen geplaatst worden.

Want de overige bestanddeelen van het Stedelyk museum vragen nog eene plaats. De historische oudheden, de herinneringen aan het stedelyk bestuur en aan de gilden, de enkele wapenen enz., die thans in eene overvolle kamer van het Hoogeland geborgen zijn, kunnen dan hier geborgen worden. Verder onze kostbare verzamelingen van Utrechtsche penningen en munten, onze fraaie Utrechtsche zegelstempels en ook de muntstempels. Ook de folterwerktuigen (die thans de kamer met het beeldhouwwerk ontsieren) en de modellen (thans op den zolder weggeborgen) kunnen hier ondergebracht

worden. Krijgen wij daarentegen schilderijen genoeg om de verdieping te vullen, dan zal dit alles gemakkelijk nog eene plaats vinden in de bovenverdieping van dezen vleugel, die met hare twaalf vertrekken anders voorloopig geheel ledig zal blijven, totdat door aankopen of door de mildheid van de burgerij de gelegenheid ontstaat om ze te vullen.

De zware steenen fragmenten, de gevelsteenen enz. van het Stedelijke museum zullen in opene houten galerijen langs de kavalleriestallen geborgen worden. Mocht er daarna nog plaatsgebrek komen, dan bestaat er gelegenheid, om door sluiting van de westelijke binnenplaats nog negen groote vertrekken aan te winnen. Mettertijd is het te hopen, dat de kavalleriestallen (die door het Rijk op stadsgrond gebouwd zijn) ook zullen verdwijnen. Dan zal de gelegenheid tot uitbreiding bijna onbeperkt zijn, terwijl het geheele aspect van het gebouw zeer belangrijk verbeteren zal.

Zoo opent zich dus voor de verzamelingen van het aanstaande Utrechtsche centrale museum een wijd perspectief. Het is toekomstmuziek, waarover ik, die dit alles stellig niet meer beleven zal, mij maar niet zal uitlaten. Wat ik echter wel hoop te beleven, is de schepping van het perspectief, dat ik U in de bovenstaande regelen getoond heb en dat binnen drie jaar gereed zal kunnen zijn. Ik hoop U dan nog te kunnen begeleiden op eene wandeling door de dan gevulde zalen, die door kijkjes van die zalen verduidelijkt zal kunnen worden. Zeker zal het mij eene voldoening zijn, U dit alles te vertoonen; want eerst dan zal het Utrechtsche museum, dat eerst een paar jaar voor mijne komst te Utrecht begonnen is te groeien, ontloken zijn tot een groot en goed georganiseerd geheel, dat zich vertoonen mag en ten onzent niet vele wedergaden zal bezitten.

S. MULLER Fz.

CATALOGUS VAN DE VERZAMELING HAAGSCH PORCELEIN IN HET GEMEENTE MUSEUM TE 'S-GRAVENHAGE, DOOR DR. H. E. VAN GELDER.

De verzameling Haagsch porcelein in het Gemeente Museum te 's-Gravenhage is thans door geschenken, bruikleen en aankoop »tot een werkelijk volkomen representatieve van dit product van kunstnijverheid geworden.» Aldus de Directeur, Dr. H. E. van Gelder, wien dit tot een aanleiding is geweest om de verzameling in een catalogus¹⁾ te beschrijven. Een rijk geïllustreerde studie over de Haagsche porceleinfabriek, met afbeeldingen, niet alleen naar voorwerpen in het museum, maar ook naar vele stukken uit particulier bezit, een studie, welke te voren reeds gepubliceerd werd in het Jaarboek van de Vereeniging »Die Haghe» 1914/15, plaatste de schrijver als inleiding voor den catalogus. Uitvoerige bijlagen en register zijn aan het boek toegevoegd. We laten hier een kort overzicht van den inhoud volgen.

De porceleinfabricage hier te lande is niet een oorspronkelijk bedrijf, maar hangt nauw samen met de Duitsche. Het was een Saks, Anton Lyncker, die in 1776 de Haagsche

---

1) Verschenen te 's-Gravenhage bij Mouton en Co. in 1916.

fabriek oprichtte. Een echte porceleinfabriek, zoals de Loosdrechtsche, was dit niet, al liet Lyncker haar daarvoor doorgaan. Eer zou men van een porceleinschilderfabriek kunnen spreken. Het witte, uit Duitsche fabrieken (o. a. Ansbach) en uit Doornik ingevoerde porcelein werd in den Haag door vaak bekwame porceleinschilders beschilderd en daarna in een licht vuur gebakken, »gemoffeld”. Over dit alles licht de concurrent van Lyncker, Ds. de Mol van de Oud-Loosdrechtsche fabriek, ons in. Hij was namelijk eens naar den Haag gegaan om poolshoogte te nemen en wist, toen het tot octrooi vragen kwam, aan het college van Gecommitteerde Raden duidelijk te maken, dat Lyncker slechts porcelein schilderde. Het college verleende toen terstond aan Mol octrooi, maar stelde voor Lyncker den eisch, dat hij eerst moest bewijzen dat hij een echte porceleinfabriek bestuurde. Sedert 1779 heeft vervolgens Lyncker, zij het dan ook slechts gedurende zeer korten tijd »van den grond op”, zooals men dat noemde, porcelein gemaakt en dus zelf draaiers en vormers in dienst gehad en porcelein gebakken. Dat hij bij het inrichten van zijn echte porceleinfabriek vertrouwen genoot, bewijst wel het feit, dat Prins Willem V voor zich en zijn gezin aandeelen nam. Volgen we eerst even de geschiedenis van de fabriek, dan zien wij dat deze maar enkele jaren van betrekkelijken bloei heeft beleefd. Als in 1781 de oude Lyncker overlijdt, blijkt zijn romantische zoon volstrekt niet de man om de zaak vooruit te helpen. Het zelf-vormen van het porcelein raakt op den achtergrond. In 1790 moet tenslotte de jonge Lyncker als bankroetier vluchten.

Groote vaas met z.g. koningsblauw en landschappen in het Gemeente Museum te 's-Gravenhage¹⁾.

1) Zie voor andere afbeeldingen Jaargang 1913 van dit tijdschrift o. a. blz. 34 (aanwinsten van het Gemeente Museum, besproken door Mej. I. Peelen.)

Op een kort overzicht van het porcelein bakken laat Dr. van Gelder vervolgens eene bespreking volgen van het merk van de Haagsche porceleinfabriek, de ooievaar. Van belang acht hij het vooral of dit merk boven dan wel onder het glazuur is aangebracht.

Daarna wijst de schrijver eenige meesters onder de schilders aan, d. w. z. groepeerd hun werk. Eene groote verscheidenheid aan décor komt daarbij uit. Eén soort van beschildering, die van het z.g. koningsblauw, geschiedde in Doornik. Deze kleur werd onder het glazuur opgezet en dus in het groote vuur gebakken.

Eindelijk volgen nog enkele opmerkingen. De vormen zijn door den grooten invoer van buiten af tamelijk heterogeen. Serviezen zijn meestal Doorniksch. De Heer v. G. weet echter eenige naar hij aanneemt geheel Haagsche stukken aan te wijzen. Ten slotte meent hij ook — maar dit zegt hij met eenige omzichtigheid — onderscheid te kunnen zien in pâte tusschen Duitsch ingevoerd en echt Haagsch porcelein.

Samenvattend komt de schrijver tot deze conclusie.

»Er zijn drie soorten Haagsch porcelein namelijk:

»a. Hard porcelein, in den Haag gevormd en beschilderd, kenbaar aan het ooievaarsmerk onder de glazuur en de vormersmerken L. en I., misschien ook F. N. en K.; in het geval dat deze vormersmerken voorkomen, kan het ooievaarsmerk ook boven de glazuur staan. Soms kan voor het Haagsch-zijn ook de vorm beslissen, wanneer die absoluut overeenkomt met dien van een ander voorwerp, dat de bovengenoemde kenteekens vertoont.

»b. Hard porcelein, in Duitse fabrieken gevormd, — van welke Ansbach bewezen is — maar in den Haag gedecoreerd en altijd boven de glazuur met den ooievaar gemerkt.

»c. Zacht porcelein, in Doornik gevormd, en soms reeds met koningsblauw of gewoon blauw beschilderd, maar in den Haag verder gedecoreerd: altijd met den ooievaar boven de glazuur gemerkt.

»Bij deze onderscheiding moet de roem der fabriek menige veer laten, maar aan den anderen kant moet men ook niet denken dat er te weinig overblijft. Immers onder de in het algemeen betrekkelijk zeldzame voorwerpen, die wij over hebben, zijn er nog vele, en van de beste, welke geheel Haagsch zijn: het product mag met eere onder de Hollandsche ceramiek genoemd blijven.»

Naar de indeeling, in deze conclusie neergelegd, zijn vervolgens de nauwkeurige beschrijvingen van den catalogus gerangschikt.

Al laten misschien de overigens met groote omzichtigheid aangevoerde bewijzen wel eenige ruimte voor meeningsverschillen ten opzichte van de indeeling in de drie boven aangegeven groepen, wij hebben hier een met zorg geschreven studie en catalogus voor ons over fabriek en fabrikaat van een lokalen tak van kunstnijverheid, welke tot heden nog niet met zoo groote toewijding bestudeerd was geworden.

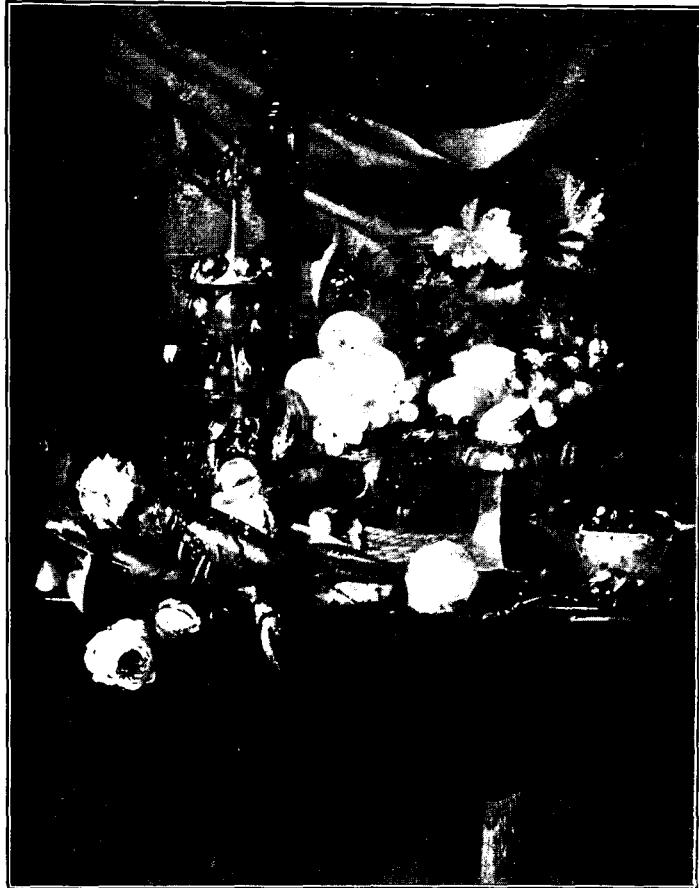
Dat de schrijver om oeconomische redenen denzelfden tekst met afbeeldingen van het jaarboek van »Die Haghe» moest gebruiken, heeft voor het boek als catalogus wel eenige bezwaren. Zoo is o. i. het uitgebreide verhaal van het romantische huwelijk van den jongen Lyncker hier niet geheel en al op zijn plaats. En is dit ook niet min of

meer het geval met de lijst der miniatuurschilders? Voorts hadden we gaarne onder elke afbeelding een verwijzing naar de betreffende beschrijving van den catalogus gevonden. Tenslotte komt ons het formaat van het boek wat groot voor. Maar dit zijn bezwaren van geringe beteekenis in vergelijking met hetgeen Dr. van Gelder ons heeft gegeven met zijn catalogus van de verzameling Haagsch porcelein.

ELISABETH NEURDENBURG.

STEDELIJK MUSEUM TE LEIDEN.

Onder de laatste aanwinsten valt in het bijzonder te vermelden een stilleven van den Leidschen schilder Pieter de Ring, (geboren te Leiden in 1615 en aldaar overleden in 1660, leerling van Jan Davidsz. de Heem), dat te Amsterdam uit eene particuliere verzameling werd aangekocht. Het is een schilderij op doek h. 99, br. 78 c.M. Op eene tafel met afhangend bruin tafelkleed met gouden franje, staan op den voorgrond een blauw porceleinen schaal met grooten kreeft, abrikozen en een tak met rozen; links hiervan een zilveren bord met een stukje citroen en rechts een half geschilde citroen, een groot zilveren zoutvat, een zilveren bord met zilveren lepel en aardbeien en een blauw porceleinen kom met dezelfde vruchten. Hierachter zijn geplaatst een half gevulde roemer met Rijn-

Stilleven van Pieter de Ring.

wijn, een gouden pronkbeker, een fluitglas en een teenen mandje met allerlei vruchten, als witte en blauwe druiven, perziken, citroenen en pruimen. De achtergrond wordt gevormd door een half opgenomen draperie, waarachter eene kolom zichtbaar is. Op den voorgrond, op den rand van de tafel is een gouden ring met hartvormig versiersel

afgebeeld, het bekende monogram van dezen schilder, hetwelk o.a. voorkomt op zijn stilleven in het Rijksmuseum te Amsterdam, n°. 2034. Het is een stuk met zeer rijk koloriet en een goed representief werk van dezen vrij zeldzamen Leidschen meester, waarvan ook schilderijen voorkomen in enkele groote buitenlandsche musea. Daar hij slechts zelden met zijn naam teekende, schuilen er waarchijnlijk nog eenige van zijne werken onder den naam van zijnen vroeger meer bekenden leermeester J. Dz. de Heem, met wiens werk het zijne veel verwantschap vertoont.

J. C. OVERVOORDE.

VERLICHTING VAN EEN BINNENPLAATS.

Ruiterportret van Dirk Tulp door Paulus Potter.

Een van de vele bezwaren om een ander huis te verkrijgen, nu ik bij de verbreding van de Vijzelstraat uit het mijne verdreven werd, was gelegen in de moeilijkheid een plaats te vinden voor het groote ruiterportret van Dirk Tulp door Paulus Potter. Voor ik dus het huis op den Amstel, waar wij thans wonen, kocht, heb ik de maat genomen van het binnenplaatsje, om de zekerheid te hebben, dat daarvan een overdekt schilderijzaaltje zou te maken zijn, nog juist breed genoeg voor de schilderij, die met de lijst 3 meter meet. Een muurtje van gewapend beton liet wederzijds een handbreed voor de verplaatsing van het groote doek.

Het heeft een oogenblik geleken dat ik nog bedrogen uit zou komen. Het huis kocht ik vrij van servituten, maar de bouwverordening had een servituut op de binnenplaats van mijn buurman gevestigd, dat mij het bouwen verbood. Door de vriendelijke inschikkelijkheid van

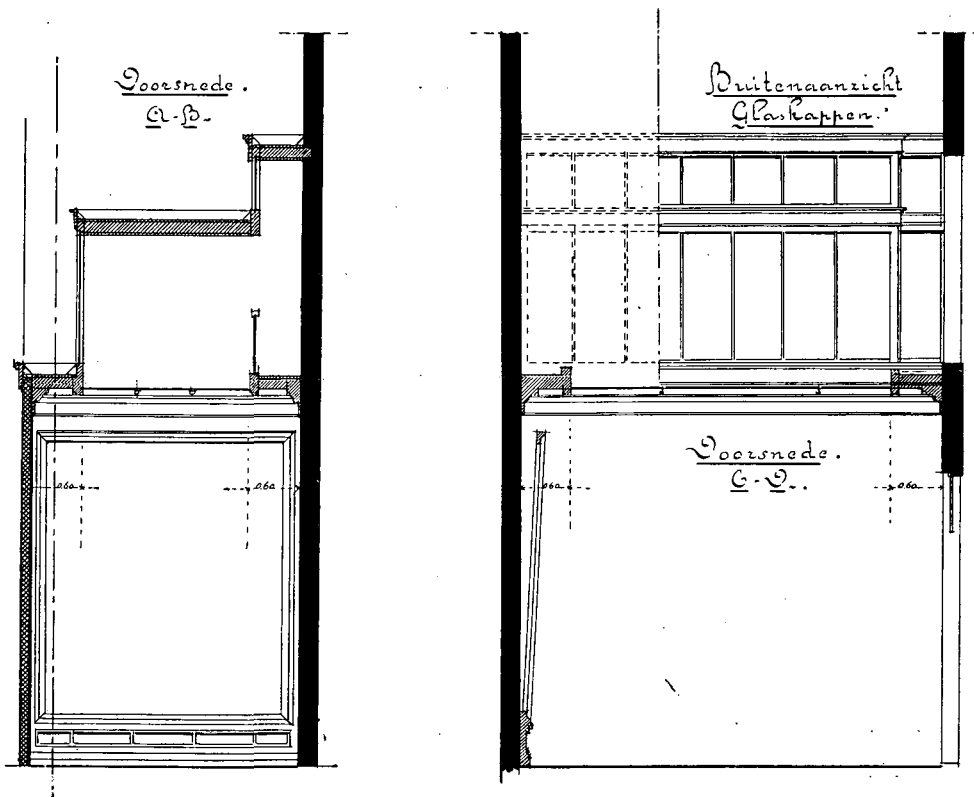
den Heer en Mevrouw Gunning echter konden wij een tijdelijke vergunning van Burgemeester en Wethouders verkrijgen, die aan het doel beantwoordt.

Wanneer ik de lezers van het Bulletin hiermee bezighoud en plan en op-

stand ¹⁾ hier afdruk, is het omdat het verkregen licht zoo zeer de verwachting overtreft, dat een dergelijke oplossing aanbevolen mag worden voor stedelijke musea, die soms met hun beperkte ruimte moeten woekeren.

Aan oost-, (A), noord- (B) en westzijde (C) en een deel van de zuidzijde omsloten hoge muren het kleine binnenplaatsje. Bij licht van boven was dus kelderlicht te verwachten, met een sterke verlichting van den vloer door het zenith-licht en schelle bestraling van de noorderwand door de zon, terwijl de westelijke wand, de aangewezen plaats voor de schilderij, vrijwel in het donker gebleven zou zijn.

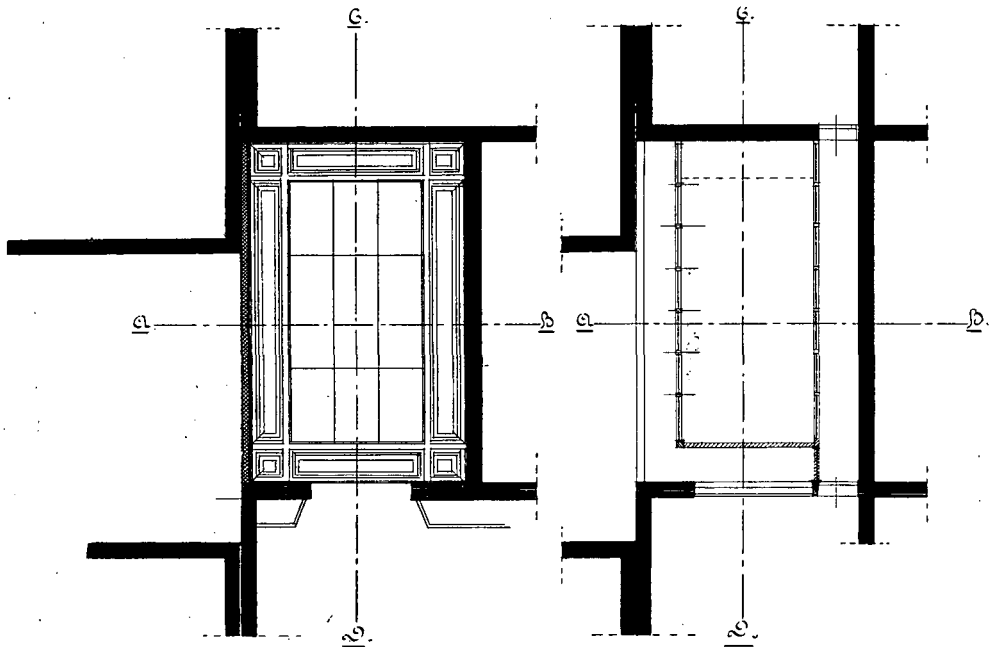

Daarom ontwierp ik een lantaarn, waarvan het dak dezelfde breedte heeft als de lichtopening, zoodat de vloer geen rechtstreeksch licht ontvangt en zelfs het witte marmer, in toon gehouden, dus niet hindert. In het liggend raam werd dun, in het staand dik bruut spiegelglas gebruikt, dat veel licht vangt en doorlaat. Tegen den noorderwand van den lantaarn werd een smal gangetje, tevens overloop, opgetrokken, dat door vensters van hetzelfde glas het zonlicht over het dak heen opvangt en van een gewitten muur weerkaatst tegen de zuiderwand van het zaaltje. De geheele lantaarn is van binnen wit

1) De teekeningen dank ik aan de vriendelijkheid van de Heeren Van Staa en Zoon, die ze uitvoerden naar mijn schetsen, uitgewerkt door hun wakkeren werkbaas, den Heer Klees.

gehouden en zoo sterk is de kracht nog van weerkaatst licht, dat die geheele zuiderwand, zonder rechtstreeks beschenen te worden, zelfs voor niet al te donkere schilderijen nog goede plaatsen opleveren zou. Deze inrichting aan de oostzijde te laten omloopen was niet mogelijk, omdat daar een venster was dat vrij moest blijven. Aan de westzijde had het geen zin. Daar tegenover was geen wand, de weerkaatsing zou dus weer den vloer van de aangrenzende kamer bereikt hebben of hem die de schilderij wilde zien, daarover heen, recht in de oogen zijn geschenen.

De photographie kan, uit den aard der zaak, geen voldoende afbeelding geven. Een schilderij, dat alleen door kleur op de plaat kan werken, staat in te ongunstige verhoudingen tegenover de voorwerpen met hunne lichtweerkaatsingen, die het omringen.

Men houde daarmee rekening bij de beoordeeling van het prentje, dat wij geven naar de opname van den Heer Bikhof. Ook de lichtstraling in het bovendeele der schilderij is lang niet zoo storend als het hier schijnt. Rees de schilderij niet zoo hoog tot de zoldering, dan zou die spiegeling geheel ontbreken.

Wie in deze inrichting nader belang mocht stellen zal ik die gaarne laten zien. Het mooiste is de verlichting op een helderen dag tegen den middag. Ook bij avond wordt met een halfwatt lamp van 400 kaarsen in een glazen reflector, dicht aan de zoldering opgehangen, een lichtgloed verkregen, die aan zonneschijn doet denken. Alleen is daarbij de vloer even sterk verlicht als de wanden, wat bij daglicht juist vermeden werd.

Amsterdam.

J. SIX.

JHR. MR. V. E. L. DE STUERS †.

Na een langdurig en smartelijk lijden ontviel ons, den 21^{en} Maart, toch nog geheel onverwacht, de trouwe voorvechter voor de belangen van de vaderlandsche monumenten, ons eere-lid Jhr. Victor de Stuers. Zij, die hem in de laatste jaren nader gekend hadden, wisten, dat dit verlies hen elk oogenblik kon overvallen, doch toch zal het bericht hiervan nog velen onverwacht getroffen hebben.

Nog geen twee weken voor zijn overlijden nam hij, schijnbaar in betrekkelijk goeden toestand, ijverig deel aan de discussie in eene vergadering van de monumenten-commissie ten zijnen huize, als altijd scherp van oordeel en vol strijdlust voor de door hem gehuldigde beginselen. Geen der aanwezigen had toen gedacht, dat de strijd van den krachtigen geest tegen het zwakke lichaam reeds zoo spoedig volstreden zoude zijn. Ook niet de Stuers zelf, die nog den dag voor zijn overlijden een vriend bij zich noodigde voor eene bespreking over monumenten. Deze was dien dag verhinderd en zoo werd de conferentie tot den volgenden dag verschoven, dien de Stuers zelf niet meer beleefde.

Zoo waren zijne laatste uren nog gewijd aan de belangen, die door hem gedurende een menschenleven zijn gediend, aan de bescherming van monumenten, waarvoor hij den stoot had gegeven, en waarmede hij zich zoozeer één gevoelde, dat hij elk verschil in opvatting over het daarbij te volgen beleid als een persoonlijk aanval beschouwde, welke hem tot het scherpste verweer kon prikkelen. Dat hij hierbij zich niet altijd eene gewenschte beperking oplegde en soms onnoodig kwetsend was, waren de schaduwzijden van zijn strijdlustig karakter, dat hem steeds deed pal staan voor het bedreigde belang, zonder daarbij met de personen, die in den strijd gemoeid waren, rekening te houden.

Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, geb. 20 October 1843, overl.
21 Maart 1916. Naar het marmere borstbeeld door
Toon Dupuis.

Deze karaktertrek echter, die hem geen strijd deed schuwen en hem ook in tegenwoord de kracht gaf om vol te houden, heeft het hem mogelijk gemaakt om den zwaren strijd tegen onverschilligheid en verkapte tegenwerking te voeren en meer en meer de medewerking van den Staat af te dwingen voor het behoud der monumenten.

Reeds in zijne jonge jaren toonde de Stuers dat hij de gaven bezat, om eene eerste plaats in te nemen in den werkkring, waaraan hij zich zoude wijden. Van goeden huize, begaafd met kunstzin, een niet onverdienstelijk teekenaar, ijverig werker, slagvaardig met mond en pen, scherp van blik en doordringend tot de kern der kwesties, was hem eene eervolle loopbaan verzekerd.

De Limburgsch-Vlaamsche afstamming uitte zich in zijn krachtigen humor, die hem zelfs in dagen van ernstig lichamelijk lijden niet verliet, en de kunstzin in de ouderlijke omgeving opende reeds vroeg zijn oog voor het schoone in de oude kunst. Toch voerde slechts een toeval hem op het gebied, waarop hij zijn levenswerk zoude vinden. Er is reeds zoovele malen op de bijzonderheden van zijnen levensloop gewezen, zoowel bij zijn jubileum in 1913 als na zijnen dood, dat wij hier met de verwijzing naar enkele hoofdpunten kunnen volstaan. Een reisje naar Londen in het begin van zijn advocatentijd deed hem in het South-Kensingtonmuseum het bekende oksaal uit de kathedraal van den Bosch terugvinden, dat een kortzichtig kerkbestuur had verkwanzeld, omdat het renaissancewerk zoogenaamd niet paste in het gothische kerkgebouw. Dit was voor hem eene openbaring met hoe weinig piëteit onze oude kunstwerken behandeld werden en deed hem het bekende Gidsartikel: Holland op zijn smalst schrijven (Nov. 1873), dat door den kernachtigen stijl bij velen insloeg als een te wapen tegen de onverschilligheid van de regeering voor de nationale kunstbelangen.

Als direkt gevolg hiervan ontstond de Commissie van Rijksadviseurs met de Stuers als secretaris (8 Maart 1874). Veel is door deze commissie gewerkt, totdat zij ten onder ging door strijd in eigen boezem en door de fout, dat zij te veel wilde aanvatten, door naast de zorg voor monumenten ook advies te willen geven over nieuwe bouwwerken van het Rijk, waarover een groot deel der in de commissie benoemde oudheidkundigen niet competent was om te oordeelen.

Door de meerdere aandacht, welke de minister thans gedwongen was aan de kunstzaken te wijden, werd de behoefte gevoeld aan een ambtenaar speciaal voor deze belangen. De afdeling Kunsten en Wetenschappen werd reeds tijdens het leven der commissie gevormd en de leiding hiervan werd den 1^{en} Juli 1875 door minister Heemskerk toevertrouwd aan Jhr. de Stuers, die daarna het secretariaat van de Rijksadviseurs aan andere krachten overliet en verder als lid aan de commissie verbonden bleef. De commissie werd in 1879 opgeheven, doch de referendaris bleef en zette nu alleen het werk voort, krachtig gesteund door zijn oud-medelid, den architect P. J. H. Cuypers, wiens groote kennis op bouwkundig gebied hij in de commissie had leeren waardeeren en met wien hij sinds dien tijd steeds door krachtige banden van onderlinge vriendschap en waardering verbonden bleef.

Na vele jaren als ambtenaar den lande gediend te hebben, achtte de Stuers zich geroeven, om in de volksvertegenwoordiging zelve den strijd voort te zetten voor de door hem zoo krachtig verdedigde belangen. Eene vacature in het distrikt Weert bezorgde hem in 1901 een zetel in de Tweede Kamer, welke door hem tot zijnen dood werd bekleed.

Behalve bij de enkele onderdeelen van de Indische begrooting vinden wij hem hierbij vooral naar voren treden, wanneer het de belangen gold van wetenschap en kunst, en dankbaar herdenken wij hierbij den krachtigen steun, hieraan zoo dikwijls door hem verleend. Hij toonde ook hier zijn onafhankelijk karakter door zijn stem niet te binden aan het gevoelen van de meerderheid van zijne fractie. Zijne beteekenis ligt echter niet in wat hij als politiek persoon heeft verricht, maar in de wijze, waarop hij de afdeeling K. en W. heeft ontwikkeld en ook daarbuiten voor de oudheidkundige en kunstbelangen heeft gestreden. Als chef der afdeeling K. en W. heeft hij zijn naam gemaakt en zijn stempel gedrukt op een tijdperk van ontwikkeling.

Bij dit deel van zijn levenstaak wil ik dan ook nog eenigszins uitvoeriger stilstaan, vooral ook, omdat de niet-ingewijden nog te weinig bekend zijn met hetgeen door hem in die kwaliteit is verricht.

Ieder weet, dat hij als ambtenaar zijne opinie met ongewone vrijmoedigheid ook tegenover de hoogstgeplaatsten verdedigde en dat geen moeite hem te veel was, als een monument werd bedreigd. Men kon zeker zijn, dat op slag een scherp en pittig artikelje van de Stuers verscheen en dat hij van alle wegen, die zijne vele relaties hem boden, gebruik maakte, om te redden, wat nog te redden viel. De ingewijden wisten tevens, dat, waar geldelijke steun werd vereischt en de Staat slechts een deel hiervan kon beschikbaar stellen, de Stuers ook steeds bereid was om met een flink bedrag te toonen, dat de monumenten niet alleen op platonische wijze zijne belangstelling wekten.

Minder bekend is, dat naast de tijdroovende zorg voor de monumenten de referendaris ook voor vele andere belangen had te waken. In de eerste plaats noem ik hierbij de regeling van het archiefwezen en de huisvesting der rijksarchieven. Ook hier gold, toen de Stuers zijne functie aanvaardde, een toestand, waarin wij ons thans nauwelijks meer kunnen terugdenken, en wanneer nu het wetenschappelijk archiefwezen in ons land zich terecht de waardeering heeft verworven van het buitenland, wanneer thans de rijksarchieven over het algemeen gehuisvest zijn in brandvrije en voor den dienst geschikte gebouwen, is dit voor een groot deel te danken aan de onverflauwde belangstelling van de Stuers, die aan het archiefwezen steeds een warm hart heeft toegedragen. Vooral de overname van de rechterlijke archieven en het bekende geschil over de archieven te Roermond vorderden hierbij gedurende vele jaren een belangrijk deel van den ambtstijd.

Daarnaast valt te noemen het toezicht op de gebouwen ressorteerende onder Binnenlandsche Zaken, waaronder alle Rijks Hoogere burgerscholen, de gebouwen van de Universiteiten en de woningen der commissarissen in de provincie. De technische leiding berustte bij den rijksarchitect, doch onder het beheer van den referendaris. Hierbij golden

de vreemdste combinaties. Zoo waren de gebouwen in de residentie hiervan uitgezonderd en onder Waterstaat gebracht, dus ook de Koninklijke Bibliotheek, waarvan het toezicht als zoodanig echter onder de Stuers berustte, die met Wijnmalen de reorganisatie van deze instelling tot stand bracht.

Een belangrijk deel van zijn ambtstijd vorderden de door het Rijk gesubsidieerde of beheerde monumenten, waaronder echter niet vielen de tot andere departementen behorende gebouwen, aan welke splitsing wij o.a. te danken hebben, dat de ambtenaren van het Departement van Oorlog op eigene wijze over de tot dit departement behorende monumenten beschikten.

Ook de Grafelijke zaal viel buiten zijn terrein, doch toen van dit laatste gebouw de restauratie ter hand genomen zoude worden, trachtte Minister van Houten deze door een eersten post ad *f* 1000 onder K. en W. te brengen; dit mislukte echter door de Mij. van Bouwkunst. De post werd met ééne stem meerderheid afgestemd en de restauratie hierdoor aan K. en W. onttrokken.

De beslommeringen op bouwkundig gebied voerden al spoedig tot eene actie tot verbetering van het teekenederwijs en als gevolg hiervan wist de referendaris ook het toezicht hierop aan zich te trekken. Op dit gebied is door de Stuers zeer veel tot verbetering gedaan en eerst later heeft men, toen het aantal teekenscholen te groot werd, de zorg hiervan naar een andere tak van dienst overgebracht¹⁾. Ook het indeelen van een deel hiervan bij het middelbaar technisch onderwijs bracht overbrenging mede naar eene andere afdeling, zoodat thans nog slechts onder K. en W. ressorteeren de kunstscholen in engeren zin, zooals die te Haarlem, de Quellinusschool te Amsterdam en de teekenscholen te Arnhem, Groningen (Minerva), Maastricht, Roermond, Schoonhoven en Utrecht. Het teekent den referendaris, dat hij zich uitte, dat deze scholen nog door hem waren »gèred».

Verder behoorde tot K. en W. de Koninklijke Academie en de toekenning van subsidies voor kunsten en wetenschappen en de prix de Rome, waarbij ook de muziek niet vergeten werd. Ten onrechte is beweerd, dat op dit gebied door de regeering nooit iets is gedaan. Ik wijs hierbij slechts op de subsidies aan het conservatorium te 's-Gravenhage (*f* 27.000) en dat te Amsterdam *f* 3000 en de beurzen voor opleiding van toonkunstenaars. Alleen voor eene subsidie voor de orkesten heeft men te vergeefs de medewerking van de regeering ingeroepen.

Tenslotte zeker niet het minst belangrijke gedeelte: de rijksmusea en het museum-beheer, waarbij door de Stuers de stoot is gegeven tot het stichten van het Rijksmuseum te Amsterdam. Niet ten onrechte heeft de beeldhouwer hier de portretten van Dr. Cuypers en Jhr. de Stuers op de draagkopjes aan een der hoofdingangen aangebracht. Naast Cuypers, den kundigen bouwmeester van het museum, is de Stuers, de geestelijke stichter, vereeuwigd.

---

1) Er waren er eerst $\pm$ 30, thans 3 à 400.

Het arbeidsveld van K. en W. vertoont weinig eenheid; een gedeelte, zooals het beheer van de gebouwen van het Departement van Binnenlandsche Zaken, zoude evengoed en wellicht beter aan eene andere afdeeling zijn toevertrouwd, en op het gebied der monumenten-zorg wordt de eenheid verbroken door het uitzonderen van de gebouwen in de residentie en van die, welke tot den dienst van andere departementen behooren ¹⁾. Gedeeltelijk is het te veel te wijten aan den lust van den eersten referendaris, om alles tot zich te trekken, wat hij meende tot zijne speciale belangstelling te kunnen rekenen, deels uit heerschzucht, deels uit de overtuiging, dat hij voor dit onderdeel meer gevoelde dan een ander en dat hij het best in staat zoude zijn, om dit tot bloei te brengen. Dat hierbij geschillen niet uitbleven, behoeft niemand te verwonderen, die het strijdlustig karakter van de Stuers kende. Doch juist dit optreden van den referendaris was wellicht ook aanleiding, dat de andere departementen krampachtig zich er tegen verzetten, om over de gebouwen van monumentale beteekenis onder hun beheer aan K. en W. eenig medezeggingschap toe te kennen.

De groote uitgebreidheid van den werkkring van de afdeeling K. en W. bood aan Jhr. de Stuers een ruim veld voor de ontplooiing van zijne groote werkkraft en dit te meer, daar een zoo groot deel hiervan een nieuw te ontginnen terrein was, waarop nog nagenoeg alles van meet af aan was op te bouwen. Hij was hiervoor als aangewezen, zijn helder inzicht wees hem gewoonlijk den weg, die hierbij te volgen was, en, had hij zich dien eenmaal afgebakend, dan was het moeilijk hem tot andere inzichten te brengen. In de eerste jaren had hij op allerlei onderdeelen de leiding aan te geven en de door hem tot hunnen werkkring geroepen, nog weinig geschoolde ambtenaren waren al spoedig geneigd zijn met veel overtuiging gegeven aanwijzingen te volgen. Toen later langzamerhand een jongere generatie van technisch geschoolde krachten aan het hoofd kwam te staan, ontstonden hierdoor wel eens moeilijkheden, daar deze zich niet aan de voogdij van de Stuers wilde onderwerpen. Is het wonder, dat de man, die alles nagenoeg uit het niets had moeten scheppen en reeds zooveel had tot stand gebracht, ook tegenover deze nieuwe krachten meende, dat zijn oordeel overwegend moest zijn en dat hij, die van zoovele onderafdeelingen op de hoogte was, niet kon inzien, dat zijn oordeel op speciaal gebied moest achterstaan bij dat van den goed geschoolden specialist?

Alleen op het gebied van het archiefwezen zijn dergelijke botsingen uitgebleven. Daar erkende hij zelf geen deskundige te zijn en beperkte hij zich tot de hoofdlijnen. Door verbetering van salarissen trachtte hij geschikte ambtenaren aan den dienst te verbinden en door het stichten van goede archiefgebouwen zorgde hij voor het behoud der daarin bewaarde schatten.

Ook op het gebied der algemeene beginselen voor museumbeheer en restauratie van monumenten zag hij door eene jongere generatie van hem afwijkende inzichten

---

1) Zelfs de bureau's van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken vallen buiten de afd. K. en W., die dan ook geheel onschuldig was aan de laatste verbouwing, waarbij zelfs het oordeel der afd. K. en W. niet schijnt te zijn gevraagd.

verkondigen. Met vuur verdedigde hij daarbij wat hem steeds de juiste opvatting had toegeschenen, doch ook hierbij wist hij niet steeds streng de grens te eerbiedigen tusschen strijd van opvattingen en persoonlijke aanvallen. Zeer juist is er door den Minister van Binnenlandsche Zaken op gewezen, hoe hij hierbij onnoodig velen heeft gegriefd. Doch deze grieven zijn bestemd om weg te doezelen door het verloop der tijden, maar blijvend is zijne verdienste als grondlegger van de Rijksmonumentenzorg, wegens de verbetering van het teekenonderwijs en de betere regeling van museum- en archiefwezen. Door zijn optreden buiten den engen bureaukring heeft hij tevens bij velen belangstelling gewekt voor de oud-vaderlandsche kunstwerken, hij heeft hierdoor menig dreigend verlies tijdig weten te voorkomen en in het algemeen bereikt, dat meer rekening gehouden wordt met de belangen der oudheidkundigen. Daarbij sprak niet alleen zijn gevoel voor het schoone, dat hem zijne ruime woning zelf tot een museum deed maken, doch ook, en niet minder zijn warm vaderlandsch voelend hart, dat hem de oud-Hollandsche kunst niet alleen als kunst deed waardeeren, doch ook als een der edelste uitingen van het nationaal volksbestaan.

Een krachtige figuur met de begaafdheden van de Stuers was bestemd om zich een eervolle plaats te veroveren op elk gebied, waarheen de omstandigheden hem zouden voeren; het geluk heeft de vaderlandsche oude kunst gediend, dat hij hieraan in de eerste plaats zijne groote krachten heeft kunnen wijden. Steeds op de bres, waar het gold hare belangen te verdedigen, heeft hij het moeilijke pionierswerk verricht. Hij heeft de onverschilligen wakker geschud en den grond geëffend voor volgende geslachten om voort te bouwen. Dit alleen reeds geeft hem aanspraak op de erkentelijkheid van allen, ook van hen, die in de praktijk niet steeds zijne inzichten deelden.

J. C. OVERVOORDE

BOEKBESPREKING.

DE CATALOGUS VAN DE BEELDHOUWERKEN in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 2^e druk; uitgegeven door het Museum in MCMXV.

Sedert den vorigen druk, van 1904, is er zeer veel in de verzamelingen veranderd: *uiterlijk* en *innerlijk*. Zulks blijkt onmiddellijk uit deze nieuwe uitgave. Het aantal der beschreven voorwerpen is van 222 op 308 nummers gestegen, zoodat deze nieuwe gids, als men het register en de nummerlijst-ter-vergelijking meerekent, thans een boekje van honderd bladzijden is geworden, tegenover dat van acht en vijftig van vroeger, Het handige formaat is daardoor echter niet noemenswaard gewijzigd en zelfs de 67 autotypieën naar daartoe uitgekozen voorwerpen, achter den tekst geplaatst, berokkenen geen nadeel aan het gemakkelijk gebruik. Op deze clichés komen we straks terug.

De uiterlijke wijziging, waarover ik sprak, bestaat dus, dat is hiermede reeds aangeduid, uit een niet onbelangrijke vermeerdering. Voor de beteekenis der verzamelingen

zijn natuurlijk de innerlijke wijzingen van minstens evenveel gewicht. En ook deze laatste blijken duidelijk genoeg, wanneer men zich de moeite geeft den tekst wat nader te bestudeeren.

Daar is in de eerste plaats de inleiding van den directeur, die onmiddellijk het voornaamste aangeeft. De nieuwe acquisities worden in rubrieken genoemd; allereerst de Fransche en Italiaansche stukken, die voortreffelijk de eenige leemten aanvullen, waarover de Heer Pit in zijn vorige inleiding nog terecht moest klagen. Wie nagaat, wélke kunstwerken onder deze rubrieken behooren, wie er bovendien de origineelen in het Museum eens voor opzocht, of zelfs maar de fraaiste stukken in de afbeelding opslaat, — ik noem hier onmiddellijk den prachtigen kop van een engel, afkomstig uit Reims (No. 6), en het zandsteenen beeld van de Maagd met het Kind uit de éérste helft van de XIVe eeuw,¹⁾ — die weet bovendien, dat het hier geen accidenteelen aanwas geldt, maar dat de gekozen stukken als mijlpalen het begin van den weg afbakenen, waarvan het verder verloop reeds tot in de XVIIIe eeuw, door eenige portretbusten, aanduidend wordt geteekend. Hetzelfde kan men zeggen van de Italiaansche stucchi en marmeren werken, die trouwens alle op hunne beurt reeds door den directeur zelf in dit tijdschrift zijn besproken, zooals ook de inderdaad reeds aardig volledige reeks van bronzen en plaquettes, die ons omtrent de beeldhouwkunst der Italiaansche Renaissance zooveel leeren, hier reeds geïntroduceerd zijn. Voor de Deutsche en Spaansche kunst zijn eveneens, door het legaat De Stuers, eenige nieuwe nummers ingelijfd. De inleiding leert ons echter in vergelijking met die van den ouden Catalogus ook velerlei nieuws omtrent de *localiseering* van het grootste contingent der verzameling, de *Nederlandsche, Vlaamsche* en *Deutsche* houtsculptuur der XIVe en XVe eeuw. Men ziet overal, dat de, sedert de vorige bewerking verschenen litteratuur zorgvuldig is bijgehouden. De inleider vat in enkele regels samen, hoe het standpunt van de geleerden, ten opzichte van de verschillende hypothesen over de herkomst dezer meestal anonyme stukken sedert elf jaar is gewijzigd. Toch handhaaft hij, naar wij meenen terecht, het belangrijkste gedeelte van zijne oude stelling aangaande de Noordelijke gewesten als bakermat van Claus Sluters' kunst, en brengt voor dit doel allerlei, onderwijl door hem bijeengebracht en gedeeltelijk reeds elders uitvoerig besproken bewijsmateriaal op het tapijt. Voor de latere periode (16^e, 17^e, 18^e eeuw) zijn de wijzigingen in den tekst minder ingrijpend, al blijkt uit kleine veranderingen in de woordenkeus en de zinswending ook hier soms, dat het oordeel van den schrijver met het groeien van zijn materiaal rijper en een enkele maal anders is geworden. Dit laatste slaat vooral op de thans stelliger omlinjnde appreciatie van Verhulst en Quellijn, die vroeger meer als bijkomstige grootheden naast de gewichtigste persoonlijkheden uit de XVIe eeuw en het begin der XVIIe eeuw werden behandeld. Niet dat deze kunstenaars vroeger de waardeering van den leider der verzameling moesten derven, maar de questie, waar het den rangschikkenden en ordestichtenden directeur toen om ging, was eene andere dan thans. Het gold toen nog altijd een lans te breken voor de door velen minder goed begrepen schifting van de

---

1) Na het verschijnen van den Catalogus is er nog een zeer fraaie »kop» bijgekomen.

naamlooze kostelijke brokken houtsnijwerk, wier complex eerst, door deze scheiding volgens landen, van een ordelooze massa tot eene hoogst eigenaardige, ongeëvenaarde verzameling werd. Evenzoo wilde hij toen aan een beeldhouwer als Hendrik de Keyser voor 't eerst recht doen en de beide interessante reliëfs van het Huiszitten Huis aan een doopceel helpen. Tot nog toe is in dit laatste deel van zijn betoog geen nieuw moment van belang opgetreden en zoo werd het dan ook vrijwel onveranderd afgedrukt. Te betreuen is wellicht, dat de zoo buitengewoon tot beknoptheid neigende schrijver zijn uitvoeriger beschouwingen omtrent het intrinsiek verschil van de scholen der in aanmerking komende landen zoo heeft ingekort. Daardoor vervallen zijn levendig geschreven zinnen over het karakter van die soort Noord-Nederlandsche sculptuur, in de late middeleeuwen, waarvan ook thans nog het schoonste deel zich zoo scherp van al het overige bleef onderscheiden, dat de oude stelling op dit stuk geenszins behoeft te vervallen. Wij betreuen dat inkorten, omdat het voor den leek, die een catalogus koopt, werkelijk nog altijd niet overbodig is, in een paar regels te lezen, hoe een deskundige het voornaamste onderscheid omschrijft. Wij vermoeden wel, dat de Heer Pit gedacht zal hebben: »Dat weet men nu wel», want het ligt zoo in zijn aard, dat hij zijn eigen meeningen liever niet herhaalt, maar de Catalogus is bestemd voor een publiek, dat grootendeels onkundig is van de hier bedoelde beschouwingen over den stijl in de Noord-Nederlandsche kunst. Wellicht vult men in een derden druk deze leemte weer eens wat aan.

Bladert men nu den Catalogus zelf door, dan treft het éérs de strakkere indeeling van het geheel, die reeds uit den index spreekt, en die het opzoeken en bestudeeren vergemakkelijkt. Zeer veel dateeringen zijn herzien. Waar het mogelijk was is notitie genomen van de nieuwe groepeerings der stukken, die onderling het beeld van één atelier of van éénen meester voor ons kunnen doen oprijzen. Wellicht ware het echter ook de moeite waard geweest de resultaten van deze nasporingen van te voren met groote lijnen in de inleiding te schetsen. Wel is de litteratuur, waar hierover wordt gehandeld, geciteerd, en kan de nauwlettende bezoeker, die geen noot in den Catalogus overslaat, de groepen zelf samenstellen, maar eenige zinnen zouden o. i. voor den belangstellende het ordenen van de stof toch aanmerkelijk gemakkelijker hebben gemaakt. Een nieuw onderzoek heeft ook aangaande den toestand, de oorspronkelijke polychromie en de restauratie van verscheidene stukken allerlei aan het licht gebracht.

Natuurlijk zijn er hier en daar eenige fouten ingeslopen. Voor zoover ze mij in het oog gevallen zijn, wil ik ze hier noteeren, daarbij afziende van kleine vergissingen als: »Elsevier's Tijdschrift» inplaats van »Maandschrift», dat enkele malen voorkomt, o. a. in de noot op No. 184, waar het merkwaardiger wijze tusschen twee noten, die van Nos. 183 en 185 instaat, die beide malen den naam juist geven, zoodat men in den waan gebracht zou kunnen worden, dat hier inderdaad een andere publicatie gemeend is. Ik stip dus aan: No. 145, noot: hier is bij het »Laatste avondmaal» een tweetal andere werken aangehaald, dat mogelijk uit dezelfde werkplaats afkomstig is. Ik begrijp echter niet, waarom daarbij No. 146, (Christus in Gethsemane), dat eveneens zeer veel verwantschap met 145 bezit,

bovendien ook uiterlijk door de maten en door de bijzondere wijze, waarop er aan den achterkant gaatjes in zijn aangebracht, zich als saamhoorig uitwijst, *niet* is genoemd. Ik zou zeggen, als de »Christus in den Hof van Gethsemane» niet uit dezelfde werkplaats is als het »Laatste Avondmaal» in kwestie, dan behooren ook 147 en 148 slechts geïsoleerd genoemd te worden. Maar vermoedelijk is dit eene vergissing. Voorts No. 151: *H. Begga*; hierbij staat eene verwijzing naar No. 168, waar inderdaad een heilige met dezelfde attributen, doch naar mijne meening verschillend van stijl wordt genoemd. Daar het nu niet de gewoonte is in dezen catalogus de figuren, die *ikonografisch* met elkaar in verband staan, door verwijzingen bijeen te trekken, zoo vermoed ik ook hier slechts eene vergissing.

No. 159 behoort bij de nummers: 120, 121, 122; als men toch verwijst, wat wij zeer nuttig achten, dan ware het ook hier gepast. Eveneens behoorde in de noot van No. 183: »Aanbidding van het kind», van den Meester van het Engelenconcert, tusschen de Nos. 184 en 187, ook onmiddellijk 186 genoemd te worden, die er wellater door andere noten mede in betrekking wordt gesteld, doch die men hier mist.

Bij No. 190 zou ik verder eene kleine aanwijzing willen geven: het geldt hier het costuum van den als Karel den Stoute gequalificeerden ridder, een der vier houten gravenbeelden uit het bezit der Gemeente Amsterdam; er staat: . . . . . »*op het hoofd een muts gelijkende op een tulband van voren versierd met een kleinood.*» Dit is over het algemeen juist, maar toch is deze tulband-achtige muts er eene van bijzondere soort. Zou men het gebronsde détail, zooals het thans is, op het eerste gezicht wellicht ook voor een lauwerkrans kunnen houden, een schilderij van Geertgen, te Praag, en de evenzoo gevormde hoofdbedekking van den kleinen zandsteen heiligen ridder (Joris) uit het Stedelijk Museum te Utrecht, maken duidelijk, dat we hier met een *muts van veeren* te doen hebben.

Nos. 227 en 228: deze beide beeldjes, vroeger onderscheidelijk 45 en 50, behooren duidelijk tot éézelfde compositie. Dat is thans wel eenigszins aangegeven, door ze te noemen als opeenvolgende nummers, maar blijkt niet uit een noot wat, naar ik meen, elders in den catalogus over het algemeen het geval is.

Maar dit zijn slechts kleine vlekjes, die desnoods door een in te leggen blaadje met errata zijn te verwijderen, en die geenszins mogen wegen tegen de vele nieuwe observaties en de soms zoo scherpzinnige verklaringen, die aan den ouden tekst zijn toegevoegd. Dat de »Nymf in wit marmer», geteekend »Godecharle . Bruxi . f . 1792» eene variant is van de bekende oudere bronnymf van Coysevox in het Louvre moge van mijn kant nog als een scherfje, ter betuiging mijner belangstelling, worden bijgedragen. Ik heb nog één wensch: Zou het niet mogelijk zijn, als men er soms toch toe overgaat een blaadje met verbeteringen te doen drukken, daar dan tevens aan toe te voegen een rijtje nummers van de platen en clichés in de uitgave: Die Holzskulptur in den Niederlanden II? Het is zoo gemakkelijk om de identiteit van de daar gegeven afbeeldingen met de beschrijvingen en nummers in den Catalogus onmiddellijk te kunnen vaststellen, en het kost zoo weinig moeite zoomede dit volledige platenmateriaal rechtstreeks met den Catalogus in verband te brengen.

Tenslotte een woord over de voor een deel zeer fraaie clichés: Ze zijn uiteraard niet alle even goed uitgevallen, maar de meeste geven een uitstekend beeld van het origineel. Ik noem b.v.: Het kleine kistje van Nijlpaardentand, No. 2. Slechts vrij goed, maar zeer noodig, daar het origineel nauwelijks te zien is: het tympan van Egmond, No. 3. Supérieur zijn de Apostels van Odiliënberg, No. 4a, de kop uit Rheims, de buste aan Quercia toegeschreven, No. 10, Majano's Johanneskopje, No. 14, de Pegasus, No. 19, de heilige man, No. 31; eindelijk, ondanks het kleine formaat: de Dolhuisvrouw. Maar men koope den Catalogus en geniete er zelf van!

Utrecht.

W. VOGELSANG.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Een oude wijze van verwarming. — Naar aanleiding van mijn aantekening in het laatste nummer van den vorigen jaargang deelde de heer A. J. Reyers in »de Bouwwereld» van 2 Februari mede, dat in het »Gothische huis» te Kampen sporen van een zelfde verwarmingsstelsel gevonden zijn. (Ook hier was in den ouden tijd een grutterij gevestigd). In de kanalen die met het keukenfornuis in verbinding stonden vond men nog boekweitdoppen. Er waren meer dergelijke kanalen die deze doppen bevatten, maar deze kwamen niet bij de stookplaatsen uit.

E. H.

Regeering en monumentenzorg. — Onlangs is een Kon. Besluit uitgevaardigd, dat uit een oogpunt van monumentenzorg belangwekkend is. De gemeenteraad van Baardwijk in N.-B. had besloten twee oude klokken uit den toren der Ned. Herv. kerk te verkoopen. Gedeputeerde Staten vernietigden dit besluit, waarop de gemeente in hooger beroep ging. Een Kon. Besluit verklaart nu dit beroep ongegrond o. a. overwegende, dat uit historisch-monumentaal oogpunt tegen den verkoop bezwaar bestaat.

— Op het kunstcongres te Amsterdam heeft o. a. Jan Veth gesproken over wat hij noemde: »Vredes-verwoestingen», het gestadig-aan verleelijken van onze steden, niet door kanonvuur, maar door het gemis aan schoonheidszin en aan eerbied voor het gewordene bij overheid en burgers. Uit deze rede, thans uitgewerkt in de »Gids» verschenen, halen we hier de volgende passage aan:

»... Ik heb de moderne kunstenaars niet aan te klagen. Niet zij zijn de belagers van het karaktervolle schoon onzer oude steden. Verweg de meesten onder hen staan in hun gevoelens aan de zijde, waar ook ik mij zal blijven posteeren. Met voldoening mogen wij in dit verband aanhalen wat Berlage, in een merkwaardige Haagsche rede nadrukkelijk heeft verklaard: »De oude monumenten kunnen geacht worden niet alleen veilig te zijn in de handen der moderne architecten, maar zij kunnen rekenen op onze zorgvolle behandeling die hun volle schoonheid eerbiedigt...»

Neen, het geweld dreigt aanhoudend van een anderen kant. De werkelijke bedrivers

van stedenschennis zijn de zoogenaamde mannen van de praktijk, die ons droomers noemen en die hun verwoestingen aanrichten in den waan, aan een onverbiddelijke noodzaak te gehoorzamen. Die onverbiddelijke noodzaak is echter maar al te vaak een toevallige constellatie van het oogenblik, en niets juist is aan sneller en feller wisselingen onderworpen dan deze. Een kras voorbeeld hiervan levert de wijze, waarop een stad als het oude Amsterdam van haar kroon beroofd werd. Bijna een halve eeuw geleden moest de pracht van haar oude havens zonder genade worden opgeofferd aan de eischen van het nieuwe spoorwegverkeer. De operatie is onherstelbaar, en aan het eigenaardige schoon der kanalenstad heeft zij den nekslag toegebracht. En toch zijn er thans weer velen de meening toegedaan, dat de toen onvermijdelijk geachte oplossing juist uit een oogpunt van praktijk een ondeugdelijke moet heeten. Ik zal thans zwijgen van de manier, waarop de plaatsing van het Centraalstation te Amsterdam het oude stadsplan onnoodig in den grond heeft verminkt. Maar in een nog dichter bij ons liggend tijdperk zijn er voorbeelden van denzelfden aard bij menigte aan te wijzen. Het Pesthuis, de Reguliersgracht, het Spinhuis, het Leidsche Rapenburg, het Arsenaal, de Dordtsche Berckepoort, zij allen waren wederom door de mannen der niets ontziende praktijk ter dood veroordeeld. En evenwel zijn al deze monumenten bij nader onderzoek volkomen behoudbaar gebleken, en moest het over hen uitgesproken vonnis in hooger beroep worden vernietigd.

Niet de droomers van het bedachtzame behoud dus, maar integendeel de belijders van de radicale praktijk, zijn slag op slag de kortzichtigen gebleken”.

»Rembrandt.” — De Vereeniging Rembrandt gaat niettegenstaande de slechte tijdsomstandigheden toch voort alles in het werk te stellen om Nederlandsche Kunstschaten voor het Vaderland te behouden.

Twee kunstwerken van beteekenis zijn in de laatste twee jaren op voorstel van den hoofddirecteur van het Rijksmuseum aangekocht en thans in dat Museum tentoongesteld. Het zijn een fraai en belangrijk symbolisch stilleven door Torrentius, en een mansportretje van Frans Hals, van zeer zuiver gehalte en prachtige schildering, dat enkele dagen geleden van Mr. J. B. Luykx te Hilversum is gekocht.

De vereeniging betaalde voor dit meesterwerkje de kapitale som van f30.000.

Amsterdam. — De gevel Heerengracht 126, van het huis »Het Moortje”, een fraai staal van Lodewijk XIV-stijl, is afgebroken. Het was een natuursteenen gevel, gevat in twee holle pilasters, en met rijkversierde kroonlijst en middenpartij.

— Het perceel Nieuwendijk 61 te Amsterdam, dat voor eenigen tijd van eigenaar is verwisseld, wordt thans beneden geheel uitgebroken. Bij het verwijderen van het behangselpapier van de wanden kwam op den schoorsteen in het achtergedeelte een schilderstuk te voorschijn, een zoogenaamd schoorsteenstuk. Het was geheel bedekt onder een laag stof en vuil.

Toen dat een beetje verwijderd was kwam de voorstelling wat duidelijker te voorschijn: Men ziet op het doek, dat 85 bij 100 c.M. meet, de Delftsche Poort te Rotterdam benevens een paar gewapende galjoten, waarop de Hollandsche vlag wappert.

Men vermoedt, dat het een schilderstuk is uit de laatste helft van de 17de eeuw van het penseel van den schilder Van Westen of Kuipers. *Maasbode*, 10 Mrt. '16.

Angerlo (G.). — Bij het huis Lathum onder deze gemeente heeft men de fundamenten blootgelegd van een poortgebouw en van een toren.

Arnhem. — Voor het Openluchtmuseum is aangekocht een boerenwoning van het vroeg-Saksische type. Het is het huis »Het Teusse» dat in Vasse (gem. Tubbergen) staat.

Naar de heer ter Kuile in de »Prov. Ov. en Zw. Ct.» van 11 Maart j. l. schrijft, waren er in 1912 nog slechts 3 oude boerenwoningen van voor 1600 over: »Het Weustinck» in Broekheurne, »Het Willems» in Tilligte, en »Het Teusse». De eerste is sindsdien gesloopt, de tweede hopeloos vertimmerd. Alleen »Het Teusse» vertoont nog, op enkele kleinigheden na, den ouden toestand.

Bloemendaal. — De kerk der Ned. Herv. Gemeente te Bloemendaal, waarvan door Johan van der Camer op 17 Maart 1635 de eerste steen werd gelegd en waarin op Paaschdag 25 Maart 1636 voor het eerst werd gepredikt, heeft een langwerpig grondplan met twee koorvormige afsluitingen. Aan een der korte zijden is het portaal, aan de andere de in 1759 aangebouwde consistoriekamer met bergruimte. Het kerkje is allerfraaist gelegen, bezit in het midden van het dak een torentje, inwendig eenige van 1637 dagteekende gebrand-geschilderde glasramen, drie fraaie regeeringsbanken, een zeldzaam goede preekstoel, eene schoone portaalbetimmering en eenig koperwerk.

In 1895 hebben onoordeelkundige herstellingen plaats gehad.

De uitbouw van 1759 blijkt thans te klein te zijn en nu wordt tegen een der lange zijden een nieuwe consistoriekamer met anexen gebouwd. Inplaats van dit gebouw zoo stemmig mogelijk te behandelen, om het uitzicht op het kerkgebouw niet te schaden, zullen volgens dit plan twee torens tegen den kerkmuur geplaatst worden, die een privaat en een bergruimte bekronen, terwijl het dak van de consistoriekamer tegen den kerkmuur zal oploopen. Hierdoor wordt het gezicht op deze zijde der kerk grootendeels gemaskeerd. Pogingen, aangewend door het bureau ter bewaring van de monumenten, om dit project gewijzigd te krijgen, zijn afgestuit op de stijfhoofdigheid, eene betere zaak waardig, van den heer G. Wanderink Vinke, voorzitter van het College van Kerkvoogden. Wij krijgen hier dus een vervolg van het vandalisme van 1895. A. M.

Brielle. — Het grootste der drie in den Franschen tijd wéggeborgen en toen zwaar gehavende schilderstukken uit de Doelen, is thans gerestaureerd.

De schilderij, waarop 29 personen in levensgrootte afgebeeld zijn, draagt den naam M. Fuick en 't jaartal 1660.

Muntvondst nabij Ede. — Op de heide, in de buurtschap Doesburg onder Ede, zijn door een arbeider de volgende zilveren middeleeuwsche munten gevonden:

Arnoud, Hertog van Gelderland, 1423—1473. Groot te Arnhem geslagen, v. d. Chijs ¹⁾ pl. XI, 17; $\frac{1}{4}$ Groot van den zelfden, eveneens te Arnhem geslagen, v. d. Chijs pl. XXIX, 8, 3 stuks. Lodewijk van Male, Gaaaf van Vlaanderen, 1346—1384, Groot, Gaillard ²⁾ pl. XXVII, 219, 4 stuks. Johann I, Hertog van Kleef, 1448—1481. Halve Groschen te Wezel geslagen, Grote, Muntstudiën, pl. XV, 89, 2 stuks.

De Geldersche Groot en twee exemplaren van den derden Groot zijn door het Kon. Penningkabinet aangekocht.

Geldermalsen. — Op het buitengoed Bottestein van den Heer G. Meerman zijn Romeinsche oudheden gevonden, o. a. van brons een kannetje, een pan met steel, een schaal en fragmenten van een spiegel, glazen fleschjes, aarden urnen en schalen; ook een groote schaal van terra-sigillata.

N. R. C., 22 Maart '16.

Gorinchem. — Het gebouw »De Doelen», op het eind der 16de eeuw gesticht door de ridders van St. Joris en St. Christoffel, en in 1680 uitgebreid, later zeer vernieuwd, is dezer dagen geveild. Volgens de dagbladen zullen de schouwburg enz. die in het gebouw gehouden werden, door een nieuwe combinatie geëxploiteerd worden. Over de schuttersportretten, die hier hingen, lezen we in de »N. Gor. Ct.»:

Sinds eeuwen hingen in de Doelen, het oude Doelhuys te Gorinchem, een aantal portretten van de schutters der beide Gorkumsche gilden, n.l. die van de oude of St. Joris-schutterij of van den voetboog en die van de jonge of St. Christoffel-schutterij of van de »handbusse» ook wel »Colveniers» genaamd. Ze werden geschilderd tusschen het einde der 16de en 't laatste der 18de eeuw en hadden voor de plaatselijke historie van Gorinchem waarde, daar ze personen voorstellen uit vroegere Gorkumsche regentengeslachten: Van der Does, Van Hurck, Van Vechoven, Van Steelant, Van Borcharen Grootveld.

Veel portretten dragen het jaartal 1590. In dat jaar werd een nieuw doelhuis gebouwd en waarschijnlijk heeft men ter versiering der nieuwe doelenkamer toen de portretten laten schilderen van de toen functionneerende connestabels. Al deze portretten zijn, kort na den dood van den vorigen eigenaar van de Doelen, verkocht aan den kunstliefhebber P. van Bijsterveld te Arnhem, die ze zal laten restaureeren en een plaats inruimen in een daarvoor door hem in te richten zaal, waarschijnlijk in Den Haag.

Groot-Ammers. — De oude kerktoeren te Groot-Ammers, een fraai bouwwerk van het einde der 15de eeuw, is opgetrokken in baksteen met eene veelvuldige toepassing van banden in bergsteen. Reeds meermalen heeft hij, wegens stormschade, herstellingen moeten

---

1) P. O. van der Chijs. De munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland. Haarlem 1852.

2) V. Gaillard. Recherches sur les monnaies des Comtes de Flandre. Gand 1852—1857, 2 vols.

ondergaan en in Maart l.l. zou wederom het een en ander aan den toren verwerkt worden.

Door eene tijdige tusschenkomst van het bureau ter bewaring van de monumenten werd verkregen, dat de voorgenomen herstelling der spits met eternit-leien, werd opgegeven en vervangen door eene dekking met gewone leien, en dat de verweerde baksteen zal vervangen worden door handvormsteen van dezelfde afmetingen. A. M.

Heumen. — Toen het bekend werd, dat het Gemeentebestuur van Heumen den aan de gemeente toebehoorenden kerktoeren wilde herstellen en daarvoor reeds teekeningen waren vervaardigd, stelde het bureau ter bewaring van de monumenten van geschiedenis en kunst zich in verbinding met genoemd bestuur, met het gevolg, dat nader overleg kon gepleegd worden met den architect met de uitvoering belast.

Het resultaat van de daarop gevolgde besprekingen is geweest, dat de restauratietekeningen door genoemd bureau van de monumenten konden worden gewijzigd en de toren door eene restauratie in zijnen oorspronkelijken toestand kon worden teruggebracht. Thans is hij van zijne cementlaag ontdaan, en de fundeering is versterkt, zoodat de zware, ontsierende contreforten konden worden verwijderd. Ook het inwendige heeft eene verandering ten goede ondergaan. Het gemeentebestuur heeft bereidwillig de leiding der restauratie aan het bureau ter bewaring van de monumenten overgelaten. A. M.

Leeuwarden. — Door vertrek van den tegenwoordigen bewoner komt open het huis Kerkstraat n°. 11, het oude Princessehof. Het gebouw verrees onder den naam van Papingastins in het begin der 15de eeuw; na herhaalde verwisseling van eigenaar, waarbij de beide vleugels mede in verschillende handen kwamen, kwam prinses Maria Louisa, landgravin van Hessen-Kassel, weduwe van stadhouder Johan Willem Friso, in 1729 en 1730 in het bezit van wederom het geheele paleis met de beide vleugels. Een en ander ging vele jaren na den dood der prinses in 1765 weer aan andere eigenaren over. In het bijzonder munten door fraai snijwerk aan zolders, deuren en schoorsteenmantels de beide voorkamers, rechts en links van de vestibule, en de eetzaal met haar behang van goudleer uit.

Daar B. en W. willen trachten, het huis thans voor de gemeente te behouden zijn zij daartoe in besprekingen getreden met de eigenaren, die bereid zijn, de gemeente het huis voor f1200, de kosten van onderhoud voor hare rekening, gedurende 12 jaar te verhuren met recht van onderverhuring en van koop voor de som van f25,000. Tot dadelijken verkoop konden de eigenaren door bijzondere omstandigheden niet besluiten.

B. en W. vertrouwen, van particuliere zijde in de eerste plaats op eenigen steun te mogen rekenen en hopen, dat provincie en rijk geldelijken steun voor dit doel niet zullen weigeren.

Omtrent de bestemming kunnen B. en W. thans nog geen voorstel doen (besprekingen met het Friesch Genootschap om het voor museumdoeleinden in gebruik te nemen hadden geen resultaat), doch in onderzoek is, in hoeverre het oud archief der gemeente en de Indische verzameling er in kunnen worden ondergebracht. (L. Ct.)

Leiden. — De molen »De Stier» aan de Houtmarkt bij de voormalige Heerenpoort wordt met afbraak bedreigd.

Het bestuur der Vereeniging »Oud-Leiden» heeft zich in een adres tot den gemeenteraad gewend met het verzoek den molen te laten staan.

Middelburg. — Aan de verzameling van oudheden en zilverwerken der gemeente Middelburg heeft wijlen mevrouw de douairière N. van Willis—Janse van Zoutelande en Werendijke, overleden te 's-Gravenhage, vermaakt een groot zilveren koelvat, door de stad Middelburg in 1778 geschonken aan Andries Andriessen, als bewijs van erkentelijkheid bij zijn aftreden als professor bij het Atheneum aldaar. Op dit koelvat staat een inscriptie en het familiewapen van Andriessen.

N. R. C., 20 April '16

Oldenzaal. — In Mei zal de Oudheidkamer te Oldenzaal, ingericht door Dr. A. G. de Bruijn in een oud gebouw aan de Marktstraat, voor het publiek toegankelijk worden gesteld.

Oudendoorn. — Het Kerkbestuur der Ned. Herv. gemeente te Oudendoorn is voornemens, de in 1915 afgebrande kerk aldaar in den oorspronkelijken toestand te herstellen. Reeds is de met het werk belaste architect in overleg getreden met het bureau ter bewaring van de monumenten tot het verkrijgen van deugdelijke teekeningen. Heeren Kerkvoogden zijn voornemens daarna Rijks en Provinciale subsidie aan te vragen.

A. M.

Overschie. — Het bruggewachtershuisje van 1657, aan de Delfshavensche Schie, wordt met afbraak bedreigd. Het gebouwtje heeft een paar aardige geveltoppen en twee gebeeldhouwde wapensteenen. Men vindt een en ander afgebeeld in het Rotterdamsch Jaarboekje 1916.

Schinnen. — De kerk wordt gerestaureerd, waarvoor de gemeenteraad een som van f6000 beschikbaar heeft gesteld.

Tietjerksteradeel. — De Leeuw. Ct. deelt mede, dat de grondslagen der vroegere kerk van Suawoude gevonden zijn. Men vond een onderlaag van veldkeien of »balsteenen», sommige tot 400 pond zwaar. Hierboven kleinere, met grove specie verbonden, keien. Het binnengedeelte der steenlaag is opgevuld met keien en vuursteenen.

Ten Noorden hiervan vond men verschillende menschelijke geraamten.

Utrecht. — De kap van den Domtoren. Mr. S. Muller Fz. schrijft hierover in het U. D.: »Men herinnert zich, dat ten tijde van het herstel van den Domtoren, een paar jaar geleden, door eenige deskundigen (ook openlijk) bezwaar werd gemaakt tegen het

plan der met de restauratie belaste architecten, om de kap van den toren niet onbelangrijk hooger te maken dan zij bij menschenheugenis geweest was. Wat is er toen gejammerd over het bederven van het eeuwenheugende silhouet van den toren! Het is waar, toen de herstelling was afgelopen, verstomden de klachten; want iedereen (ook een niet-deskundige) zag, dat het zoo beter was dan vroeger. Maar het bleef dan toch maar een puzzle, die menigen conscientieusen oudheidminnaar kan gekweld hebben, dat onze oude roemrijke torenbouwers het dan zoo duidelijk bij het verkeerde eind gehad zouden hebben. Dien twijfel kan ik thans gelukkig wegnemen. Voor eenige dagen snuffelende in het archief van het Domkapittel (dat men gemakshalve maar niet geraadpleegd had), vond ik toevallig een bestek van 1748, waaruit bleek, dat het houtwerk van de torenkap toen ingestort was (natuurlijk omdat de einden verrot waren), hetgeen de verlaging van de kap tengevolge gehad moet hebben. Zoo zijn dus niet alleen de bezwaren onzer conscientieuse oudheidminnaars weggenomen, maar is ook de reputatie onzer Dombouwers in eere hersteld en die onzer Domherstellers in eere verhoogd."

Voorburg. — Toeristen kennen wel de uitspanning, naar het uithangbord »het Zwaantje" geheeten, deftiger: »huis Swaensteyn". De gevel van 1632, die oorspronkelijk twee toppen had, is bovenaan verknoeid, maar bevat in zijn benedendeel nog interessante fragmenten, o. a. een bergsteenen poortje. Inwendig vindt men er een kamer met beschilderd behang uit het begin der vorige eeuw.

Het huis is nu aangekocht door de melkinrichting »de Sierkan", wier directie zich, na van verschillende zijden op het bouwkundig belang van dit gebouw gewezen te zijn, bereid heeft verklaard om den gevel en het snijwerk in het perceel te sparen, voor zooverre dit mogelijk zal blijken in verband met zekere nieuwe bepalingen der drankwet.

Zutphen. — In de St. Walburgskerk zijn wederom oude gewelfschilderingen voor den dag gekomen. Thans in het westelijk deel van den noordelijken zijbeuk. De eene moet uit het midden der 15de eeuw zijn, de andere vertoont Renaissance motieven.

Zij stellen voor: engelen met de Passie-emblemen, den lijdenden Christus en Maria met het Kind op een bijzonder grooten maansikkel.

Zwalmen (L.). — De kerk te Asselt, bij Roermond, zal, naar een ontwerp van Dr. Cuypers, hersteld en vergroot worden.

Personalia.

Met 1 Juni a.s. is aan den Heer J. A. Royer op zijn verzoek eervol ontslag verleend als Chef van de afdeeling K. en W. aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken. In zijne plaats is benoemd Mr. M. J. Dupare, referendaris aan deze afdeeling.

Hoorn. — Te Hoorn zal van 9 tot 19 Juni a.s. eene tentoonstelling gehouden worden van Huisvlijt en van West-Friesche kleederdrachten. Naar wij vernemen heeft de commissie aldaar in het bijzonder werk gemaakt van het zoo volledig mogelijk bijeenbrengen der verschillende typen der steeds zeldzamer wordende oude kleederdrachten.

Vragen.

De Vereeniging *Het Schultehuis*, te Meppel, die er in slaagde het fraaie 16de eeuwsche gebouw genaamd *Het Schultehuis* te Wouwperven aan te koopen en voor sloopershanden te bewaren, verkeert in de noodzakelijkheid hare plannen *tot behoud* van dit gebouw te laten varen, indien er niet in geslaagd wordt een *Hypotheekhouder* te vinden, die genegen is f 4000.— voor billijke rente te verstrekken.

Door het niet verstrekken van Regeeringssubsidie voor de restauratie, hebben de Hypotheekgevers zich teruggetrokken! De commissie ziet geen kans geld hiervoor te krijgen — de zaak loopt spaak en er zal gelijkwideerd moeten worden, met het gevolg dat het gebouw nog onder sloopershanden zal verdwijnen.

Wie helpt aan dit betrekkelijk geringe bedrag? De rente wordt gaarne gegarandeerd.

Namens de Vereeniging:

R. Houwink, Hzn., *Voorzitter.*

Zuideinde 98, Meppel.

Gaarne bevelen wij dit verzoek in de welwillende overweging aan bij onze leden. Het gebouw zoowel als de Vereeniging verdienen aller medewerking. Red.

Kan iemand mij ook iets mededeelen omtrent Michael Burgerhuys? Deze goot een klok welke zich te Edinburg in Schotland bevindt en de volgende inscriptie draagt:

Soli . Deo . Gloria . Michael . Burgerhuys.

Me . Fecit . Anno . 1632.

God . Blis . The . Hamermene . Patrons . Of.

The . Magdalene . Chapel.

Bij voorbaat zeer mijn dank

M. P. ROOSEBOOM.

Algemeene Vergadering.

De Algemeene Vergadering van den Bond zal dit jaar te Hoorn gehouden worden op Vrijdagavond 7 Juli a. s.

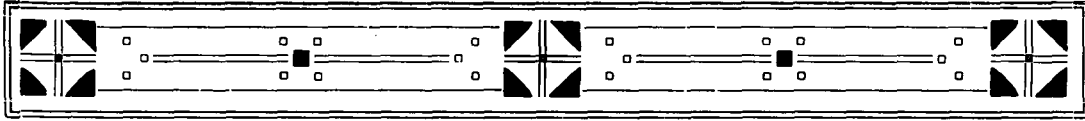
De besprekingen zullen, zoo noodig, worden voortgezet op Zaterdag 8 Juli, waarna onder leiding van de Commissie van ontvangst

de belangrijkste gebouwen van Hoorn zullen bezichtigd worden, waaronder het Raadhuis, de Oosterkerk, de Noorderkerk, het sint Jansgasthuis, het sint Pietershofje, de Weesinrichting, de Hoofdtoren, de Waag en het Museum. De dag zal besloten worden door het Bondsiner.

Voor hen, die den volgenden dag Enkhuizen willen bezoeken, wordt een gezamenlijke tocht ontworpen. Nadere bijzonderheden zullen aan de leden worden toegezonden.

Het Bestuur.

BESCHRIJVING VAN HOORN.

INLEIDING.

Voor ik overga tot eene beschrijving van verschillende oude monumenten te Hoorn, lijkt het mij zeer gewenscht, om eerst een beknopt overzicht te geven van het ontstaan en den verderen opbouw der stad.

Weliswaar is het begin in nevelen gehuld, maar in verband met hetgeen door verschillende schrijvers is medegedeeld — en lettende op den loop van grachten en straten, is het toch zeer wel mogelijk, zich een beeld te vormen van het plaatsje, zooals het er eertijds moet hebben uitgezien.

De plek, waarop Hoorn gebouwd is, moet men zich evenals het omringende land voorstellen als een moeras, vol poelen; een bijna niet te bereiken en te bewonen oord. Dat deze voorstelling aan de waarheid beantwoordt, kan men afleiden uit de berichten der kroniekschrijvers; bovendien is het te bemerken op plaatsen, waar voor het eene of andere doel gegraven wordt. Met eigen oogen heb ik een paar jaar geleden gezien, hoe midden in de stad, bij het graven van eene fundeering, dikke kluiten riet voor den dag kwamen, die nog zeer goed geconserveerd waren.

»Hoe» — zal men vragen — »is in dit onherbergzaam land eene stad ontstaan, die later nog zoo'n groote rol heeft gespeeld?»

Over de oorzaken, die hiertoe geleid hebben, wil ik u iets mededeelen.

Tusschen al die poelen en moerassen door liep een water, de Gouw geheeten. Hieraan herinnert nu nog de naam van de straat »de Gouw».

Dit water vormde eene verbinding van het platteland met de zee. De »Tocht» en »Het Nieuwland» zijn er nog overblijfselen van; verder liep het, waar nu de straten Gouw, Nieuwstraat en Kerkstraat zijn, tot aan de Havensteeg.

Bij de Havensteeg moet eene sluis geweest zijn, waardoor verbinding ontstond met eene kil, die in zee uitkwam. De vroegere dijk was, waar thans »het Oost» en »het West» zijn, zoodat men daaruit kan afleiden, dat deze kil liep door buitendijks gelegen moerassige landen (de tegenwoordige Nieuwendam enz.) en daar als het ware eene natuurlijke haven vormde. Deze situatie kon niet anders dan gunstig zijn voor het ontstaan eener nederzetting, vanwaaruit gemakkelijk handelsbetrekkingen konden worden aangeknoopt. De bewoners der welvarende dorpen konden hier in verbinding komen met hen, die over zee kwamen. Deze eigenschap — die eene plaats vanzelf tot markplaats maakt — is later geheel verdwenen; Hoorn bezit nu geen verbinding te water meer naar binnen.

De overgebleven stukjes gracht liggen daar nu nog als stille getuigen hunner eigenlijke noodzakelijkheid, die vroeger wel ingezien werd; thans nemen zij niets anders dan rioolstoffen op, die niet verwijderd kunnen worden.

De handel zal ongetwijfeld het middel van bestaan der eerste bewoners geweest zijn; en onder de produkten, die ingewisseld werden tegen die, welke over zee kwamen, zal de zuivel zeker eene groote rol gespeeld hebben.

De kroniekschrijvers vermelden als stichtingsjaar 1316, toen drie broeders — uit Hamburg afkomstig — bij bovengenoemde sluis eene herberg en een pakhuis bouwden. Dit jaartal is door eenige schrijvers bestreden; ik meen ook te moeten aannemen, dat er reeds vóór dien tijd een begin moet geweest zijn van wat later werd tot het stadje Hoorn.

De stad schijnt zich snel ontwikkeld te hebben, want de eerste parochie-kerk werd reeds in 1323 gebouwd. Zij was van hout, met riet gedekt en gewijd aan St. Cyriacus; zij stond buitendijks, op de plek waar tegenwoordig de Vijzelstraat is.

In 1328, dus 5 jaar daarna, brandde het kerkje af; de bewoners van Hoorn zijn toen 40 jaar lang zonder kerk gebleven. In 1369 werd binnendijks eene nieuwe kerk gebouwd, en wel op de plaats, waar nu nog de Groote Kerk staat. De nieuwe kerk was gewijd aan St. Cyriacus en aan St. Jan Baptist; ze was ook weer van hout en riet, maar werd later in steen vernieuwd; in 1405 begon men met het koor en het kruiswerk. Dit schoone monument brandde in 1838 in korten tijd geheel af.

In 1341 werd »ter bevordering van de koopmanschap» de tegenwoordige Nieuwendam aangelegd. Het was toen een dijkje, loopende van den zeedijk tot aan den havenmond door het drassige buitendijks gelegen land, langs de reeds bovengenoemde Kil. Op dit drassige land moet nog vroeger het dorp Dampten gelegen hebben, dat weggespoeld is. In 1420 is de haven verdiept en verwijd.

In 1426 versterkte men de stad door een aarden wal; deze liep van de Oude Oosterpoort (tusschen Kl. Oost en Gr. Oost) over de plaats waar nu de Gasfabriek staat, langs de Turfhaven, de Gedempte Turfhaven tot het Nieuwe Noord, vervolgens in Noordelijke richting achter de Noorderkerk om langs de Varkensmarkt naar de Westerpoort. Het stadje was toen nog klein; en als men bedenkt, dat op dit terrein, gelegen binnen den wal en den vroegeren dijk, de huizen zeer ver uit elkaar gebouwd waren, dan kan men zich wel voorstellen, dat het aantal inwoners nog gering was.

De huizen op de Appelhaven waren er toen nog niet; de achterhuizen van het Oost liepen met hunne erven tot aan dit water; het Venidse was niet bebouwd, het Munnikenveld was eene weide, het Nieuwe Noord een burgwal en de Ramen een groot veld. Muntstraat, Wisselstraat en Gravenstraat bestonden nog niet.

Verwonderlijk is het, dat er toen op dit kleine plekje verscheidene kloosters waren, die met hunne erven een groot gedeelte ervan in beslag namen. Vooral de Gouw schijnt een zeer aantrekkelijk punt geweest te zijn; aan de Westzijde, waar nu het tegenwoordige Stadhuis staat, werd in 1385 het Hieronymiten-klooster gesticht, en ten Zuiden ernaast

in 1402 het St. Ceciliën-klooster. Achter de Groote Kerk ontstond in 1385 het St. Agnieten-klooster; ten Noorden hiervan, aan de Gouw, in 1404 het St. Geerten-klooster, en daarnaast was in 1400 het St. Catharina-klooster begonnen; ten Noorden van dit laatste ook aan de Gouw, het St. Maria-klooster.

De Proost van West-Friesland moet hier toen reeds gevestigd geweest zijn. Mede schijnt de kleine stad in het bezit geweest te zijn van eene Waag.

In hetzelfde jaar 1426, toen de omwalling gemaakt is, is ook het Krusebroeders-klooster gesticht, dat buiten de omwalling viel; en men begon toen tevens aan den bouw van de Noorderkerk. Van al deze kloosters en bouwwerken uit dien tijd is zeer weinig meer over; bij de behandeling van verschillende gebouwen kom ik hierop terug.

Hoorn kon zich destijds reeds verheugen in een zekeren bloei, en hoewel in West-Friesland landbouw en veeteelt hoofdfactoren van bestaan waren, droegen ook zeevaart, visscherij en groothandel veel bij tot de welvaart van de stad.

De haringvisscherij en -handel moet hierbij eene eerste plaats hebben ingenomen, vooral sedert de uitvinding van het haringkaken. In 1416 werd te Hoorn het eerste groote haringnet gebreed. Het touwslaan, het boeten van netten, het uitrusten van schepen — dit alles gaf aan velen arbeid, terwijl mede in verband met den handel in haring de zoutbereiding (ook onmisbaar voor de zuivelproductie) tot de gewichtige en noodzakelijke bedrijven werd gerekend. Hoorn had veel noodig en speelde eene groote rol in den zouthandel; als lid van het Hanze-verbond nam de stad een werkzaam aandeel in den graanhandel.

Een bloeiende tak van nijverheid was voor Hoorn — hoewel niet zoo uitgebreid als in andere plaatsen van Holland — de lakenweverij. In oude keurboeken zijn verscheidene keuren te vinden, die hierop betrekking hebben. Op het vervaardigen van dit laken schijnt zeer streng te zijn toegezien. De plaats, waar men het laken op »ramen" buiten hing, heeft haar naam gegeven aan de thans nog bestaande straat, »De Ramen". Tot 1471 bloeide de lakennering; daarna trad een tijdperk van verval in; maar in het begin van de 16de eeuw begon zij er weder wat bovenop te komen. Toch is de toestand niet meer geworden zooals hij geweest was. De lakenhandel van Holland met Engeland was verlopen.

In tegenstelling met de lakenweverij gingen handel en visscherij steeds vooruit. De binnenhandel werd mede steeds belangrijker, vooral ook omdat de stad sedert 1356 tolvrijheid bezat in het geheele Graafschap Holland.

Hoewel de overheid alle moeite gedaan heeft om door het heffen van hooge accijnzen het bierbrouwen te bevorderen, is het haar toch nooit gelukt deze nijverheid in de stad te vestigen, en werd het bier meest van buiten ingevoerd. In 1470 is naar aanleiding hiervan zelfs nog een oproer ontstaan. Het Goudsmidsbedrijf daarentegen bereikte een hoogen trap van ontwikkeling. Tot zelfs in het buitenland drong de roep van het Hoornsche kunstsmeedwerk door.

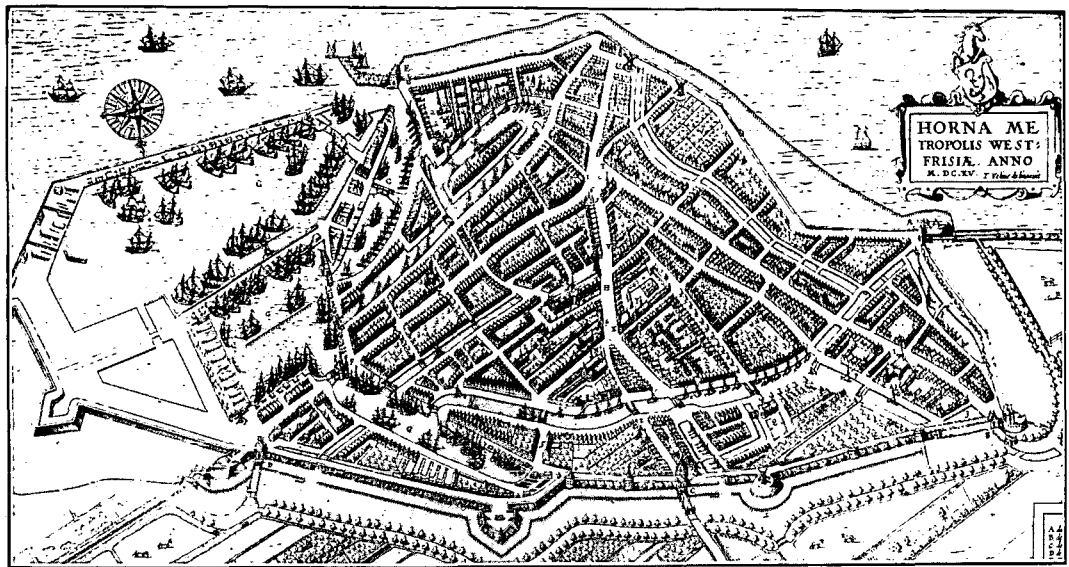
Maar toch bleef de handel de hoofdzaak. Geregelde week- en jaarmarkten brachten

een levendig verkeer in de stad teweeg van buitenlieden, die met hun vee en hunne zuivelprodukten de straten en pleinen in beslag namen.

De burgerlijke bedrijven werden, evenals op andere plaatsen, door de stedelijke keuren op de Gilden geregeld.

Ondanks de vele verwickelingen, waarin de stad betrokken was en waarvan zij in de 15de eeuw veel te lijden had gehad, nam zij toch gestadig in bloei toe. In den loop van deze eeuw was men begonnen met den bouw van de Oosterkerk, het St. Clara-klooster, het Maria Magdalena-klooster, enz.

De ruimte binnen de wallen van 1426 bleek weldra te klein, zoodat in 1508 de stad vergroot moest worden (afb. 1). De nieuwe aarden wal liep langs de »Modder-

Afb. 1. Plattegrond van Hoorn door Velius, 1615.

bakken” en »de Koepoort” achter het St. Pietershof om (dat toen nog klooster was), in de richting van de »Baanstraat” recht naar de Noorderkerk. Hierdoor werd de stad met een vierde vergroot; het Krusebroedersklooster (thans St. Pietershof) kwam binnen den wal, evenals de zoogenaamde »uithoven” der andere kloosters. Tusschen Koepoort en Noorderpoort was in het beloop van dezen aarden wal een soort van inham ontstaan; deze werd in 1510 weggenomen, zoodat toen de vesting een beteren vorm kreeg.

Tusschen de Oude Oosterpoort en de Koepoort waren 5 steenen verdedigingstorens gebouwd; deze heetten: de Bisschops-, de St. Agnieten-, de St. Geerten-, de St. Catharina- en de St. Maria-toren. De 4 laatsten waren genoemd naar de kloosters, waarachter zij lagen. In 1513 werden tusschen Koepoort en Noorderpoort nog twee torens gebouwd die in 1528 voltooid waren.

Behalve de torens had men dan nog de mooie, van steen opgetrokken Oude Oosterpoort, Koepoort, Noorderpoort en Westervoort, alle uit dien tijd dagteekenende.

Hiervan is eenig en alleen overgebleven de Maria-toren, die nu »Kruit-toren" heet, achter de Vest. Hij was daar in 1508 gezet. De andere torens zijn alleen van afbeeldingen bekend. Van de oude Oosterpoort, wier bouw in 1511 is begonnen en die in 1818 is afgebroken, bestaat nog een mooi schilderijtje door Frans de Hulst, in het Museum Boymans (afb. 2). Verder zijn er nog goede afbeeldingen van deze poorten in het West-Friesch Museum, o. a. ook de mooie teekeningen van Pronk.

De zoogenaamde Hoofdtoren aan de Haven, werd begonnen in 1532 en is tot op heden nog gelukkig aan den afbrekersdans ontsprongen.

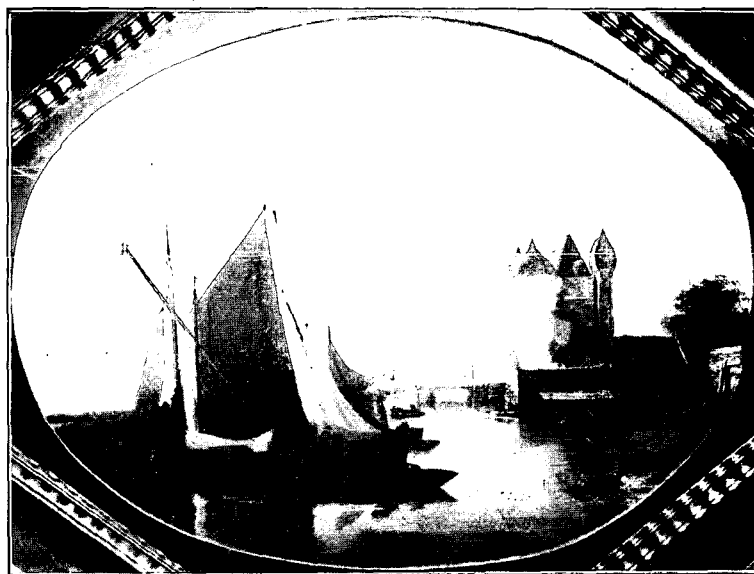
De stad schijnt al meer en meer in bloei te zijn toegenomen; handel en scheepvaart breidden zich steeds uit. Eene derde vergrooting vond derhalve plaats in de jaren 1576—1577. De Oude Oosterpoort viel toen binnen de stad; de Nieuwe Oosterpoort werd in 1578 begonnen. Deze is nog blijven bestaan, hoewel het doodvonnis reeds was geveld.

Aan den Oostkant kwam er bij deze derde vergrooting een flink stuk aan de stad; de tegenwoordige Karperkuil viel

nu ook binnen de omwalling. Van de Nieuwe Oosterpoort liep deze naar de Koepoort.

In 1608 had nog eene vergrooting plaats door het aanleggen van een haven aan de Z. O. zijde. Er kwam toen bij: de tegenwoordige Vuilnisbelt en het Schietterrein, toenmaals een haven. In dien tijd was de stad met grachten doorsneden; er waren groote havens en werven, alles in verband met de steeds toenemende scheepvaart.

Bij de beschrijving der gebouwen moet ik $\pm$ 1600 eene grens trekken, of misschien nog beter: het laatst der 16de eeuw. De enkele gebouwen en de weinige brokstukken, die nog over zijn van vóór dien tijd, dragen het middeleeuwsche karakter; de latere het echte Renaissance-type.

Afb. 2. Oude Oosterpoort, naar een schilderij van Frans de Hulst, † 1661, in het Museum Boymans te Rotterdam.

Het was destijds voor de bouwkundige wereld eene even groote beroering als voor de godsdienstige. In 1572 koos Hoorn openlijk de zijde der Hervorming. En als men bedenkt, dat er op het beperkte terrein der stad één mannen- en zeven vrouwenkloosters waren, die opgeheven werden, dan kan men wel begrijpen, dat de toen ontstane ruimten onmiddellijk voor andere doeleinden in gebruik genomen werden, die noodig waren voor de uitbreiding van handel en scheepvaart, en ook voor gewichtige bestuurslichamen. De kerken bleven bestaan; alleen werd alles eruit genomen, wat op den vroegeren eeredienst betrekking had.

Het gebouw van den Proost werd vergaderplaats van den Gecommitteerden Raad; het St. Ceciliën-klooster werd het Logement der Gecommitteerden. Ook werd eene Latijnsche school opgericht. Het St. Agnieten-klooster werd Admiraliteitskamer, ook wel Princenhof genoemd. Het St. Geerten-klooster werd Oude Vrouwenhuis benevens Bank van leening. Door het St. Catharina-klooster werd de Muntstraat aangelegd; aan de eene zijde daarvan kwam de O.-I. Kamer, en aan de andere zijde de Munt.

Het St. Maria-klooster werd Weesinrichting, het Kruisebroedersklooster werd het St. Pietershof; op den grond hiervan kwam ook nog een Pesthuis te staan. Het St. Clara-klooster eindelijk werd een Turfpakhuis voor arme menschen, terwijl het St. Maria Magdalena-klooster veranderd werd in burgerwoonhuizen.

Bijna niets bleef er door dezen ommekeer van al die gebouwen over. Nieuwe ideeën, het vele geld dat toestroomde, dit alles deed de behoefte aan eene andere omgeving ontstaan. Van hetgeen overgebleven is, dat het oude type draagt, noem ik: Noorderkerk en Oosterkerk, (de Groote Kerk is helaas verbrand); den kruittoren aan de Vest; den Hoofdtoren (waarop later een torentje werd geplaatst); de kapel van het St. Ceciliën-klooster met de mooie bekapping (overigens geheel ingetimmerd); de kapel van het Maria-klooster (thans Geref. kerk); eenig muurwerk van de kapel van het St. Clara-klooster (thans het turfpakhuis aan de Veemarkt); een pakhuis aan den Nieuwendam met mooie sleutelstukken erin, en een paar voorwerpen in het West-Friesch Museum, o. a. een tryptiek, afkomstig uit het afgebroken Stadhuis aan den Rooden Steen, een paneel van den preekstoel van de Groote of parochiekerk, en het bij den brand van deze laatste helaas gedeeltelijk vernielde boek »de Spiegel der Behoudensisse», gedrukt door Laurens Koster te Haarlem in het midden der 15de eeuw. In de kamer boven de sacristie van de tegenwoordige R. Kath. kerk worden eenige prachtige priestergewaden bewaard, zooals: een kasuifel, 2 koorkappen, 2 dalmatieken en een paar stola's, die naar men zegt, mede afkomstig zijn uit de Groote kerk.

Grooter in aantal zijn de overblijfselen, dagteekenende uit den tijd na de grens, die ik meende te moeten trekken, en gebouwd op plaatsen, waar vóór dien tijd oudere gebouwen hebben gestaan. Ik noem hier:

Het Sint Jans Gasthuis — als een der oudsten van het Renaissance-type —, dagteekent van 1563, dus nog van vóór den overgang tot de Reformatie; de nieuwe Oosterpoort (1578); de Admiraliteit, waarvan alleen het poortje over is; de Latijnsche school, hiervan is ook alleen het poortje over; het poortje van het Oude Vrouwenhuis

(Wisselstraat), benevens dat aan den kant van het Kerkplein; het Logement van Gecommitteerde Raden (Stadhuis); de vergaderplaats van Gecommitteerde Raden (W.-Fr. Museum); 't St. Pietershof, waarvan niet veel ouds meer over is; den Doelen met de Doelenpoortjes; eenige gevels, hier en daar in de stad verspreid; en gevelsteenen, waarvan verscheidene in hunne latere omgeving zijn herplaatst, terwijl vele in 't W.-Fr. Museum bewaard worden.

De zeer mooie betimmeringen en meubelen in ditzelfde Museum toonen ons duidelijk, hoe prachtig het wel moet geweest zijn in dit gebouw, in het St. Pietershof, in de Admiraliteitskamers, kortom in alle gebouwen, waar de Heeren Bewindhebbers verblijf hielden; ja zelfs ook in den Hoofdtoren, toen daar de Groenlandsche Compagnie gedurende korten tijd gevestigd was. In het Museum vinden we een prachtige schoorsteen en een keurig muurkastje, uit de Groenlandsche Vergaderkamer afkomstig.

De schilderkunst, in die dagen te baat genomen om Heeren Regenten, Schutters enz. te vereeuwigen, is in het Museum almede rijk vertegenwoordigd. Er bestond in die dagen een »kamer van Pictura" op het Oost, waarvan goede schilders lid waren. Al hebben wij geen Rembrandt of geen Vermeer in ons midden gehad, toch zijn hier schilderijen vervaardigd, die getuigen van eene flinke opvatting en een handig penseel. In het Museum en ook in het Stadhuis bevinden zich schutterstukken, regentenstukken en portretten, afkomstig uit Doelen, Stadhuis, O.-I. Kamer en Admiraliteit.

Kunsten en wetenschappen werden hier door verscheidene personen beoefend; energieke mannen stuwden hunne zaken voort tot eene ongekende bedrijvigheid. Pakhuizen werden opgericht voor de koopwaren der O. en W.-I. Compagnie, scheepswerven werden aangelegd op de zoo bij uitstek gunstige gelegenheid aan de zeezijde. Wapen- en munitiemagazijnen van de Stad en de Admiraliteit ontbraken ook geenszins.

Wat zal het hier een levendig tooneel geweest zijn! De burgerij in hare aantrekkelijke kleeding, de marktbezoekers, de schutterijen, de rederijkers — en deze allen zich bewegende tusschen de mooie gevels met luifels en ruitjes in lood!

Ook de havens met hunne prachtige schepen, lossende en ladende, binnenvallende en uitgezende, zooals ons de schilderij van Vroom in het Museum vertoont, zullen een verrukkelijk schouwspel opgeleverd hebben.

Wij hebben gezien, dat het einde der 16de en het begin der 17de eeuw een tijd van rijkdom, van opbouwende kracht vormden.

Nu komt er echter op bouwkundig gebied een tijd van rust. De zaken gaan hun gang — Hoorn speelt naar buiten eene groote rol in deze rumoerige tijden — tot eindelijk door allerlei omstandigheden eene verandering is waar te nemen, die evenwijdig loopt met de gebeurtenissen in andere steden. We naderen de 18de eeuw. De toen ontstane bouwwerken, de versieringen, daaraan aangebracht, de gansche omgeving met kleederdrachten enz. — alles vertoont een geest, eene opvatting, die heel wat zwakker is dan die der vroegere jaren.

Van hetgeen in de 18de eeuw gemaakt is, is nog heel veel over; het draagt nog zeer veel mooie kenteekenen, want het is immers eene navolging van proportiestelsels, die hunnen oorsprong hebben bij de zoo gevoelige klassieken.

Helaas copieerde men alleen de *vormen* en plakte die op een daarmede in 't geheel niet overeenstemmenden *inhoud*. Omstreeks 1700 en verder in de 18de eeuw is er heel wat »opgecierd en vermooyt'', zooals men zeide. Topgevels werden weggebroken en andere gevels met groote ruiten werden voor de huizen geplaatst. De ruitjes in lood konden zeker geen dienst meer doen; overal en overal werden ze vervangen door »Engelsche schuiframen''. Men kan waarlijk dien onzaligen tijd wel naar de Engelsche schuiframenwoede noemen!

Soms werden twee gebouwen aanegetrokken en voorzien van een nieuwen rechthoekigen gevel met een plansiergoot. De daken aan de achterzijde bleven dan, met een zakgoot midden over het gebouw, bestaan, evenals de binnenverdeling, zoodat er schrikkelijk hooge beneden- en zeer lage bovenvertrekken ontstonden. Vroeger had men een rij raampjes onder en een rij boven den luifel; welk eene levendige gevelverdeling! En nu — hoe allernaangenaamst doen ons de uitgerekte benedendeelen van zulk een gevel aan! Van deze soort huizen zijn er nog veel te vinden.

Het St. Pietershof is al in 1692 van een ander »kleed'' voorzien. Verder noem ik nog het gebouw van de W.-I. Compagnie (1784), het Weeshuis, en een gevel op het Basse-cour van het W.-Fr. Museum.

Verscheidene gebouwen werden geheel en al nieuw opgetrokken, o. a. de Luthersche Kerk (1769), de pastorie hierbij (1773), het R. K. Wees- en Armenhuis (1773), de Joodsche Kerk (1775), de Oude Doelen (1778), het woonhuis van den Muntmeester (1781), enz.

Aan het einde der 18de en het begin der 19de eeuw ziet het er in verband met de politieke toestanden niet rooskleurig uit. De verandering van Regeeringsvorm, de achteruitgang van den handel, dit zijn twee factoren die voor Hoorn niet gunstig waren. Men had geen vergaderplaats van Gecommitteerde Raden meer noodig; het Logement der H.H. Gecommitteerden werd ingericht tot Stadhuis; het aardige oude Stadhuis aan den Rooden Steen werd maar gesloopt.

De O.-I. Kamer verdween, evenals de W.-Indische. De Munt werd opgeheven. Al deze gebouwen werden voor andere doeleinden klaargemaakt en tevens zóó veranderd en vertimmerd, dat dit overal zeer ten nadeele van deze monumenten blijkt te zijn geschied.

De opheffing der gilden, bedoeld om alle mogelijke bevoorrechteling te doen verdwijnen, deed een toestand ontstaan, die zeer slechte gevolgen had voor onzen stedenbouw.

De drang naar vrijheid, groeiende in de 19de eeuw, is voor de bouwkunde een achteruitgang gebleken. Wel nam de wetenschap eene hooge vlucht, maar de geestelijke leegte bleef, en sloeg over tot allerlei ellendig geknoei. Het innerlijke schoon der vroegere perioden werd in 't geheel niet meer nagevoeld of begrepen. Een lange, lange verval-tijd brak aan.

Voor de in 1838 verbrande Groote Kerk werd »natuurlijk'' het front van . . . . . een Grieksch tempel geplaatst. Dit monument is in 1878 weér verbrand; en toen is de kerk gekomen, die er nu nog staat.

Veel van de stijlvolle getuigen uit vroeger eeuwen zijn in de 19de eeuw gesloopt

en vervangen door heel veel leelijks. Er ontstond nog wel eens een enkel gebouw, blijk gevende van eene verandering in de bouwkundige denkbeelden, — maar over het algemeen staat men toch zeer ver af van de begrippen, die in den goeden tijd algemeen volkseigendom waren. Gelukkig heeft de Regeering een goed werk verricht door aan te dringen op het behoud van verschillende monumenten. Ondanks deze verandering blijft het gevaar voor het verdwijnen om redenen van voorgewende noodzakelijkheid zeer groot.

Tot mijn spijt kan ik hier ter plaatse niet verder op dit onderwerp doorgaan; ik moet nu beginnen met de beschrijving van eenige afzonderlijke prachtbouwwerken uit onze stad Hoorn.

DE NOORDERKERK.

De St. Maria- of Noorderkerk is een van de oudste bouwwerken te Hoorn. Vol eenvoud en toch voornaam. Bosboom, de beroemde kerkschilder, gevoelde wel, welk een machtige indruk uitging van dit oude Monument, dat hem inspireerde tot vele schoone studies.

Over de stichting vindt men bij verschillende schrijvers verhalen over een wonderdadig Lieve Vrouwenbeeld, dat in de lucht gezien werd. Naar aanleiding daarvan stichtte men eene kleine houten kerk (1426). Het beeld werd daarna aangetroffen in een schip, dat naar Friesland ging, maar dat telkens naar de stad teruggreef; het werd door eenige menschen aangekocht en op het Hoogaltaar in hun eenvoudig kerkje geplaatst.

In 1441 is het middelste gedeelte der kerk van steen opgetrokken. Volgens Velius werden in 1450 het kruis en het koor van steen gemaakt. In verband met een opschrift, dat op een der balken in het koor gestaan moet hebben, nl. »*Int Jaer ons heren 1485 »wart dit gemaekt ter eere Goeds en onser liever Vrouwe*» moet men opmaken, dat toen dit werk eerst voltooid is.

In het jaar 1519 is volgens Velius, »de derde Kerk die in 't Suyden staet» er nieuw bij gemaakt. Het noordelijk gedeelte schijnt dus toen reeds te hebben bestaan. Volgens deze beschrijving was de steenen kerk in 1441 begonnen en in 1519 voltooid.

Zij is georiënteerd, en bestaat, behalve uit koor en transept, uit drie even hooge beuken. Daar de Westgevel aan het Kleine Noord niet loodrecht staat op de lengte-as, vertoont de plattegrond aan de noordzijde vier en aan de zuidzijde drie travees (zie Noord-Holl. Oudheden I, bl. 61).

De zijbeuken worden van de middenbeuk gescheiden door kolommen met achtkantige basementen. Tegen den gevel zijn halve kolommen aangebracht. Het transept is even lang als de drie beuken samen breed zijn. Hieraan sluit het koor, dat door een halven tienhoek gesloten wordt, en geen zijbeuken heeft. De gewelven zijn van hout. Het gebouw is opgetrokken van baksteen, afgewisseld door blokjes natuursteen. Aan den Westgevel komen nog enkele banden van natuursteen voor.

In deze kerk zijn geen meubelen meer aanwezig, die dagteekenen van vóór de Hervorming. Het Gothische trapje, dat erin staat, is van elders overgebracht. Hierop kom ik later terug. Of er oorspronkelijk gebrand glas in de kerk is geweest, is niet bekend.

Na de Hervorming, toen alles weggenomen is, wat betrekking had op den vroegeren

eeredienst, heeft men de kerk weêr in orde gebracht, »op 't nieuws opgeschikt om daer »voort Sondags in te Prediken». Dit was in 1585, volgens Velius. Het schijnt, dat er toen Prinsenwapens in de ramen aangebracht zijn; maar deze werden beschadigd en vernield, doordat er tijdens den dienst een sperwer doorheen vloog.

Afb. 3. Trap en portaal in de Noorderkerk.

Er volgt nu een tijd van rust. Alleen worden er kleine reparaties vermeld. Ook is er in 1760 nog een verschil met het Gemeentebestuur geweest, over het herstellen van den toren.

In 1772 is er echter iets geschied, dat ik niet onvermeld kan laten. De Noorderkerk werd toen »veel gerepareerd en vertimmerd »met nieuwe knies en stijlen, »en was te vooren nooyt »geverft geweest, maer wierd »doen aanbestedt om het »verwulft en balken driemaal »te worden geverft». Dit moest zijn »zooals in de Groote Kerk is geschied», d. w. z. met Berlijnsch blauw! Het prachtige eikenhout werd dus toen *blauw* geschilderd, zooals dit in sommige kerken nóg wel te vinden is. Zóó werd het sobere, eerwaardige gebouw toen »opgeciert en vermooid». De witkwest zal ook wel flink gehanteerd zijn, om kolommen, ornamenten en profileeringen met een

»heldere» laag witkalk te bedekken, zoodat er na verloop van tijd niets meer te onderscheiden is.

In 1867 lees ik over den verkoop van een muur en een hek, aan de Noord-Oostzijde van de kerk gelegen. Dit is zeker »het fraai ijzeren hek» dat er in 1733 geplaatst was. Overigens is het gebouw gelukkig in hoofdzaak gebleven zooals het even na de Hervorming geworden was.

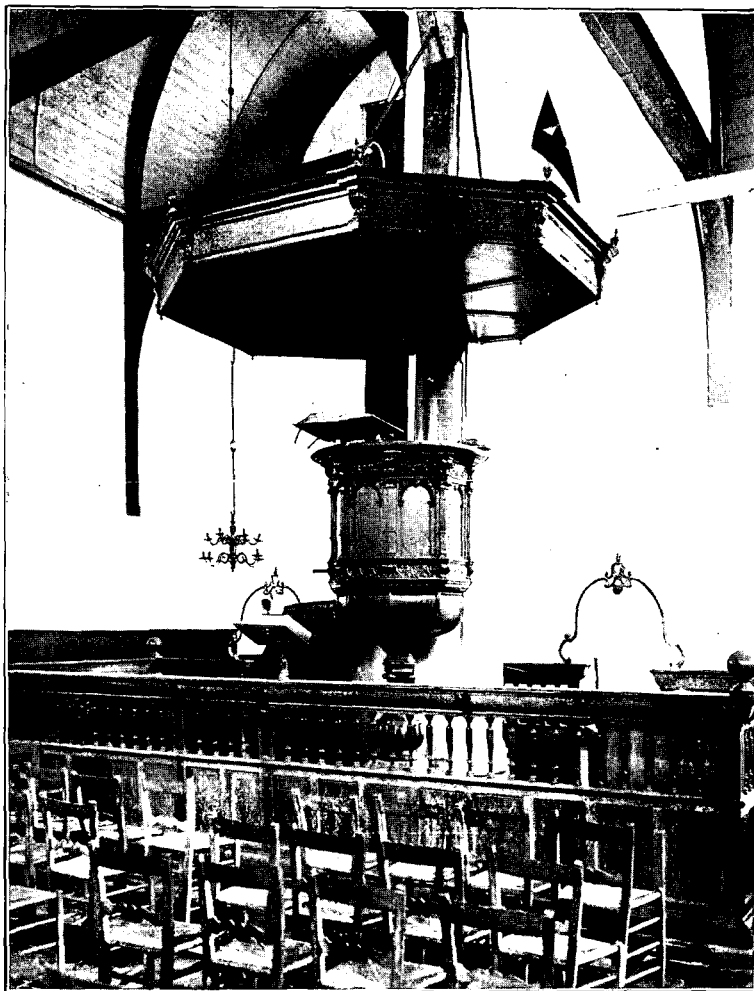
Thans komen wij tot de bespreking van enkele details. In het midden van den Westgevel is een laat-Gothisch portaal van natuursteen. Tusschen de traceering in het boogveld is in de 17de eeuw een reliëf geplaatst, met emblemen van den dood. Op het piedestal staat te lezen: *A° 1647. En messem immortalitatis* (zie afb. in N. Holl. Oudh. bl. 62).

Aan de Zuidwestzijde bevindt zich een dergelijk doch kleiner portaal. Ook hier is in het boogveld in de 17de eeuw een reliëf met doodsemblemen aangebracht en het opschrift: *Hic meta doloris* (zie afb. N.-Holl. Oudh. bl. 62). In het vorige jaar is de verflaag van deze beide portalen weggenomen; dit is ook bij andere monumenten geschied.

In het torentje tegen den Westgevel zien wij twee klokken. Een ervan heeft een middellijn van 0.70 M. en draagt als randschrift: *Soli . deo . gloria . Cornelis . Ammeroy . me . fecit . anno . 1606*. De andere heeft een middellijn van 0.44 M. Het randschrift luidt: *Peeter . van . den . Ghein . heft . mi . ghegoten . int . jaer . MCCCCCLXIX*.

Deze klok is versierd met drie medaillons, voor-

stellende St. Michael met den draak, Susanna met de twee grijsaards, en de geboorte van Christus. De wijzerplaat van het uurwerk is bij wijze van uithangteeken loodrecht op den gevel geplaatst. Een paar jaar geleden is deze wijzerplaat gerestaureerd, terwijl er in plaats van één wijzer, een uur- en een minuutwijzer op aangebracht zijn.

Afb. 4. Preekstoel en doophek in de Noorderkerk.

Het prachtige Gothische wenteltrapje (afb. 3) aan den Westgevel, waarlangs men den toren bereikt, heeft vroeger in de Groote Kerk gestaan. Het trapje behoorde bij het orgel, dat in 1497 in de Gr. Kerk is gemaakt. Het orgel verhuisde later naar de St. Anthoniskerk, en is thans geheel verdwenen. Bij het trapje is een eikenhouten portiek, met Dorische kolommen uit 1643.

De preekstoel (afb. 4) is van eikenhout en dagteekent uit 1653. Er komen Ionische pilasters aan voor, vlakke boogpaneelen en eenig snijwerk, alles zeer eenvoudig, doch mooi bewerkt. De voet, waarop deze preekstoel rust, is waarschijnlijk nog uit den Gothischen tijd.

Het koor is afgesloten door eene eiken betimmering, waarop aan de koorzijde het jaartal 1642 staat. Tegen deze betimmering zijn drie rijen banken geplaatst, waarvan de derde er in 1777 is bijgevoegd.

Boven de middendeur van deze betimmering ziet men tusschen ander snijwerk het wapen van Hoorn, met aan de eene zijde het woord »Wilt" en aan de andere zijde »'t Woort" — een soort van Rebus! die beteekent: »Wilt hoor(e)n 't Woort". Eronder is geschilderd: 1714 $\frac{3}{10}$. Aan de koorzijde van dit schot staat op dezelfde wijze »Gaet hooren 't Woort", met 't zelfde jaartal. De geheele betimmering is zwaar geprofileerd, en voorzien van halfzuilen en balusters.

In de Consistorie-kamer zijn nog 6 stoelen en 2 fauteuils uit de 18de eeuw; verder ziet men daar nog eenige geschilderde familiewapens aan de wanden.

Het koperwerk, in de N. Holl. Oudh. genoemd, is zoogoed als nog aanwezig. Een kaarskroon van 6 armen uit het koor is thans in het Museum geplaatst. Verder hangen er in de kerk twee kaarskronen van 16 armen ieder, vier kaarskronen van 12 armen en zes armen van 1 licht. Van den koperen preekstoel-lezenaar is een houten model in het W.-Fr. Museum; hij is uit het jaar 1693, terwijl de voorzangerslezenaar uit 1682 dagteekent; de twee doophekbogen zijn van 1688; al dit koperwerk is voorzien van het wapen van Hoorn. Er is ook nog een doopbekkenhouder.

De grafzerken leveren voorzoover mij bekend is, geen bijzonderheden op. Alleen wil ik vermelden, dat bij het koor een steen ligt met den naam *Bontekoe*. Hier is 15 December 1607 begraven Ijsbrant Willems soon Bontekoe, zeker de vader van Willem Ijsbrantsz. Bontekoe, den schrijver van 't »Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinge van de Oost-Indische Reyze", uitg. te Hoorn 1646. (Het huis, waarin deze Bontekoe gewoond heeft, staat dicht bij den Hoofdtoren en draagt nog als herinnering een gevelsteen, waarop eene »bonte koe").

Het mooie kerkje ziet er ondanks alles wat het in den loop der tijden heeft ondergaan, nog stemmig uit.

Ik moet in dit verband ook wijzen op het dak. Waarom wordt hier de leelijke nieuwe wijze van dakbedekking toegepast, waarom doet men het niet meer op de oude manier?

DE OOSTERKERK.

De St. Anthonis- of Oosterkerk heeft den vorm van een kruis. Ze is niet georiënteerd, het koor is aan de zuidzijde en eindigt in een halven tienhoek.

In 1450 is de bouw begonnen van de eerste kapel, die waarschijnlijk van hout was. De stichters waren 2 broers; deze kregen spoedig verschil van meening, zoodat van het tezamen stichten van één kapel niets meer kwam, en ieder op zichzelf begon.

De eene broeder bouwde de St. Anthoniskapel, en de andere heeft zeker de St. Cornelis-kapel gesticht, aan de overzijde van de straat, bij de Bagijnsteeg. Deze laatste is bij het aldaar gestichte St. Maria Magdalena-klooster getrokken en is later afgebroken.

De bouw van deze St. Anthoniskapel schijnt in het begin niet erg opgeschoten te zijn, zeker omdat de twee broeders niet meer samenwerkten. Velius verhaalt, dat hierna, in verband met het stichten van deze kapellen, de kinderen op straat nog lang het volgende liedje zongen:

»Daer waren twee Gesellen
»Stichtende twee Capellen.
»Haddens' haer Buydel wel besien
»Sy hadden genoeg gehad aen ien".

In 1493 schijnt de St. Anthoniskapel zeer veel giften ontvangen te hebben. Er werd in datzelfde jaar nog een kapel naast geplaatst, aan de Westzijde. Deze beide kapellen aan het Oost schijnen aldaar gestaan te hebben tot Hoorn de zijde der Hervorming koos. In 1519 is het koor, dat het jaar tevoren begonnen was, afgemaakt. Het »kruiswerk" was er toen zeker al.

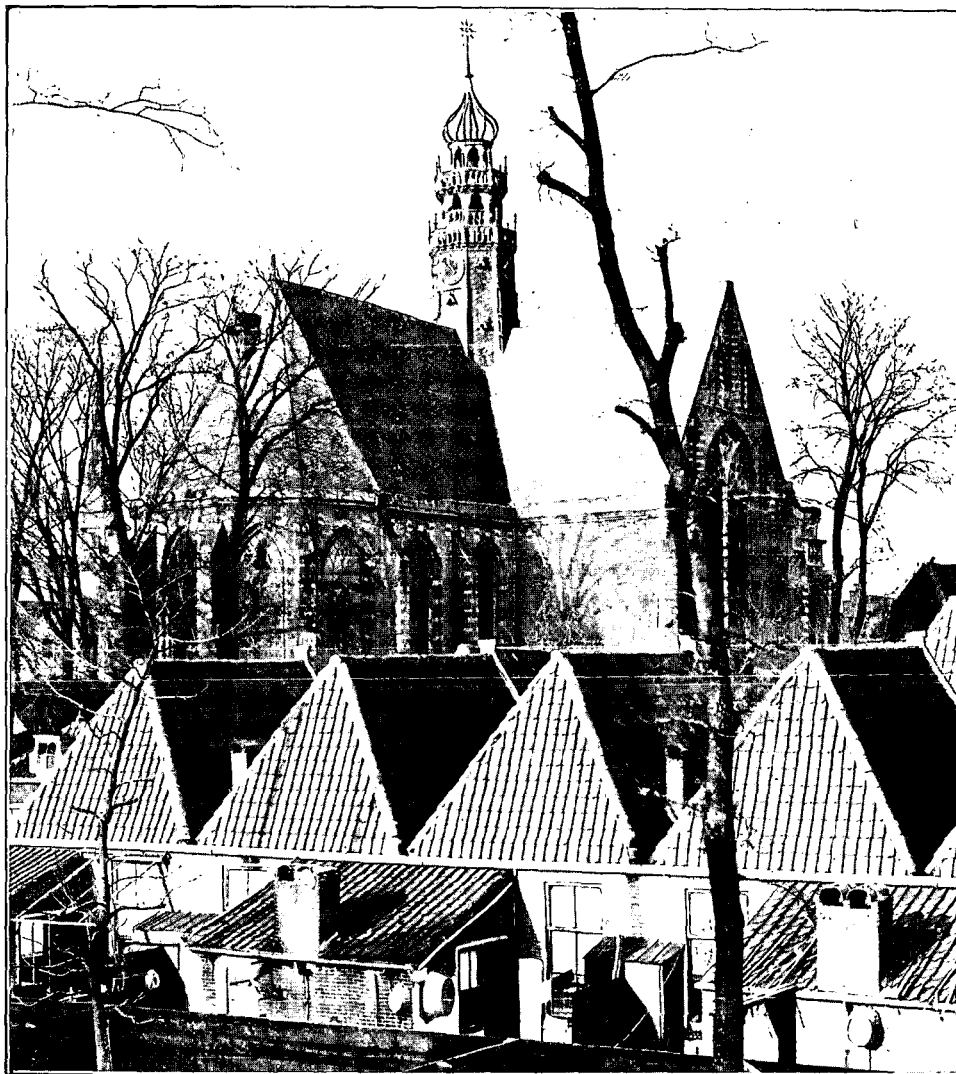
We kunnen ons het gebouw dus voorstellen als volgt: twee lage beuken, daarachter een hooger transept met een koor.

Het torentje op het kruis met zijn laat-Gothische vormen dagteekent van 1600 (afb. 5). Vóór 1600 stond er een kleiner torentje; in 1600 werd besloten om een grooteren toren, een nieuwen »wat grooter als den ouden" te maken om er het speelwerk in te brengen, dat »vroeger in de groote toren geweest is" (d.w.z. in den toren van de Groote Kerk). Hier zal dus eene vergrootte copie van het vroegere torentje gemaakt zijn. Het mooiste van de zaak is echter, dat, toen deze toren klaar was, het speelwerk er niet in kon, en dat hij ook te zwak bleek, om al de klokken te dragen!

In 1603 is de gevel aan het Oost omgevallen, gelukkig zonder iemand te dooden of te kwetsen. In 1604 is hij weer opgebouwd. In 1610 is er een nieuw uurwerk voor deze kerk besteed aan een zekeren Wigger Alberts. Na 1572 zullen de twee kapellen daar in een verwaarloosden toestand hebben gestaan. In 1616 wordt alles eens flink ter hand genomen. Het Noordelijk gedeelte werd toen geheel nieuw en even hoog als het transept gemaakt.

Volgens de N.-Holl. Oudh. hebben: »De kraagsteenen onder de muurstijlen dan »ook aan de noordzijde een Renaissance-karakter, terwijl de overige middeleeuwsche

»vormen vertoonen. Het gebouw bestaat uit gebakken steen, slechts in de steunbeeren
»ziet men blokjes van gehouwen steen. De noordelijke gevel is zeer rijk gedetailleerd;
»de gehouwen steen is daar ruim toegepast. De compositie en de detaillering van dit
»bouwdeel herinneren aan de werken van den Amsterdamschen bouwmeester Hendrik

Afb. 5. De Oosterkerk.

»de Keyser. Een cartouche met rijke omlijsting draagt het jaartal 1616.”

De Keyser was hier geen onbekende. In 1608 heeft hij de Waag aangenomen. (Zie
»Het Huis Oud en Nieuw”, afl. 8, jaarg. 9).

De Oosterkerk is ruim van gekleurd glas voorzien geweest. In het Zuiderkruis,

d. i. dus het koor, waren de »glasperken" van de volgende gilden: de smeden, visschers, voerlieden, timmerlieden, wevers, kleermakers, schoenmakers, kuipers en metselaars. Deze zijn in 1618 en 1619 geschonken. In het Noordelijk gedeelte is een glas geweest van het »St. Geertruids Gilde"; vervolgens moet er nog een geweest zijn van de 7 steden van West-Vriesland en het Noorderkwartier, een van de Ed.Mog. Heeren Gecomm. Raden in den noordgevel, geteekend: Mr. R. de Hooge, en het thans nog bestaande glas, dat in 1620 door de Admiraliteit is geschonken in het oosterkruis, d.w.z. den oostgevel van het kruis.

Een ware rijkdom moet het geweest zijn. Op welke ruwe wijze er met de glazen omgesprongen werd, lees ik in een handschrift. Toen er in 1740 een nieuw dak op de kerk gemaakt werd, zijn de glasperken der gilden allemaal beschadigd, twee geheel geruïneerd. Ze moesten weer hersteld worden door de gilden.

Het »St. Geertruyds-Gilde" van de schippers, weigerde dit te doen. Hiervoor werd toen een »gemeen glasperk" in de plaats gezet. De andere glazen schijnen niet zóó ernstig beschadigd geweest te zijn. Het met »Mr. R. de Hooge" geteekend glas is in 1764 verdwenen, toen tegen den voorgevel een nieuw orgel geplaatst is. De beide ramen werden »met graauwe metselsteenen toegemaakt"! Het nieuwe orgel heeft dus twee ramen doen verdwijnen. Behalve deze is ook nog spoorloos weggeraakt het oude orgel, dateerende van 1497 en behoorende bij het trapje, dat thans nog in de Noorderkerk staat. Dit orgel was in 1631 van de Groote Kerk naar de St. Anthoniuskerk overgebracht, in den westhoek.

Het nieuwe orgel, dat in 1764 geplaatst is, werd in 1871 geheel vernieuwd, met behoud van de oude betimmering.

Ik wil nu tot het gebouw-zelf terugkeeren. In het jaar 1761 schijnt er heel wat gerepareerd en vernieuwd te zijn. De toren stond toen »heel beweeglijk en wankel". Om deze reden heeft men er vier stutten onder aangebracht, die rusten op de gewone balken in de kerk. Ook zijn in dit jaar »de balken, stijlen en 't gansche verwelfsel »Berlijns Blauw geverft".

In 1764 is het uurbord aan den voorgevel, dat in verband met het daarop voorkomende jaartal dagteekent van 1688, vernieuwd, en het uurwerk, dat lang stil had gestaan, weder »gangbaar" gemaakt. In 1819 was de toren weer niet in orde; hij was zwak en werd in 't geheel niet meer vertrouwd. Men is ertoe overgegaan, om het bovenste gedeelte af te breken; hij bleef zoo tot 1820; toen zette men dat stuk er toch maar weer nieuw op.

In 1911 was dit alles in een zeer slechten toestand. Na eenige besprekingen in den Gemeenteraad werd gelukkig geld beschikbaar gesteld tot restauratie. Deze restauratie, die in September 1911 was begonnen, had een betreurenswaardig gevolg. De ontzettende storm van 30 Sept. wierp de klok van boven neer op de straat, waar zij in stukken viel. Van deze mooie klok is toen een afgietsel gemaakt, dat in 't Museum bewaard wordt. Het randschrift luidde: »*Wilm Wegewart goet mi (15)96. »Mensche als gi anhort der*

clox geslach so gedenckt up stervensdach." Ik vermoed dat het de groote klok is die in 1600 in den toren werd geplaatst om »de heele uren te slaan".

De Gemeenteraad besloot haar, door Gebr. van Bergen te Heiligerlee, in den ouden vorm te doen hergieten, van het oude metaal. De middellijn van de nieuwe klok is ± 110 c.M. Bij deze hergieting is het jaartal van het randschrift gesteld op 1496. Dit is echter onjuist.

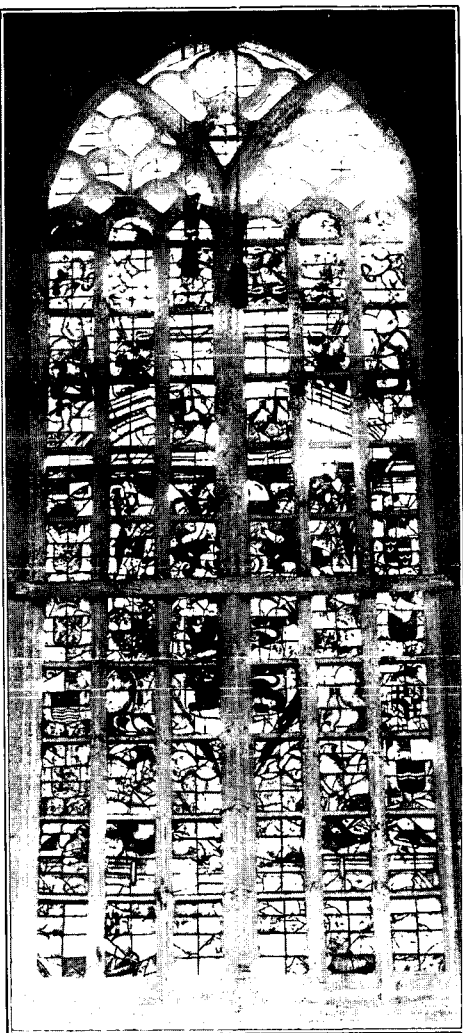
Eene tweede klok in dezen toren (middellijn 0.60 M.) draagt als randschrift: »*Ave . Maria . Ricoldus . Butendiec . me . fecit.*

Voor ik overga tot het bespreken van het inwendige der kerk, wil ik nog even het volgende vermelden: In de transeptgevels komen nissen voor met flamboyant-traceeringen. De westelijke transeptgevel is bovendien voorzien van een laat-Gothisch portaal, waarboven eene nis. De vensters in deze gevels hebben nog hunne traceeringen; uit alle andere vensters zijn ze verdwenen.

In 1911 is door het Kerkbestuur besloten, om de kerk eens flink onderhanden te nemen. Dit is ook gebeurd; de verf is van het eikenhout der banken enz. verwijderd, en noodzakelijke herstellingen zijn geschied.

Twee koperen kronen, ieder met 16 armen, die in 1878 aan het Museum in bruikleen gegeven waren, (omdat door het verbranden der Groote Kerk weer avonddienst gehouden werd in de Oosterkerk en daarvoor gas werd aangelegd), kwamen in 1912 weer op hunne oude plaats terug, terwijl de leelijke gaskronen gelukkig verwijderd werden.

Het zeer geschonden glas in het Oostelijk transept (afb. 6) is het eenige, dat nog over is van al het mooie dat er eertijds was. Dit laatste

Afb. 6. Gebrandschilderd glas in de Oosterkerk.

venster is ook al bijna verwijderd. Gelukkig waren er echter nog mensen te vinden, die geen moeite gespaard hebben om het te behouden.

Daar er in de laatste jaren tegen den gevel, waarin het venster is, klimop groeide, tot tegen en zelfs dóór het venster, is het er niet beter op geworden. Met het wegnemen

van het klimop zijn ook gedeelten van het venster geheel verdwenen. Ook het steenwerk is zeer vervallen. Nader verneem ik, dat het glas eruit genomen en bewaard zal worden tot er genoeg geld beschikbaar zal wezen voor eene restauratie. Het is zeer zeker te hopen, dat dit mooie raam weer spoedig een sieraad mag worden voor de kerk, waarin het behoort en voor de stad, die waarlijk niet veel meer op het gebied van gebrand glas kan aanwijzen!

Eene korte beschrijving van dit glas uit 1620 vindt men in de »N.-Holl. Oudheden» (zie de afbeelding). Men vindt hierop echter naast het wapen van Westfriesland en van Oranje niet die van de *zeven* provinciën, maar slechts van zes provinciën, (Groningen ontbreekt) en het wapen van Wassenaar.

Onder de wapens is de slag bij Gibraltar afgebeeld, met het onderschrift: »De slag van Heemskerk». Verder haal ik nog aan uit »N. Holl. Oudh.» wat tot nog toe precies hetzelfde is gebleven: »De kerk heeft houten gewelven; op de sluitstukken waarin de »ribben samenkomen, ziet men de zon, de maan en de sterren. Onder de ribben van het »kruis zijn de beelden der evangelisten aangebracht.»

»De predikstoel is van eikenhout, in den trant van het begin der 17de eeuw. Het »doophek schijnt uit denzelfden tijd. Tegenover den predikstoel staat een bank van »eikenhout, met gesneden friezen, Ionische pilasters en consoles; deze draagt het jaartal 1620. »Van een andere bank met Dorische pilasters zijn slechts fragmenten bewaard.» (Deze bank is thans opgeknapt).

»In den noordelijken hoek van den westelijken kruisarm staat een eikenhouten »wenteltrap, met hermvormige pilasters als balusters; zij leidt naar het torentje boven »het kruis en is uit het begin der 17de eeuw afkomstig. Daarbij ziet men een eikenhouten »portiek van 1619, met Korinthische pilasters, gesneden consoles, enz.» (Mooi gesneden »paneelen en natuurlijk den rebus »Wilt (hoorn) het Woort»). »Het orgel met galerij »is in Rococo-stijl uitgevoerd».

Ik wil nu overgaan tot het beschrijven van andere gebouwen, die hier ter stede voor verschillende doeleinden hebben gediend; weliswaar zijn er -- behalve Noorder- en Oosterkerk -- nog enkele fragmenten over, behorende tot monumenten van hetzelfde karakter. Maar deze hangen zoo nauw samen met gebouwen uit lateren tijd, dat ik het beter vind, ze daarmede tegelijk te beschrijven.

DE OMWALLING VAN DE STAD.

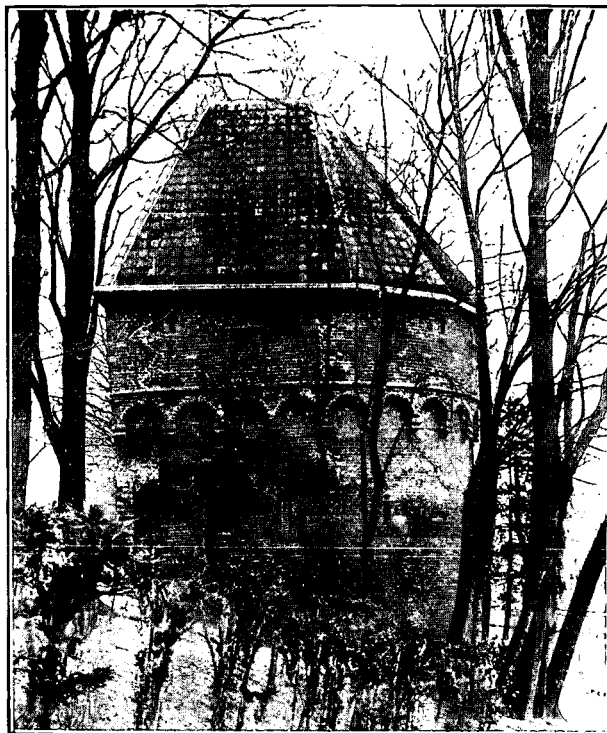
Van de poorten en torens, behorende bij de omwalling van 1508, is niet veel meer over. De zoogenaamde Maria-toren, zoo genoemd naar het Maria-klooster waar hij achter lag, is nog uit dien tijd (afb. 7). Hij schijnt reeds voor velerlei doeleinden gebezigd te zijn, bijvoorbeeld reeds in de 18de eeuw voor Gecommitteerde Raden tot berging van kruit, enz. In 1879 voor petroleum-magazijn; ook is er nog een zoogen. ijskelder in geweest. In 1892 is hij aan het Rijk overgedragen in gebruik en onderhoud.

Zoo is hij nu weder eene bergplaats voor patronen. »N. Holl. Oudh.» zegt hierover o.a.:

»Hij is van gebakken en gehouwen steen. Het bovendeel is op kraagsteenen en »bogen overgebouwd. De kanteelingen, hoewel dichtgemetseld, zijn nog aanwezig; ook »de schietgaten, door gehouwen steen omgeven, zijn bewaard.» In het overgebleven gedeelte van den topgevel kan men de vensterverdeeling nog duidelijk zien.

Het ontbreken van den topgevel, het leelijke dak, de dichtgemetselde kanteelen en vensters maken nu een zeer onaangename indruk. Het monument wordt steeds minder.

Wij hopen, dat het nog eens in zijn ouden toestand teruggebracht mag worden.

Afb. 7. Kruit- of Mariatoren.

Een nog bestaand monument, dat — hoewel later gebouwd — nog behoort bij de in 1508 begonnen omwalling, is de Hoofdtoren, die voor de verdediging der stad aan de zeezijde diende (afb. 8 en 9). Hij dagteekent uit 1532; voordien was hier een aarden blokhuis. Het zoogen. »houten hoofd», dat voor den toren in zee loopt, was er reeds vroeger. Velius vermeldt, dat in 1463 eerst het houten hoofd aan de haven is gemaakt; het was toen niet zoo groot als nu.

In 1532 begint de bouw van den toren; de eerste steen werd op den 6en Augustus gelegd, nadat er genoegzaam palen geslagen waren. Aan de landzijde werd hij opgetrokken van baksteen, aan de zee-

zijde van natuursteen. De toren was toen zonder het torentje op het dak; dit werd er in 1651 op gemaakt. Wij lezen dan ook op dit jaar: »de toorn op de hoofdpoort werd gebouwt.»

In dezen toren werden gezet: een uurwerk en drie klokken, een voor heelslag, gegoten door P. Hemony 1646, een voor halfslag, gegoten door F. Hemony 1647, en een die elken avond geluid werd voor het vertrek van het beurtschip op Amsterdam. In 1654 werd er eene ijzeren leuning aangebracht, en in 1660 »tot nut en gerijf van »ieder om de windt aan te wijzen een koperen Fregatschip geplaatst». De heelslagklok hangt er nog in, benevens eene oudere klok met het randschrift »ihesus . maria . anno . dm .

MCCCCCXXII." Eene verdieping hooger hangt nog eene klok, waarschijnlijk de halfslagklok, die in 1750 hergoten werd.

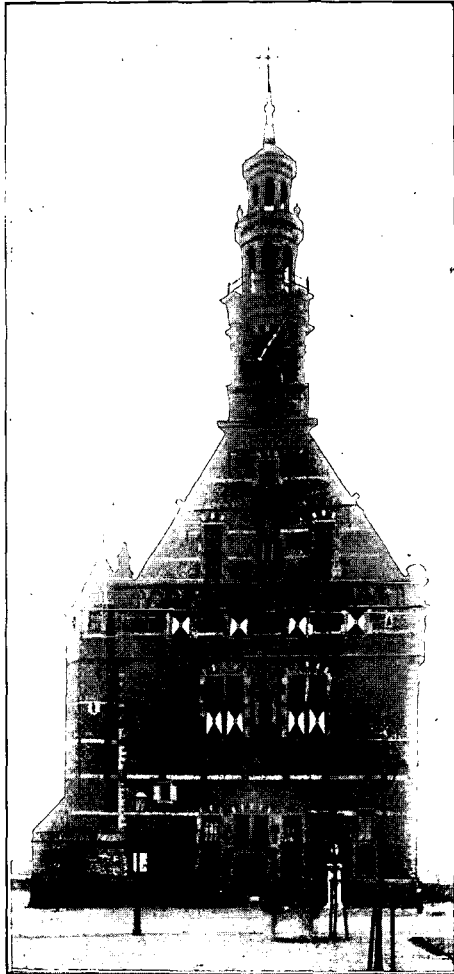

Afb. 8. Hoofdtoren van de zeezijde.

In 1750 is een gedeelte van de spits verbrand. In hetzelfde jaar is ze weer hersteld.

(hierop slaat het jaartal op het torentje), en ook is de halfuur-klok, die gebarsten was, toen hergoten. In 1776 is de sluis bij den toren gemaakt; de haveningang lag voordien vlak naast den toren. Tusschen den toren en de haven was alleen een poortje, dat toegang gaf tot het hoofd. Op oude teekeningen is dit nog duidelijk te zien.

»De gevel aan de landzijde draagt (volgens N. Holl. Oudh.) het jaartal 1532 en »is met boogfriezen versierd. In het midden »bevindt zich een spitsboognis, waarin voorheen »wellicht een heiligenbeeld stond." Daarboven is een eigenaardige lantaarn-uitbouw bekroond met het wapen van Hoorn. »Aan de noordzijde van het gebouw bevindt zich »een achtkant trap-torentje in laat-Gothischen stijl. Op een fries van bergsteen aan den voet van dit torentje leest men: »gaet . in . doer . die . enghe . poert . mathe . »VII vs XIII, gheeft . de . keyser . dat . hē . toe- »behoert . en . gheeft . god . dat . god . toebehoert . »Lucas XX . anno . di . XV^cXXXIII."

Afb. 9. Hoofdtoren van de stadzijde.

»Daarboven ziet men de zeer eigenaardig »gestyliseerde 16de eeuwse wapens van Holland »en West-Friesland en een 17de eeuwsch wapen van »West-Friesland, door twee leeuwen gehouden."

Van de 17de eeuwse eikenhouten schouw met gesneden fries en de beide muurkastjes, die vroeger aanwezig waren in het ruime vertrek op de eerste verdieping van den toren, is er nog maar één muurkastje, het kleinste, aldaar te vinden.

De schouw (afb. 10) en het andere muurkastje berusten sedert 1899 in het Museum; ze waren geverfd en zeer verwaarloosd. De verf is er thans af; en hoewel zeer beschadigd, vertoonen zij prachtig snijwerk. Zeer gevoelig zijn ook de kopjes en het fries van de schouw. Op het laatste zijn tafereelen van de walvischvangst uitgebeeld. Deze houden verband met de in 1614 te Hoorn opgerichte »Compagnie van Spitsbergen", welke

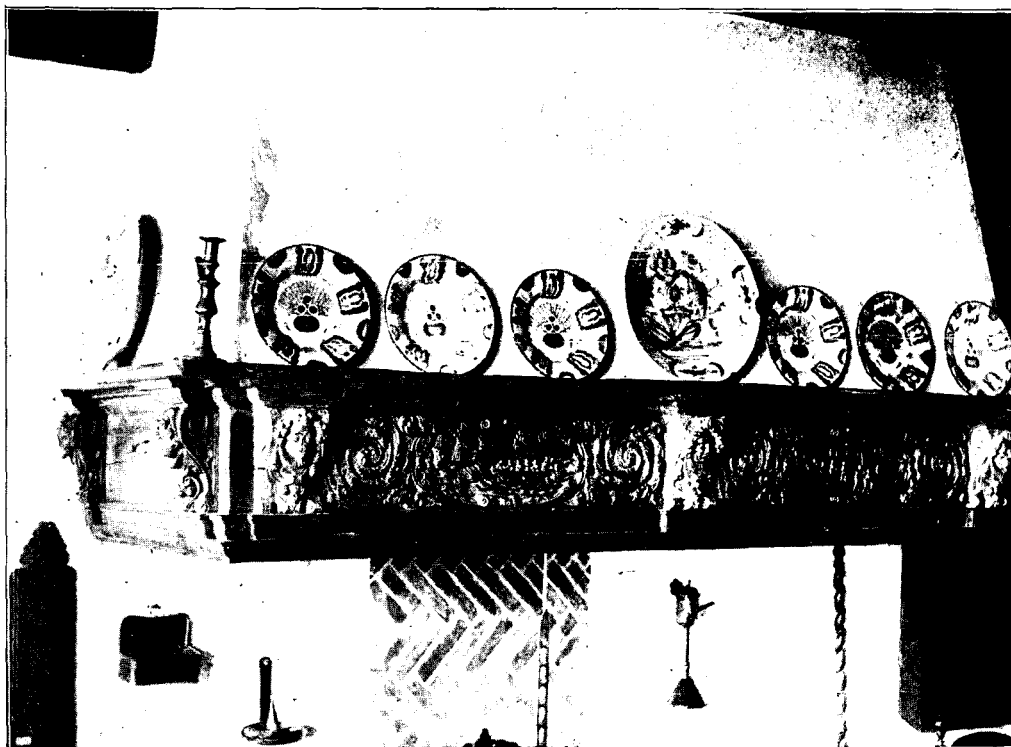
Bewindhebbers in den Hoofdtoren vergaderden. In 1625 verzoeken dan ook de Bewindh.ⁿ van »de Noordsche Tol restitutie van het maaken van de Toorn van het hoofd". In 1641 schijnt deze Maatschappij reeds te niet te zijn gegaan. De Hoofdtoren is bovendien nog gebruikt als Gildekamer voor de Lakenbereiders, en later nog voor vele andere doeleinden. De kamer is nu geheel ingetimmerd en in verschillende appartementen verdeeld.

Eenige jaren geleden (1905—1907) is de toren gerestaureerd.

DE NIEUWE OOSTERPOORT.

De stad is in 1576 en 1577 weer vergroot; er is toen bij gekomen de Karperkuil en het gedeelte, dat begrensd wordt door den wal van de Oosterpoort tot aan het plantsoen van de tegenwoordige Veliusbrug. De oude Oosterpoort en eenige torens vielen binnen dezen wal. In verband met dit werk is in 1577 met den bouw van deze poort begonnen. Ze was in 1578 voltooid, d.w.z. het onderste gedeelte; van boven was ze toen plat, zooals op oude kaarten nog te zien is. Het gebouwtje boven op de Poort dagteekent van 1601 (afb. 11 en 12).

Afb. 10. Schouw afkomstig uit de Hoofdtoren.

Het wachthuis, dat naast deze Poort heeft gestaan, is er in 1626 gezet. Het geheel maakte toen met het aardige traptorentje erbij een mooi effect. De brug was toen van hout; de tegenwoordige dagteekent van 1763. Het Portiershuisje aan de Oosterpoort, werd in 1813 gesloopt.

Het traptorentje, dat van hout was, schijnt toen gebleven te zijn. Omtrent 1871 scheen het doodvonnis van de Oosterpoort geveld. In de »Hoornsche Courant'' van 11 Januari 1874 wordt bekend gemaakt, dat B. en W. de poort voor amotie willen verkoopen. Er kwam echter hulp opdagen.

In den gemeenteraad van 20 Januari 1874 wordt eene missive van den Minister van Binnenl. Z. behandeld, houdende een verzoek, om slooping der oude Oosterpoort nog eenigen tijd uit te stellen. Hiertegen was geen bezwaar. Na veel geschrijf en gewrijf, en na het verschijnen van een rapport van de Rijks-Adviseurs, na eene missive van den Min. v. Binnenl. Z. (Gemeenteraad van 17 Sept. 1874), na een eindeloos gedoe over

Afb. 11. Oosterpoort van de stadzijde gezien.

»pedestallen en rustieke banden. In de boogvullingen zijn schilden aangebracht. Vier »wapenschilden zijn aanwezig; van twee daarvan zijn de blazoenen weggehakt; de beide »anderen geven de wapens van Hoorn en West-Friesland te zien. Tusschen de pilasters »zijn vier kleine nissen aanwezig, uit twee waarvan steenen kanonnen steken. In de fries »wordt gelezen: »*Nil . prosunt . vigilum . excubiae . nihil . arma . miniaeque . »murorum . ingentes .*

onderhoud, kosten enz., alles veel te uitgebreid om hier te vermelden, heeft men ertoe besloten, de poort te behouden en de restauratie op te dragen aan den toen te Hoorn wonenden architect A. C. Bley (1876). Door Rijkssubsidie en door eene gift van den Heer van Akerlaken werd de bovenbouw in orde gebracht.

Bij deze restauratie is het houten traptorentje verdwenen, zoodat het niet meer mogelijk was, in de bovenwoning te komen dan langs eene ladder.

»Het gebouw bestaat», volgens de »N. Holl. Oudh.», »uit gebakken en ge»houwen steen en heeft eene gebogen lijn »als as. Het benedendeel, dat veel breeder »is dan het bovendee, heeft aan de stads»zijde Dorische pilasters met rustieke »banden. In de fries daarboven staat: »Anno 1578. Dit komt echter niet overeen »met de wapenschilden daarnaast. Van »twee is het blazoen weggehakt; aan het »middelste is echter duidelijk te zien, dat »het eenmaal met het wapen van Keizer »Karel V prijkte. De twee kolommen, het »symbool van dien vorst, zijn nog aan»wezig. De doorgang is door stergewelven »van gebakken steen overdekt. Aan de »buitenzijde van het poortgebouw ziet »men Dorische pilasters met rijk versierde

»raucaeve . tonitrua . cannae . 1578 . ni Deus . hancce . velis . regere . ac . tutaries . urbem.»

In 1913 is de poort weer eens flink onderhanden genomen. De bovenwoning is bewoonbaar gemaakt. In plaats van het houten traptorentje is er een steenen geplaatst. In ditzelfde jaar is er om het bovenste deel van de poort een hekje gezet. De verflaag is van het steenwerk verwijderd. Alle details zijn weer prachtig te zien . . . . Maar dit

Afb. 12. De Oosterpoort van de landzijde.

lijkt mij gevaarlijk, zoolang er niet een afdoend middel is om de steen tegen atmosferische invloeden te beschermen.

HET ST. JANS-GASTHUIS.

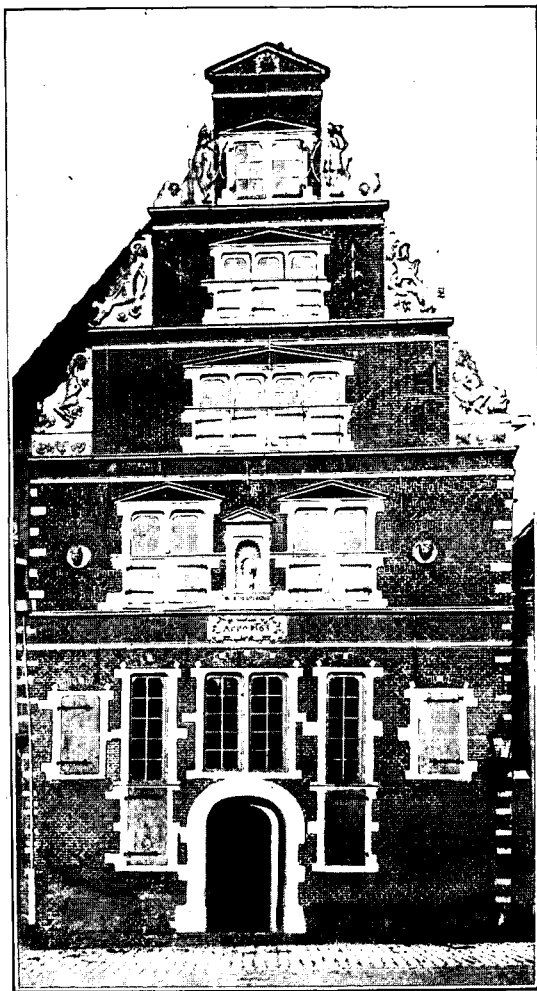
Van het St. Jans-Gasthuis (afb.13) tegenover de Grootte Kerk vermeldt »N.-Holl.Oudh.»:
»Het St. Jans-Gasthuis, dat thans voor militaire doeleinden dient, heeft een zeer

»interessanten gevel van gebakken en gehouwen steen. De deur en de vensters gelijk-
 »straats, die niet in de as van het gebouw geplaatst zijn, hebben eenvoudige zand-
 »steenen omlijstingen. Boven de vensters ziet men ook ontlastingsbogen. De beide
 »vensters van de 1^e verdieping zijn door frontons bekroond. Tusschen deze beide
 »vensters is eene nis aanwezig, die door Korinthische pilasters geflankeerd wordt en

»welker bekroning uit een fronton bestaat.
 »In deze nis staat een beeldje van St. Jan.
 »Daaronder leest men: »Dit is St. Jans
 »gasthuis”. Nog lager is een fraai gebeeld-
 »houwd schild, waarop staat Anno 1563.
 »Naast de vensters zijn twee zeer goed
 »gehakte koppen aanwezig. De vensters
 »van den top staan in de as en worden
 »door frontons afgedekt. De trappen van
 »den gevel worden gevuld door zes sater-
 »figuren, in de manier van Cornelis Floris
 »behandeld. Het geheel wordt door een
 »fronton bekroond.”

Voordat dit gebouw hier gezet is, schijnt er reeds een gasthuis geweest te zijn, dat St. Jans-Gasthuis heette, en dat zeer oud moet geweest zijn. In 1531 werd een nieuw gasthuis gemaakt in de Kerksteeg; dit kwam van achteren tegen het oude aan, dat voor vreemde gasten gebruikt werd. In 1563 is op de plaats van het oude gasthuis het gebouw gezet, dat er thans nog staat. Van het gasthuis in de Kerksteeg, dat eene gemeenschappelijke keuken met het hiergenoemde had, is mij verder niets bekend.

In 1760 is het sint Jans-Gasthuis volgens Abbing: »aanmerkelijk vernieuwd”, en in 1794 is het Gasthuis natuurlijk »mooi gemaakt”. De voorgevel werd »van

Afb. 13. Het St. Jansgasthuis.

nieuws opgebikt, eenige glazen ramen vernieuwt en voorts opgeverft”.

Het werd in 1841 als gasthuis opgeheven, doch de Regenten van het St. Jans-Gasthuis bleven van 1841 tot 1854 de gelden van de instelling nog beheeren. In 1857 begint men erover te denken, om weer een gedeelte van de gebouwen te verkoopen. In den gemeenteraad van 21 April 1860 wordt onder meer besloten: »de gebouwen bij de militaire bezetting

»in gebruik of daarvoor bestemd, worden, aanvang nemende met den 1^{en} Jan. 1861 »kosteloos aan het Rijk af te staan», enz.

Sinds dien tijd is het eenige gebouw, dat nog over is van het geheele complex van gebouwen, steeds gebruikt als kleedingmagazijn voor de militairen. Het is hoofdzakelijk zoo gebleven als het was; er is gelukkig niet te veel »zorg» aan besteed; en daarom juist ziet het er nog zoo mooi uit. Het doorleefde één kritiek oogenblik, namelijk toen in den Gemeenteraad van 4 Jan. 1872 een ministerieel schrijven inkwam, met een voorstel tot afstand van het voormalig St. Jans-Gasthuis, ten einde dat »tot een vereenigd post- en telegraafkantoor te herbouwen». Dit voorstel is verworpen; het gebouw bleef kleedingmagazijn.

Eenige jaren geleden moest er een stuk van den gevel hersteld worden. Men heeft er toen maar een gedeelte ingemetseld, met een steensoort, die in 't geheel niet bij den ouden gevel behoort. Gelukkig is deze wandaad onmiddellijk stop gezet, en wij willen ernstig hopen, dat zoiets niet meer zal gebeuren. Het prachtige monument zou op zulk eene wijze zeer spoedig en onverantwoordelijk bedorven worden.

Inwendig zijn in het gebouw nog te zien: verscheidene consoles van zandsteen met allerlei maskers (alleen beneden).

DE WAAG.

Daar, waar de tegenwoordige Waag staat, stond vroeger een ander gebouw, dat voor hetzelfde doel werd gebruikt. Van deze oude Waag is niets bekend. Eertijds behoorde de Waag tot de grafelijke domeinen; in 1602 is ze aan de stad overgegaan. In 1608 is door Burgemeesteren en Vroedschappen »geresolveerd» om een nieuw gebouw te plaatsen, iets grooter dan het vorige. In den bouw heeft de bekende Amsterdamsche bouwmeester Hendrick de Keyser een groot aandeel gehad. In hoeverre het geheele ontwerp van de Waag van zijn hand is, kan ik niet zeggen, doch ik vermoed — in verband met verschillende zaken, waarover hij werd geraadpleegd, — dat het ontwerp wel van hem afkomstig zal zijn.

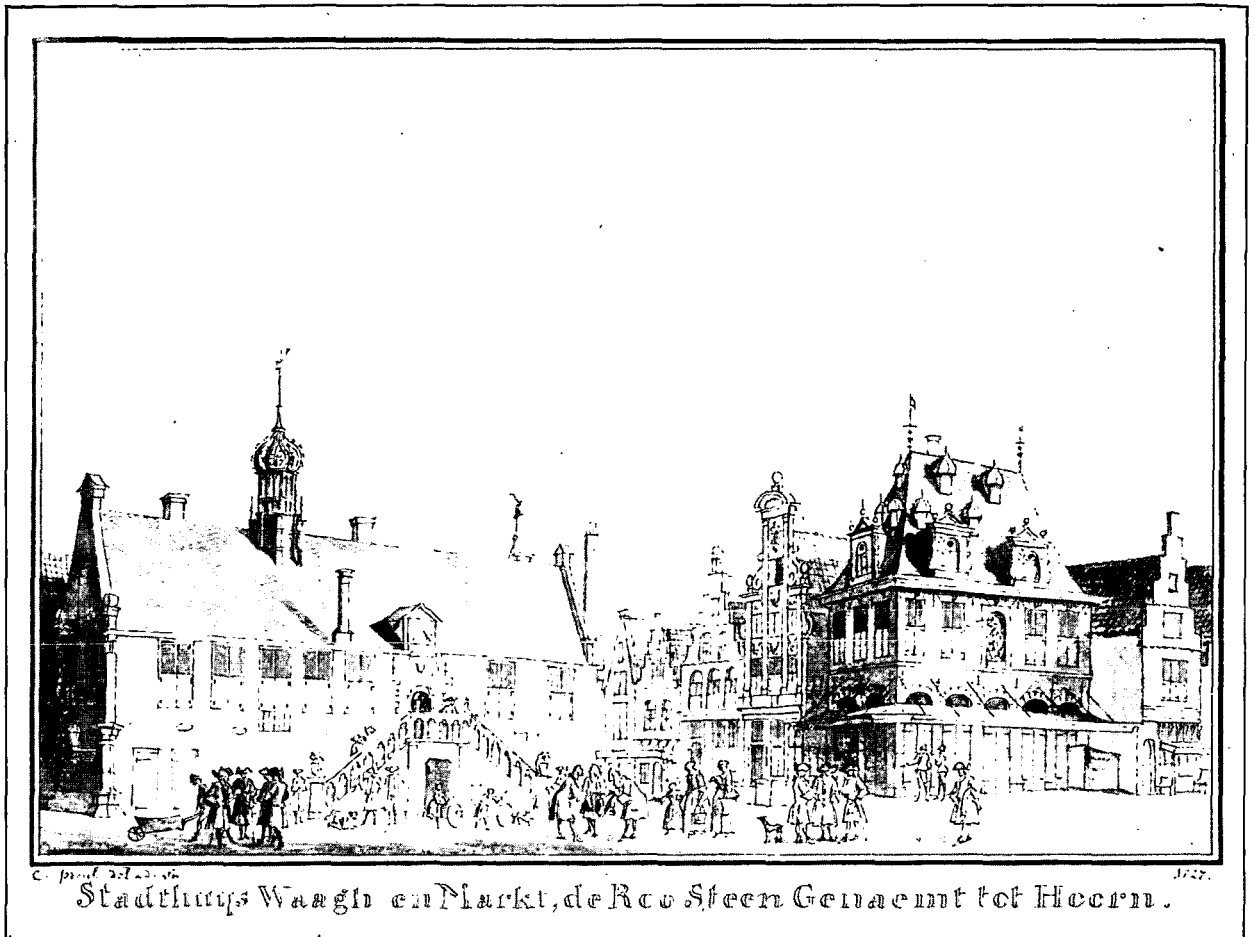
In Juni 1608 is aan Hendrick de Keyser aanbesteed: »de blauwe Noorduynsteen »op de Kuyt (een straat te Hoorn) te doen houwen, die tot de nieuwe waage deser stede »gemaakt en geemployeerd sal worden, en hebben beloofd voor yder voet te betalen »18 stuyvers, mids dat het sal wesen sufficient werk. en dat de bovengen. Hendrick Keyser »alle de steen voor Mey eerstkomende sal moeten leveren ex.» Hendrick de Keyser treedt hier dus op als aannemer van de blauwe steen voor de Waag.

In latere vergaderingen worden nog verschillende dingen betreffende dat gebouw besproken. In 1609 raadpleegt men hem over eene verandering. Men zal hem vragen of het verhoogen van het vierkant kan geschieden zonder het werk in zijne vormen te schaden.

In 1609 wordt de steen opgemeten en de prijs bepaald; deze bedroeg *f*5834.14; de Eenhoorn kostte *f*100.—. Dat men in die dagen wel eens vreemd te werk ging, blijkt uit het volgende: terwijl 7 Sept. 1609 de dakvensters waren opgemeten, was men 24 Sept. 1609 nog aan het beraadslagen over den vorm van het dak, n.l. of het van boven plat zou

zijn of met een opgaand dak met leien. Men besloot tot een opgaand dak. Ook is er eerst geen trap in geweest, want in 1611 wordt de quaestie besproken »of men een trap »aen de Waag sal maken en waer te setten”.

Volgens Velius werd in Mei 1609 de oude Waag afgebroken en in Juni de fundeering voor de nieuwe Waag geheid. De betaling aan Hendrick de Keyser geschiedde in termijnen.

Afb. 14. Teekening van C. Pronk, 1727.

Zoo vind ik, dat hem betaald wordt op 29 Juni 1609, 29 Sept. en 16 Dec. van dat jaar, en op 1 Febr. 1610 de rest.

Het onderste gedeelte van de Waag is steeds gebezigd voor het wegen van kaas, varkens, etc. De verdieping diende voor allerlei andere doeleinden. Zoo lees ik, dat er in 1618 schutters in waren; in 1720 had er eene intekening plaats voor de »Compagnie van Commercie en Navigatie”; in 1754 vinden we er weer schutters; in 1777 wordt er

eene loterij gehouden ten voordeele van de stad; in 1787 zijn er weer schutters; in de 19de eeuw was de Stads-Teekenschool er gevestigd, en thans is er nog een huisvlijt- en kantwerkcursus.

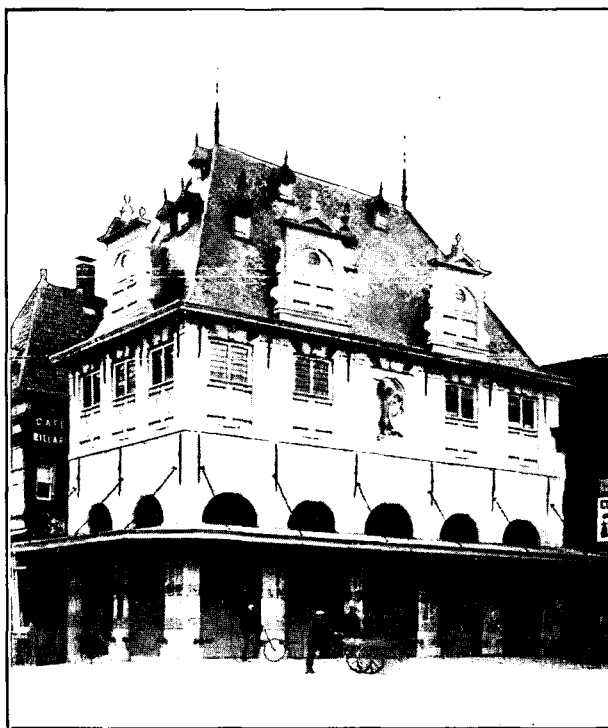
In 1773 werd de Waag »veel opgesierd". In plaats van eene houten goot kwam er een steenen; ook werd eene nieuwe luifel aangebracht. In 1858 werd het mooiste (?) »sieraad" eraan toegevoegd, n.l. eene ijzeren luifel met dito kolommen.

Overeenkomstig de bestemming is het inwendige zeer eenvoudig. Er komen mooie sleutelstukken in voor, benevens eene raveeling, waartegen het in drieën verdeelde grondgewelfje rust voor den bovenschoorsteen. Aan de jukken voor de schalen ziet men mooi gesneden maskers en op de verdieping ook interessante sleutelstukken. De schoorsteen, die er thans staat, is nieuw. —

Tusschen de kozijnen van den langen gevel prijkt in het midden het wapen van Hoorn, waaronder »anno 1609". (afb. 14).

Eenige jaren geleden bleek het gebouw zeer slecht te zijn, zoo zelfs, dat er op zekeren dag een groot stuk lijst naar beneden viel, zonder iemand te schaden. Gelukkig heeft de Regeering gelden kunnen vinden voor de restauratie. Deze begon in 1912. De kap is blijven staan, voor- en westgevel werden geheel afgebroken. Vóór dien tijd was het gebouw van arduinsteen, thans is het van hardsteen opgetrokken. De sterk ge-
laagde arduinsteen bleek door de atmosferische invloeden geheel verteerd te zijn. De leelijke ijzeren luifel werd vervangen door eene houten, naar het oude model. De balken werden voor zoover noodig, vernieuwd. De moderne rechte trap, waarmede men toegang kreeg tot de bovenverdieping, stond eerst bij de oostelijke deur aan den zuidgevel. In plaats hiervan is de wel wat lastig begaanbare spiltrap gekomen, in den noordoosthoek. In de poortopeningen zijn nieuwe deuren geplaatst.

Op de verdieping werden de verschillende lokalen weer tot ééne groote zaal gemaakt. Op de plaats, waar vroeger een schoorsteen gestaan had, werd een imitatie-antieke gezet. De ramen werden voorzien van luiken en van ruitjes, in lood gevat. Op het dak is

Afb. 15. De Waag, na de restauratie.

een groote schoorsteen verrezen. Het telefoonrek, dat vóór de restauratie er niet weinig toe medewerkte om de kap uit haar verband te rukken, is gelukkig verdwenen. (afb. 15).

Hoewel nog wat nieuw, ziet het gebouw er thans weer goed uit. De invloeden van weer en wind zullen het langzamerhand zijne oude mooie kleur wel doen herkrijgen.

HET WEST-FRIESCH MUSEUM.

Het gebouw, waarin het West-Friesch Museum gevestigd is, is voor Hoorn en voor geheel Noord-Holland boven het IJ van groot belang geweest. De Gecommitteerde Raad vergaderde hier; menig gewichtig vraagstuk zal hier besproken zijn.

Op de plaats, waar het tegenwoordige gebouw staat, stond vroeger het Proostenhuis. Daarvan is zoo goed als niets bekend. Eene herinnering eraan is de naam van de steeg die er naast ligt, n.l. de »Proostensteeg». De Proost van West-Friesland schijnt reeds lang te Hoorn zijn verblijf gehouden te hebben. Deze Proostdij is blijven bestaan, totdat Hoorn de zijde der Hervorming koos.

Hetgeen we ervan weten, is, dat het twee lage huisjes geweest zijn met een dwars huis erachter. De plaats, het »basse-cour», was er toen ook al, doch van de straat afgesloten door een muur met eene poort. De beide kleinere huisjes stonden waar thans het hoofdgebouw is, aan de straat.

Toen in 1573 geen gemeenschap meer bestond tusschen het Noordelijk en het Zuidelijk deel van Noord-Holland, werd de Gecommitteerde Raad van West-Friesland en het Noorderkwartier ingesteld. Velius zegt, dat de eerste bijeenkomsten gehouden werden op de »Noorderstraat; in 't Huys daer 't vergulde Hoofd uythangt». De vergaderingen zijn dus eerst in een ander gebouw gehouden. In 1596 schijnen de Gecommitteerden echter reeds op den Rooden Steen gevestigd geweest te zijn (zie Velius). Op het jaar 1603 leest men aldaar: »werd de Poort voor de kamer van de Heeren Staten aan den Roosteen gebout». Toen was de Gecomm. Raad er dus in elk geval.

Eene groote verandering heeft plaats gehad in de jaren 1631 en 1632. Of het gebouw zelf vóór dien tijd reeds onderhanden genomen is, weet ik niet; men zou het kunnen vermoeden, omdat er in 1632 alleen over het plaatsen van een gevel gesproken wordt. Veel verschil kan er echter niet geweest zijn, want in 1629 en '30 zijn de beide kleine bovenvermelde huisjes pas van particulier eigendom door koop aan de gemeente overgegaan. De geheele verbouwing is dus zeker wel achter elkaar geschied.

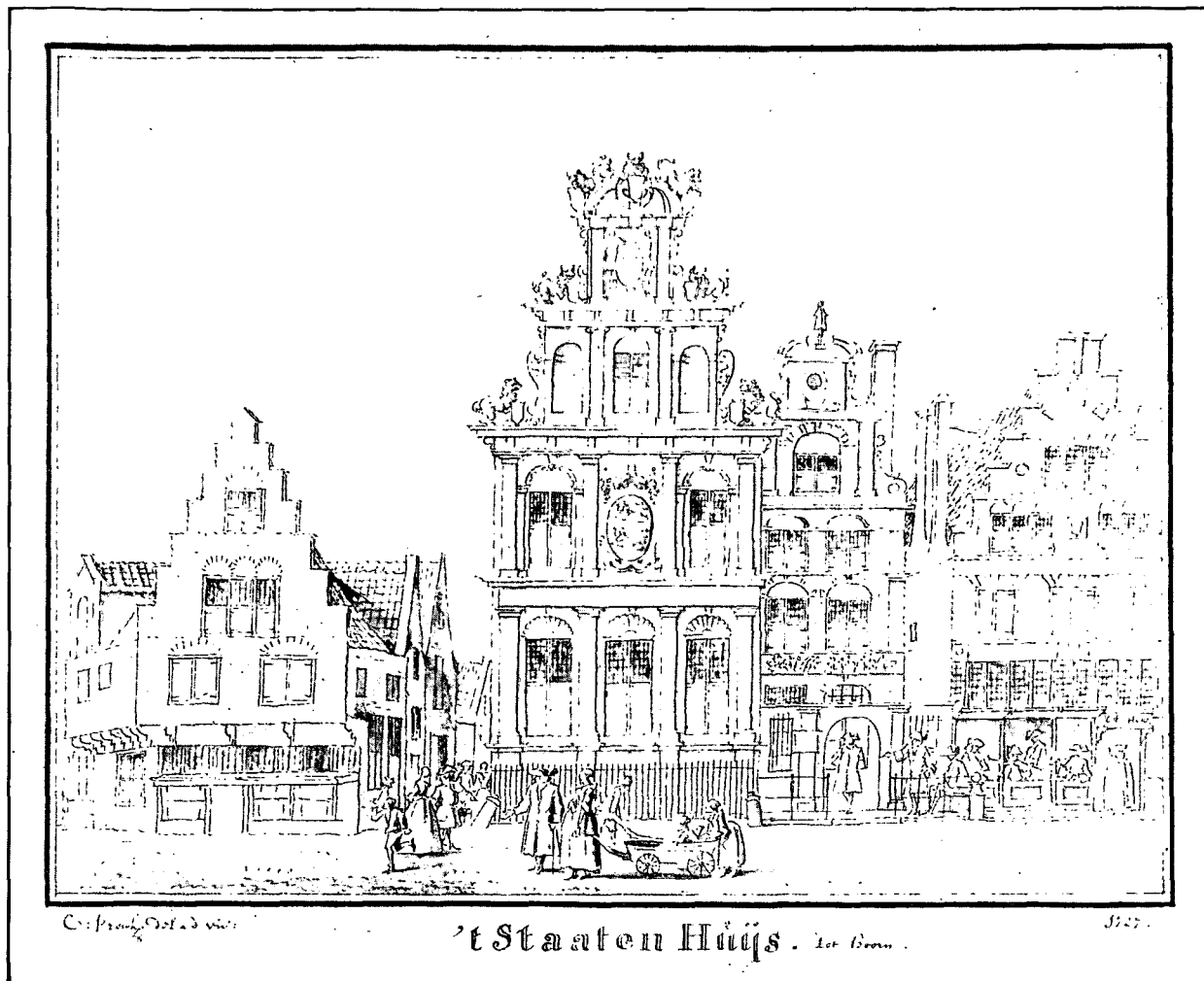
Over de verbouwing in 1631 wordt melding gemaakt bij Abbing (vervolg op Velius):

»Daar het Hof van den Proost van West-Vriesland, waarin de Gecomm. Raden »van West-Vriesland en het Noorderkwartier vergaderden, zeer vervallen was, lieten Hunne »Edelmogenden dit jaar een sierlijken gevel bouwen aan 't Westeinde van den Bassecour» enz. Deze gevel is niet meer aanwezig; hij is nog te zien op een tekeningetje van C. Pronk (afb. 16). Hij heeft, jammer genoeg, in de 18de eeuw plaats moeten maken voor den soberen gevel die er thans nog staat.

In 1632 werd de andere gevel aan de straat gemaakt van blauwe arduinsteen.

Ik lees hierover bij Abbing: »Boven in denzelfen ziet men het Wapenschild van Zijne
 »Excellentie Frederik Hendrik van Nassau, Prins van Oranje, met het devies van de
 »Ridderorde van den Kouseband »Hony soit qui mal y pense”, dat is: »Die erg denkt,
 »vaart erg in 't hart”. In het midden regt boven de vergaderzaal is het wapen van

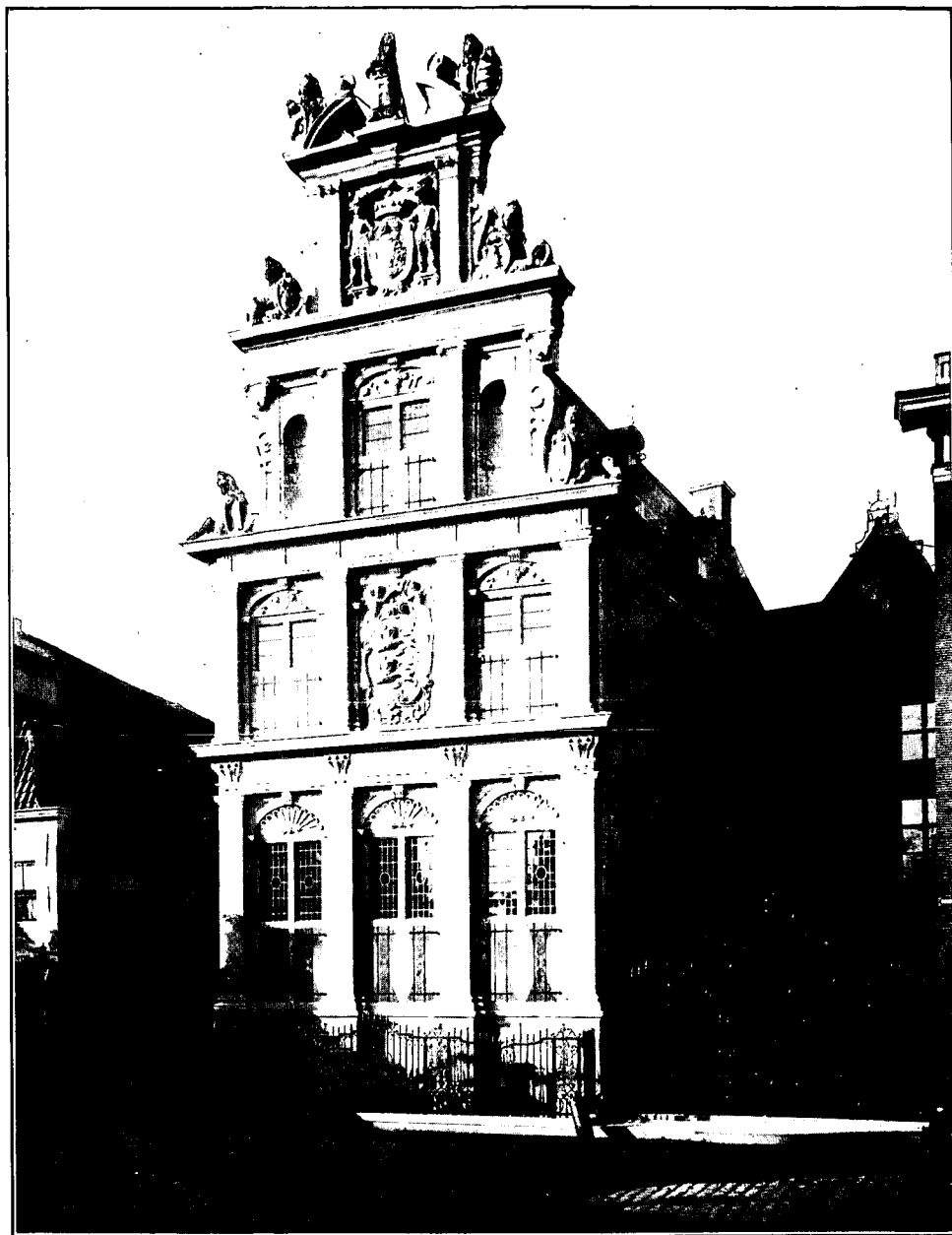

Afb. 16. Teekening van C. Pronk, 1727.

»West-Vriesland geplaatst, en op de kantelen ter zijde, de wapens der zeven steden van
 »Westvriesland en 't Noorder-kwartier, wordende ieder wapenschild beschermd en vast-
 »gehouden door een leeuw”.

De gevel spreekt van den toenmaligen zin voor strenge navolging van de klassieken.
 Van onder naar boven zijn de verschillende orden toegepast. Tusschen de pilasters zijn

de kruiskozijnen geplaatst met hunne eigenaardige boogvullingen, het West-Friesche wapen en het wapen van Frederik Hendrik. Op de geveltrappen komen van onder naar boven

Afb. 17. Het West-Friesch Museum.

en van links naar rechts achtereenvolgens voor: de wapens van Purmerend en Medemblik,

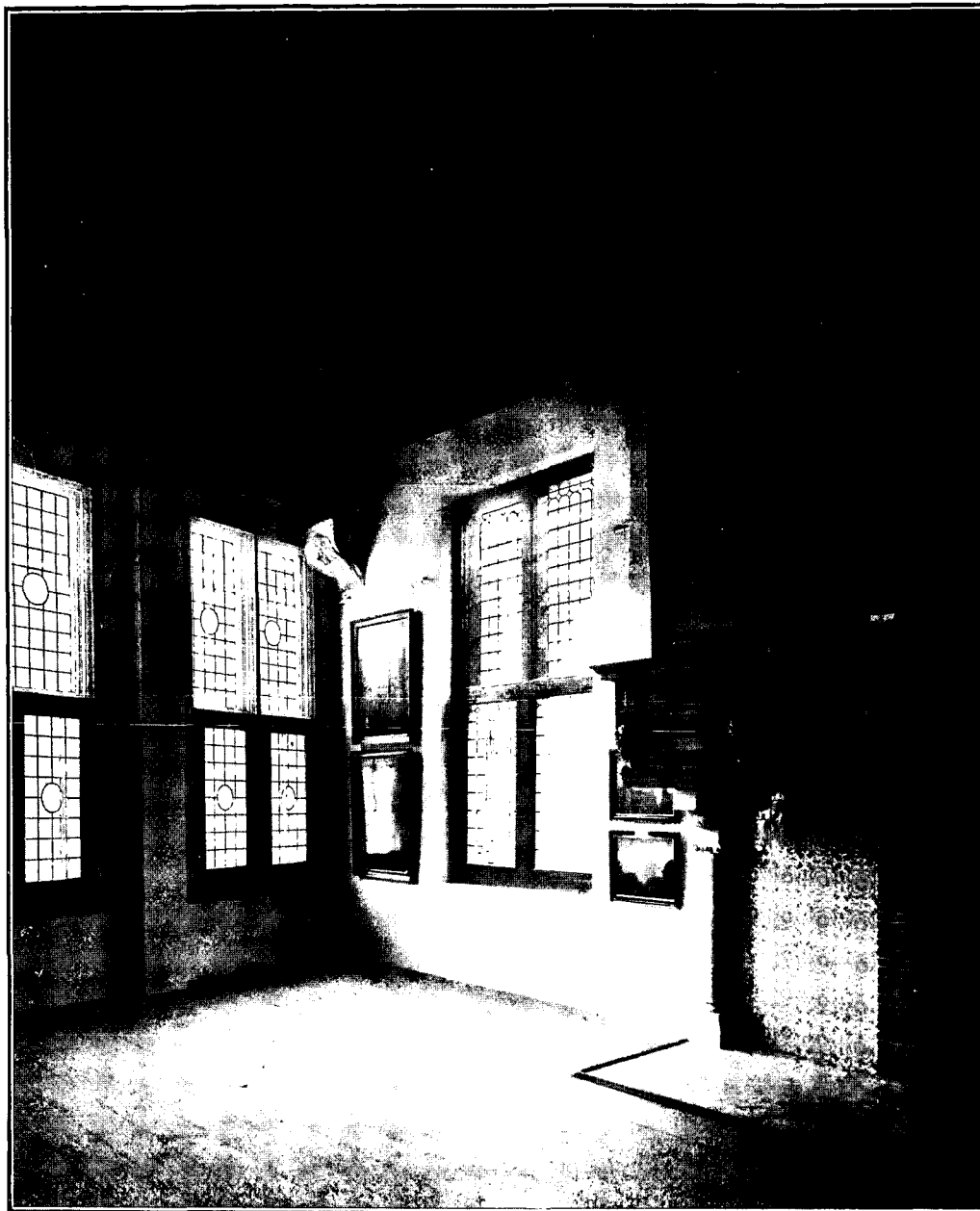
van Edam en Monnikendam, en bovenop van Hoorn, Alkmaar en Enkhuizen (afb. 16 en 17).
Eenige jaren geleden bleek de gevel zeer slecht, zoodat hij zelfs gevaar opleverde.

Afb. 18. Leeuw met het wapen van Purmerend op den gevel van het West-Friesch Museum.

De zoogen. arduinsteen was zoo verweerd, dat er niets meer van gebruikt kon worden.

In 1908 begon men den gevel af te breken. Hij werd van hardsteen geheel nieuw weer opgetrokken. Alleen de wapens en schildhouders, die van zandsteen zijn en die

Afb. 19. Benedenzaal in het West-Friesch Museum, na de restauratie.

steeds met een verflaag bedekt waren geweest, waren nog in uitmuntende conditie. (afb. 18).

De veranderingen in latere eeuwen hadden niet medegewerkt om den gevel er beter op te doen worden.

Het oorspronkelijke schild met het Oranje-Nassau-wapen heeft het in 1808 ook moeten ontgelden. In dit jaar werd het vlak gehakt en daarna werd de plek beschilderd met het wapen van Lodewijk Napoleon. Na diens korte regeering heeft men er eene ijzeren plaat voor gezet, waarop het wapen van Oranje Nassau. Bij de verbouwing is deze plaat weggenomen en in het Museum opgeborgen. Een nieuw zandsteenen wapen en reliëf is er weer in geplaatst.

De zijgevel van dit voorgebouw aan de bassecour levert geen bizonders op. De aardige baksteengevel in de Proostensteeg is op eenvoudige wijze met natuursteen versierd. Eenige lichtopeningen, die vóór de restauratie van schuiframen voorzien waren, zijn thans ook weer in hun ouden vorm teruggebracht. Het verschil in hoogte der vensters doet duidelijk het trapportaal achteraan herkennen.

Het inwendige van het gebouw onderging eene groote verbetering. De daar vroeger aanwezige Lodewijk XV-betimmering is weggenomen. Hierdoor kwamen twee mooie sleutelstukken te voorschijn, met de wapens van Purmerend en van West-Friesland (afb. 19). Onder de overige balken, waar geene besneden sleutelstukken meer voorkwamen, zijn nieuwe aangebracht met de wapens der overige zes steden. Een schoorsteen was niet meer aanwezig; deze is er opnieuw in geplaatst. De zaal prijkt nu weer in hare oude gedaante en is voorzien van vier mooie schutterstukken, verscheidene portretten, eene mooie tafel, stoelen enz. Het hierachter gelegen portaal met de mooie betimmering uit het St. Pietershof, is eigenlijk het oude trapportaal. Op de 1ste verdieping is deze trap nog aanwezig; beneden is ze weggenomen en heeft plaats moeten maken voor de 18de-eeuwsche trap met betimmering, die er thans nog staat.

Het portaal op de 1ste verdieping (afb. 20) is in de 17de eeuw reeds verdeeld door eene mooie betimmering met kasten, zoodat hier een kamertje is gevormd. Evenals dit portaal ondergingen andere gedeelten van het gebouw bij de restauratie geene belangrijke veranderingen. Het fraaie ijzeren hek (afb. 21) dat voor het gebouw en de bassecour staat, dagteekent uit 1729. Voordien stond hier een muur met eene poortopening. Het hek, dat in den loop der tijden zeer veel geleden had, is op uitstekende wijze gerestaureerd.

Afb. 20. Betimmering in het museum.

De Gecomm. Raden hadden het gebouw in gebruik, totdat in 1795 het voorgaande regeeringsbestuur vernietigd verklaard werd. In dit jaar was het de plaats, waar de burgers hun »gemaakt goud en zilver" konden brengen als een offer voor het vaderland. In 1808 was de Drost van dit kwartier er gevestigd en te spreken.

Later hield de Rechtbank er verblijf, tot deze in 1877 naar Alkmaar verplaatst werd. Sedert dien neemt het kantongerecht een gedeelte van het gebouw in beslag.

Toen de Rechtbank overgebracht was, kreeg de Gemeente Hoorn het gebouw weer in vrijen eigendom. Daar de kosten van onderhoud echter voor haar veel te hoog

Afb. 21. IJzeren hek voor het museum.

bleken, trof zij eene regeling met het Rijk, waarbij dit zich genegen verklaarde, de verplichting op zich te nemen om het gebouw ongeschonden in stand te houden. Het perceel werd nu eigendom van den Staat, die echter slechts over een gedeelte der lokalen de vrije beschikking zou erlangen, terwijl de Gemeente van het overige deel voor altijd het gebruik behield.

Deze achtte het alsnu eene waardige plaats voor een West-Friesch museum, dat er sedert dien ook in gevestigd is geweest. De daarin tentoongestelde collectie van de Gemeente, verrijkt door geschenken van particulieren, is thans van dien omvang, dat reeds naar uitbreiding der ruimte gezocht wordt.

Het zou te veel plaats eischen, om alle voorwerpen te beschrijven. Toch kan ik niet nalaten erop te wijzen, dat de prachtige betimmeringen en kasten, uit andere gebouwen afkomstig, een duidelijk beeld geven van de bloeiperiode, die Hoorn doorleefd heeft in den tijd, toen er mooi werk gevraagd en gemaakt werd. (Zie »Het Huis Oud en Nieuw'', jaarg. 1906, 1907, 1908).

Zeer goede regenten- en schutterstukken, vele mooie portretten van bekende figuren uit vroeger tijd, versieren de wanden. Ook verscheidene andere schilderijen, als stadsgezichten, (bijv. een mooie »Vroom'') zijn sieraden voor het Museum. De rijke legaten van Mej. Carbasius en Mevr. de Vicq—Carbasius hebben er zeer veel toe bijgedragen, om de collectie belangrijker te doen worden. Hierdoor is de Gemeente in het bezit gekomen van eene uitgebreide verzameling porcelein en verscheidene zilveren voorwerpen, welke laatste een overblijfsel zijn van de vroeger in Hoorn zoo bloeiende zilversmeedkunst.

In het Museum worden ook vele gevelsteen bewaard, waaronder de resten van de Koepoort en de Oude Oosterpoort. Hierbij bevindt zich ook een steen, afkomstig van de graftombe van Vice-Admiraal Pieter Florisz.; deze tombe stond in de Groote Kerk.

Alles tezamen maakt het Museum tot een van onze belangrijkste Provinciale Musea.

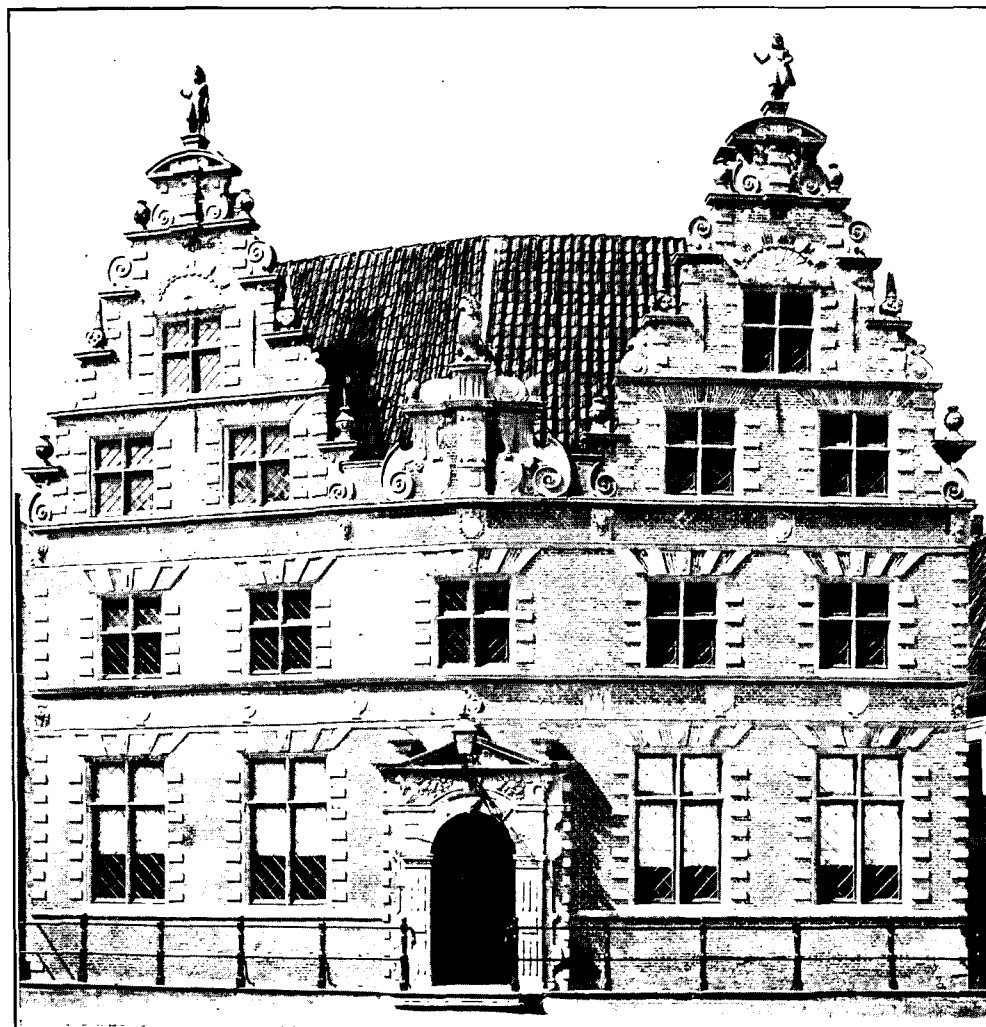
HET STADHUIS.

Het gebouw, waarin thans de stedelijke regeering van Hoorn zetelt, (afb. 22) is niet oorspronkelijk voor dit doel bestemd geweest. Het was eerst een »Logement'' voor de Gecommitteerde Raden, en opzettelijk dáartoe in het leven geroepen. Veel vroeger stond op deze plaats een klooster; in het jaar 1385 was n.l. aldaar gesticht het Jeronymitenklooster, en aan de zuidzijde daarvan, in het jaar 1402 het St. Ceciliën-klooster. In 1429 is het Jeronymiten-klooster opgeheven, terwijl het gebouw, met alles wat erbij behoorde, gegeven werd aan het St. Ceciliën-klooster. In 1407 was nog door de Jeronymiten eene houten kerk gebouwd in de Nieuwe Steeg. Deze kerk kwam in 1429 ook aan het St. Cecilia-klooster, onder voorwaarde, »dat zij de selve Kerk, nu bijkans vervallen zijnde, »weder souden opbouwen, en daer een nieu choor achter aen timmeren.'' Aan deze voorwaarde is zeker voldaan; de kapel of kerk staat er nog; ze is van steen opgetrokken.

Na de Hervorming is het achterste gedeelte van dit klooster in gebruik genomen voor stadsscholen. Zoo is hier ook geweest de Latijnsche School. In 1575 werd een »Rector der Stad'' aangenomen. Van deze Latijnsche School is alleen het poortje nog over, dat in de Kruisstraat staat. Toen dit eenige jaren geleden van de verflaag werd ontdaan, kwam er nog een opschrift te voorschijn op het fries. In den rechthoek links staat: »*Christo duce et auspice Christo*'' en in den rechthoek aan de rechterzijde leest men: »*æ lo musa beat*'''. Het aan de Nieuwstraat gelegen gedeelte van het klooster onderging na de Hervorming eene zeer groote verandering.

De Gecommitteerde Raden hebben dit gebouw toen in gebruik genomen; in 1596 werd het van binnen reeds verbeterd en vernieuwd. In 1613 werd het voorste gedeelte geheel verbouwd; toen kwam er het gebouw te staan, dat thans nog te zien is.

De friezen die men boven de vensters ziet, zijn met de wapens van Oranje, Holland, West-Friesland, Medemblik, Purmerend, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam en Monnikendam versierd. Eene fraai gedetailleerde portiek van gehouwen steen geeft toegang tot het gebouw. De gevel, in 1613 gebouwd, heeft de eigenaardigheid, dat hij niet langs

Afb. 22. Het Stadhuis.

eene rechte lijn is getrokken; de beide helften zijn onder een stompen hoek met elkander geplaatst”.

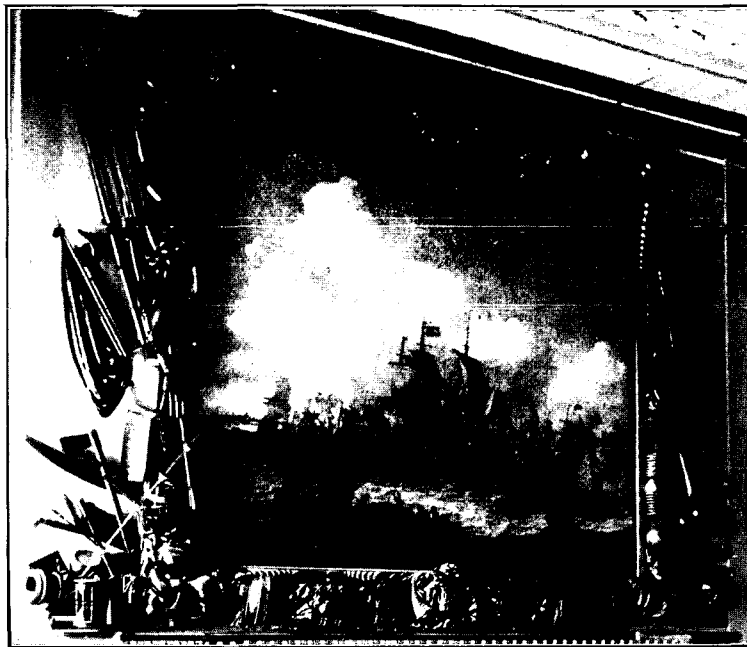
In dit voorste gedeelte zijn thans: beneden de kamer van den Burgemeester, de kamer van den Secretaris; daarboven is het eene gedeelte Bibliotheek; op deze verdieping zijn nog zeer mooie sleutelstukken, afgebeeld in N. Holl. Oudheden.

De tegenwoordige Raadszaal was vroeger de eetzaal van de Gecomm. Raden. Deze is gemaakt in de hierboven reeds genoemde kapel van het St. Cecilia-klooster. Wanneer de H.H. Gecomm. op het schoone denkbeeld gekomen zijn om een gedeelte van deze kapel aldus te veranderen, is mij niet bekend. De betimmering, die er thans nog is, dagteekent weder uit eene latere periode. Zij is in den stijl van Lodewijk XVI gedecoreerd. Boven den schoorsteen bevindt zich eene schilderij, verbeeldend de slag op de Zuiderzee. Deze werd door de Staten van West-Friesland aan J. Blankerhof, gezegd Jan Maet, besteld. Eene zeer rijke lijst, door Johan Kinnema gesneden en versierd met de attributen der zeevaart en de wapens van Medemblik, Edam, Hoorn, Alkmaar, Enkhuizen, Monnikendam en Purmerend omgeeft dit stuk (afb. 23).

Hierover vind ik in »Obreens Archief» deel 6, bl. 294 vermeld dat Jan Maet, schilder te Amsterdam, voor 800 gulden aanneemt te maken eene schilderij van den zee-strijd op de Zuiderzee in 1573, te plaatsen voor den schoorsteen in H. Edel Mog. Logement te Hoorn, Dec. 1663.

Johan Kinnema, mr. beeldhouwer te Alkmaar, ontvangt voor de lijst boven de bedongen *f*475 nog *f* 100, wegens het »loffelijk en boven 't bestek opleveren» van dezelve.

Afb. 23. Schoorsteenstuk (slag van Bossu), in de Raadszaal.

De middeleeuwsche kap van bovengenoemde kapel is zeer fraai, doch wordt door de zoldering aan het gezicht onttrokken.

Het complex van gebouwen tusschen het voorste gedeelte en de Raadszaal levert niets van belang op. In de bodenkamer vindt men nog een alleraardigst 18de eeuwsch schoorsteentje met spiegel.

Wat ik verder nog in verschillende jaren vind aangeteekend over veranderingen aan het bouwwerk, is meestal niet veel bijzonder. In 1752 werd (dit kan ik niet nalaten te vermelden), »het Logement van vooren met Nieuwe schuyfglaasen versierdt, ook werden »de beyde gevels afgebikt, opgeschuurt, en als nieuw gemetzelde gevels wederom opgemaakt». Ik behoef hier niets aan toe te voegen!

In 1796 krijgt het eene andere bestemming. De Gecommitt. Raad werd opgeheven. Daar het oorspronkelijke Stadhuis aan den Rooden Steen zeer vervallen was, en de gemeente hierdoor spoedig op groote kosten zou komen, heeft het Gemeentebestuur het zóóver gekregen, dat het Logement bij wijze van koop voor de som van f 4000 (in tien jaar af te betalen) eigendom van de stad werd.

Den 3^{en} October 1796 vergaderden de Schepenen er voor het eerst; de »Politique vergadering van Raaden der gemeente» (vroeger vroedschappen genaamd) »en het Comitté »van Algemeen welsijn bevorens Burgemeesteren genaamd, hadden »al voor eenige weeken hunne vergaderingen aldaar gehouden».

Het mooie oude Stadhuis aan den Rooden Steen, waarvan het Museum nog afbeeldingen bewaart, is toen maar afgebroken.

In 1797 is ook de Burgerwacht in het Nieuwe Stadhuis gebracht; daarvoor werd een nieuw gebouw op de binnenplaats gezet. De klapperwacht vond in de Nieuwsteeg, d. i. in het tegenwoordige Politiebureau, een onderdak. In 1798 wordt voor het nieuwe stadhuis het eerste vonnis voltrokken.

In 1850 is de voorgevel weer eens onderhanden genomen. Ik vermoed, dat toen de Engelsche schuiframen vervangen zijn door de kruiskozijsen, waarin ramen met ijzeren roeden onder een hoek van 45°, zooals ze eruit zagen vóór de tegenwoordige in lood gevatte ruitjes erin kwamen.

In 1893 is een gedeelte op de binnenplaats verbouwd tot meerdere beveiliging tegen brandgevaar. De vroegere verbindingsgang van voor- en achtergebouw is verbreed en ingericht tot Secretarie.

In de ramen zijn verschillende moderne wapens geplaatst van gebrand glas. In die van de kamer van den Secretaris: 1°. het wapen van Jan Pietersz. Coen, 2°. van Pieter Florisz, 3°. van Velius, 4°. een wapen van St. Lucas met den naam Rotius eronder; deze schilder voerde zeker geen wapen, de arme drommel! In de Burgemeesterskamer zien we in de ramen de wapens van de Burgemeesters sinds Mr. J. C. van de Blocquery

Afb. 24. Bossubeker in het Stadhuis.

(1797—1844). De gevel werd toen schoongemaakt, en alle zandsteen ontdaan van de verflaag. De deur, die er thans in staat, is er eenige jaren geleden ingezet.

Dat er mooie meubelen in dit gebouw geweest zijn, bewijzen de kast en de tafel die in het Museum bewaard worden. (»Het Huis Oud en Nieuw» 1906, 1907). De merkwaardigheden die er tegenwoordig nog te zien zijn, staan beschreven in »N.-Holl. Oudh.»

Men vertoont hier ook den zoogenaamden beker van Bossu. (afb. 24). Hij is van verguld zilver en 0.44 M. hoog. De voet is versierd met acanthus-ornament in den

trant van ± 1550. Op den rand ziet men graveerwerk, verbeeldend vier naakte mannen, die twee schilden houden, welke als opschrift hebben:

Rien + ov + contès
iemi + atens

Op het deksel staat een beeldje, dat een wapenschild houdt, en in de 17de eeuw gemaakt schijnt.

In de kamer van den Burgerlijken Stand hangt eene collectie portretten van officieren, die met eene dergelijke in het West-Fr. Museum één geheel vormt.

»N. Holl. Oudh.» vervolgt: »de kamer van den burgemeester bevat eveneens eenige »schilderijen. Men ziet daar het portret op doek van Guillaume de Bie, het zeer fraaie »portret op paneel van kapitein Michiel Pauw, de goedgeschilderde schuttersmaaltijd met »negen beelden, in 1652 door Rotius vervaardigd, en een schutterstuk met vijftien beelden, »gemerkt A. Liets 1653. Het vertrek bevat verder tien stoelen en twee leunstoelen van »eikenhout" (?) »en met trijp bekleed, alles in den stijl Lodewijk XVI".

De genoemde meubelen zijn nog aanwezig, maar zij zijn niet van eikenhout. Op het schutterstuk van A. Liets 1653 moet het portret van den schilder zelf ook staan.

Verder is er nog bijgekomen: eene kast uit de O.-I. kamer, eene beschilderde ijzcren kist, vier schilden van het Visschers- en vier van het Bakkersgilde.

Verscheidene van de schilderijen die thans in het Museum bewaard worden, hingen vroeger in het Stadhuis. Ze waren uit verschillende gebouwen in de stad afkomstig, en in het Raadhuis ter bewaring opgenomen. — Toen de zeer praktische telefoon in Hoorn werd ingevoerd, bekroonde men het mooie gebouw met een afschuwelijk rek. Het is te hopen, dat de Regeering ertoe overgaat, om dit monsterachtige ding juist van *dit* mooie dak te doen verwijderen.

DE ADMIRALITEIT.

Van dat gebouw is niet veel meer over; alleen het poortje achter de Gr. Kerk, thans toegang gevende tot het Stadsziekenhuis, herinnert eraan (afb. 25). Oorspronkelijk stond op deze plaats het St. Agnieten-klooster, dat gesticht werd in 1385; het land waar dit klooster geplaatst werd, schijnt toen zeer moerassig geweest te zijn. In 1462 werd de steenen kerk gewijd. Het klooster strekte zich tot aan de Turfhaven uit.

In 1586 werd het in gebruik genomen voor de vergaderingen der Admiraliteit. In 1607 is dit Admiraliteitsgebouw, ook wel Prinsenlogement geheeten, geheel vernieuwd. Naar de beschrijving te oordeelen, moet het er van binnen zeer rijk uitgezien hebben. Men leest tenminste van schilderijen, tapijten enz. In de Prinsenkamer logerden verschillende vorstelijke personen. De betimmering, alsmede eene tafel, in het Museum bewaard, leggen getuigenis af van de moeite en kosten die men in die tijden besteedde aan de inrichting van het gebouw. De gedeeltelijk in het Stadhuis aanwezige collectie portretten van officieren moet ook hieruit afkomstig zijn. Het stuk dat »voor den schoorsteen" hing, n.l. het afbeeldsel van Prins Willem III, is ongetwijfeld het schilderij, thans in het

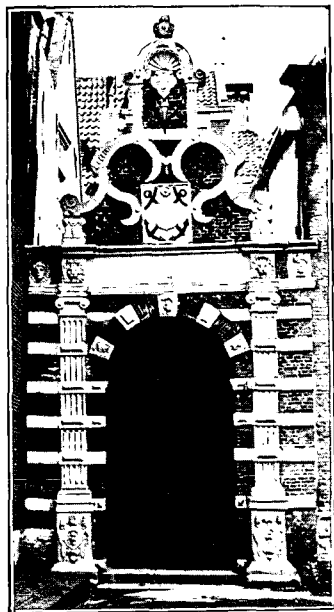
Museum verblijf houdend. In een handschrift van 1764 lees ik nog over een bezienswaardigen Prinsenstoel, rijkelijk met goud geborduurd. Wie weet waar al deze pracht gebleven is.

In een der kamers hing ook een mooi scheepje, in 1690 gemaakt, en genaamd »De Eendragt».

Na het opheffen van het Admiraliteitscollege is het gebouw voor verschillende andere doeleinden gebezigd. In 1818 bracht men de Snijkamer erheen over; deze was vroeger in de Oude Oosterpoort geweest; maar laatstgenoemde werd toen afgebroken.

In 1860 wordt er eene Stadsapothek in gevestigd; deze is eenige jaren geleden opgeheven; 1862 is voor 't gebouw een belangrijk jaar; een gedeelte ervan wordt gesloopt en een nieuw gasthuis wordt op de plaats daarvan ingericht. In 1865 wordt het overige gedeelte gesloopt en het gasthuis verder opgebouwd.

Vóór 1692 beschikte de Admiraliteit over een magazijn, ten oosten van den Hoofdtoren, dat echter in dat jaar verbrandde. Daarna is een gedeelte van het gebouw aan de haven, dat thans voor werkinrichting dient, als admiraliteitsmagazijn gebezigd; onder de regeering van Koning Lodewijk Napoleon werd dit eene militaire gevangenis in 1817 een bedelaarsgesticht en in 1829 eene correctionele gevangenis.

Afb. 25. Poortje van de Admiraliteit.

DE O.-I. COMPAGNIE EN DE MUNT.

In »N.-Holl. Oudh.» leest men over dit gebouw het volgende:

»De voormalige Oostindische Kamer dient thans als »Hoogere Burgerschool. De eenvoudige gevel van gebakken »steen heeft het karakter van het laatst der 17de eeuw en »vertoont slechts enkele versierselen, als het monogram der »Oost-Indische Compagnie, door engelen gehouden in het

»frontispice, en twee festoenen met wapenschilden.

»Het huis daarnaast moet, naar men zeide, voorheen deel van de O.-I. kamer »hebben uitgemaakt. In de vestibule bevindt zich eene fraaie portiek van eikenhout, »wellicht uit het laatst der 17de eeuw. De drie pilasters zijn met festoenen ver- »sierd; de boogdriehoeken prijken met keurig gesneden engelfiguurtjes, die aan de »school van Quellyn herinneren. In de fries zijn met groote uitvoerigheid allerlei jacht- »tafereelen gebeeldhouwd. Op deze portiek staan drie beeldjes van verguld eikenhout, »blijkbaar nog uit de 16de eeuw afkomstig. — Achter dit huis bevindt zich eene galerij, »die veel overeenkomt met die van het St. Pietershof. Onder de Boompjes 21 vindt men »het voormalig Oostindisch pakhuis. Het heeft twee trapgevels, die thans geverfd zijn;

»de kozijnen zijn vernieuwd. Op den bovendrempel van het deurkozijn bevindt zich een »schild, waarin een zak en het jaartal 1606, alles verheven. Westelijk daarvan is een »fraaie gevelsteen met twee schepen aanwezig.»

De plaats, waar thans het O.-I. huis is, was eertijds een gedeelte van het in 1400 gestichte St. Catharyne-klooster, dat de geheele Muntstraat besloeg. Van dit klooster is zeer weinig bekend. In het Museum wordt nog een getijdeboekje bewaard, op perkament geschreven, dagteekenende van omstreeks 1422 en uit dit klooster afkomstig; het werd in 1906 aangekocht uit de verzameling der nagelaten boeken van Mevr. de Wed. de Vicq-Carbasius.

Na de Hervorming is in 1594 door dit klooster de Muntstraat aangelegd. Het eerste Muntgebouw te Hoorn stond in deze Muntstraat op de plaats, waar later de O.-I. kamer is gebouwd; toen verhuisde de Munt naar de overzijde van de straat.

Ten behoeve van de in 1602 gestichte O.-I. Compagnie werd een »fraeye Kamer opgericht». Deze stond aan de Nieuwstraat; het was het voorste deel van het St. Geerten-Klooster, dat ten Zuiden van het St. Catharina Klooster was gelegen. Het is het huis ten Zuiden van de Poort, waardoor men nu naar de Wisselstraat gaat.

Naderhand werd dan de nu nog bestaande nieuwe O.-I. Kamer gebouwd aan de Zuidzijde van de Muntstraat, op de plaats waar de eerste Munt stond. Het is mij niet bekend, in welk jaar de Munt naar de overzijde van de Muntstraat verhuisde, en de O.-I. Kamer gezet werd. Maar het moet vóór 1632 wezen; want in dat jaar lieten de Bewindhebbers achter hunne vergaderplaats een poort maken, waarvan thans niets meer over is.

Het sober uitzierende gebouw met zijne groote ruiten zal in de 17de eeuw wel een heel anderen indruk gemaakt hebben. (Zie het mooie teekeningetje van Pronk in het W. Fr. Mus.). Inwendig vertoont het geene merkwaardigheden meer, behalve een nog niet genoemd poortje in de vestibule, waaraan Korinthische pilasters op piedestals voorkomen, met een gebroken fronton erboven, waartusschen een schild geplaatst is met het monogram der O.-I. Kamer.

In het Museum wordt een schoorsteenstuk bewaard, voorstellende eenige Bewindhebbers der O.-I. Comp. Dit is in 1682 geschilderd door Joh. de Baen en gevat in eene mooi gesneden ebenhouten schoorsteenbetimmering. De zijstukken met wapens zijn geschilderd door M. Withoos. Ook de prachtige portretten van Jan Pz. Koen en zijne vrouw Sara Menten, in zeer mooie lijsten, doen vermoeden hoe rijk de nu zoo kale en sobere kamers eens waren ingericht. Maar behalve 't bovengenoemde is er niets meer van over. De O.-I. Kamer ging in de 18de eeuw meer en meer achteruit en kreeg in 1802 den genadeslag.

Het gebouw kwam toen vrij en werd voor andere doeleinden gebruikt. Natuurlijk hebben er militairen in gelegen; verder lees ik van eene Rederijderskamer, en van onderwijzers die er bijeenkwamen; er was op zeker oogenblik ook een plan om er een Telegraafkantoor van te maken; men gaf er muziekles . . . wie weet wat er nog meer in geweest is.

In het jaar 1868 vestigde zich de Hoogere Burgerschool er; deze bleef er tot 1911, toen het nieuwe gebouw aan den Draafsingel in gebruik genomen werd. Op het oogblik zijn de Rijks Normalessen en de Burgeravondschool er in.

Het hierboven reeds genoemde pakhuis van de O.-I. Comp. onder de Boompjes dagteekent van 1606. In 1605 verzochten de H. H. Bewindhebbers aan de stad om een pakhuis te doen bouwen, waarvoor zij dan huur zouden betalen. Maar de stad »resolveerde» liever »f 5000 te stellen in handen van de Bewindhⁿ., om het pakhuys zelve te doen »bouwen mids daarvan gevende intrest tegen de penn.: 16 en het pakhuys daarvoor »speciaal verbonden.»

In dit pakhuis zijn later verscheidene woningen gemaakt, waarin gehuwde militairen en de opzichter der militaire gebouwen hun verblijf hielden. Thans wordt het nog voor dat doel gebruikt.

Een ander O. I. pakhuis is de zoogen. »Lastdrager», aan de Modderbakken, het tegenwoordige Militaire Hospitaal. Dit huis is door een particulier burger in 1670 gebouwd; dit klopt met het jaartal in den gevel aan de Vest; de stad was toen zoo volkrijk dat er woningen te kort kwamen. Het schijnt, dat er verscheidene huishoudens in ondergebracht werden. Later is het gekocht door de O.-I. Comp.

In 1804 is dit pakhuis tegelijk met 200 boeten, staande en gelegen aan de Modderbakken, geveild voor f 1700. Thans is het nog Militair Hospitaal.

De O.-I. timmerwerf, tot welke eene mooie poort toegang moet verleend hebben, was gelegen waar nu het schiet-terrein aan den Buitenluiendijk is. Van werf noch poort is een spoor over.

DE MUNT.

Het eerste huis, waarin te Hoorn geld gemunt werd, stond op de plaats waar later het O.-I. huis in de Muntstraat werd gebouwd. De Munt werd gesticht in 1586. In 1601 wilde Enkhuizen haar hebben; zij was toen 15 jaar in Hoorn geweest. Er werd besloten, dat de Munt om de 3 jaar verplaatst zou worden; later is deze termijn 7, ja 10 jaar geworden. In Januari 1606 is ook aan Medemblik toegestaan, de Munt op hare beurt te hebben.

Vóór 1632 moet zij reeds naar de Noordzijde van de Muntstraat verplaatst zijn. Deze grond heeft ook behoord aan het St. Catharina-klooster. De kapel, die naast die van het Noordelijk gelegen St. Maria-klooster stond (tegenwoordig de Gereformeerde kerk in de Achterstraat), werd ingericht tot werkhuis. Toen in Mei 1720 Hoorn weer eens aan de beurt kwam, om de Munt in haar midden te krijgen, bleek het Munthuis zeer vervallen. Om deze reden, en omdat eene andere wijze van bewerking bij het munten was ingevoerd, waren de Burgemeesteren genoodzaakt, een bijna geheel nieuw gebouw te laten zetten. In 1781 kwam Hoorn weer aan de beurt; en wéér bleken de gebouwen oud en vervallen.

»Heeren Burgemeesteren en Vroedschappen resolveerden om alle de werkplaatsen

»geheel af te breken en een nieuw gebouw in de plaatse te setten, hetgeen ook geschiede; »en men vond ook goed het woonhuys van de Muntmeester geheel te vernieuwen, dat »ook werkstellig werd gemaakt in 1781 en een zeer goed woonhuys wierd gebouwd; in »de kelder van dat huys, wanneer men de specie daaruyt groef om die te maaken vond »men daar verscheyde doodkisten en beenderen apparent lijken van nonnen of geestelijken »aldaar begraven daar het St. Catarijnen Clooster aldaar stond.”

Het toen gebouwde huis voor den Muntmeester staat thans nog in de Muntstraat N°. 5 over de O.-I. Kamer.

In 1792 werd er weer iets veranderd. Ik lees hierover: »Burgem: gequalificeert »om van de ledigstaande preskamer, en verdere werkhuisinge van de Munt twee woningen »te doen maaken volgens een tekening daarna geëxhibeert zullende de kosten daartoe »benoodigd beloopt een somma van f 900.”

In 1812 worden »alle de Instrumenten en materialen van de nu heel vernietigde »munt van West-Vrieslandt publiek alhier in de Munt verkogt, als hele sware metalen »en ijzeren pannen om te smelten, parssen, schroeven, metaal, koper, ijzer, enz.”

Het gebouw van den Muntmeester schijnt ook nog voor militaire doeleinden gebruikt te zijn geweest. In 1813 »ging ook den 18 Novem. de Gendarmes met vrouwen »en kinderen van hier voort, ook diegeene die over de zegels was, woonde in 't huys »van de munt.” In 1826 werd het gebouw van den Muntmeester eigendom van de R. K. Gemeente en werd toen pastorie van de destijds R. K. Kerk in de Achterstraat (thans Christelijk Gereformeerd). Sedert verscheidene jaren is het geen pastorie meer en wordt verhuurd.

In den gevel van de Munt schijnt een wapen van West-Friesland gestaan te hebben; hiervan is niets meer over dan eene tekening in het W. Fr. Museum. De overige gebouwen in de Muntstraat, oostelijk van de woning van den Muntmeester zijn vroeger ook voor militaire doeleinden gebruikt. In 1883 is daar de school voor Kosteloos Onderwijs gezet, die op Maandag 7 Jan. 1884 in gebruik is genomen en er thans nog staat.

DE WEST-INDISCHE COMPAGNIE.

Van de W.-I. Compagnie is ons niet veel bekend. Het schijnt, dat de eerste vergaderingen gehouden werden in de Oude Oosterpoort. In de Resolutiën van Burgem. en Vroedsch. der stad Hoorn 13 Dec. 1622 lees ik: »de Kamer op de Oude Oosterpoort »voor Bewindhⁿ. van de West-Ind. Comp^{ie} geschikt en deselve daarmede geacomodeert.” Deze W.-I. Kamer moet later verplaatst zijn naar de Ramen, aan de Westzijde, het 3de huis van de Nieuwsteeg, thans R. K. School. In 1629 koopen de H.H. Bewindhⁿ. van de West-I. Comp. eenige Erven »op den Luyendyk”. Deze erven zijn zeker later ingericht tot vergaderplaats; wanneer weet ik niet; doch in een handschrift lees ik op 1784: »Daar werd ook in dit Jaar een fraeje nieuwe gevel voor de Westindische Kamer »aan de Luyendyk staande, geset van Arduynsteen en werden de twee voorkamers ook »merkelijk verbeterd.”

Wanneer de Bewindhebbers begonnen zijn hier te vergaderen, is onbekend; maar in 1784 waren ze er in elk geval. »De Arduynsteen» van dezen gevel berust klaarblijkelijk op eene fout; want de gevel van het gebouw is van gebakken steen. Het jaartal 1784 staat erin, en in het fronton zien we het monogram van de W.-I. Comp. In 1863 is het door de Loge in gebruik genomen. Verdere bijzonderheden levert het niet op. Ook pakhuizen van de W.-I. C. schijnen op den Luyendijk gestaan te hebben.

DE DOELEN.

Velius vermeldt op het jaar 1440: »Dit jaar begon men eerst tot Hoorn alsook »in d' andere Steden van Holland en Westvriesland d' oeffeninge van de Kruysboge »alsook van de Handboge bij der hand te nemen, uyt welke geselschappen (na mijn »vermoeden) naderhand onse tegenwoordige schutterijen opgekomen zijn.» Waar deze eerste oefeningen toen gehouden werden, is onbekend, maar ik vermoed, dat dit was op de plaats die nu nog Oude-Doelenkade is genaamd.

Het land waar later de Schutters-Doelen is gebouwd, werd in 1526 gekocht van het St. Maria-Convent, d. i. waar thans nog het Doelenhotel is, in de Achterstraat.

Op dit land is in 1585 de Oude of St. Jorisdoelen gebouwd, en in 1614 de Nieuwe of St. Sebastiaansdoelen. De Oude Doelen lag het dichtst bij de Turfhaven. De St. Sebastiaansdoelen is in 1648 geheel vernieuwd en zeer mooi geworden, zooals eene teekening van Pronk ons nog doet zien. Hiervan is nog slechts een gedeelte over.

Dat er in dien tijd zeer veel werk van het gebouw werd gemaakt, blijkt ook uit het volgende: In de Resolutiën van Burgemⁿ. en Vroedschappen lees ik in 1648: »Verstaen dat ieder Vroedschap een glas sal geeven tot syn eigen kosten, in de nieuwe »Kamer die in de nieuwe Doelen gemaakt word.» Van al deze mooie glazen is helaas niets bewaard gebleven. Maar de prachtige schutterstukken in het Museum en het Stadhuis zijn getuigen die genoegzaam spreken.

Omstreeks 1705 schijnt de St. Jorisdoelen nogal vervallen te zijn, zoodat men het noodig achtte, het torentje dat er op stond, af te breken en werd »het dak, met een zoogenaamd Wolvedak, wederom aangehield.»

De finantieele toestand schijnt ook niet altijd even gunstig geweest te zijn. In 1767 »adresseerden Capiteynen zig aan Burgemⁿ. versoekende de nodige subsidie te mogen »erlangen, en proponeerde tot menagie de beyde Doelens tot-een combineeren.» Den 26^{en} Nov. 1778 is goed gevonden »de beide Doelens te combineeren», »de Oude Doelen »af te breken, en conform de gemaakte en getoonde tekening wederom op te bouwen »en aan de Nieuwe Doelen te annexeren.»

In 1779 werd de Oude Doelen gesloopt, en een nieuw gebouw ervoor in de plaats gezet. Dit is het sobere bouwsel, dat er thans nog staat, het dichtst bij de Turfhaven.

In het laatst der 18de eeuw schijnt de Doelen niet enkel voor de schutterijen gebruikt te zijn. In 1795 bijv. lees ik: »De Burger sositeyd alhier opgerigt en in de Doelen hunne vergadering houdende.» In hetzelfde jaar was hierin: »eene vergadering

van gedeputeerdens uyt de municipaliteyten der 7 steeden van het Noorderkwartier over het al of niet doen begraven buyten de steeden."

Behalve nog meerdere vergaderingen werden. ook verkooping en aldaar gehouden, bijv. in 1805. Wanneer de Doelen opgehouden is, eene samenkomst voor schutters te zijn, blijkt niet; maar in 1854 wordt al gesproken over eene verhooging der huur met f100 per jaar, de Doelen werd dus toen al in huur gegeven. In den Gemeenteraad van 29 Oct. 1872 wordt aangedrongen op verkoop; 10 Dec. 1872 wordt besloten, het gebouw te koop aan te bieden en inmiddels aan het ministerie van Binnenl. Z. daarvan kennis geven, met het oog op een Telegr.- en Postkantoor. Verkocht is het toen niet; de Minister zag er van af wegens ligging en prijs. In 1876 is de Doelen aan den Heer Igesz overgegaan voor f10.000. Thans is het gebouw, dat reeds tweemaal hierna van eigenaar is verwisseld, nog logement.

In »N. Holl. Oudh.» lees ik over den gevel: »De Doelen, die thans als Logement in »gebruik zijn, hebben een gevel van gebakken »en gehouwen steen, met Dorische pilasters. »Boven de vensters zijn de ontlastingsbogen ver- »sierd met ornament, dat aan de Amsterdamsche »voorbeelden uit het begin der 17de eeuw »herinnert. Het portiek in gehouwen steen draagt »het jaartal 1615. Op het fronton ziet men »St. Sebastiaan, die door twee krijgsliden be- »schoten wordt; de linkerarm van een hunner »is verdwenen. Het bovendeel van den gevel is »later veranderd; onder een der (moderne) »vensters bevindt zich het wapen van Hoorn, »gehouden door twee springende eenhoorns".

Van den oorspronkelijken gevel, zooals die door Pronk geteekend is, is helaas maar weinig over. En zelfs dat weinige, vooral ook de ingang (afb. 26) met de mooie figuren, begint te vervallen. Het is te hopen, dat er nog eens iets op gevonden kan worden, om zoo niet den ganschen gevel te herstellen, dan toch de laatstovergebleven schoone gedeelten voor algeheele vernietiging te bewaren.

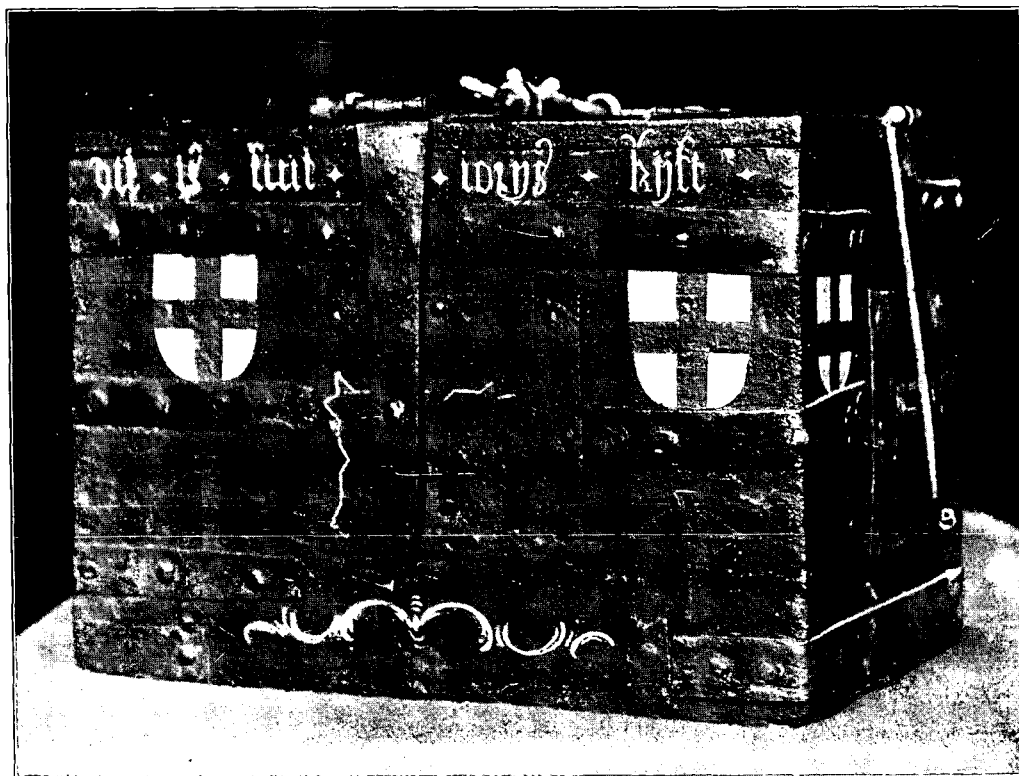
De schilderijen uit den Doelen afkomstig, zijn thans in het Museum en in het Stadhuis. Die in het Museum zijn 4 groote schutterstukken, geschilderd door Rotius. Op een der schilderijen staat de schilder zelf ook uitgebeeld. Verder is er nog eene schilderij

Afb. 26. Ingang van den sint Joris-doelen.

in het Museum, voorstellende twee personen. Erop staat: »In desser ghestalt ben ick 44 jaar alt'' — 1589, en aan de andere zijde »Aetatis suae 35 jaar''. De maker hiervan is onbekend. Op deze schilderij komt een zeer eigenaardig kistje voor; dit bleek op zekeren dag de afbeelding te zijn van een achter een behangsel verborgen kistje, waarop staat: »Dit - is - sint - iorys - kyst'' (afb. 27). Dit kistje is thans ook in het Museum. In de kamer van den Burgemeester hangt nog een Schuttersmaaltijd van 1652, door Rôtius geschilderd, en een schutterstuk van A. Lietz, 1653 (zie het Stadhuis).

Het Doelenveld achter deze gebouwen is nog eigendom van de Gemeente. Dit

Afb. 27. Kist van de sint Joris-schutterij.

plein, oorspronkelijk de oefenplaats der Schutters, wordt thans bij feesten enz. gebruikt. Twee poortjes achter de Vest gaven toegang tot dit terrein; een was voor den St. Joris-Doelen; en een voor den St. Sebastiaans-Doelen. In »N. Holl. Oudh.'' lees ik hierover:

»Het Doelenveld wordt aan de achterzijde afgesloten door een muur, waarin zich »2 portieken bevinden in gebakken en gehouwen steen uitgevoerd. Het westelijk vertoont »een afgebroken fronton met fragmenten van een groep, die verbeeldt, hoe St. Sebastiaan »door twee schutters beschoten wordt. Men leest hier het jaartal 1638. Het oostelijk »portiek is geheel gelijk aan dit, doch de bekroning wordt hier gevormd door een reliëf,

»verbeeldende een draak, die door St. Joris te paard wordt gedood, terwijl verder op »den achtergrond een kasteel en een vrouw met een eenhoorn naast zich, te zien zijn. »Naast het wapen van Hoorn in het bovendeel leest men 1638.»

Tot voor eenige jaren geleden werd het gymnastiek-onderwijs gegeven in het zoogen. Stadstimmerhuis. Dit gebouw stond op den hoek van het verlengde van de »Pakhuissteeg» en den N.-O.-hoek van »Achter de Vest», thans plantsoen. De slechte toestand van dit gebouw maakte een nieuw noodzakelijk. Daarom werd in 1909 de muur met de eveneens zeer vervallen zijnde poortjes gesloopt en aldaar door de gemeente een nieuw gymnastieklokaal gebouwd. Eenige zandsteen fragmenten, afkomstig van de gevels der vroegere gymnastiekschool, werden in en op het nieuwe gebouw herplaatst. Daar dit niet de geheele lengte van den muur innam, konden de beide poortopeningen aan weerszijden weder gebruikt worden, hoewel zij hierbij eenigszins van plaats veranderd zijn. Het St. Joris-poortje geeft nu evenals vroeger toegang tot het Doelenveld, het St. Sebastiaan-poortje tot het Gymnastieklokaal. De beelden van het laatste, die in een zeer vervallen toestand verkeerden, moesten geheel vernieuwd worden.

HET WEESHUIS IN DE ACHTERSTRAAT.

Op de plaats, waar thans het Weeshuis staat, is in 1408 het St. Maria-klooster gesticht. Dit is aan de Noordzijde van het St. Catharina-klooster. De nog bestaande Kruittoren achter de Vest, die achter het Maria-klooster lag, is naar dit klooster dan ook Maria-toren genoemd. — De kapel van dit klooster is de tegenwoordige Gereformeerde kerk naast het weeshuis. In 1435 werd de kerk van het klooster gewijd. Ik vermoed, dat deze kapel van hout was, want in 1506 werd het eerste fundament gelegd van de nieuwe kapel, die in 1508 werd gewijd. Deze laatste is de — hoewel veel veranderde — thans nog bestaande kerk.

Volgens Velius moet het eerste Burgerweeshuis in 1531 gesticht zijn, aan de Zuidzijde van het Oost, tusschen de Jeroen- en de Bostelsteeg. Dit weeshuis is wèl te onderscheiden van het Huiszittene-arme-weeshuis, dat vele jaren later is gesticht.

In 1594 »werd door Burgemeesteren gehandeld om dit weeshuys te verkoopen». In 1574 reeds »was bij resolutie van Vroedschap verstaen, dat men den Weeskinderen »plaats soude gunnen in Sinte Catharynen-Klooster in de Gou.» Dit is echter niet geschied, want »een wyl tijds daarna werd haer St. Marien-Convent in plaats gegeven.»

In 1574 is dus het Maria-klooster veranderd in eene weesinrichting. De kapel werd toen of eenigen tijd later ingericht tot »Artilleryhuys». Het St. Maria-convent heeft voor Hoorn ook nog beteekenis, omdat in 1573 de Graaf van Bossu er gevangen gezet werd. Boven de deur van het vertrek, waarin hij gevangen heeft gezeten, heeft men het volgende versje geplaatst:

»Anno 1573 men zag
»In October den elfden dag,
»Graaf Bossu hier veroverd tot Hoorn,
»Gevangen in dit Huis hij lag,
»Even drie jaren na den slag,
»dien hij op de Zuiderzee had verloren.»

Deze gevangenis is nog lang bewaard gebleven. Eene afbeelding ervan komt nog voor in het »Album van West-Friesland'', door Jolly geteekend, en thans in het W.-Fr. Museum. In 1729 werd volgens Abbing: »de voorgevel van het Burger-Weeshuis mede in »dezen zomer geheel en al uit den grond nieuw opgehaald. Boven de poort of den ingang (afb. 28), die van hardsteen en aan weerskanten met festoenen is uitgewerkt, ziet »men een uitgehouwen duif: daarboven het wapen van Hoorn, en op de hoeken een »weesjongen en een -meisje, alles zeer fraai in hardsteen uitgehouwen.»

Afb. 28. Poortje van het Weeshuis.

Op een teekeningetje van Pronk van 1727 komt ook reeds een poortje voor, waarop twee beeldjes en een eenhoorn.

Het jaartal 1729, dat er volgens »N. Holl. Oudh.'' vroeger op stond, klopt met de toen plaats gehad hebbende verbouwing van den gevel.

Thans staat boven het poortje . . . . . 1620! Hoe is dit te verklaren? Het poortje moet verscheidene jaren geleden (doch na 1891) zoogenaamd »opgeknapt'' zijn; dit is ook heel goed te bemerken. Kan bij die gelegenheid het jaartal 1729 ook veranderd zijn in 1620? of slaat dit soms op het oude poortje, waarvan Pronk eene afbeelding geeft? Ook kan het wezen dat men zich herinnerde, dat er in 1620 een Huiszittene-arme-weeshuis is opgericht. Dit had met het Burgerweeshuis echter niets te maken, hoewel het er later, in 1795, mede gecombineerd is. Het »Huiszittene-arme-weeshuys'' werd toen en is thans nog kazerne.

Aan de Noordzijde van den gevel is een steen ingemetseld, herinnerende aan het feit, dat Bossu er gevangen gezeten heeft. Deze steen waarop ook het hierboven afgedrukte vers, draagt het jaartal 1848.

De Regentessenkamer bevat een schoorsteen in den stijl van Lodewijk XV en daarboven een reliëf, in stuc. In de Regentenkamer hangt een portret van Isac Pietersz. Kistemaker, gemerkt: »Anno 1644 aetat. 24'' met vers uit 1670.

In de kamer bevinden zich ook verscheidene fraai geslepen bokalen. Op de binnenplaats ziet men het wapen van Hoorn, en twee beelden van weezen, waarschijnlijk van een vroeger gebouw. In de vestibule staat een 17de eeuwse offerbus van brons.

In de regentessenkamer vind ik dan behalve het reeds opgenoemde, vermeld in »N. H. Oudh.'', nog een tafel Lodewijk XV en vier mooie koperen 18de eeuwse kandelaars, en in de Regentenkamer één mooie groote en twee kleine tafels Lod. XV, een leunstoel in den stijl Lod. XVI, twee 18de eeuwse tinnen kandelaars en twee mooie teekeningetjes van Pronk, 1727, voorstellende: a. Het Gevangenhuis van Bossu, weeshuis en arsenaal, b. Binnenplaats van het Weeshuis.

Onder de bokalen, die jammer genoeg in eene dichte kast staan, vindt men er met de volgende opschriften: *a.* »Het welvaaren van ons huys'', *b.* »'t Welsyn van dit huys'', *c.* »'t Welvaren van 't Burgerweeshuis 1783'' en *d.* »Het Hoornsche welvaren''.

De twee beelden op de binnenplaats zijn van lood; nog twee andere aardige weezenbeeldjes staan boven eene deur. Boven den ingang aan de zijde van de binnenplaats staat eene plaat met het jaartal 1729. In het Museum wordt nog een schoorsteen bewaard, afkomstig uit de Regentenkamer. De daarop voorkomende allegorische voorstelling is geschilderd door A. Klik, 1746, en versierd met verscheidene wapens van de Regenten.

Van de reeds hierboven genoemde kapel van het Maria-klooster, gesticht in 1506, is het voorste gedeelte sedert 1573 gebruikt als Artilleriehuis van Gecomm. Raden. Het achterste gedeelte is in 1760 ook als Artillerie-bergplaats in gebruik genomen. Volgens de beschrijving moet hier vroeger nog zeer veel moois en bezienswaardigs in geweest zijn.

Wanneer dit Artilleriehuis opgeheven is, wordt niet vermeld, maar in 1826 is dit gebouw aan de R. K. Parochie voor haren Eeredienst ten gebruike afgestaan. De pastorie werd in datzelfde jaar gevestigd in het hiervoor reeds genoemde gebouw van den Muntmeester.

In het jaar 1877 is de kapel door brand vernield.

In den Gemeenteraad van 15 Juni 1880 wordt besloten, om de kerk te verkoopen voor *f* 2500 aan A. Molenaar, teneinde daar een kerkgebouw te stichten voor de Chr. Afsch. Gemeente. In 1881 werd deze Chr. Gereformeerde Kerk ingewijd; thans is het het gebouw nog als zoodanig in gebruik.

Aan het eind van deze beschrijving wil ik nog even terugkomen op het Huiszitten-armen-weeshuis.

Te Hoorn is in 1562 een Pesthuis gesticht in de Pakhuissteeg tegenover het O.-I. Pakhuis. In 1599 werd ter gelegenheid van de groote pest-epidemie die hier toen heerschte, een nieuw Pesthuis gebouwd, op de plaats waar thans de Kazerne is, aan de Veemarkt.

In 1620 is in de Ramen een »Huyszittene-arme-weeshuys'' opgericht. Hiervan is thans niets meer te vinden. Deze instelling schijnt niet lang bestaan te hebben. Want in 1627 worden Burgemeesteren gemachtigd »om het nieuwe Weeshuys te mogen verkoopen''.

In 1685 wordt dit armen-weeshuis weer opgericht; namelijk in het hierboven genoemde Pesthuis, dat toen voor dit doel in orde gemaakt werd. De voorgevel van dit gebouw werd in 1738 van den grond af geheel vernieuwd. In 1773 is het »inwendig verbeterd en verfraaid''. In 1795 wordt het weeshuis, zooals we hierboven zagen, gecombineerd met het Burgerweeshuis in de Achterstraat. Daarna is het gebouw gebezigd als kazerne. De bedoelde gevel van 1738 is de gevel, zooals die zich tot op heden aan ons oog vertoont.

HET SINT PIETERSHOF.

Op de plaats, waar thans het sint Pietershof staat, was voordien een klooster. De grondslag voor dit klooster van sint Pieter was reeds in 1426 gelegd, ofschoon het eigenlijk eerst gesticht werd in 1457. Na 1461 behoorde het tot de orde der kruisbroeders. Vele jaren lag het buiten de omwalling; in 1508 kwam het binnen de stad te

liggen. Van dit klooster is niets meer over. — In 1577 werd het gebouw eigendom van de stad, en in 1617 is hier een Oude Mannenhuis gebouwd. Dit werd in 1637 gecombineerd met het Oude Vrouwenhuis, en St. Pietershof genoemd. In 1662 is het »Leprosenhuis» met dit Oude Mannenhuis gecombineerd. Het in 1599 opgerichte Pesthuis (thans Kazerne) is ook gebouwd op een terrein, dat behoorde tot het St. Pieters-klooster.

Hoe het gebouw er toen uitzag, is onbekend. In 1692 is er reeds een nieuwe gevel voor geplaatst. Boven den ingang van dit Hof leest men volgens Abbing I bl. 182:

»Oud Mann' en Vrouwen Huys»

»en wat hooger in verheven letteren dit (ellendige) opschrift:

»Consulibus flammexit amor: nec Patribus ardor

»occidit Obsepsit flammea cura senes

»Machina testatur, Firmant insignia Tantis

»Praemia sint superis exoritura Viris.»

Ter wederzijde ziet men de namen en wapenschilden van de Regenten en het jaartal 1692.

Aan de Westzijde stond de zoogenaamde Dalskerk, d. i. de kapel van het vroegere klooster. Deze kerk werd met het St. Pietershof vereenigd in 1692. Eenige jaren daarna is deze kerk gemaakt tot een verbeterhuis of gevangenis. Dit gebouw bestaat nog en is bekend onder den naam van »Het Vierkant». (afb. 29). Thans wordt het door de militairen als gevangenis gebruikt. Vóór de verbouwing werd de Dalskerk gebezigd als exercitie-zaal voor de schutters, daarna werd als zoodanig in gebruik genomen de Kapel van het St. Clara-klooster, ten Zuiden van de Noorderkerk. In 1700 is »het Vierkant» en de daarbij behorende keuken door brand vernield, doch daarna weer herbouwd.

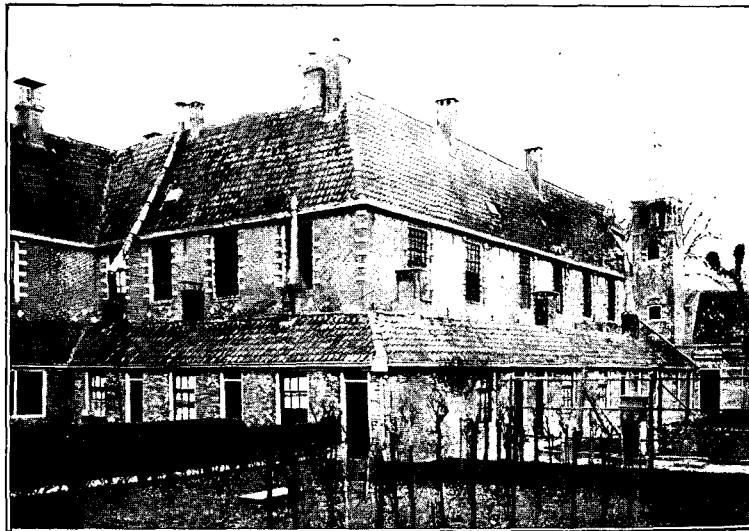
Het St. Pietershof is ook nog wel eens voor andere doeleinden gebruikt dan alleen als huisvesting voor oude lieden. Zoo lees ik, dat in 1804 in het St. Pietershof een partij boeken wordt verkocht. Later vindt men nog meermalen verkooping en aldaar vermeld. In de »Hoornsche Courant» van 14 Oct. 1851 wordt in het St. Pietershof eene Landbouw-tentoonstelling aangekondigd. In 1861 heeft men het plan, een gedeelte ervan tot school in te richten.

De poort in den Oostgevel was ingang, en het verkooplokaal was de groote zaal ten Noorden van de binnenplaats. Dit gedeelte is in 1901 geheel verbouwd en ingericht tot woningen.

Hieruit zijn afkomstig de mooie kast (afb. 30) en de prachtige betimmeringen, die sinds 1888 in 't Museum bewaard worden (zie »Het Huis» 1906 bl. 325). Het zijn uitstekende voorbeelden van eene 17de eeuwse betimmering. En als men dan bedenkt, dat deze prachtstukken bijna weg geweest zijn, evenals zoo onnoemelijk vele andere — dan is het bezit ervan niet genoeg te waardeeren.

Nog eene andere betimmering uit het St. Pietershof, die ik nog op hare plaats gekend heb, is de thans in het Museum bewaarde betimmering in de zoogen. Taverne,

met de aardige raampjes erin. Ze was geplaatst aan de Oostzijde van de zaal (aan den Noordkant van de binnenplaats). De zijde waar de gesneden consoles enz. zitten, was gekeerd naar de groote zaal. Ze was hooger geplaatst dan thans. Langs een trapje kwam men in een hooger gelegen kamertje, en door een kelderluik rechts van dat trapje, vlak naast de deur onder het venster kwam men in het kelder-

Afb. 29. Binnenplaats van het St. Pietershof.

dertje, dat thans nog bestaat naast het hek in de Spoorstraat. Bij de verbouwing in 1901 is deze betimmering vandaar verdwenen. (Zie »Het Huis" 1906, blz. 335).

Afb. 30. Kast in het St. Pietershof, thans in het museum.

In het jaar 1814 is weer een gedeelte van het St. Pietershof afgenomen en het »Vierkant" daarmede vergroot. Reeds in 1888 bestond het plan om het lokaal, vroeger dienende tot stadsvenduhuis, in te richten tot arbeiderswoningen. Deze verbouwing is echter in de pen gebleven. In 1897 was de zaal er nog. Wel zien we hieruit, dat het venduhuis in 1888 al opgeheven was.

De schrijvers der »N. Holl. Oudh.", die in 1891, nog vóór de groote verbouwing het sint Pietershof gezien hebben, geven eene beschrijving van den toestand in dien tijd. De daar genoemde voorwerpen zijn thans nog aanwezig. De groote Lodewijk XV bestuurstafel wordt hier niet genoemd.

In 1901 heeft eene groote verbouwing plaats gehad. De oostgevel is toen geworden zooals hij er thans uitziet. Deze zoogenaamde Renaissancegevel mist zoowel in het geheel als in de details het juiste karakter. Het

mooie poortje van 1617 is bij deze gelegenheid al heel leelijk in de knel gekomen. Wanneer ik de foto van dit poortje vóór de verbouwing (afb. 31) vergelijk met den toestand na de verbouwing, dan zien we, dat alles, de geheele verhouding, anders is geworden. Bovendien is op de punten van het gebroken fronton, het teere uiteinde van de geheele compositie, wéér een klein portiekje gebouwd, waarin het beeldje van Sint Pieter is geplaatst! Uit een bouwkundig oogpunt is zoiets in geen enkel opzicht te verdedigen; onze 17de-eeuwsche voorvaderen, die beter begrip hadden van het gewicht

Afb. 31. Poortje van het St. Pietershof vóór de verbouwing van 1901.

der onderdeelen hunner composities, zouden zoo iets nooit gedaan hebben. Het noordelijk deel van het St. Pietershof, de hiervoor genoemde groote zaal, is veranderd in woningen. Hierachter is een gedeelte bijgebouwd, dat in de Spoorstraat door een hek is afgesloten. Men heeft getracht, dit gedeelte in Renaissance-stijl op te trekken; in hoeverre dit gelukt is, laat ik ter beoordeeling van den deskundigen beschouwer.

Eenige jaren later is het met een aanbouw van hetzelfde type verlengd.

Hierboven heb ik gemeld, dat in 1637 het Oude-Vrouwenhuis werd gecombineerd met het sint Pietershof. Dit Oude-Vrouwenhuis besloeg een gedeelte van het vroegere sint Geertenklooster (in 1404 gebouwd). Het voorste gedeelte van dit klooster (in de Gouw) werd in 1602 ingericht tot O.-I. Kamer. De Wisselstraat, die op de Nieuwstraat (het verlengde van de Gouw) ten Noorden van dit gebouw uitkomt, is in 1603 door dit St. Geertenklooster gelegd.

Het Oude-Vrouwenhuis werd gesticht in 1606. Volgens Velius: »werd ook eerst deur gemeenen Raed »van onze Heeren gesticht het oude Vrouwenhuys, »komende met d' eene zijde tegens 't groote Kerkhof, »en met d' andere zijde tegens de Nieuwe Wisselstraat, »achter de Kamer van de bewindhebberen van d' Oost »Indische Compagnie, zijnde een fray en ook heel noodig werk''.

Dit Oude-Vrouwenhuis is hier blijkbaar niet lang in geweest. Het Memoriaal van Burgemeesteren van Hoorn bl. 378 fol. 172, 1 Maart 1637 vermeldt: »Uytkoop van eenige lieden uyt 't Oude Vrouwenhuys''. Dit jaartal komt juist overeen met den tijd van combinatie met het Sint Pietershof. Een aardig tekeningetje van Pronk (1727) doet ons zien, hoe het geveltje met het poortje eruit zag. Alleen het laatste is nog over (afb. 32).

Op het fronton zijn twee beelden van zittende oude vrouwen aangebracht, en het wordt bekroond door het wapen van Hoorn, waaronder A°. 1610.

Wanneer men dit poortje doorgaat, dan komt men eerst in eene opene ruimte, van waar het poortje aan de achterzijde met het mooie topje erboven een alleraardigst effect maakt. Verder gaande naar de Wisselstraat vindt men weer een dergelijk poortje, met een typisch oud houten gewelf. In de Wisselstraat ziet men aan het eind van dezen doorgang een zandsteenen portiek met een zeer gehavend reliëf, dat het stichtingsjaar 1606 vertoont. Aan den gevel in de Wisselstraat zijn nog eenige gedeelten te vinden, die aanduiding geven van den ouden toestand.

In het gebouw zelf is vroeger de Bank van Leening gevestigd geweest. Wanneer deze erin gekomen is, weet ik niet. Maar op het jaar 1619 wordt al gesproken van een »Tafel van Leeninge". Ik vermoed, nadat het Oude-Vrouwenhuis opgeheven was. In 1884 is er ook aan deze Bank van Leening weder een eind gekomen. Thans is in het gebouw eene Muziekschool, eene bibliotheek, en het Teekengenootschap »Debutade" gevestigd. Verder wordt het nog voor verschillende andere doeleinden gebruikt, bijvoorbeeld voor Toynbeevenonden, voor stembureau, enz.

De gebouwen aan weerszijden van het poortje aan het Kerkplein zijn in de 18de eeuw verbouwd tot woonhuizen.

Het bovengenoemde Leprozenhuis, dat in 1662 met het sint Pietershof werd gecombineerd, heeft buiten de stad gestaan aan den weg, die naar Berkhout leidt. Dit zoogenaamde Lazarushuis is gesticht in 1445; in 1668 is het gebouw verkocht. Nog vele jaren schijnen hiervan overblijfselen gestaan te hebben; thans is er niets meer van te vinden.

Hierboven stipte ik ook even aan, dat in 1697 de kapel van het St. Clara-klooster tot oefenplaats aan de schutters werd gegeven in plaats van de Dalskerk. Dit St. Clara-klooster lag ten Zuiden van de Noorderkerk; de kapel van het klooster was het gebouw aan de Veemarkt, waarin de steen met het scheepje is gemetseld, die in »N. Holl. Oudh." genoemd staat (zie hieronder bl. 192). Als men dit gebouw, dat thans turfpakhuis is, inwendig nader beschouwt, dan ziet men nog duidelijk de sporen van de vroegere vensters. Het sinte Clara-klooster is in 1468 gesticht; in 1500 is de steenen kerk of kapel gebouwd.

Na de hervorming is de kapel als turfpakhuis gebruikt; in 1697 is het een zoogen.

Afb. 32. Poortje van het Oude Vrouwenhuis.

»drilkamer'' of oefenplaats voor de schutterij geworden. Ik lees op 1716, dat de kerk afgebroken werd; maar ik kan niet aannemen, dat ze geheel is weggesloopt; want thans nog zijn de sporen van middeleeuwschen bouw te zien.

In 1723 is er eene geschut- en klokkengieterij in gekomen, waar goed werk geleverd schijnt te zijn, want in 1760 werd door den gietmeester Jan Derks een geheel nieuw klokkenspel voor het Hof van St. Petersburg gegoten. Van Joan Nicolaus Derck zijn nog klokken bekend, o. a. op het Raadhuis te Edam 1738, te Obdam 1752, te Ursem 1733, en eene klok in den Ouden Doelen te Alkmaar. Van L. Haverkamp te Hoorn: eene klok te Oudendijk 1787, en te Schoorl, van 1783 (zie »N.-Holl. Oudh.'').

In 1806 is deze geschut- en klokkengieterij verkocht en daarna weer turfpackhuis voor de armen geworden, wat tot op heden nog zoo is gebleven.

DE LUTHERSCHE KERK.

De Lutherse Kerk in de Ramen dagteekent van 1768; voor dien tijd stond er eene kleinere kerk, waarvan de eerste steen in 1631 werd gelegd. In 1628 was de eerste leeraar beroepen. In den eersten tijd werd op verschillende plaatsen voor de Lutherse gepredikt; ook in de Munt, tot 1631. In 1769 is de nieuwe kerk ingewijd; het orgel is in 1773 aan de kerk geschonken. De pastorie is in 1773 gebouwd.

In 1802 heeft eene scheuring der gemeente plaats; een gedeelte vergaderde toen op het Oost in het zoogen. Foreestenhuis; het andere gedeelte in de Ramen. In 1815 is deze splitsing weer opgeheven.

Het is een onbelangrijk gebouw, dat een predikstoel Lod. XV met drie reliëfs en een doophek in denzelfden trant bevat.

In de kerkeraadskamer heb ik twee portretten gezien, n.l. een, voorstellende Johannes Vyandt, de eerste predikant, beroepen 1 Oct. 1628, en een, voorstellende Isaäk Scholten, beroepen 1766. Door dezen laatste is de nieuwe kerk op 2 Juli 1769 ingewijd.

HET R. K. WEES- EN ARMENHUIS.

Het R. K. Wees- en Armenhuis op het Achterom dagteekent van 1773. Het gebouw, dat geen belangrijke zaken bevat, heeft alleen eene aardige regentenkamer met een geschilderd plafond.

Van binnen in het portaal ziet men het volgende vers van Jan Bent:

- »Jan Waardenburg oudt Twee paar Jaren
- »Opdat zijn naam niet sterven zouw
- »Tot troost van Grijze en Blonde Hairen
- »Leyd d'Eerste steen van dit Gebouw." J. B.

Verder is er een steen met tijdvers van Joan Fortman:

Hier koestert sChranDere sorg het Weeskint In haar sChoot

Hier heeft stokoVD gebrek een toeVerLaat in nooD. J: F:

Als men de Romeinsche cijfers optelt komt men tot het jaartal 1773.

GEVELS EN GEVELSTEENEN IN DE STAD.

Aan de hand van hetgeen de H.H. W. G. van Arkel en A. W. Weissman in 1891 in »N.-Holl. O.» schreven over merkwaardige gevels der stad Hoorn, wil ik deze nog eens doorwandelen om te zien, wat er sinds dien tijd zoal is veranderd en verdwenen.

West 62 (vroeger 42) een gevelfragment met leeuwenkoppen, een jaartal 1638 en een gevelsteen: IN · DE · GULDE · SON. De drie Dorische pilasters, in het gevelfragment waarover in »N.-Holl. Oudh.» gesproken wordt, zie ik niet meer. In het voorhuis van dit gebouw bevinden zich nog consoles met kopjes en sleutelstukken.

West 50 (vroeger 32) uit 1612. De stijlen van de pui zijn met gesneden consoles versierd. De gevel bevat drie gevelsteenen: eene vrouw bij de kaasslede, een wagen, met drie paarden getrokken, waaronder: IN · DE · FRACHTWAGEN, en een kam en een roskam.

Dit zeer interessante gebouw zonder top staat er nog, doch geraakt met den dag in een meer vervallen toestand (afb. 33).

Een aardig 18de eeuwsch topje is nog: *West 72*. In den gevel is een gevelsteen met een vat, en het jaartal 1750.

In den gevel van het pakhuis op de *Veer-manskade 2* (gebouwd in 1904) zijn verscheidene gevelsteenen geplaatst, n.l.: het wapen van Hoorn, het wapen van West-Friesland, de zon, de maan, een jager, en twee leeuwenkoppen.

Veer-manskade 3 vertoont twee gevelsteenen: een schip, waaronder: IN · DE · PINAS · 1618, en Fortuna, met het jaartal 1677.

Veer-manskade 6, met drie gevelsteenen: het wapen van Genua, met onderschrift: INT · WAPEN · VAN · JENVWE, het wapen van Gouda en dat van Monnikendam. De in »N.-Holl. Oudh.» vermelde gesneden eikenhouten puilijst is niet meer aanwezig.

Veer-manskade 15 een gevelsteen, met koe. Deze koe is wit en zwart geverfd. In dit huis moet de bekende *Bontekoe* gewoond hebben, wiens vader in de Noorderkerk begraven ligt.

Nieuwendam 10 is een gevelfragment te zien, in gebakken en gehouwen steen en met gevelsteenen met afbeeldingen van schepen, waarboven: INT · HASSELSE · HOUTSCHIP. Dit geveltje is verscheidene jaren geleden nieuw opgetrokken; op den top is een leeuwte geplaatst.

Afb. 33. »In de frachtwagen», West 50.

Een zeer oud pakhuis is *Nieuwendam 11*. De gevel is, jammer genoeg, gedeeltelijk vernieuwd. Inwendig komen nog middeleeuwsche sleutelstukken en karbeels voor, die overeenstemmen met die, welke nog te vinden zijn in het huis *Appelhaven 1*, hoek *Havensteeg*. *Nieuwendam 19* is een gevel van gebakken en gehouwen steen met eene borstwering van vlechtwerk. De gevelsteen en vertoonen twee leeuwenkoppen, een schip, en A°. 1610.

Aan het pakhuis *Nieuwendam 20* is nogal wat veranderd. Er komt een gevelsteen aan voor met het jaartal 1660.

De moderne gevel *Bierkade 2* bevat nog twee oude gevelsteen en, een paard voor eene slede, met twee tonnen en het jaartal 1618, en twee mannen, die een ton aan een juk dragen, met op den achtergrond een schip en een stapel tonnen.

Van het geveltje *Bierkade 10* (vroeger 12) is de oorspronkelijke trapgevel-top verdwenen, overigens heeft het eene goed bewaarde pui, met gesneden consoles. (afb. 34). Dergelijke consoles vindt men ook aan de pui van het huis *Bierkade 13* (vroeger 15). De gevel is bepleisterd; in de ankers las men 1591.

Het deurbeslag, bestaande uit slotplaat met klopper, is niet meer te herkennen; het is zeer verwaarloosd.

In een der vernieuwde huizen op den hoek van *Bierkade* en *Venidze* (*Bierkade 19*) komt een steentje voor met 't opschrift: »DE CRATON". Aan een gevelfragment *Lindestraat 8-10* komt op elk einde van de lijst een leeuwenkop voor; in het midden ziet men het wapen van Hoorn. Hiertusschen is nog een wapentje van Amsterdam. Boven in den gevel staan nog twee sluit-stukjes met engelkopjes en een cartouche met jaartal, waarvan alleen 16... nog is te lezen. Een zeer aardig gevelfragment vindt men *Gedempte Appelhaven 7*. Boven een zeer mooi gesneden lijst ziet men links het wapen van Hoorn

Afb. 34. Woonhuis, Bierkade 10.

en rechts dat van Zeeland. In het midden staat een basrelief, dat zeker Genua voorstelt. Links hiervan is een steen, waarop staat: D · STAT, en rechts ervan een met den naam GENVA. Oude *Doelenkade 17* en *19* (vroeger 25) heeft een gevel in gebakken en gehouwen steen, met twee toppen, van ongelijke hoogte en met het jaartal 1616, twee leeuwenmaskers, twee wapenschilden van Hoorn en Amsterdam en een schip, waaronder IN · DEN · OSTERVARER.

Jammer dat dit mooie gevelfragment niet beter bewaard wordt. De verbouwing van de onderpui doet bijzonder onaangenaam aan.

Een gevelfragment, ernaast, n.l. N°. 21 (vroeger 27), heeft als gevelsteen de wapens van Hoorn en Alkmaar, een mans- en een vrouwenkop waaronder ANNO · 1618, en een schip, met: IN · DE · STRETSVARER.

Drie gevels aan de *Slapershaven* (afb. 35) zijn met voorstellingen versierd, die betrekking hebben op den beroemden slag op de Zuiderzee. N°. 2 en 3 zijn tezamen één huis, dat twee gesneden houten consoles heeft en in de borstwering daarboven twee leeuwenkoppen en twee beelden van Fortuna. Daartusschen bevindt zich, als vlak reliëf, eene voorstelling van den slag op de Zuiderzee. Hieronder is thans slecht leesbaar geschilderd:

»Bossu . zeeslag. D . 10 . M . D . »DAG”.

»Tot eer van haer geslagt, tot lof van deze daed
»die klampen hem aen boordt, die weten noch wel raed,
»hier is een horens hop daer gaet het op een vechten,
»daer siet men teene schip vast aen het ander hechten. anno 1573
»daer siet men rechte liefde, daer doet men onderstant,
»daer vecht men sonder gelt voort lieve vaderlant”.

Deze pui, die later onder de lijst geheel met hout is betimmerd, ziet er, jammer genoeg, zeer verwaarloosd uit. Het zou zeer te betreuren zijn, als dit gebouwtje zijn ondergang tegemoet ging.

Van de oude puiversiering van N°. 4 is nog slechts één steenen console bewaard en het fries daarboven met een gezicht op Hoorn, met verscheidene schepen op den voorgrond. Daaronder stond geschilderd:

»en sonder twijfel ist daer sijnder ook in 't midden
»daer sijnder op het land die godt met mooses bidden
»totdat men overwint gelijk het is geschiedt
»waarvan men huyden noch een klare teeken siet”.

Deze trapgevel is geheel vernieuwd. In den top is een steen met cartouche. Er staat op RENOVATVM ANNO 1897. Het hierboven genoemde opschrift is thans in de steenen lijst gehakt en luidt iets anders.

Ook aan het geheel verbouwde hoekhuis aan het Grootte Oost is aan den gevel aan de *Slapershaven* een fries met schepen gespaard gebleven, met het geschilderde opschrift:

»O loffelijcke daet o schoone gulden tijden,
»Wie datter aen gedenckt die moet hem nog verblijden,
»Het land dat Schut en beeft: de vijant die komt aen
»Hij wil met Amelek gantsch israël verslaen,
»Hij komt met groote macht maer godt heeft ons gegeven
»Oock arons ende hurs wier namen syn geschreven.
»Bossu zeeslag geschiedt 1573”

Thans is van dit opschrift niet veel meer te lezen.

De andere gevel van dit huis heeft nog beter zijn 17de eeuwsch karakter bewaard; hij is van gebakken steen, met zandsteen details. De puilijst wordt ten deele door keurig gebeeldhouwde maskers gedragen. Op een gevelsteen staat het wapen van Prins Maurits, door twee leeuwen gehouden; andere steenen vertoonen een leeuwenkop en Anno 1612 in een schild.

In het 18de eeuwsche geveltje, *Kl. Oost 26*, komt een gevelsteentje voor, dat een tulp voorstelt.

Groote Oost 114 heeft drie gevelsteen: drie hamers, door een kroon gedekt, een anker, en eene voorstelling van een man en eene vrouw, die aan een arme brood uitdeelen.

Deze steen is eene herinnering aan »Truyde-man en zijn wyf», die hier ter stede gewoond moeten hebben en zeer veel voor de armen deden. Eene afbeelding van dezen steen vindt men nog in »De Uithangteekens» van Van Lennep en Ter Gouw. Bij deze afbeelding staan nog eenige versjes, betrekking hebbende op het verblijf van Truyde-man en zijn wijf; deze moeten ook in den gevel gestaan hebben, maar er is thans niets meer van te vinden.

Afb. 35. Bossuizen, Slapershaven.

In 't W. Fr. Mus. is een steen met een kat en een wiel er op, afkomstig uit den gevel *Gr. Oost N°. 125. N°. 102—104* bevat een gevelsteen met een zeepaard, waaronder *INT · SEE · PEERT · 1644*.

De eenvoudige gevel van gebakken en gehouwen steen met het jaartal 1614 *Groote Oost 107* is in 1898 geheel vernieuwd.

Beter bewaard is de gevel *Groote Oost 49* (afb. 36), waarin een gevelsteen met bal en kolfstok.

Groote Oost 83—85 heeft het jaartal 1587 in de ankers en een steen met een baal met

twee mannen. *Groote Oost 43* vertoont een gevel van bergsteen, begin 18de eeuw met door twee caryatiden gedragen balkon en eene sierlijk gesmeede ijzeren leuning, (met een monogram). Op de attiek ziet men rijke vazen en de zittende beelden van Liefde en Trouw; op de beide hoeken staan Minerva en Mars.

Boven in den gevel komt een schild voor, waarvan het blazoen is weggehakt. Dit huis wordt Foreestenhuis geheeten, omdat er vroeger de familie van Foreest in gewoond moet hebben. Van 1802—1815 heeft een gedeelte van de Luthersche gemeente hare samenkomsten aldaar gehouden; hierna is het gebouw gekocht door de Remonstrantsche gemeente. Thans is het nog Remonstrantsche kerk en pastorie. *Groote Oost 32* vertoont het bovendeel van een gevel in gebakken en gehouwen steen, met fraai van eikenhout gesneden borstweringslijst, twee leeuwenmaskers en een steen, waarop een hart (?) is afgebeeld, met onderschrift: BENE · QVI · LATVIT · BENE · VIXIT. Hooger in den gevel zijn nog twee maskers met een engelkopje. Deze gevel is geheel nieuw opgetrokken; de steenen zijn gebleven, maar bij de verbouwing is de verhouding van de vorige gevelcompositie verloren gegaan.

De gevel *Groote Oost 7* van gebakken en gehouwen steen, heeft een door twee consoles gedragen rijk versierd fries. (afb. 37). In het midden van het weelderig acanthus-ornament houden twee kinderfiguurtjes het wapen van Drechterland en ter zijde hiervan houden andere figuurtjes een korenschoof, druiventrossen en bazuinen. Op de hoeken zijn leeuwenmaskers aangebracht. In de boogvullingen van de ramen der 1ste verdieping komen de wapens van Hoorn, Edam en Alkmaar voor. Dit gevelfragment is een waar prachtstuk.

Groote Oost 2 vertoont twee zeer goed beeldhouwde gevelsteenen ± 1560, een schild met drie keizerskronen in een cartouche gehouden door twee mannen in antiek gewaad en 2 mannen die op een burrie een stapel kaas van de waag naar een pakhuis dragen; aan de rechterzijde meen ik een hoek van de Waag te zien, en op den achtergrond het oude Stadhuis. Op het *Groote Oost* bevinden zich verder verscheidene 18de eeuwse gevels, die evenals vele andere iets vooroverhellend gebouwd zijn.

Van de gevelsteenen genoemd in het huis *Havensteeg 18* vind ik in den gevel van het winkelhuis *No. 14* alleen nog over die met het hart, waaruit eene roos groeit.

Afb. 36. Woonhuis Groote Oost 49.

Verder staat er nog een in den gevel, waarop twee leesten voorkomen; het bijschrift luidt: »IN DE TWE GROENE LESTE».

Vijf gevelsteen, 2 met leeuwenkoppen, 2 met engelpopjes en 1 met 1626 berusten sedert 1891 in het Museum.

Roodsteen 2 is een gevelfragment van gebakken en gehouwen steen met twee leeuwenmaskers en een Romeinsch krijgsman, waaronder IN · D · YSERMAN.

Afb. 37. Woonhuis, Groote Oost 7.

Deze beide mooie geveltjes behooren tot het daarnaast gelegen Stapelshofje. Met het bouwen van dat hofje is men begonnen in 1682. Aan de overzijde van het Munnikenveld, No. 2, bevindt zich nog een aardig oud geveltje met het jaartal 1593 boven de deur.

Voor het huis *Kleine Noord 11* staat een Laat-Gotische grenssteen met wapenschilden; het huis *Kl. Noord 8* heeft nog een gevelsteen met een paard.

Aan den Roodsteen komen nog een paar 18de eeuwse gevels voor. Een heel aardig topje is nog het huis hoek Kerkstraat-Roodsteen. In dezen gevel bevindt zich een gevelsteen waarop een visch met eene kroon er boven, twee steenen waarop ANNO 1660 en twee aardige cartouches.

Kuil 32 is een aardig topgeveltje.

Het Diaconiehuis, *Achterom 3*, met twee grootendeels vernieuwde topgevels, heeft nog twee oude gevelsteen met het jaartal 1615 en een met drie egels versierd. Er omheen staat »IN DE 3 EGGELS».

In het geveltje *Achterom 51* staat een gevelsteen, waarop enige instrumenten die betrekking hebben op het metselvak, en het jaartal 1764 en in dat *Achterom 81* een gevelsteen van ± 1600, met twee hoefijzers. In den gevel *Achterom 119* ziet men een steen met een gekroonden mosterdmolen.

Twee welbewaarde trapgevels, in gebakken en gehouwen steen, vindt men *Munnikenveld, Noordzijde No. 15, 17 en 19* (afb. 38).

In den gevel *Breed 2* bevindt zich een steen, waarop Lambert Melisz. is voorgesteld, die zijne moeder van Westzaan naar Hoorn trekt. Er onder staat:

»Doen Dwingelandy den Staat en Westzaan dede zugten
»Bevryd' dees Brave Soon Syn Moeder van de Doot
»En quam op dit vatsoen van daar tot hier toe vluchten
Soo blijft een Edel Kind syn ouders trouw in Noot.
Anno 1573".

Deze steen is gemaakt naar een houten reliëf, dat in het buitenhek van de oude, in 1502 gebouwde Westervoort stond. In 1806 is deze poort afgebroken en een nieuwe er voor in de plaats gekomen. Het reliëf is toen geplaatst in den muur van de Nieuwe Westervoort, die echter in 1872 gesloopt werd; thans wordt het in het Museum bewaard; het bovenvermelde versje staat er niet op. Als herinnering daaraan is in 1873 de boven beschreven steen in den gevel van *Breed 2* geplaatst.

De gevel *Breed 3* is veranderd. De gevelsteenen bevinden zich in het Museum: een met het wapen van Oranje en de spreuk »Nassou ghetrou" en een met het wapen van Hoorn met de woorden »Wilt hoere het wort".

De trapgevel *Breed 9* is er niet meer. Hij moest plaats maken voor een 19de-eeuwsch bouwproduct. De drie steenen, waarop de wapens van Alkmaar en Hoorn, en een marskramer, zijn weer in den gevel geplaatst.

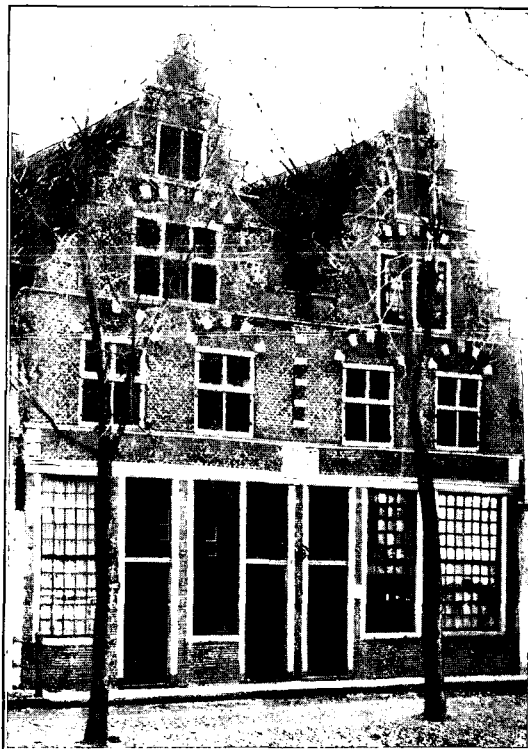
Het mooie geveltje *Breed 20*, waarvan eene afbeelding is geplaatst in »N. Holl.

Oudh." is eenige jaren geleden beroofd van zijn top. Het nog overgebleven onderste gedeelte is ondanks alles wat gedaan is om 't te behouden, April j.l. afgebroken.

De sluitsteenen waren met engelpopjes versierd en de gevelsteen vertoonde een klaverblad van vier met het jaartal 1641. (Thans in het Museum).

Het trapgeveltje *Breed 32* (afb. 39) in gebakken en gehouwen steen gebouwd, behoort onder de meest karakteristieke van Hoorn. Er zijn twee leeuwenmaskers en een mooie gevelsteen, die eene vrouw in een komenijswinkel voorstelt.

In het huis *Breed*, hoek *Kl. Noord 1* zie ik slechts één gevelsteen, Tobias met

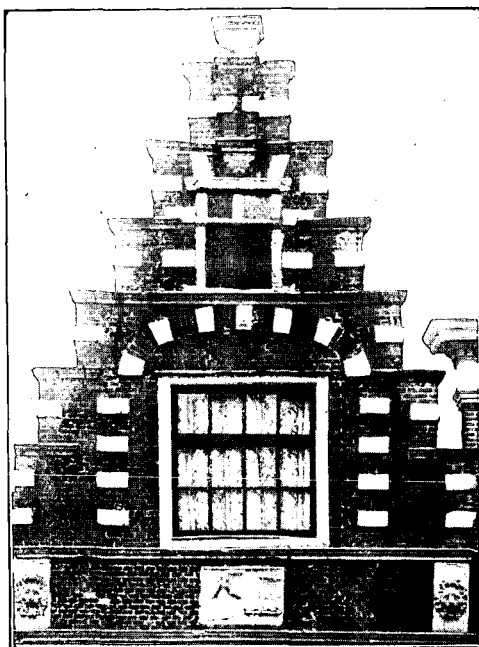

Afb. 38. Woonhuizen, Munnikenveld 15, 17 en 19.

een visch, waaronder staat: IN · DE · JONGE · TOBYAS. Het gevelfragment *Breed 44* »in den Oranjeboom» is geheel verbouwd. *Groote Noord 113* is nog voorzien van eene luifel. Eenige jaren geleden zijn aan dit gebouw verschillende veranderingen teweeggebracht. Zoo zijn bijv. de dorpels der ramen onder de luifel lager gemaakt. De aanwezige luiken zijn gebleven.

Het geveltje *Gr. Noord 103* is niet meer bewaard.

Gr. Noord 104 heeft leeuwenmaskers en een gedeeltelijk gerestaureerden gevelsteen met een mans- en een vrouwenhoofd, waaronder: IN · DE · TWEE · VERLIEFDE". Het onderstuk van dezen gevelsteen is vernieuwd. Vroeger heeft er gestaan: »in · de · twe · vergulde · hofd".

Afb. 39. Top van den gevel, *Breed 32*.

Dit gebouw moet de eerste vergaderplaats geweest zijn van Gecomm. Raden. De gevel *Groote Noord 61* is vernieuwd; het oude type is geheel verloren gegaan. *N°. 70* is op dezelfde manier vernieuwd en veranderd. Een aardige 18de eeuwse top, waarin een ketel als gevelversiering voorkomt, vertoont *N°. 50* (afb. 40).

N°. 40 van dezelfde straat, slecht gerestaureerd, heeft twee leeuwenmaskers en een steen met het Gulden Vlies. De gevelsteen met attributen der bouwkunst is nieuw. Het onderste gedeelte van den gevel is ook heelmaal vernieuwd.

Gr. Noord 9 vertoont twee guirlandes en een gevelsteen met eene katrol.

Groote Noord 3 is een mooi gevelfragment met twee kozijnen met omljstingen van bergsteen, en met maskers en het wapen van Westfriesland.

Veemarkt 19 heeft een gevelsteen met een scheepje en het volgende opschrift:

Synte . Pieters . Scheepje
 Mag . hellen . maer niet .
 vergaen . op . gods . woort .
 blijf . ick . vast . staen .
 Anno MDCCXXIII.

Dit gebouw is een overblijfsel van het St. Clara-klooster.

Veemarkt 49 vertoont een steen met een roskam, waarnaast twee gewone kammen.

Gedempte Turfhaven 38 (thans 34) heeft een gevelsteen met eene hand en een alziend oog en het jaartal 1630.

Een aardig geveltje zonder top met luifel en pothuis, bevindt zich in zeer vervallen toestand nog »Onder de Boompjes" N°. 8. In gevel »Onder de Boompjes" N°. 10 is nog een steen met een vat.

Het aardige geveltje *Zon 3* bestaat niet meer. Van den gevel aan de *Zon N°. 1* is nog een fragment bewaard met schilden met: Anno 1613, en met: VAN · GODT · COMT · HET · AL.

De gevelsteen INT · GRON · WOUT · ANNO · 1631 uit het geveltje *Gerritsland 91* bevindt zich thans in het Museum.

Van het mooie geveltje met de gesneden consoles, *Gerritsland 28* (vroeger 32) is niets meer over dan het gesneden deurkalf in het Museum, met een cartouche, waarin een schip (Christus op zee).

De pui *Breestraat 3* is weg. De gevelsteen *Breestraat 2* waarop een kraai met 3 kazen, waaronder staat: IN · DE · BONTE · KRAY is in het Museum.

Op den hoek van *Gravenstraat en Peperstraat* staat een middeleeuwsche grenssteen, als aan het *Kleine Noord 11*. Een dergelijke grenssteen bevindt zich in het Museum; deze moet gestaan hebben hoek *Groote Noord* en *Nieuwsteeg*.

De gevel *Pieterseliesteeg 15* met ankers 1593 is verdwenen; in dien aan de *Nieuwsteeg 21* bevond zich een gevelsteen met twee mannen, die kaaskoppen draaien, en daaronder IN · DE · KOPPEDRAIER. — Op de draaibank staat MDXXXIII. De steen bevindt zich thans in het Museum; de gevel is een paar jaar geleden verbouwd.

De gevelsteen *Muntstraat 26* (vroeger 28) vertoont een schip; de gevelankers vormen het jaartal 1596. *Kerksteeg 30* vertoont een boom en daaronder: IN · DE · KARSEBOOM. Onder den gevelsteen met het wapen van Hoorn en het jaartal 1595 *Nieuwe Noord 18* staat een 4-regelig bijschrift.

In *Nieuwe Noord 45* staat in een nieuwen gevel op een oud kozijn, een reliëf met een paard, dat in een molen loopt, en het jaartal 1635. Ook de puilijst is oud.

Nieuwe Noord 66 vertoont een gevelsteen, waarop een boom met 2 staande leeuwen. De dubbele gevel *Nieuwe Noord 56—58*, van 1730, draagt twee schilden, ieder met een anker.

Belangrijker is de fraaie topgevel in gebakken en gehouwen steen *Ramen 11* (afb. 41), thans woonhuis van het hoofd der *Jongensschool* aldaar. De onderste pui is vernieuwd.

Ramen 23 vertoont nog een gevelsteen met een haan, waaronder: IN · DIE · RO · HAEN · 1628.

Afb. 40. Top van den gevel, Gr. Noord 50.

Kruisstraat 9 is een aardig gevelfragment, met houten pui.

Een ander gevelfragment met een gevelsteen met ton (uit 1618) bevindt zich *Breed hoek Veemarkt*. (Thans bedekt met een leelijk bord).

Een goed bewaarde houten pui vindt men *Binnenluiendijk 3* (afb. 42). Het zeer vervallen woonhuis daarachter bezit fraai gesneden eikenhouten balkstukken en betimmeringen.

Afb. 41. Gevel, Ramen 11.

De gevelsteen van 1764, met het wapen van West-Friesland en krijgstrokeeën aan het *ABC* is een paar jaar geleden verkocht en naar ik meen, naar Haarlem verhuisd. Het gebouw, waarin deze steen zich bevond, was vroeger het »Gemeene Landsmaga-»zijn van Hunne Ed. »Mog. Heeren Gecomm. »Raaden van West-Vries-»land en het Noorder-»kwartier." In 1764 werd het van steen opgetrokken; voordien was het van hout, en thans is het geheel verdwenen.

De gevelsteen aan den *Koepoortsweg 5* uit 1648 met St. Laurens en St. Maarten zijn nog aanwezig. Het vorige jaar is dit geveltje wat veranderd, of zooals men het gemeenlijk noemt: opgeknapt en »mooier" gemaakt. Bij die gelegen-

heid is de keurige 18de-eeuwsche deur die erin was, verkocht; zij heeft plaats moeten maken voor het nuchtere exemplaar, dat er thans in staat.

Behalve al het hier opgesomde vindt men nog verscheidene 18de eeuwsche gevels en fragmenten, bijvoorbeeld *Nieuwstraat 13, 17, 21*. Een aardig bovenlicht vertoont *Nieuwstraat 20*, een flinken gevel *Gouw 7*.

Aan den *Italiaanschen Zeedijk* treft men ook verscheidene 18de eeusche fragmenten aan. Men kan nog goed bemerken, dat deze straat een van de voornaamste straten van Hoorn geweest is. In den gevel *Zeedijk 81* is nog een gevelsteen, waarop een vat is afgebeeld, en waaronder staat: INT VRIES BOTERVAT.

Zeer merkwaardig zijn de trappen in de perceelen *Zeedijk 106* en *108*. De spillen van deze trappen zijn niet recht, maar met het beloop van de trappen schroefvormig gebogen. Eene leuning is in deze spillen uitgehakt. De *Synagoge*, in deze straat gelegen, dagteekent van 1780.

Op verschillende plaatsen in de stad vindt men nog mooie kleine brokstukken en overblijfselen uit de 18de eeuw. In het Museum wordt ook nog eene aardige collectie gevelsteen bewaard.

Ik wil nu eindigen, ofschoon er nog heel wat meer over de merkwaardigheden van Hoorn is te vertellen. Ik heb hier slechts een beknopt overzicht kunnen geven.

De beschrijving van de H. H. Weissman en v. Arkel was voor mij een goede leidraad. Eigenaardig is het om te zien, hoe in den betrekkelijk korten tijd, die sedert 1891 verlopen is, reeds zoo vele mooie overblijfselen verdwenen zijn. Het is te hopen, dat dit zoo niet voortgaat en dat men in het algemeen zal gaan begrijpen, welke waarde die mooie oude voorwerpen bezitten. Dan zal men zeker spaarzamer en voorzigtiger omgaan met datgene, wat getuigenis aflegt van wat onze voorouders praesteerden op het gebied van Bouw- en Sierkunst.

Hoorn, Mei 1916.

Afb. 42. Gevel, Binnenluiendijk 3.

aflegt van wat onze voorouders

J. C. KERKMEIJER.

JAARVERGADERING TE HOORN.

Van de officieele gebouwen van het liefelijke Hoorn wapperden ter onzer eere lustig de vlaggen, toen wij Vrijdagsavonds, 7 Juli, ons naar het Raadhuis begaven, waar de burgemeester, de Heer A. A. de Jongh, omringd door zijne wethouders en verschillende raadsleden ons officieel ontving. Spreker wees erop, dat een ommegang door Hoorn aan de leden de overtuiging zou schenken, dat het gemeentebestuur en de burgerij van Hoorn trotsch zijn op hun oudheden en die met groote piëteit bewaren en verzorgen. Tevens is eene wijziging van de bouw- en woningverordening aanhangig, die ten doel heeft, te waken tegen ontsiering van de schilderachtige stadswijken en te trachten, het oude met het nieuwe te doen harmonieeren. Ook zijn maatregelen genomen, om in geval van oorlog de oude gebouwen zooveel mogelijk te beschermen. Na een hartelijken welkomstgroet aan den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond werd de eerewijn rondgediend. Onze Voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, dankte voor de vriendelijke woorden en wees op Hoorns dubbele beteekenis van oude handelsstad en huidig landbouwcentrum. De oude handel van over zee, die Hoorn beroemd maakte, en waaraan Kaap Hoorn herinnert en waarvan hij nog sporen zag op zijne reizen naar Kaapstad en in Britsch-Indië, is grootendeels verdwenen, maar een nieuw Hoorn, hoofdplaats van een welvarend landbouwdistrict, is daarvoor in de plaats gekomen. Herinnerend aan een roemrijk verleden biedt Hoorn schoone beloften voor de toekomst.

Noode verlieten wij daarop het aangenaam gezelschap en de zoo gezellige raadzaal met het mooie schilderij van Jan Maet van den slag op de Zuiderzee op den achtergrond en zoo intiem verlicht door de laatste stralen der ondergaande zon, om ons ter jaarvergadering in het hotel »de Doelen" te begeven. Aanwezig waren de leden: Mr. Dr. J. C. Overvoorde (Lakenhal), J. L. van Dalen (Oud-Dordrecht), Mr. I. Duparc (die Haghe), Mr. A. W. F. H. Sanger (Museum Groningen), G. J. Honig (Vereeniging »G. J. Honig"), Dr. A. W. Byvanck, Jhr. H. Teding van Berkhout, W. Martens (Museum Mesdag), Mr. L. G. N. Bouricius, Dr. J. Kalf, Mej. Dr. E. van der Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Jkvr. Cl. Engelen, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Dr. E. Haslinghuis, en de corresponderende leden: W. Kromhout, Dr. H. P. Coster, A. Dunlop, H. Gallois, J. van Gils, W. P. A. Smit, P. J. Perquin, Dr. M. P. Rooseboom, J. W. G. van Haarst, W. P. van Stockum, W. van der Pluym en J. Gimberg. Afwezig met kennisgeving: Jos. Th. J. Cuypers en Dr. W. Vogelsang.

Ten 9.15 opent de Voorzitter de vergadering met eene rede, hierachter afgedrukt,

waarop de notulen der laatste algemeene vergadering worden vastgesteld en de Secretaris zijn verslag uitbrengt (zie hierachter).

Namens de commissie voor het nazien van de rekening brengt de Heer Honig verslag uit. Spreker heeft alles keurig in orde bevonden, maar betreurt dat het kasboek niet afgesloten is. De Penningmeester, Dr. H. P. Coster, merkt op, dat er nog eenige rekeningen niet zijn ingekomen, zoodat afsluiting niet mogelijk was, waarop de Heer Honig er op aandringt, dat pogingen zouden worden aangewend, dat de leveranciers in het vervolg hunne rekeningen bijtijds insturen. De rekening en verantwoording worden alsnu goedgekeurd onder dankbetuiging aan den Penningmeester. De Voorzitter vestigt er de aandacht der vergadering op, dat de kosten van het »Bulletin» veel hooger zijn geworden. Daar er echter een batig saldo is, zal er op het »Bulletin» niet bespaard worden, zelfs al levert het dit jaar een tekort op. Bij acclamatie worden de aftredende bestuursleden de H.H. Dr. H. P. Coster, F. A. Hoefer, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck en Dr. W. Vogelsang herkozen, terwijl de vergadering eenparig van meening was, de Bondsbelangen aan geen veiliger handen te kunnen toevertrouwen dan aan die van Mr. Overvoorde. De Redactie van het »Bulletin», waaraan de Bond ook zoo veel verschuldigd is, werd herkozen. Voor zooverre aanwezig, namen de verschillende leden hunne herbenoeming aan.

Alsnu wordt besproken de plaats voor de volgende jaarvergadering en stelt de Voorzitter, in overleg met den Bond van Archivarissen, daartoe Utrecht voor, met een tocht naar IJsselsteyn, Wijk bij Duurstede, enz. Jhr. H. Teding van Berkhout wenscht daartoe Groningen te zien aangewezen, welk voorstel van verschillende zijden warm ondersteund wordt, o. a. door den Heer Sanger, vertegenwoordigende de »Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad» aldaar, en de Heeren Kalf en Bouricius. Men is tegen het zich binden aan den Bond van Archivarissen, waarop de Voorzitter opmerkt, dat er van binden geen sprake is en er alleen overleg gepleegd wordt. Groningen tegen Utrecht in stemming gebracht zijnde, krijgt 18 tegen 2 stemmen, zoodat Groningen als plaats van vergadering voor 1917 gekozen is. Mejuffrouw Dr. E. Neurdenburg en Dr. A. W. Byvanck worden alsnu verzocht zich te willen belasten met het nazien der volgende rekening, wat door hen wordt aanvaard. Punt 9, betreffende ingekomen voorstellen, wordt voorloopig aangehouden en de »Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken» komen in behandeling.

Bij afwezigheid van den Voorzitter der Commissie, neemt Dr. J. Kalf het woord en brengt allereerst hulde en dank aan Dr. C. Hofstede de Groot voor de moeite door hem genomen bij het geven van eene lijst bemerkingen en taalwijzigingen, welke alle werden overgenomen. Drie amendementen werden niet overgenomen, aangezien het geheele stuk omgewerkt zou moeten worden en men er ook andere bezwaren tegen had. De Voorzitter merkt op, dat Dr. Hofstede de Groot ook niet zoozeer op de aanneming dezer amendementen stond. De Heer Kalf geeft alsnu een kort overzicht van het gedane

werk. Het geheel werd verdeeld in drie deelen. Op enkele punten werden aanvullingen gemaakt, zooals bijv. in art. 21, de alinea over gebrand glas, en de meer principieele in art. 10, waarbij de leidende kunstenaars gesplitst worden in bouwmeesters, beeldhouwers en schilders. Op voorstel van Dr. Hofstede de Groot zijn artt. 24 en 25 (oud) meer naar voren gebracht en voorts werden alle taalwijzigingen aangebracht, zoodat het nu een goed leesbaar geheel is geworden.

Hierop doet de Voorzitter voorlezing van een circulaire inzake deze stellingen gezonden aan: de Nederl. Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst, de Federatie van Beeldende kunstenaars en het Genootschap Architectura et Amicitia te Amsterdam en andere vereenigingen benevens hunne daarop ingekomen adhaesiebetuigingen. Het doel dezer vergadering is nu, de stellingen definitief vast te stellen, als eene sanctie op de vrijheid der Commissie in het aanbrengen van veranderingen. A., artt. I—IX, worden zonder bespreking goedgekeurd. Bij B., artt. X—XXIV, maakt de Heer J. van Gils allereerst eene opmerking over alinea 4 van art. XIII en wenscht daarin te zien opgenomen »zooals schoonheid en gezond verstand het eischen», waarop de Heer Kalf antwoordt, dat een gezond verstand hier wel nooit een leelijke gevel zal maken. De Heer van Gils merkt op, dat *alles* met gezond verstand dient te geschieden en hij niet begrijpt, waarom dit hier alleen bij dit dak gezegd wordt. In art. XVI zal het woordje »dan» voor »alleen oorbaar» weggelaten worden. Ook art. XIX levert eenige discussie op. Volgens den Heer van Gils *verbiedt* dit artikel vormen van vroegeren tijd te gebruiken en daarom is spreker er tegen. De Heer Kalf komt hier tegen op en zegt, dat de bedoeling zoo streng niet is en dat de opvatting van den Heer van Gils te scherp is. Het artikel strijdt tegen het namaken van oud beeldhouwwerk in 't groot; voor één klein détail of aanvulling doet het er natuurlijk niet toe. De Heer W. van der Pluym is het met de Commissie eens en meent, dat het niet straf genoeg gezegd kan worden. Er zal toch nog genoeg nagemaakt worden.

De Voorzitter vraagt of de Heer van Gils stemming wenscht. De Heer van Riemsdijk verklaart zich hier tegen, aangezien de principes, waar hij trouwens persoonlijk tegen is, op de vorige vergadering zijn aangenomen en nu alleen maar over redactiewijzigingen kan gestemd worden. De artt. X—XXIV worden alsnu vastgesteld, waarbij de Heer Duparc verzoekt te noteeren, dat hij qualitate qua buiten stemming blijft.

Bij afdeeling C. merkt Mej. Neurdenburg op, dat artikel XXVI niet goed leest en stelt voor »bepaald» te veranderen in »men dient te bepalen». Na eenige discussie wordt, op voorstel van den Secretaris, besloten te lezen »men bepale».

Zonder verdere opmerkingen worden nu ook artt. XXV tot XXXI aangenomen, waarbij de Heer Duparc opmerkt, dat zijne reserveering van Regeeringswege bij afdeeling B., bij deze afdeeling C. niet van kracht is.

Alsnu richt de Voorzitter een woord van hartelijken dank aan de Commissie in haar geheel en aan den Heer Kalf in het bijzonder, de wensch uitsprekend, dat de gedane arbeid in de toekomst schoone vruchten moge dragen. De Heer Kalf verzoekt dat ook

het Verbond van Nederlandsche kunstenaarsverenigingen om adhaesie gevraagd worde, voordat de stellingen den Minister voorgelegd worden. De Heer Martens ondersteunt dit voorstel daar in het Verbond juist veel architecten zijn, wat bij de Federatie niet het geval is, hetgeen de Heer van der Pluym geheel beaamt. De Heer Kalf merkt op, dat, zoolang de stellingen nog niet definitief aangenomen waren, het goed was schilders, beeldhouwers en architecten om advies te vragen, doch dat men nu gaarne adhaesie zou krijgen van zulk een algemeen lichaam als het Verbond. De Voorzitter belooft hiertoe de noodige stappen te zullen doen.

Terugkeerende tot punt 9, wordt op voorstel van den Voorzitter bij acclamatie Dr. P. J. H. Cuypers tot eeredid van den Bond benoemd. Alsnu geeft de Voorzitter in overweging eene commissie te benoemen, om de kwestie in hoeverre de Bond eene lijst van afbeeldingen van bestaande en verdwenen monumenten zou kunnen samenstellen, in studie te nemen en leest de volgende memorie voor:

»Voor de kennis van onze oude monumenten is het van het meeste belang, dat bekend is welke eenigszins vertrouwbare afbeeldingen hiervan uit vroeger tijden bestaan. Deze stelling behoeft wel geen uitvoerige toelichting, en evenmin, dat dit zoowel geldt voor nog bestaande als voor verdwenen monumenten, daar de kennis hiervan noodzakelijk is voor het overzicht van de Nederlandsche bouwkunst. Ja, hiervoor is het nog meer noodzakelijk, daar de afbeeldingen bij nog bestaande monumenten altijd slechts eene aanvullende beteekenis hebben, doch van de verdwenen monumenten de afbeeldingen met de karige berichten erover de eenige bron vormen voor onze kennis.

Wil men zich echter op de hoogte stellen van de bestaande afbeeldingen, dan stuit men gewoonlijk op het bezwaar, dat het, behalve voor monumenten, die toevallig vallen onder het gebied, waarvan goed bewerkte catalogi van prentverzamelingen bestaan, vrijwel onmogelijk is, om zonder uitgebreid onderzoek een eenigszins volledig overzicht van het bestaande te krijgen. Zelfs voor de monumenten, die zoo gelukkig gelegen zijn, ontbreekt gewoonlijk eene opgave van die op schilderijen en teekeningen in particulier bezit.

Het komt mij daarom voor, dat het een zeer nuttig werk zoude zijn om te trachten een lijst van afbeeldingen samen te stellen, gelijk ons o.a. voor de portretten en historische prenten door de bekende werken van Muller, Van Someren en Van Rhijn geboden worden. Een dergelijk werk zal veel tijd en kennis van de samenstellers vorderen en ook niet zonder den steun van belangstellende vereenigingen zijn tot stand te brengen, doch, als de wil er is, kan ook de weg gevonden worden om de hieraan verbonden bezwaren te overwinnen. Met wijzen op de moeilijkheden alleen, komt men er niet; noodig is, dat er van eene daartoe bevoegde zijde het initiatief genomen wordt en een plan wordt uitgewerkt, waarop later verder voortgewerkt kan worden, zoodra de noodige middelen verkregen zijn. Bij dit werkplan kan ook eene begroting der kosten gevoegd worden en de wijze worden aangegeven, hoe deze te bestrijden.

Het komt mij voor, dat de Bond hiertoe het aangewezen lichaam is. Geschied- en aardrijkskundigen, architecten enz. hebben belang bij dit onderwerp, doch domineerend

is het belang van de oudheidkundigen. Wij vertrouwen daarom, dat de vertegenwoordigers van aanverwante belangen later bij de uitvoering hunnen steun niet zullen onthouden, en dat zij het zullen toejuichen, indien van onzen Bond de kwestie voorloopig wordt in studie genomen. Meer dan van een voorloopig in studie nemen toch van de wijze, waarop een dergelijke lijst het best zoude samengesteld kunnen worden, kan thans geen sprake zijn, daar bij de uitvoering zooveel vragen ter sprake komen, die uitgemaakt moeten worden, vóórdát de uitvoering begonnen wordt, dat het onmogelijk is, om zelfs over de mogelijkheid van de uitvoering eene beslissing te nemen, zoolang de hoofdlijnen voor het werk niet zijn vastgesteld, of althans van bevoegde zijde hierover van gedachten is gewisseld.

Het ligt niet in mijne bedoeling u hier een overzicht te geven van *alle* vraagpunten, die zich hierbij kunnen voordoen; slechts wil ik u er eenige noemen om u een blik te geven in het moeilijk probleem.

Voor eerst komt de vraag wat moet opgenomen worden, en wel a. naar den aard van het voorgestelde, b. naar de wijze van voorstelling. Aan de eene zijde bestaan er verschillende argumenten, om bij de keuze zoo ruim mogelijk te werk te gaan, doch tevens maant de mogelijkheid van uitvoering tot beperking.

Natuurlijk moeten alle vertrouwbare afbeeldingen van monumenten, die documenteele waarde hebben, opgenomen worden, doch ook die van *détails* of afbeeldingen, b.v. een slot achter boomen, waarvan slechts een torentje of ander fragment zichtbaar is? Hierbij zoude ik niet te veel willen beperken, doch omgekeerd zooveel mogelijk alles uitsluiten, wat een meer phantastisch beeld geeft.

Interieurs zijn met *détails* gelijk te stellen.

De stad als geheel is evenzeer een monument, als de gebouwen afzonderlijk. Plattegronden moeten dus ook opgenomen worden; ook stadsgezichten, waarop geen gebouwen van beteekenis zijn afgebeeld?

Zullen de verschillende staten van prenten afzonderlijk worden vermeld? ook de latere nadrukken van dezelfde prent? en de mechanisch gereproduceerde clichés van moeilijk te raadplegen teekeningen in bekende, algemeen toegankelijke werken?

Naast de teekeningen zijn ook de gravures zeker op te nemen en evenzoo de schilderijen van documenteele waarde en het is hierbij onverschillig waar die zich bevinden, in particulier bezit of in musea, in binnen- of in buitenland. Al zal hierbij volledigheid niet zijn te bereiken, zoo dient deze toch te worden benaderd.

Ook de wijze van beschrijven geeft aanleiding tot verschillende opvattingen, en hierbij in de eerste plaats de vraag, of het werk zal geschieden door enkele speciaal daartoe aangewezen krachten, of door eene serie van medewerkers onder controle van een of meerdere leiders.

Ten slotte de dekking der kosten, welke wel niet uit den verkoop alleen zal kunnen geschieden. Subsidies zijn hiervoor noodzakelijk en hiervoor zullen besprekingen moeten gevoerd worden met het Rijk en met vereenigingen.

Vraagpunten genoeg reeds, waarbij de beste oplossing kan gevonden worden door samenwerking van eenige deskundigen. Aan dit onderzoek zijn echter kosten verbonden, en ik wenschte u daarom voor te stellen om door den Bond voor dit eerste onderzoek een crediet beschikbaar te stellen van twee honderd gulden. Er kan dan tegelijker tijd eene commissie benoemd worden om de bovengenoemde en de verder noodige vragen in behandeling te nemen. Het door deze commissie in te dienen rapport kan daarna tot grondslag gelegd worden voor verder te doene voorstellen.

Met opzet ben ik over het hoofdpunt, het wenschelijke van een dergelijke lijst van afbeeldingen, niet in bijzonderheden getreden. Ik acht dit zoo voor zich zelf sprekend, dat een lang betoog hierover in dezen kring zeker zoude zijn het enfoncer une porte ouverte. Mocht in uw midden hierover onzekerheid bestaan, dan ben ik gaarne bereid nader in bijzonderheden te treden.

Voor mij persoonlijk heb ik de overtuiging, dat het werk van groot belang is en dat de uitvoering ervan mogelijk is bij voldoende steun en medewerking."

Het voorstel wordt met algemeene instemming begroet. Tot leden der Commissie worden benoemd de H.H.: Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. H. Teding van Berkhout, Dr. C. Hofstede de Groot, Dr. J. de Hullu, J. J. de Gelder, Dr. J. Kalf en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en haar wordt een crediet van f200 verleend voor een eerste onderzoek.

Bij de rondvraag bespreekt de Heer van der Pluym, naar aanleiding van een artikel in de »N. Rott. Courant'' van eenigen tijd geleden, de wederopbouw van België en uit hij zijne ontstemming over het Duitsche rapport. Spreker vraagt of het niet op den weg van den Bond ligt hieraan iets te doen? De Voorzitter acht het niet raadzaam zich hierover tot de Duitsche Regeering te wenden, eerder tot de Belgische. Het bewuste artikel is een gedeelte van het rapport over Denkmalpflege. Ook de Heer Kalf had zich geërgerd over het rapport van Prof. Clemen, doch vond het beter er niet over te schrijven. Het rapport is ook meer als een politiek stuk te beschouwen. Persoonlijk is hij meer bevreesd voor wat de Belgische regeering later zal beslissen, alhoewel het rapport van Van der Swaelmen en andere stemmen de goede richting opgaan.

De Heer Bouricius vraagt alsnu of men niet op elke jaarvergadering afbeeldsels van schilderijen enz. ter identificeering zou kunnen meebrengen, als destijds door Dr. Hofstede de Groot te Deventer was gedaan? De Heer Teding van Berkhout wenschte dit verder uitgebreid te zien tot alle onbekende voorstellingen. De Voorzitter meent dat hiertegen geen bezwaar bestaat, behalve dat van toezicht, waarvoor niet gezorgd kan worden vanwege het Bestuur. Nadat de Heer Teding van Berkhout verklaart, dat ieder zal moeten zorgen voor zijne eigene bezittingen, wordt het voorstel aangenomen en zal er gewag van gemaakt worden in de convocatiebiljetten voor de jaarvergaderingen. Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter te 10.45 de vergadering.

Den volgenden morgen worden wij aan het Stadhuis opgewacht door den Burge-meester en de Heeren A. Brouwer, H. J. Clarion, J. Kerkmeijer en P. Messchaert, vormende de Commissie van ontvangst. Het zou te ver voeren om hier nog eens te

vermelden al het schoons en interessants, dat wij dien dag zagen. Dat wij dit profijtelijk konden doen is te danken, nevens de volledige beschrijving van Hoorn in ons Bulletin door den Heer Kerkmeijer, aan de groote vriendelijkheid waarmede de Heeren ons overal rondleidden en aan de kennis en liefde, waarmede zij ons veel van de stad hunner inwoning verklaarden en deden zien. Een goedverzorgde en gezellige maaltijd in het hotel de Doelen, waar wij den Burgemeester en de Heeren Clarion en Kerkmeijer tot gasten mochten hebben, gevolgd door een concert in de zoo aardige Buitensociëteit, vormden een waardig einde aan dezen zoo leerrijken dag.

Zondag stonden koetsen van velerlei gestalte voor en werd er door de »Streek'' naar Enkhuizen gereden. 't Weer hield zich goed en de paardjes draafden lustig voort. Onderweg werd een typische oude boerenwoning te West-Blokker in oogenschouw genomen en voorts werd de bekende hoeve van den Heer Neeffes te Westwoud bezocht, en zijn fraaie versierde stal, waar 's zomers antieke borden in plaats van koeien prijken, bewonderd. Na een geslaagd noenmaal in de vriendelijke Oranjezaal werden het Waaggebouw, het Stadhuis, en de Drommedaris bezocht. Bij onze komst had de beiaardier R. G. Crevecoeur de attentie het oude carillon der Hemony's, uit 1675, te bespelen en binnen werd ons door den Heer Tasman de in wording zijnde tentoonstelling getoond. Toen vlug naar de Zuider- of St. Pancraskerk met hare onlangs blootgelegde gewelfschilderingen en bij het binnenkomen van de zoo imposante, rustgevende Westerkerk, met haar fraai koorkeerk, ruischten ons de orgeltonen tegemoet. Het is jammer, dat de meesten zoo gehaast waren en naar den trein moesten. Hier was het goed uitrusten onder het luisteren naar de orgeltonen en het schoone gezang van Mevrouw Kerkmeijer en ook de rit terug over den Hont en Venhuizen, met zijn mooie uitzichten op de Zuiderzee en het welig landschap, zal ons lang bij blijven. Slechts noode namen wij afscheid van onze vriendelijke gastheeren aan wier goede zorgen wij het te danken hebben, dat wij zooveel zagen en genoten.

M. P. ROOSEBOOM.

OPENINGSREDE VAN DEN VOORZITTER MR. DR. J. C. OVERVOORDE.

Bij den grooten strijd, die gelukkig buiten onze grenzen woedt, doch waarvan de gevolgen ook in ons land zoozeer werden gevoeld, was de aandacht te zeer gewijd aan de dringende eischen van het oogenblik, om nog gelegenheid te bieden voor ingrijpende veranderingen op oudheidkundig gebied. Toch valt er ook op eenige belangrijke gebeurtenissen te wijzen, die meer in het bijzonder de belangen raken van onzen Bond. Wij denken hierbij in de eerste plaats aan het overlijden van ons eerlid Jhr. Victor de Stuers, den baanbreker voor de Rijkszorg voor de monumenten, den onvermoeiden strijder voor de belangen der Oud-Vaderlandsche kunst, aan wiens nagedachtenis in het »Bulletin'' door mij een woord van groote waardeering en erkentelijkheid werd gewijd.

Nagenoeg tegelijkertijd nam de Heer J. A. Royer, zijn opvolger als chef der afdeeling K. en W. sinds 1901, zijn ontslag en werd in diens plaats Mr. M. J. Duparc

benoemd. De bescheiden hoofdambtenaar heeft niet gewild, dat bij zijn aftreden hem openlijk hulde werd gebracht voor hetgeen door hem onder dikwijls moeilijke omstandigheden werd tot stand gebracht, en het zoude dus ook niet in zijnen geest vallen, indien hierbij thans door mij uitvoerig werd stilgestaan. Ik herinner u slechts aan de instelling van de Rijkscommissie voor de monumenten in 1903 en de belangrijke vermeerdering der credieten, die in zijn ambtstijd, — en zeker voor een groot deel door zijn toedoen, — door de Kamers op oudheidkundig gebied werden toegestaan, waarbij die voor de monumenten meer dan verdubbeld werden, en aan de speciale credieten voor de aankopen uit de collecties Six en Steengracht. Wij die den welwillenden, altijd behulpzamen hoofdambtenaar in zijn werk hebben mogen waardeeren, brengen hem hier gaarne een woord van welgemeenden dank voor hetgeen door hem in zijnen belangrijken werkkring is verricht.

Na den bewogen tijd van strijd en opbouw onder de Stuers, volgde onder Royer de periode van bevestiging. Thans staan wij aan het begin van een nieuw tijdperk onder Duparc, dat, naar wij hopen, eene periode zal zijn van verderen opbouw, waarin niet slechts voortgewerkt zal worden op de reeds verkregen resultaten, doch hieraan ook eene afronding gegeven zal worden door het tot stand brengen van de reeds zoolang verwachte wet op de bescherming van monumenten. In verband hiermede valt te wijzen op het besluit, waarbij de verkoop van twee torenklokken te Baardwijk werd vernietigd, als uit historisch-monumentaal oogpunt in strijd met het algemeen belang.

Wij verheugen ons in de belangstelling in het streven van den Bond getoond door den nieuwen titularis, zoowel bij de voorbereiding van het ontwerp-monumentenwet, als bij de behandeling van de stellingen op het gebied der restauratie, en wij hopen, dat de Bond nog menigmaal de gelegenheid moge vinden om in samenwerking met den nieuwen chef-referendaris nuttig werkzaam te zijn in het belang van de vaderlandsche kunst.

Reeds mogen wij op één gelukkig verschijnsel wijzen van eene nieuwe richting, van meer bekendheid geven aan de nuttige bemoeiingen van de afdeeling K. en W. in het belang der monumenten. Ik denk hierbij aan de door den bekwamen architect van het bureau ter bewaring van monumenten, den Heer Adr. Mulder, in het laatste »Bulletin» gegeven korte berichten. De Heer Mulder meldde mij, dat hij bereid was, ons geregeld voor het »Bulletin» dergelijke berichten te zenden, en met belangstelling zien wij die ook voor het vervolg tegemoet.

De nieuwe plannen voor restauraties tot behoud van bedreigde monumenten bleven grootendeels onuitgevoerd door de beperkte middelen, die het Rijk hiervoor onder de gegeven omstandigheden meende beschikbaar te mogen stellen. Toch valt ook hier op eenige pogingen tot behoud te wijzen, waarbij ook de Bond heeft medegewerkt. Het besnoeien der posten op de Rijksbegrooting levert enig gevaar, vooral daar, waar uitstel kan leiden tot verder verval. De nieuwe chef van K. en W. sta hier pal, dat het levenswerk van de Stuers, nader door Royer geconsolideerd, niet in gevaar kome! Waar het Rijk thans weinig steun kan verleen, mag met te meer recht de medewerking worden ingeroepen van die particulieren, welke geen nadeel ondervonden van de moeilijke tijden.

Speciaal wijs ik hierbij op de plannen tot conserveering van de belangrijke 13de-eeuwsche muurschilderingen te Deventer, waarvoor het vereischte bedrag nog niet bijeen is, en op den noodkreet van het bestuur van het Schultehuis te Wanneperveen, opgenomen in de laatste aflevering van het »Bulletin».

De brand van het kerkgebouw te Alphen toonde weder hoe onvoldoende de maatregelen zijn tegen het gevaar, dat onze monumenten van de zijde der loodgieters bedreigt en van hen, die onvoldoende laten toezien op het loodgieterswerk. Naar wij vernemen is dit vraagstuk thans van bevoegde zijde in studie genomen en mogen wij verwachten, dat weldra van die zijde bepaalde voorstellen hierover bij de Regeering zullen worden ingediend.

Het definitieve ontwerp stellingen voor de restauratie van monumenten werd kort geleden door de Commissie bij het Bestuur ingeleverd en zal in deze vergadering aan uw oordeel onderworpen worden. Het bestuur had gehoopt dit reeds eerder in eene wintervergadering in behandeling te kunnen brengen, doch werd hierin verhinderd door het tijdstip van de indiening van het ontwerp.

Het door de Commissie van advies over het opstellen van grafzerken ingeleverde deskundig rapport werd in het Bulletin afgedrukt. Het is mij aangenaam van deze plaats aan de leden dier Commissie de H.H. Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, A. Wichmann, W. M. Retera en P. van Romburgh nogmaals openlijk namens den Bond hiervoor dank te kunnen betuigen.

Een ernstig gevaar dreigde voor de kunstwerken door het belastingontwerp-Treub. De hiervan te duchten nadeelige gevolgen werden door Jhr. Teding van Berkhout uitvoerig in het Bulletin aangewezen en door het Bestuur werd hierop nader de aandacht van de Regeering gevestigd.

Op het gebied der musea valt in de eerste plaats te wijzen op het belangrijk besluit van den Gemeenteraad van Utrecht, om f250.000 beschikbaar te stellen voor het bouwen van een centraal museum. Gaarne wenschen wij ons medelid Mr. Dr. S. Muller F.zn. geluk met dit succes op zijn onafgebroken streven. Het Openluchtmuseum gaf een eerste teeken van leven door het aankopen van de hofstede Het Teusse uit Vaassen en het Nederlandsch museum verheugde zich in een belangrijk geschenk van de erven van Jonkvrouwe L. M. de Stuers, douairière Jonkheer Mr. J. Loudon, waardoor het Delftsch aardewerk, die echt vaderlandsche kunstuiting, op schitterende wijze vertegenwoordigd wordt.

Voor de opgravingen was dit jaar zeer gelukkig. In het Esschenbosch bij Maurik, op den Hunenberg bij Ubbergen en te Valkenburg werden wetenschappelijke opgravingen gedaan onder leiding van Dr. Holwerda en in het Rijksmuseum te Leiden werd eene galerij van opgravingen door dezen geleerde ingericht. Te Maastricht werd onder leiding van Dr. J. Kalf eene ontgraving gedaan in de sint Servaaskerk, waarvan een overzicht der voor de bouwgeschiedenis van dit monument zoo belangrijke resultaten door hem in het »Bulletin» werd gegeven. In Friesland eindelijk is het plan gevormd voor eene wetenschappelijke terp-ontgraving.

Zoo was het afgelopen jaar niet onbelangrijk, niettegenstaande de algemeene malaise en ook de Bond treedt den nieuwen jaarkring in met een verhoogd ledental. Wij scharen ons daarom nog niet aan de zijde van hen, die meenen, dat het getijde van belangstelling voor oudheidkunde en oude kunst aan het kenteren is, om plaats te maken voor meer belangstelling in de kunst van het heden. Dit laatste zullen wij allen toejuichen, doch wij gelooven, dat de meerdere belangstelling voor de kunst van het heden niet zal zijn ten koste van die voor de oude kunst. Het zal wellicht de manie beperken om alles te verzamelen, omdat het oud is, doch dáárbij is zeker geen verlies te boeken. De wetenschappelijke studie echter van hetgeen de oude kunst ons leert kan slechts bevorderd worden door meer belangstelling voor de kunst van het heden. Het aantal vage belangstellenden moge verminderen, de belangstelling der overigen zal er daardoor slechts in kracht en diepte kunnen winnen.

Met vol vertrouwen op de toekomst open ik daarom deze vergadering van den Nederlandsche Oudheidkundige Bond.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS DR. M. P. ROOSEBOOM.

Na de uitvoerige openingsrede van den Voorzitter zal ik slechts één enkel oogenblik uwe aandacht vragen voor een kort overzicht van den huidigen stand van den Bond.

Vond het Bestuur het verleden jaar minder raadzaam, nieuwe benoemingen te doen, de in den lande weergekeerde rust deden ons besluiten, reeds vóór het einde van den oorlog ons ledental uit te breiden. Het aantal aangesloten vereenigingen bleef 38, dat der leden steeg van 49 op 51, terwijl wij nu, niettegenstaande dat verschillende leden bedankten en enkele overleden, 444 corresponderende leden tellen tegen 410 in het afgelopen jaar. Dit is een verblijdend teeken en men vraagt zich af, of soms dankbaarheid, dat ons land tot nog toe voor de rampen van een oorlog bespaard bleef, meerdere liefde en belangstelling voor wat het nog aan schoons uit het verleden biedt, kweekte?

Dat waakzaamheid nog steeds geboden blijft, zelfs op officieele lichamen, bleek onlangs weer uit de voorgenome slooping van de zoo interessante voormalige Geschutgieterij te 's-Gravenhage. Een verzoekschrift onzerzijds heeft niet het gewenschte effect mogen hebben. Het is en blijft noodzakelijk, dat onze leden en corresponderende leden in alle provinciën des lands steeds een open oog en een warm hart voor de oudkundigen en de kunstbelangen in 't algemeen, blijven behouden en ook trachten onze Volksvertegenwoordiging meer belangstelling daarvoor in te boezemen. De voorgestelde belastingen op kunstwerken noopten ons Bestuur een bezwaarschrift hiertegen tot den Minister van Financiën te richten, dat vergezeld ging van artikelen van Dr. C. Hofstede de Groot en Jhr. Teding van Berkhout, waarin het nadeelige der voorgestelde bepalingen uitvoerig uiteengezet wordt. Afdrukken dezer drie stukken werden aan de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal toegezonden. Voorts werd er in het Bulletin gewezen op de besnoeiing onzer begrooting op kunstgebied, die, vergeleken met de oorlog-

voerende landen wel, een zeer treurig figuur maakt. Zijn er onder de corresponderende leden van onzen Bond die nu juist niet technisch degelijk onderlegd zijn, zoo kunnen zij juist door hunne liefde en belangstelling voor oudheidkundige- en kunstbelangen toch van groote waarde voor onzen Bond zijn door het bewerken en oogen ontsluiten van het groote publiek. Ik roep de nieuwe leden, voor zooverre aanwezig, hierbij een hartelijk welkom toe, en verzeker hun, dat ons Bestuur op hun steun en medewerking vast rekent.

De »*Commissie voor de Grafzerken*» beëindigde haar taak en bracht haar rapport uit in het Bulletin. Heden zullen de stellingen der »*Commissie voor de vaststelling van beginselen bij de restauratie van monumenten*» definitief worden vastgesteld, zoodat de taak dezer Commissie daarmee afloopt. Wegens mobilisatie harer Voorzitter vorderde de »*Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen*» dit jaar nog niet. De »*Commissie voor de voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van Musea*» is bezig hare stellingen in haar geheel te verwerken en hoopt die later in brochurevorm uit te geven, terwijl de »*Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland*» nog niet met haar taak is kunnen gereed komen, aangezien de Voorzitter door zijne werkzaamheden als kamerlid enz. geheel in beslag genomen werd.

Ten slotte kan ik u mededeelen dat de Koninklijke goedkeuring is verkregen op de wijziging der Statuten, waartoe verleden jaar te Arnhem besloten werd.

NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST. AANWINSTEN.

Het is lang geleden dat wij hier over Delftsch aardewerk spraken. In den tweeden jaargang (1900—1901) werd een kort overzicht gegeven van de beteekenis der toen aanwezige nog kleine verzameling; sedert vestigden wij nu en dan de aandacht op belangrijke aanwinsten. Ik herinner in het bijzonder aan de vaatwerken en schotels waarin wij de oudste producten van het vaderlandsch fabrikaat hebben te zien en aan de zeldzame stukken uit de fabriek der Hoppesteijns. Hadden wij na vijftien jaren andermaal ons verslag willen opmaken van de waarde der verzameling, als vertegenwoordigende de beroemde Oud-Hollandsche industrie, dan had getuigd moeten worden, dat wel is waar de kenmerkende punten van de ontwikkelingslijn in de aanwezige exemplaren konden worden bestudeerd, dat voor een kenner dus het bijeengebrachte ontegenzeggelijk een merkwaardig studie-materiaal bood en, wat betreft de vroegste stukken, ééinig genoemd mocht worden, maar dat bij lange na niet de volle rijkdom van het fabrikaat, zoowel in aesthetisch als in technisch opzicht aan het licht kwam.

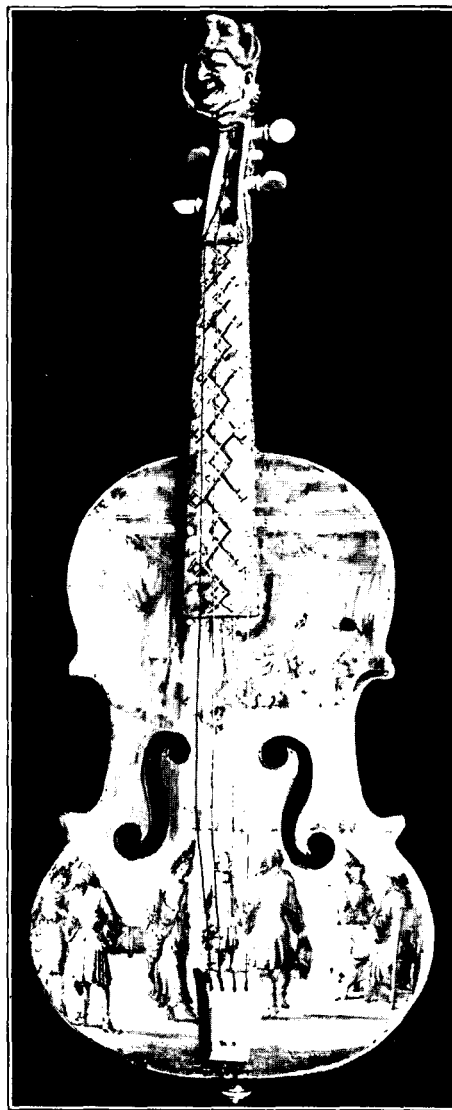
Ten opzichte van het oude Delftsche aardewerk, eerder dan ten opzichte van welke andere ceramiek ook, moet getuigd worden, dat de verdienste in de eerste plaats gelegen is in de decoratieve kracht. Het email is altijd warm en zacht, de kleurverdeeling altijd voortreffelijk, maar op de hand bekeken hapert er dikwijls iets aan de teekening, zelden

is een ornament zuiver aangebracht. Een enkel stuk in één woonvertrek mist bijna nooit zijn aangename werking; in een museum-vitrine kan eene kleine verzameling het echter nauwelijks houden naast Fransche ceramiek, om van Italiaansche en Oostersche niet te spreken. Het fabrikaat van Rouaan, van Nevers, van Moustier bezit eene beschaving in de versiering, welke van dichtbij gezien het drooge van het émail doet vergeten. Maar dit wordt anders, wanneer een voldoende aantal voorwerpen, naar soort en tijd gerangschikt, de generositeit van palet te zien geeft die van den beginne het echt Hollandsche gevoel voor kleur aan den dag bracht.

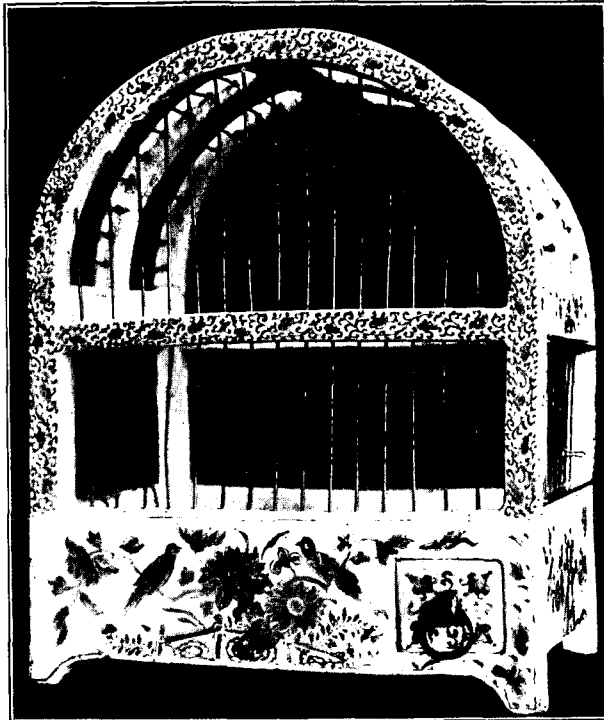
De Delftsche plateelbakkers, zelfs de voorname, waren ruwe onbeschaafde kerels. Wij lezen daarvan de bewijzen in de stukken door wijlen Mr. van der Burgh uit de Delftsche archieven opgediept. Wanneer zij iets anders wilden dan slaafs een ornament copieeren, zooals zij dat met het Chineesche deden, dan brachten zij er weinig van terecht; de motieven in den stijl van Lodewijk XIV en Lodewijk XV werden vrijwel altijd verknoeid en slechts bij uitzondering teekenden zij waarlijk aardige figuurtjes. Maar allen zonder uitzondering hadden dat innig gezonde genot in krasse, zware, bezonken kleuren, dat een van de meest onverwoestelijke aesthetische eigenschappen van ons volk schijnt te zijn.

Ik heb er vroeger reeds op gewezen, hoe onze eerste ceramisten juist dat fabrikaat tot voorbeeld kozen waar zij de sterkste kleuren vonden, als oranje-bruin tegen donkerblauw, namelijk het aardewerk van Faënza, en dat zij aan het einde der 16de en in het begin der 17de eeuw bij voorkeur de Italiaansche stukken uit de 15de eeuw aankeken die nog de volle kracht van het oorspronkelijk palet hadden behouden. Welnu, de voorwerpen daargelaten die het porcelein zoo getrouw mogelijk moesten nabij komen, transpioneerde Delft ook het Chineesche ornament tot iets Hollandsch door het volle van het décor en voornamelijk door het gedurfde van de kleur. Menige plaat die in het middenveld nog een vrij zuiver Chineesch patroon vertoont, laat in den rand zoovele

Figuur 1.

echt Hollandsche kleur-tegenstellingen zien, dat het voorwerp geheel en al nationaal wordt. En worden niet de elegante Fransche achttiende-eeuwsche prenten wel in het neutrale blauw gecopieerd, maar dan gevat in de meest bonte, meest Hollandsche bloemenranden die het camaieu geheel overschreeuwen? Ook op de Duitsche porceleinen, op het teere Saksisch inspireert men zich, maar hoe geheel anders, hoeveel zatter wordt niet het palet van den Delftschen ceramist. Aan die latere produkten van den moffeloven zal men zeker niet de vreugde beleven welke de liefhebber aan het fijne Saksische porcelein beleeft, toch hebben zij eene niet te ontkennen, zelfs zeer eigene aesthetische waarde,

Figuur 2.

die aan den dag komt wanneer er vele soortgelijke exemplaren bijeen zijn. Nogmaals, om het Delftsche aardewerk naar waarde te schatten, moet men een groote verzameling kunnen overzien. Dit is bereikt, nu, ten gevolge van eene niet genoeg te waardeeren schenking, de verzameling John F. Loudon naast de reeds aanwezige is ten toon gesteld.

De dikwijls geuite meening, dat de musea tevens de mausolea van de kunst zijn, gaat hier niet op. De sobere uitstalling in moderne vitrines geeft in dit bijzondere geval een nieuw aanzien, een jong leven aan die voorwerpen, dat hun makers, zoo zij nog eens op deze wereld konden verschijnen, met tevredenheid zou vervullen over den gezamenlijken arbeid. Zij zouden de hun onbekende gewaardwording krijgen van den kunstenaar die, aan het einde van zijn loopbaan,

het beste van zijn oeuvre te zien krijgt. Juist het nuchtere en systematische der plaatsing, het frisch wit der vitrine-bekleeding, de glans der groote spiegelruiten, geeft een relief aan datgeen wat zij wilden bereiken door hun tintelende kleuren, door hun émail en door hun overglazuur.

Nadat bij de schikking in de toonkasten in de eerste plaats was gelet op het bijeenhouden van voorwerpen in een zelfde techniek vervaardigd, ontstonden er tevens groepen, waarvan ook de soortgelijke versiering de saamhoorigheid aangaf en kwamen als vanzelf de zeldzame stukjes, waaraan de verzameling Loudon hare populaire vermaardheid heeft te danken, naar voren. Zoo onderscheidt zich al dadelijk in de groote groep van

het »blauw” het fijne kannetje uit het jaar 1658, met het adres van Dirck Janse van IJsselsteijn, door eene echt Hollandsche versiering van los geschetste bloemen, teekening welke eveneens wordt aangetroffen op een melk- of roompot uit 1687, met eigenaardig getordeerde ooren die nog aan de oude Italiaansche ceramiek doen denken, en op een inkkoker met het inschrift: Vijva Oranie”, gemonteerd met zilver. Het zachte roomkleurige émail trouwens zou deze drie stukjes, ook zonder de eendere versiering, bij elkaar hebben doen houden; zij behooren naast een zestal bordjes, met geestig geteekende figurale voorstellingen uit het nieuwe testament, tot de oudste produkten in de verzameling.

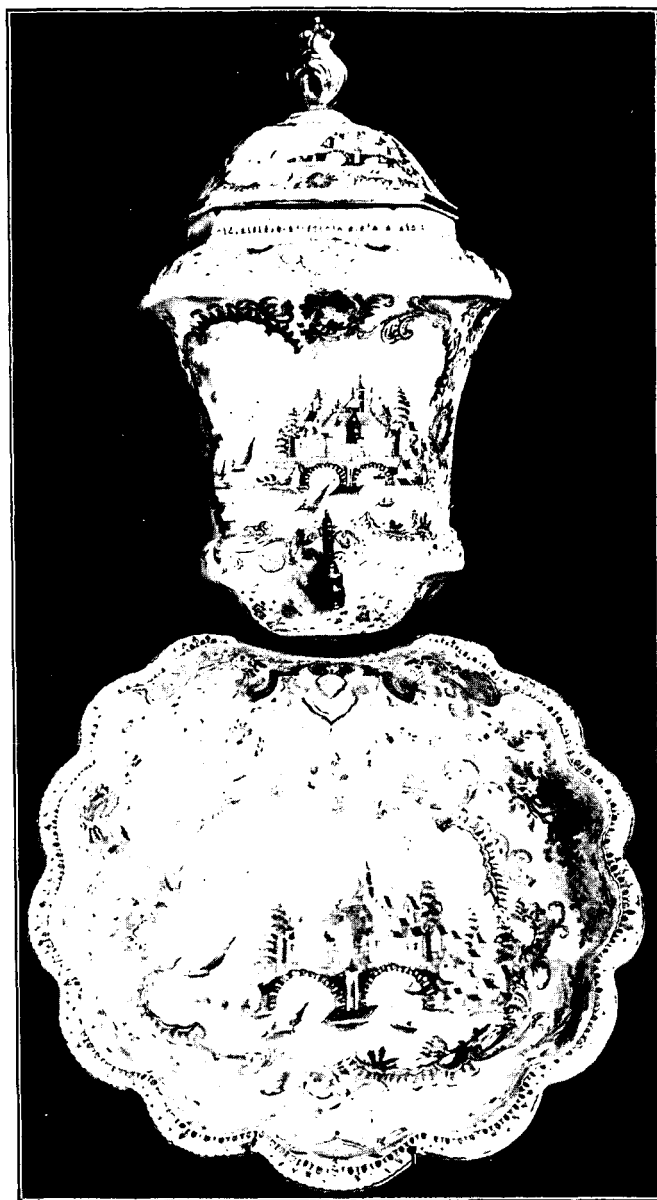
De beroemde viool (fig. 1) moet, door de overeenstemming in décor met een

Figuur 3.

tabakspot en een gedateerd theebusje, omstreeks 1727 vervaardigd zijn. De spiegellijst draagt het jaartal 1736 en het vogelkooitje (fig. 2) zal, met een aantal andere stukken die tot de zuiverste en gaafste nabootsingen behooren van Chineesch porselein, zeker niet vroeger dan in het midden der 18de eeuw gesteld moeten worden, uit den tijd dus, die voor de Republiek reeds het verval beteekent, maar die voor de Delftsche fabrieken ontegenzegglijk de periode van vollen bloei was, althans wat betreft het technisch kunnen en het aesthetisch willen. In deze periode zien wij ook het gevoel voor kleur zich het weelderigst laten gelden. Zij werd onmiddellijk voorafgegaan, voorbereid zou ik willen zeggen, door eene ceramisten, of althans leiders van fabrieken, die nog altijd als de grootmeesters van het

Delftsch genoemd worden, door mannen als Samuel van Eenhoorn, Fictoor en boven allen de Hoppesteijns. Deze bedoelen over het algemeen nog wel het sobere, het discrete in

Figuur 4.

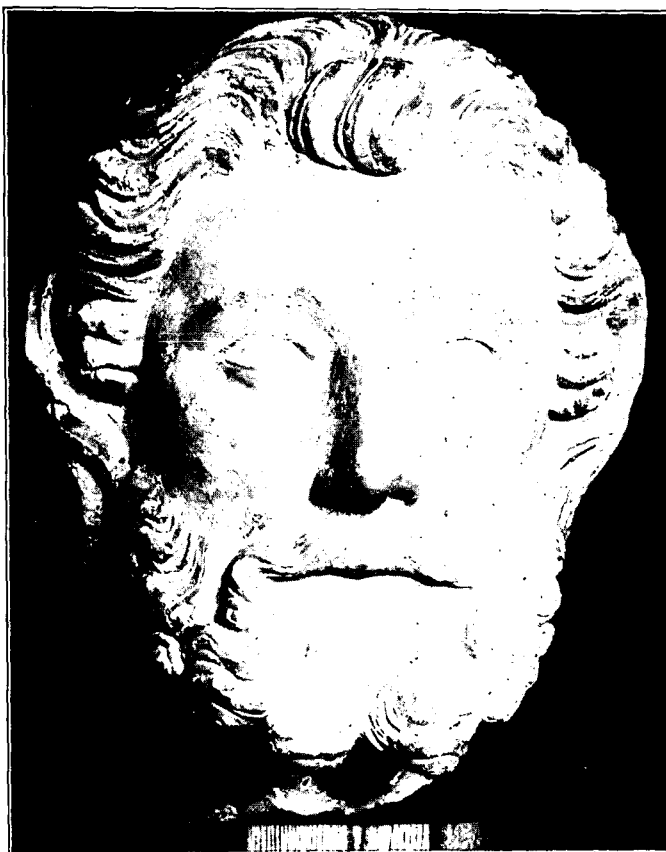
de kunst van de 17de-eeuw, maar toonen tegelijkertijd zin voor iets geraffineerds in het ornament en in de kleuren, ja streven soms naar eene veredeling van het fabrikaat dat ook hun email bij wijlen ten goede komt.

Een groep, bestaande uit de werken van de fabrieken van v. Eenhoorn of Fictoor, als het fraaie geribde stel van vijf, als een koffiekannetje en een groote pot met deksel, laat de stemmige toonen zien van gedempt blauw, rood en groen, welke een zoo gelukkig rustpunt bieden tusschen het »blauw" en de volgende groep met de eclatante gelen en oranje in al hunne schakeeringen. Een paar buitengewone stukjes getuigen daarnaast nog van het streven naar verfijning waarop zooeven gedoeld werd, namelijk het kannetje van Hoppesteijn, gemerkt met het moriaans hoofd, en het beroemde landschapje van G. Verhaest (fig. 3), door Havard verkeerdelijk in de 18de eeuw gezet, door de naspeuringen van Mr. van der Burgh terug gegeven aan de mooie tusschenperiode van het einde der 17de eeuw. Wij weten, dat Verhaest omstreeks 1689 voor de Hoppesteijns en ook voor anderen werkte. Ik geloof, dat wij in hem verweg

den knapste van alle Delftsche plateelschilders moeten zien. Van hem is ook het bordeeltje in de verzameling Evenepoel, thans het eigendom van het musée du cinquantenaire te

Brussel. Zoo hier als in het landschapje van de verzameling Loudon is eene rijke scala van bruinen en blauwen onder glazuur met een meesterschap behandeld welke wij nergens, zelfs niet in de Italiaansche faience uit den bloeitijd, terug vinden. Men kan van oordeel zijn, dat de ceramist niet met den schilder moet wedijveren, eene praestatie als deze bewijst in elk geval een technisch vermogen dat niet hoog genoeg gewaardeerd kan worden.

Volgt nu de rijke verzameling van schotels en wandplaten pralende met de onder het glazuur schitterende helle kleuren. Hoe verschillend ook van versiering, hoe brutaal ook van coloriet, de stukken verdragen elkaar volkomen, ja steunen elkaar in het componeeren van één weelderig, echt Hollandsch palet. Wij zijn hier in de tweede helft der 18de eeuw. De twee tegels van P. Vizeer dragen de jaartallen 1752 en 1765, een fopkannetje is gedateerd 1758, een papegaai 1784. Van meerdere beschaving, zooals allicht in die tijden zou verwacht worden, isgeensprake. Figuurtjes in Hollandsche boerendracht, Chineesche bloemen en vogels, Fransche teekeningen of boersche festoenen, alle motieven worden naast en door elkaar gegeven, niettemin is alles aannemelijk gemaakt door het bindende kleurgevoel dat van een zelfde gul temperament getuigt. Maar al kende de 18de-eeuwsche plateelbakker niet de hoogere

Figuur 5.

beschaving, hij had toch zijn oogenblikken van deftigheid, zijn kunst zocht ook naar meer aristocratischen rijkdom. Wat vermoedelijk Pijnacker en Reijgens in de 17de eeuw hadden verkregen door hun vorstelijk rood en goud over de glazuur te moffelen, werd na hen voortgezet; de vertolking van het Chineesch décor op die wijze was in de 18de eeuw nog geliefd en daarnaast inspireerde men zich ook gaarne op de precieuse porceleinen van de zoogenaamde chineesche familie verte en famille rose. Beminnelijk verzachtend werken dan de fijnere rose, groene en lila tonen tusschen het krassere rood en blauw

van Pijnacker. Niet minder dan drie vitrines herbergen in het museum, hetgeen de Loudon-verzameling hiervan te bieden heeft. Noemen wij slechts vier potten met deksels van de beste kwaliteit, een zeldzaam lampet met waschbekken en ettelijke schotels en borden met de merken vermoedelijk van Pijnacker en Reygens of hunne opvolgers; en daar naast de schotels met het décor der Chineesche Yung Cheng en Chienlung dynastiën, nagenoeg alle thans onvindbare stukken.

Een laatste variant wordt gegeven door de alweer zeer ruime keuze van voorwerpen waarvan de versiering min of meer die der Duitsche porceleinen navolgt: coquette vormen en coquette kleuren vergeleken bij hetgeen wij vroeger zagen, toch echt Hollandsch in hun deugden en in hun feilen, in het soms ietwat plompe lijnenspel, maar in het toch zoo warm coloriet. Denken wij slechts aan de fraaie soepterrine en aan dat éénige stuk, het fonteyntje met kom (fig. 4).

In veertien groote en kleine vitrines geeft de verzameling John. F. Loudon, men kan het getuigen, een volledig overzicht van het oude Delftsche fabriek. Het schikken naar techniek en naar versiering bracht mee, dat het den bezoeker aanstonds duidelijk zal worden waarin de groote verdienste schuilt: het gevoel voor de decoratieve werking van kleuren, die bij uitnemendheid nationale eigenschap.

Ik mag hier nog van een ander geschenk melding maken, van niet gering belang voor de verzameling van middeneeuwsche beeldhouwwerken. Eenige vrienden van het Nederlandsch Museum stelden de directie in staat een zandsteen kop aan te koopen, afkomstig van een apostelbeeld uit het eerste derde der 14de eeuw (fig. 5). Deze kop maakte, volgens mondelinge overlevering, deel uit van veertien beelden, voorstellende een H. Jacobus en Jezus met de twaalf apostelen, in 1840 opgegraven ter plaatse waar vroeger de kerk Saint-Jacques-l'Hôpital te Parijs stond. Zes dezer beelden waren zoodanig geschonden, dat zij dadelijk weer begraven werden, vijf werden in 1852 in het museum van Cluny opgenomen, drie werden gedurende eenige jaren geplaatst in den gevel van een winkelhuis, genaamd: Aux Statues, de St. Jacques, en gingen weldra te loor. Onze kop zou van een dier beelden afkomstig zijn.

Hoe het zij, de overeenkomst van onzen kop met die van de beelden in Cluny is zoo groot, dat er nauwelijks kwestie van kan zijn, of hij is in een zelfde werkplaats, ja vermoedelijk door een zelfden beeldhouwer vervaardigd. En als zoodanig is dan te noemen Robert de Launoy die tusschen de jaren 1318 en 1327 vermeld wordt in de rekeningen van de broederschap van Saint-Jacques. De beelden waren gepolychomeerd. Ook onze kop draagt nog vele sporen van beschildering (zie hierover: Musée de sculpture comparée, palais du Trocadéro, Catalogue raisonné N°. 625, Paris 1892).

Alhoewel Robert de Launoy in de 14de eeuw leefde, draagt zijn werk toch nog volkomen het karakter eener vroegere periode, toen de beeldhouwer een gemiddeld type had gecreëerd, dat als de uitkomst van een gemeenschappelijken arbeid mag beschouwd worden. Wij vinden dat type zoowel te Reims en te Amiens, als te Parijs, om slechts de

voornaamste centra te noemen. Nergens blijkt hier een zoeken naar individuele uitdrukking, de apostelbeelden van de Launoy gelijken alle op elkaar: zelfde vorm van oogen, zelfde snit van mond en neus. Het hindert dan ook weinig, dat de neus in onzen kop gerestaureerd is. De kop vertegenwoordigt een hoogtepunt van klassiek kunnen en willen, dat zich in de tweede helft van de dertiende eeuw openbaarde en dat tot in het begin der 14de eeuw nog hier en daar, zelfs in het groote kunstcentrum Parijs, als ideaal gehandhaafd werd. Dit gedateerde stuk is een waardevol document, eene vervollediging en tevens een steun voor de beteekenis van de kleine serie van middeneeuwsche beeldhouwwerken welke ik in het begin van den vorigen jaargang besprak.

A. PIT.

DE WERKZAAMHEID VAN JAN VAN SANTEN TE ROME.

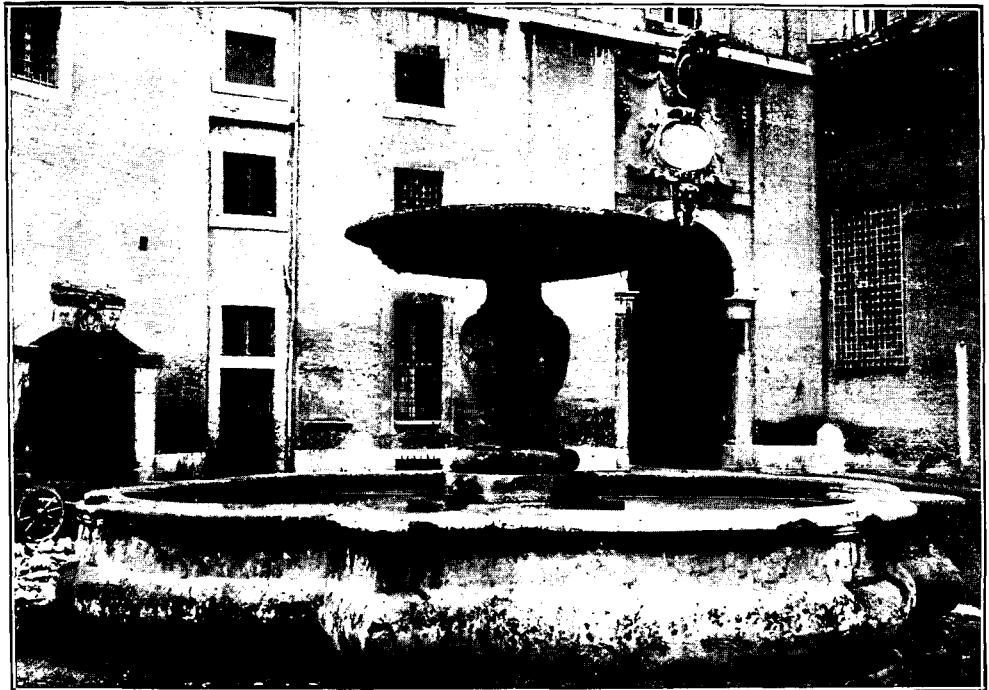
Een vroegere, uitvoeriger bijdrage bevatte de levensbeschrijving van Jan van Santen en behandelde het eenige zelfstandige bouwwerk, dat van hem kan aangewezen worden: de Villa Borghese, aan bezoekers van Rome welbekend (»Bulletin" 1914, blz. 205—229). Bij de gegeven beschrijving van dat gebouw moet hier in de eerste plaats eene vergissing worden hersteld. De gelijkvloersche hoofdzal (»Salone") is door twee volle verdiepingen heen ontworpen, niet door anderhalve, en is dus reeds een voldragen voorbeeld van de z.g. Italiaansche zaal, die later ook in Noordelijke paleizen toepassing zou vinden. De drie groote vensters in het midden boven het bordes geven dus slechts *schijnbaar* van buiten eene verdieping aan. In werkelijkheid bestaat deze alleen aan de achterzijde en in de beide vleugels. De drie ramen verlichten de groote hoofdzal van boven, waar zij het gewelf doorbrekende niet gelukkig zijn aangebracht. Wat het bordes betreft, dit is alleen door twee kleine deuren van uit de zijvleugels toegankelijk.

Wij zagen hoe Van Santen sedert 1613 pauselijk bouwmeester was van Paulus V, hoe hij voor dit ambt een salaris van 25 daalders in de maand genoot, en hoe de laatste betaling 19 Februari 1621 geschiedde, precies drie weken na den dood van den paus. Gregorius XV nam den Nederlander niet in zijn dienst over. Het maandelijksch salaris van 25 scudi is vrij hoog te noemen. Lorenzo Bernini kreeg weinig jaren later onder Urbanus VIII 32 daalders aan vast loon uitgekeerd, en daar is het salaris van andere posten bij inbegrepen. Bernini b.v. genoot een geregelde toelage als opzichter van Castel S. Angelo, toen nog citadel. Uit de pauselijke rekeningen valt nergens op te maken, welke bijzondere bouwwerken Jan van Santen voor Paulus V heeft uitgevoerd.

De paus was in de laatste jaren van zijn regeering merkbaar zuinig geworden. Na den gevel van St. Pieter en de groote fontein voor de Acqua Paola, die beide in 1612 gereed kwamen, liet hij weinig meer bouwen. Een kleine vleugel aan het Vaticansch paleis, naar de zijde van de tuinen, was in 1608 reeds toegevoegd. Het paleis der Datarie werd in 1615 in gebruik genomen, maar het was een reeds bestaand gebouw, dat met het oog op de nieuwe bestemming slechts gewijzigd behoefde te worden. Uit niets blijkt, dat Van Santen met dit werk belast is geweest. Zelfs is het de vraag of de nu kunstlooze

gevel vroeger ooit bouwkundige beteekenis heeft gehad. In geen bron wordt er van gerept en geen oude afbeelding is er van overgeleverd.

Het gebouw van het »Collegio Romano», geweldig gevaarte, dat naar plannen van Bartolomeo Ammanati in 1583 in opdracht van Gregorius XIII werd begonnen, kwam onder Paulus V gereed en boven de beide poorten ziet men dan ook het dreigend wapendier der Borgheses; maar of eventueel dit frontwerk of andere onderdeelen door Van Santen ontworpen zijn, valt evenmin uit te maken. Eene zelfde onzekerheid heerscht aangaande het slot Cecchignola, op een afstand van weinige mijlen ten Zuiden van Rome gelegen, nu eenzaam in de Campagna. Dit kasteeltje werd in later eeuwen geheel veranderd;

Fontein op de Piazzetta della Zecca.

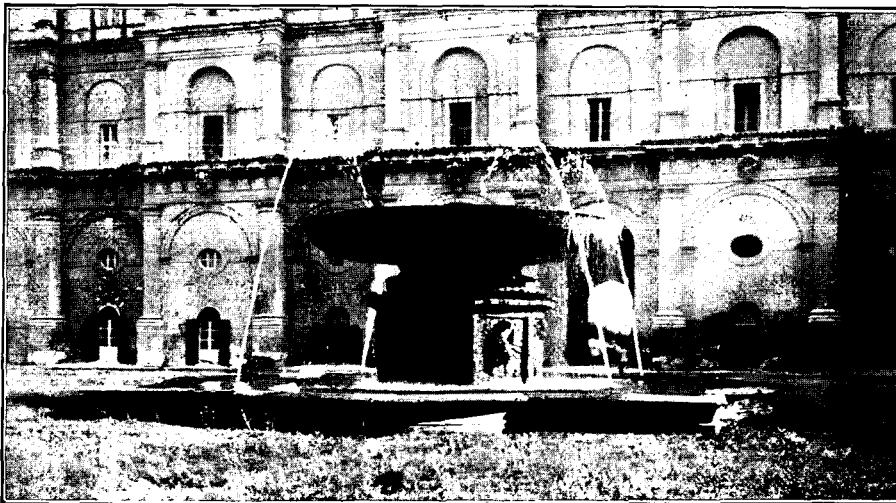
van de architectuur uit het begin der XVII^{de} eeuw is zoo goed als niets meer bewaard.

Vóór men komt aan den kleinen paleisvleugel van het Vaticaan, zoeven genoemd, en vóór men de poort doórgaat, die, van het bouwwerk deel uitmakend, den toegangsweg naar de pauselijke musea, bibliotheek, archief en tuinen overwelft, bevindt men zich op een klein pleintje van een meer landelijk dan steedsch voorkomen. Dit heele pleintje werd aangelegd, »gesystematiseerd», toen de vleugel, waarbij zich later ook de »Zecca», de pauselijke munt kwam aansluiten, gereed was. In het midden is eene fontein. Weinigen van het talrijke vreemdelingen-publiek, dat in normale tijden naar de pauselijke verzamelingen pleegt op te trekken, zullen in het voorbijgaan daarop hebben acht geslagen, hoe

schilderachtig zij ook gelegen is, vooral wanneer men met den rug naar het paleis staat. In type doet deze fontein sterk denken aan die welke, in de onmiddellijke nabijheid van het »Casino», van den ouden aanleg der Villa Borghese deel uitmaakt (zie het vorig artikel, de laatste afb.). Aangezien nu Jan van Santen onder de familiares van Paulus V, zooals wij zagen, aanvankelijk (1611) als »architetto delle fontane» optreedt, ligt het vermoeden voor de hand, dat ook de fontein op de »Piazzetta della Zecca» door hem daar werd geplaatst.

Een andere fontein, die wij vragenderwijs reeds aan Van Santen toeschreven, is die in de »Cortile del Belvedere». Hierbij wordt er voor het eerst eene afbeelding van gegeven. Den gevleugelden draak, wapendier der Borgheses, ziet men op het basement. Het bovenste, zware bassin, gehouwen uit een blok orientaalsch graniet, is afkomstig uit

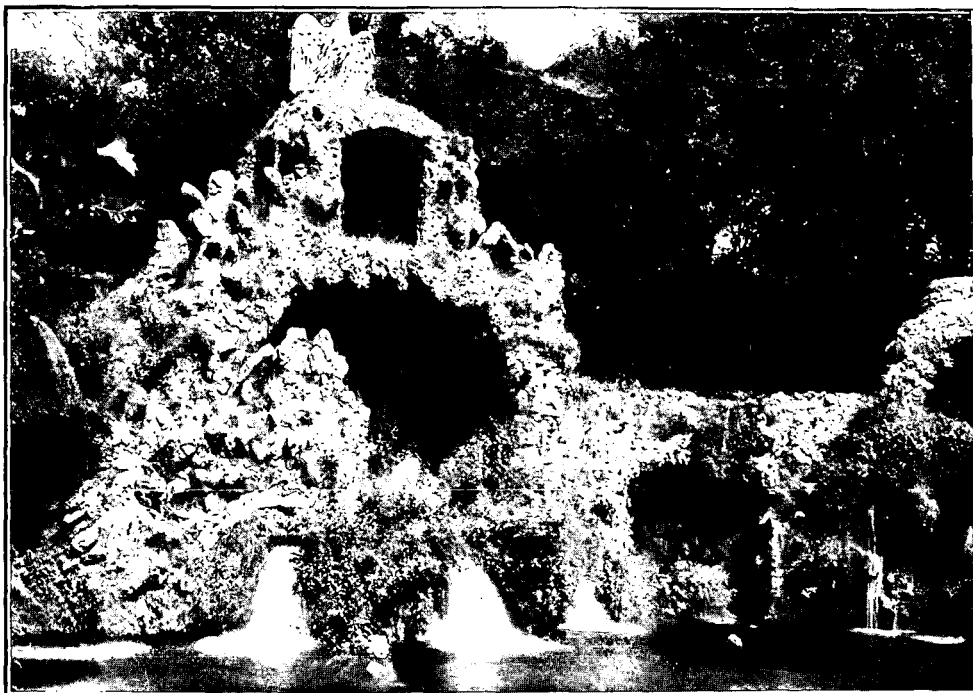
Fontein in de Cortile del Belvedere.

de ruïnen van de Thermen van Titus en werd in dezen binnenhof reeds geplaatst onder paus Julius II in 1504. Paulus V liet dan aan de fontein zijn tegenwoordigen vorm geven. Men vergelijke den vorm van het benedenste, gemetselde bassin met dien van de zooeven besproken fontein ¹⁾.

Van een derde fontein wordt Van Santen door de traditie als de maker genoemd. Het is de z.g. »Fontana dell' Aquila», of kortweg »l'Aquilone» in den pauselijken tuin. Het geldt hier geen bouw, doch een fantastische natuurnabootsing naar den smaak van

1) Volgens eene oude beschrijving van Rome: Ludovico Totti, *Ritratto di Roma Moderna* (1638) p. 21 stonden er op de fontein twee inscripties, waarvan de eene luidde: »Paulus V. Pontifex Maximus craterem loco deductum, quo Julius II. erutum e ruinis Thermanum Titi Vespasiani constituerat, renovata, exornataque basi restituit. Pontif. Anno V.» Dat zou dus juist in 1611 geweest zijn. De tweede inscriptie zeide ongeveer hetzelfde. Beide opschriften waren in het einde der 17de eeuw reeds vervangen.

dien tijd, bekroond door den arend, het tweede wapendier van het geslacht Borghese. Wanneer eene traditie een weinig vermaard, welhaast vergeten kunstenaar als schepper van eenig werk aanwijst, verdient zij altijd meer vertrouwen, dan wanneer een beroemdheid als maker wordt gedoodverfd. Hier zou b.v. de jonge Bernini in aanmerking komen, die weldra het ambt van den Nederlandschen collega zou overnemen en wiens auteurschap van een werk als dit, van zekere grilligheid getuigende, zeker geen bevreemding zou wekken. Dat niet hij, of Carlo Maderna, doch Van Santen geldt als uitvinder van de eenmaal uitbundig bewonderde fontein, is geen bewijs, maar wel eene opmerkelijke aanwijzing, die aan de benoëming eenig gezag geeft.

Fontana dell' Aquila.

Bij den ingang van den tuinaanleg, waartoe deze fontein behoort, staat de volgende inscriptie:

PAVLVS V. PONTIFEX MAXIMVS
 PALATII VATICANI MULTIS IN LOCIS INSTAURATI ATQUE
 AMPLIFICATI SPLENDORUM HORTORUM ADIACENTIVM
 AMOENITATEM PERENNI SALUBRIS AQUAE COPIA DE
 SUO NÓMINE NUNCUPATAE REVOCAVIT, AUXIT
 ANNO DOMINI MDCXIII. PONT. VIII.

Het is zeker geen stijlvol staal van bouwkunst in het algemeen, noch kan het een gelukkige proeve worden genoemd van hetgeen vaderlandsch talent in den vreemde

vermocht; maar toch is deze bizarre grot- en waterval-constructie door Zola waardig gekeurd om in zijn »Rome» te worden vermeld, met den naam van den architect (»Vesanzio») er bij.

Een vierde fontein, die uit de dagen van Paulus V dateert, is de z.g. Jodenfontein (»Fontana degli Ebrei), die eenmaal stond op de Piazza del Pianto, maar in de XIX^{de} eeuw bij de systematisering van het kwartier is weggenomen en gedeeltelijk onder den grond gewerkt. Deze fontein was niet alleen geplaatst ter versiering, maar ook ten gerieve der Israëlieten, die na 't Ave Maria niet meer buiten het Ghetto mochten gaan. Zij bestond uit een bassin van travertijn met waterstraal; ter weerszijden werd het water in kleine, schelpvormige bassins afgeleid. De reliëfversiering vertoonde het wapen der Borgheses en den kandelaar met zeven armen. Een Latijnsche inscriptie eerde Paulus V als den stichter. Er bestaan plannen, deze fontein op de naburige Piazza Cenci weder op te bouwen met behulp der bewaard gebleven fragmenten. Of dan aangaande het auteurschap iets meer met zekerheid kan worden vastgesteld, moet blijken.

In de Eeuwige Stad zijn verder, voor zoover valt na te gaan, onder de regeering van Paulus V geen fonteinen meer geplaatst, behalve ééne: op het plein ter zijde van St. Jan van Lateranen, aan den voet van den daar opgerichten obelisk. Deze fontein, voor eenige jaren gerestaureerd, is echter meer sculpturaal werk en dus niet waarschijnlijk het werk van een liefst met bassins werkenden bouwmeester.

Een broeder van Jan van Santen, wiens beroep niet wordt opgegeven, overleed 28 Juli 1610 in de parochie van San Lorenzo in Lucina. De inschrijving luidt als volgt: »Pietro Pasante [lees: van Santen], fratello del signor Giovanni Santo, de Fiandra, mori al Monte d'Oro. Sepolto in Campo Santo.»

G. J. HOOGWERFF.

OUDE KLOKKEN TE SNEEK.

Indertijd maakte ik aanteekeningen op het Oud-Archief te Sneek, dat in den loop der tijden kostbare stukken heeft verloren, doch nog veel belangrijks bevat.

Wat volgt is voornamelijk daaraan ontleend, en kan als aanvulling dienen voor Van der Ven's alleraardigst boekje: De torens zingen . . . .

Sneek is niet rijk aan oude klokken. De Friesche klokken zijn wel Europeesch beroemd, maar *klokkenspelen* en *luiklokken* zijn in Friesland weinig gemaakt. Toch was Sneek in 't midden der 17de eeuw zijn klokkengieters rijk, die, ofschoon geen Hemony's die zeker 40 plaatsen van carillons voorzagen, hun klokken, beroemd door haren helderen klank, ook naar elders zonden. Ik bedoel Jelte, Pier en Johan Riemers Gravius van Hoeytema, die o.a. voor de kerk te Akkerswoude in 1655 een klok leverden. Maar de Magistraat van Sneek droeg hun ook op het raadhuis klokje te gieten. Op dit klokje staat als handschrift: »M. S. Jelte Pier ende Johan Riemers. Ick bin in Sneek goete in 't jaar 1658.» Een verschil met de opgaaf van Napjus, 's stads historieschrijver, die meent, dat het klokje in 1628 is gegoten, wat ook daarom niet is aan te nemen, omdat ik in 't Rent-

meestersboek over October 1658 opgeteekend vond: »Betaalt aan Pier, Jelte, Johan Riemers Gravius van Hoeytema 72 car. guld. ter saeke van 't vergieten van 't Raadhuysclockje'' en daarover vroeger niets voorkomt.

Na het raadhuisklokje vragen eenige andere klokken onze aandacht. Vooreerst die in het klokhuis bij de St. Martinikerk.

Toen de zware toren, welke eertijds die kerk sierde, was afgebroken, besloot men de luiklokken in een op te richten gebouwtje onder te brengen. Het gevolg van dit afbreken was, dat een nieuwe muur moest worden gezet om het kerkgebouw dicht te maken. De fondsen ontbraken echter, en daarom vroeg de Magistraat de ingezetenen om een vrijwillige gift, in den loop van 1682 te voldoen. Er kwam echter niet genoeg in, waarom de Magistraat zich tot de Staten-Provinciaal om een subsidie wendde. Deze stonden een octrooi toe om het klein gemaal te heffen, en eindelijk kwam het geld tot voltooiing van den bouw bijeen.

In het klokhuis hangen twee klankrijke klokken van zeer verschillenden ouderdom. De grootste is van 1767 en te Enkhuizen door J. Borchhard gegoten. Zij was van veel ouderen datum en oorspronkelijk 5643 pond zwaar, maar in pasgenoemd jaar gebarsten zijnde, is ze met bijvoeging van specie vergoten tot de tegenwoordige klok van 3373 K.G. Zij heeft een hoogte van 1.36 met een wijdte van onder in diameter van 1.67 M. De kleine klok werd door Joh. ter Stege in 1514 gegoten, weegt 2000 K.G. en is 1 M. hoog. Zij is met een Latijnsch opschrift voorzien, dat, vertaald, luidt: »Mijn stem is de stem des wegs. Ik roep u tot het heilige. Komt.»

Borchhard was een bekend klokkengieter. Hij leverde klokken in 1755 te Terwispel, in 1756 te Burum, in 1758 te Oudeschoot, in 1761 te Giekerk, in 1764 te Diever, in 1768 te Wynjeterp, Assen en Oenkerk, in 1769 te Kollumerzwaag.

Maar vooral van belang is, dat hij de klokken goot voor het fraaie carillon te Sneek, een der weinige van Friesland.

Het was met dit klokkenspel aldus gelegen. In 't begin der 18de eeuw stond op de plaats van het torentje van de St. Martinikerk, zooals dat nu nog is, een van anderen vorm met eenige klokjes er in. In 1710 werd besloten die te vervangen door een elftal klokjes, waarvan 't grootste 60, 't kleinste 12 pond zou wegen. De Amsterdamsche klokkengieten Noorden en de Grave, die in 1704 aan Blija een schoone klok hadden geleverd, zouden ze gieten, en den organist van de St. Martinikerk, Oeveringh, werd gelast met hen te briefwisselen. 't Resultaat was, dat besloten werd tot het aanschaffen van 14 klokjes, welke 443 $\frac{1}{2}$ pond mochten wegen.

Op 't eind van 1711 waren de klokjes gereed. Oeveringh ging ze te Amsterdam halen en bracht ze voor 12 car. gulden ongeschonden de Zuiderzee over. De 14 klokjes wogen 458 pond, en men was met de klokkengieten overeengekomen 25 st. het pond te betalen. Dit maakte 572 $\frac{1}{2}$ car. guld., maar negen oude klokjes, welke 31 pond wogen, namen de klokkengieten, volgens rekening, ad 10 st. het pond over, zoodat het nieuwe klokkenspel f557 kostte.

Den 6^{en} September 1770 had een belangrijke vergadering van den Magistraat en de Vroedschap van Sneek plaats. Er was reeds lang over geklaagd, dat de trom van 't klokkenspel op de St. Martinikerk versleten was. En daar ook een grooter aantal klokjes geen overdaad kon worden genoemd, besloot men het carillon van 14 klokjes weg te doen, een nieuw klokkenspel te laten maken, en de klok elk half uur te doen slaan. Het torentje zou dan echter grooter moeten worden. Besloten werd bij publieke aanbesteding een nieuw torentje volgens bestek en teekening te doen maken, hetwelk in 1771 kant en klaar moest zijn.

Den 3^{en} October 1770 had de aanbesteding plaats, en Eibert Dirks, mr. timmerman en molenmaker te Makkum werd voor 1114 car. guld. aannemer. Het was nog in den gulden tijd, dat ook leden der stedelijke regeering leveranties aan de stad mochten doen; uit de rekeningen op 't Sneeker oud-archief zijn daarvan tientallen voorbeelden aan te halen. Zoo vond ik opgeteekend, dat de vroedsman P. Nijsloot het bestek en twee teekeningen voor het torentje leverde, en daarvoor 2 car. guld. 10 st. in rekening bracht.

Eibert Dirks was op tijd gereed. Anderen gingen nu aan 't werk. De vroedsman R. Hoppers leverde roodkoperen bladen voor het dak van het torentje, welke 1180 pond wogen en à 13³/₄ st. berekend, 811 car. guld. kostten. Ware het niet, dat men later goed gevonden heeft, dit dak steeds te verven, dan zou het koper zich nog, door den tijd fraai geoxydeerd, aan ons oog vertoonen. De schepen Gorp werd bij publieke aanbesteding leverancier van de koperen wijzerplaten met de wijzers voor 41 car. guld. en moest ook 't snijwerk aan het torentje voor 37 car. guld. leveren. En aan de spil kwam een verguld koperen windwijzer, welke een schip voorstelde, en bij een hoogte van 6 en een breedte van 4 voet, 51 pond woog. Aan den vroedsman Hoppers werd hiervoor 51 guld. betaald, In September 1772 woei echter reeds de vlag van 't schip af. Thans stelt de windwijzer het Sneeker wapen voor.

De geschiedenis van 't nieuwe carillon is deze: De Magistraat en de Vroedschap besloten een klokkenspel van 26 klokken, wegende 2540 pond, te laten gieten en droegen dit op aan Borchhard, klokkengieter te Enkhuizen, denzelfden, die in 1767 de groote luiklok had vergoten. Hij moest de nieuwe klokken en de koperen trom leveren tegen 30 st. het pond, maar de trom mocht wijselijk niet eer gewogen worden vóór de 4680 gaten er in waren. Deze werd met de hand gemaakt. Toen werd de trom gewogen en 690 pond zwaar bevonden. Werden de gaten ad 5 st. het stuk door Borchhard samen met den uurwerkmaker Hermanus Eekhof te Enkhuizen gemaakt, deze laatste leverde ook 1900 noten ad 8 st. het stuk, zonder voor de moeren iets te genieten en het rad midden in de trom, voorzien van 120 tanden. Hij mocht daarvoor 1 car. guld. per tand berekenen. maar, wat wel een bijzonderheid is, zette in plaats van 120 slechts 100 car. guld. op rekening. Doch hij kon wat schappelijk zijn, want ook de klavierboom met 39 klavieren, vóór de trom gelegen en door hare noten in beweging gebracht, werd door hem geleverd en berekend op 275 car. gulden.

Het klokkenspel was op tijd gereed en werd door Jan Bruinier, organist en klokkenist te Enkhuizen, op toon gebracht. Hij ontving daarvoor 500 car. guld.

Maar de Magistraat van Sneek wilde het zijne hebben van de zuivere intoneering der klokken, vóór ze van Enkhuizen werden overgebracht. Zij droeg dus F. Poppenheuser, muziekmeester en S. de Vries, organist en klokkenist, beide te Leeuwarden, op, daarnaar onderzoek te gaan doen. Deze waren, na examinatie, blijkbaar zeer tevreden, want zij gaven de volgende verklaring af: »Wij, ondergeschrevenen, enz. verklaren, dat wij op verzoek en last van de Agtbare Magistraat van Sneek ons, benevens de 2 Heeren Commissarissen, Burgemeester D. Coops en Schepen G. Gorp, begeven hebben naar Enkhuizen en aldaar in de klokgieterij met alle oplettendheid geëxamineerd hebben 't klokkespel voor de stad Sneek gemaakt door Joan Christiaan Borchhard, gekeurd en geëntoneerd door Jan Bruinier, organist en klokkenist te Enkhuizen, bestaande uit 26 klokken; dat wij bevonden hebben, dat ieder klok genoegzaam zijn vereischte toon en geluid heeft, en dat wij over zulks 't geheele klokkespel goedgekeurd hebben en alsnog goedkeuren. Actum te Sneek, 27 Sept. 1771.» Zij kregen een douceur van 140 gulden behalve de reiskosten; den twee commissarissen werd de vertering op hun reis ad 54 gulden vergoed.

Nu werden de klokken naar Sneek overgebracht, en stond een staf van bekwame mannen gereed om ze in den pas voltooiden toren te hangen en er een klokkenspel van te maken. Wij zien Borchhard, Eekhof, den Sneeker organist Muiselaar, den vroedsman Nijsloot, Poppenheuser, Bruinier e.a. maandenlang aan 't werk en zouden bijkans willen spreken van een edelen wedijver van schepenen, bouwmeester en vroedmannen om ijzer- en koperwerk te leveren! En ook hout. Want het handklavier met voetwerk voor den organist moest nog in orde gemaakt worden. De tijd moest nog komen, dat een Charles Smulders te Maastricht opstond met een nieuwe vinding om het vuistklavier te vervangen door een inrichting, waardoor het zware werk van den klokkenist heel wat gemakkelijker zoude worden gemaakt.

Verschaftte het maken van het carillon velen werk, ook enkele herbergiers voeren er wel bij. Zoo is nog een rekening over van een weduwe, bij wie Bruinier en Eekhof ingekwartierd waren. De prijs van het geleverde verschilde weinig van den tegenwoordigen, altijd de »bijzondere tijdsomstandigheden» buiten rekening latende. Bruinier en Eekhof deden of ze thuis waren, namen nu en dan vrienden mede naar hun kosthuis en tracteerden hen op stadskosten. Zoo is een post van *f* 1.40 op de rekening gevonden van op 11 Februari 1772 op den toren gebrachte jenever en peper, koekjes en krakelingen. Op een anderen keer dronken Bruinier, Eekhof, Muiselaar en zijn zoon, en een zekere Dijkstra, die ook aan het carillon werkte, een groot dozijn flesschen wijn op, waarvoor *f* 11.40 op de rekening kwam te staan. Ook rookte Eekhof op stadskosten en nam bovendien pijpen en tabak mede op reis. Niet te verwonderen is het dan ook, dat deze gasten duur waren en de stad honderden guldens aan onderhoud kostten.

Eindelijk was het carillon echter klaar en ook het uurwerk door Eekhof in orde gemaakt.

Op 13 Maart 1772 speelde het voor den eersten keer.

Wij vinden opgeteekend, dat de kosten van het nieuwe torentje, het klokkenspel en het

uurwerk circa 17000 car. guld. hebben bedragen, zeker een beduidend bedrag in dien tijd. Borchhard nam de 14 oude klokjes voor 200 car. gulden over en ging met het leeuwanaandeel van de 17 mille strijken: ruim 5000 car. gulden, terwijl Eekhof ruim 4000 car. gulden kreeg.

Maar al schijnen ons de onkosten zeer hoog, nu, na meer dan 140 jaren doet dit klokkenspel nog zijn tonen hooren en verschaft menigeen een genotvol oogenblik. Allicht zouden Poppenheuser en de Vries echter thans niet meer de verklaring afleggen »dat ieder klok genoegzaam zijn vereischte toon en geluid heeft»!

Rotterdam.

M. C. NIJLAND.

HET GESLACHT BURGERHUYS, KLOK- EN GESCHUTGIETERS TE MIDDELBURG.

Het geslacht Burgerhuys had een klok- en geschutgieterij in Zeeland, zooals nog gezegd zal worden in Middelburg en kwam uit de werkplaatsen der Van Trier's te Aken, welken daar van 1410 tot 1761 een soortgelijk bedrijf hadden ¹⁾. In 1595 was Jan Borgerhuys (Borgerjoes) knecht bij Hendrik van Trier, natuurlijk een der leden van dat geslacht, die, genealogisch voorhands niet te plaatsen, denkelijk een zoon was van Hendrik van Trier (werkzaam 1557—1576), welke zich had aangesloten bij de protestanten en in de Nederlanden werkzaam was ²⁾. Dat knechtschap blijkt uit een rekeningpost uit de Stadsrekening van Middelburg 1593—1594, waar sprake is van aankoop van materialen voor den Abdijtoren, door Hoefer indertijd medegedeeld in het achtste deel van het *Archief van het Zeeuwsch Genootschap*:

»Betaelt Jan Borgerjoes, knecht van Heyndrick van Trier, over zyn arbeysloon van het purgeeren van zecker clockspyse, per quytantie de somme van 3 £ gr.» ³⁾.

Van hem ken ik:

1603. Twee halve kartouwen voor de stad Middelburg ⁴⁾.

1607. Luiklok Nieuwe kerk Delft ⁵⁾.

1609. Bronzen vijzel Museum Breda ⁶⁾.

1614. Klok kerk Teroele ⁷⁾.

---

1) H. Boeckeler, *Beiträge zur Glockenkunde*, 1882, 16 vlg.

2) Dat hij zich bij de protestanten had aangesloten beweert Boeckeler 220. Het behoeft echter nog niet te volgen uit zijn werkzaamheid als geschutgieter, toen hij in 1573 en 1574 voor onderscheidene Westfriesche steden klokken tot geschut omgoot: o. a. voor Monnikendam (*Navorscher*, 1860, 153, 281), Enkhuizen (Brandt, *Historie van Enkhuizen*, 1666, 145) en Edam (Le Long, *Reformatie der stad Amsterdam*, 1729, 545). In het bekende geuzenliedje *Maximilianus de Bossou* wordt hij voorgesteld als de man aan wiens kanonnen de goede uitslag der actie door de Watergeuzen tegen Bossu in het Hoornsche Hop (1573) vooral te danken was. (*Nieuw geuzenlied-boek* ed. Van Lummel, 171).

3) *Aanteekeningen betreffende de klokkenspelen te Middelburg*. Overdruk p. 21.

4) *Archief Zeeuwsch Genootschap*, VIII (1898), 48.

5) *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten*, III, 29.

6) *De Nederlandsche monumenten*, I, 196.

7) *Vrije Fries*, 1895, 129.

De woon- en werkplaats van Jan Burgerhuys wordt geacht Middelburg geweest te zijn, op grond van de klokinscriptie der Delftsche klok van 1607: »Libertas Soli Deo Gloria, Jan Burgerhuis me fecit in M. D. B.", waarvan de laatste letters door Caland (Bergen-op-Zoom) als Middelburg werden geïnterpreteerd ¹⁾. In 1605 woonde hij inderdaad aldaar in een huisje bij de Nieuwe kerk ²⁾.

Drie jaar na 1614, in 1617, komt voor een Michael Burgerhuys, die voor Jan's zoon gehouden kan worden. De grensjaren van zijn werkzaamheid zijn 1617 en 1646 ³⁾. Van hem citeer ik:

- 1617. Klok Sint Anna ter Muiden ⁴⁾.
- 1632. » Edinburg ⁵⁾.
- 1634. » vroeger Beurs Vlissingen ⁶⁾.
- 1634. » geleverd aan Middelburg ⁷⁾.
- 1638. » Oudheidkamer Middelburg ⁸⁾.
- 1638. » kerk Schipluiden ⁹⁾.
- 1642. » geleverd marktoren Middelburg ¹⁰⁾.

In 1646 treedt op wederom een Johannes Burgerhuys, die in dat jaar betalingen krijgt van de stad Middelburg voor de leverantie van klokken voor de Oudekerk en de Sint Laurens ¹¹⁾. Niet onwaarschijnlijk is hij de zoon van Michael. Of hij geïdentificeerd mag worden met den Jan, waarvan een klok hangt te Ouddorp uit 1642 ¹²⁾, dus nog tijdens de werkzaamheid van Michael, blijkt niet, stellig wel daarentegen met den Jan Burgerhuys die 10 December 1658 van de Staten van Zeeland octrooi krijgt om alleen binnen die provincie geschut en klokken te mogen gieten. Een gelijk octrooi werd 8 October 1676 opnieuw gegeven. Of dit denzelfden persoon geldt, weet ik niet; zoo neen, aan wien van beiden dan moet worden toegekend de klok te Nisse uit 1674 ¹³⁾ blijft onzeker.

J. W. ENSCHEDÉ.

-
- 1) *Bouwsteenen*, I, 68, II, 177.
  - 2) *Archief*, t. a. p., 79.
  - 3) *Bouwsteenen*, II, 11.
  - 4) T. a. p., II, 163.
  - 5) *Bulletin Oudheidk. Bond*, II, IX, 129.
  - 6) *Vrije Fries*, 1892, 111.
  - 7) *Archief*, t. a. p., 1900, 9.
  - 8) Hoefler, t. a. p. Overdruk 13.
  - 9) *Voorloopige lijst*, III, 357.
  - 10) *Archief*, t. a. p., 23.
  - 11) T. a. p., 49.
  - 12) *Voorloopige lijst*, III, 284.
  - 13) Deze drie data uit *Bouwsteenen*, II, 163.

BOEKBESPREKING.

DE NEDERLANDSCHE MUSEA.

In de laatste dagen van Juni verscheen de eerste aflevering van het onder redactie van Jonkvr. C. Engelen en Dr. H. P. Coster verschijnend tijdschrift »De Nederlandsche Musea» (Utrecht, Biegelaar en Jansen), hetwelk zich ten doel stelt om meer bekendheid te geven aan de schatten onzer musea, door hiervan goede afbeeldingen te reproduceeren, met een korte aanduiding van het afgebeelde.

De eerste aflevering bevat 3 platen van beeldwerk te Utrecht, 3 van Japansche waterverfteekeningen uit het Ethnographisch museum te Leiden, 2 van schilderijen in het Rijksmuseum te Amsterdam, 2 van porcelein en naaldwerk uit het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage en 2 van kisten (cassone) uit het Nederlandsch museum te Amsterdam. Aan afwisseling dus zeker geen gebrek. De afbeeldingen zijn over het algemeen zeer goed; alleen n°. 11 had wat scherper kunnen zijn.

Hierbij is gevoegd een artikel van Mr. S. Muller F.zn over de beelden der graftombe van bisschop Rudolf van Diepholt, die in de aflevering zijn afgebeeld.

Behalve dit doorwerkt artikel van Mr. Muller, zijn de overige afbeeldingen slechts zeer sober door enkele regels toegelicht. Zoo wordt van de Japansche stukken wel vermeld, dat zij gemaakt zijn naar schermen uit de 12de eeuw, doch is zelfs niet bij benadering aangegeven uit welken tijd de afgebeelde teekeningen zelf stammen. De in telegramstijl gewrongen bijschriften schijnen daardoor wel wat *te* beperkt. Zoo zouden wij bij de schilderijen uit Amsterdam ook gaarne vermeld zien, dat zij in 1628 zijn geschilderd en afzonderlijk op grooter schaal de signatuur zien afgebeeld.

Zoude het ook niet eenvoudiger zijn om deze korte bijschriften onder de afbeeldingen zelf te plaatsen? De losse blaadjes (waarom van kleiner formaat?) gaan maar al te gemakkelijk verloren.

Over de keuze der afgebeelde voorwerpen ware het onbillijk om na deze enkele aflevering een oordeel te vellen, ook al schijnt die ruimte te laten tot opmerkingen.

Het tijdschrift als geheel kan eene nuttige bijdrage worden voor de kennis van de belangrijkste zaken in onze musea, een bronnenmateriaal, dat wij gaarne in ruimen kring verspreiding toewenschen en een langdurig bestaan. Daarom veroorloofden wij ons bij deze aflevering enkele bescheiden opmerkingen, die wij aan de redactie in overweging geven. Wij vertrouwen, dat de verschillende museumdirecties gaarne zullen medewerken en bevelen het tijdschrift ook gaarne aan in de belangstelling van onze lezers.

J. C. O.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Verslagen.

Verslag van de Vereeniging »Arentsburgh'' over 1915. — In het verslagjaar was de Vereeniging in staat den arbeid op het terrein te eindigen. Thans is een zoo volledig mogelijk overzicht verkregen van de Romeinsche vestiging, die eertijds onder Voorburg heeft bestaan. Het resultaat van de ontgraving is neergelegd in een verslag van Dr. J. H. Holwerda, dat mede is afgedrukt. Een kaart van de opgravingen in 1828—33 onder leiding van Reuvens en van de nieuwe opgravingen in 1908—1913 is bij het verslag gevoegd.

Van de verrichte werkzaamheden wordt een volledige opsomming gegeven. Voor de daaruit te trekken conclusie's wordt verwezen naar het artikel van Dr. Holwerda in den »Anzeiger'' van het »Jahrbuch des Kais. Deutschen Archaeologischen Instituts'' van 1915.

Nu een zoo groot deel van de vestiging werd blootgelegd, heeft ook het andere door Reuvens ontgraven gedeelte voldoende licht ontvangen om in onderdeelen te worden verklaard.

De bestudeering van het zeer uitgebreide materiaal, bij de opgravingen gevonden, maakt reeds goede vorderingen. Toch zal het nog enkele jaren duren, voordat de resultaten volledig kunnen worden bekend gemaakt.

De Vereeniging »Arentsburgh'' zal volgens artikel 11 der statuten op 21 Maart 1917 worden ontbonden.

Monumenten.

Alkmaar. — Burg. en Weth. van Alkmaar hebben den raad, mede naar aanleiding van adressen van den Bond Heemschut, van de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en een beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst en van belangstellende ingezetenen, voorgesteld, het aanbod te aanvaarden van den tegenwoordigen eigenaar, om voor de gemeente aan te koopen het om zijn gevel bekende pakhuis de Vigilantie, staande aan het Verdronkenoord op den hoek van de Zoutstraat, voor den prijs van f4000, teneinde te voorkomen, dat bedoeld pand te eeniger tijd zou worden gesloopt. Voorts aan hun college een crediet te verleen van f1000 tot het aanstonds doen aanbrengen van de meest noodige herstellingen.

Amsterdam. — Het bestuur van »Amstelodamum'' heeft, na jaren van voorbereiding, thans de reproductie van de kaart, in 1597 door Pieter Bast vervaardigd, kunnen aanbieden. Voor de reproductie bezigde men het hoogst zeldzame exemplaar uit den atlas van Amsterdam, legaat-Splitgerber, in het museum Fodor (een ander exemplaar bevindt zich te Stockholm). Het toegepaste procédé is de heliogravure. Veel zorg baarde de keuze van geschikt papier. Men heeft getracht een papier te vinden, dat, naar samenstelling, toonwaarde en uitzicht zooveel mogelijk het plaatdrukpapier van 1600 nabij komt.

Voor beoefenaars der Amsterdamsche topographie vallen belangwekkende dingen

uit deze kaart te leeren. Om er slechts één te noemen: er blijkt uit, dat de Zwanenburgwal wel degelijk zijn naam aan een bolwerk te danken heeft, en dat dit laatste niet maar alleen in de fantazie van Vondel bestond.

— De Atlas. — Naar »De Tijd» verneemt, is tijdens de herstellingswerken van het tympan aan de achterzijde van het Koninklijk Paleis ontdekt, dat ook de bronzen Atlas van den tijd heeft geleden. Niet alleen de bronzen reus, maar ook de wereld, die hij torst, is schromelijk in staat van verval gekomen. Het beeld zelf is hier en daar gebarsten en de koperen bal is op verschillende plaatsen ingevreten.

Nu is dit geen werk voor Prof. Aerts en heeft men er den metaalbewerker bij gehaald. De firma Winkelman en Van der Bijl, fabrikanten van artistieke metaalbewerking, aan de Westerstraat, hebben aangenomen zoowel Atlas als de wereld weer in orde te maken. Op dit oogenblik is de bal geschoord. Het werk zal stellig eenige weken duren.

— Volgens de »N. R. C.» van 27 Juli j.l. heeft men in een oud huis aan de St. Antonie-Breestraat plafondschilderingen onder een dikke laag teer voor den dag gehaald. Een onderzoek, ingesteld door den Heer Baard, conservator van het stedelijk museum, en door anderen, deed hier de volgende voorstellingen onderkennen: Engelen aan Abraham de geboorte van Isaac voorspellend, en: Jacob met den engel strijdend. Volgens de directeur van het Boymansmuseum zouden zij aan Ferdinand Bol toegeschreven kunnen worden.

Het bedoelde huis (nr. 67) werd in de 17de eeuw een tijdlang bewoond door den rijken Joodschen koopman de Pinto.

Brielle. — In de hoofdstraat verrijst een gevel die zeer merkwaardig is door zijn top, welke laat-gotische fragmenten, uit het begin der 16de eeuw, vertoont. Wij vernemen, dat het voornemen bestaat dezen fraaien gevel te verbouwen of, juister gezegd, te verminken door den top te sloopen en te vervangen door een platte lijst. . . . Moet men A. D. 1916 nog betoogen, dat op den eigenaar van een kunstwerk de moreele verplichting rust het in het algemeen belang te behouden? Een dergelijke gevel kan bovendien de beste reclame zijn voor het bedrijf dat er wordt uitgeoefend en is eene attractie van het stadje.

Bouwwer., 1916, nr. 14.

Delft. — Naar wij vernemen wordt de schoonheid van Delft bedreigd met een zéér ernstige inbreuk. Het ligt in de bedoeling om de stoomtram Den Haag—Delft, die de stad thans over hare geheele lengte van de Haagpoort tot de Rotterdamsche poort doorsnijdt, te vervangen door eene elektrische tram en dan tevens het beloop te wijzigen.

De elektrische tram zou dan, als thans, langs het Oude Delft de stad inkomen, dit volgen, maar langs de Koornmarkt, de Wijkhaven en de Hyppolitusbuurt worden teruggeleid om daarna bij de Oude Kerk weer het Oude Delft te bereiken. Indien deze verandering in het beloop ten gevolge zou hebben, dat een der mooie boogbruggen ter zijde

van de Oude Kerk moest vervallen, zou een der prachtigste oud-Hollandsche stadsgezichten (dat op de Oude Kerk, gezien van de brug bij de Binnenwatersloot) een groot deel van zijne bekoring verliezen. *Bouwwer.*, 5 Juli 1916.

Eibergen. — Het oude toren-uurwerk van 1682, vervaardigd door den bekenden uurwerkmaker J. Sprakel, is dezer dagen door een nieuw vervangen.

Enkhuizen. — De verzameling in het Waagmuseum wordt verrijkt met een belangrijke collectie, door den heer E. Crone te Amsterdam ingezonden voor de tentoonstelling in den Drommedaris, en daarna bestemd voor bovengenoemd museum.

Goes. — Het bekende geveltje van het huis »De Hope» bewoond door den binnenhavenmeester, en dateerend van 1651, is op instigatie en onder leiding van den gemeente-bouwmeester geheel gerestaureerd. *Goesche Ct.*, 25 Juli, Av.bl.

Gorssel. — Na de restauratie, verleden jaar onder deskundige leiding uitgevoerd, van het bekende Almensche kerkje, dat voor het grootste gedeelte dateert uit de 14de eeuw, is op de gemeentebegroting van Gorssel *f* 1500 uitgetrokken voor het herstellen van den toren, welke uit dienzelfden tijd dagteekent en die krachtens art. 6, alinea 6, der additioneele artikelen van de Staatsregeling van 1798, eigendom dier gemeente is. Blijkens opgemaakte begroting, zullen de kosten van dit herstellen echter *f* 1750 bedragen, waarom B. en W. van Gorssel zich gewend hebben tot den Minister van Binnenlandsche Zaken met verzoek om die hoogere kosten van *f* 250 ten laste der staatsbegroting te brengen.

Dezer dagen heeft de Minister echter geantwoord, dat, in verband met de tegenwoordige tijdsomstandigheden, op de staatsbegroting geen gelden zijn uitgetrokken voor andere dan loopende restauraties, zoodat aan het verzoek niet kan worden voldaan. Hij vertrouwt echter, dat, waar de raad door het toestaan van een aanzienlijk bedrag voor de restauratie van den toren, getoond heeft veel belang in het behoud van dat monument te stellen, deze ook bereid zal worden bevonden om het ontbrekende bedrag van *f* 250 toe te staan. *N. R. C.*, 25 Juli '16.

---

s-Gravenhage. — De Staat der Nederlanden heeft cassatie aangevraagd van het arrest van het hof te 's-Gravenhage, waarbij inzake de bekende questie betreffende den eigendom van den Hofvijver, met vernietiging van een vonnis der rechtbank te 's-Gravenhage, de gemeente 's-Gravenhage in het gelijk is gesteld. *N. R. C.*, 12 Juli.

— Er is in de afgelopen maanden veel te doen geweest over de plannen, die het Ministerie van Oorlog met de Geschutgieterij heeft, het forsche gebouw van 1665, toegeschreven aan Pieter Post. Een oogenblik vreesde men voor algeheele afbraak. Die vrees bleek

ongegrond, maar ongeschonden, is het gebouw er toch niet afgekomen. Op het oogenblik is niet slechts het magazijn aan de Koninginnegracht, aan welks behoud niet veel gelegen was, maar ook de aangrenzende vleugel van het gebouw aan de Kanonstraat afgebroken. Deze laatste zal echter in zijn ouden vorm, althans uitwendig, weer herrijzen.

Groningen. — Het Prinsenhof (laatstelijk Militair Hospitaal) is door het rijk aan de gemeente verkocht en zal, volgens »de Standaard» een andere bestemming krijgen, o. m. tot korenbeurs. De geveltjes blijven echter behouden.

Een poortje uit dit hof staat thans bij het fysisch en mineralogisch laboratorium.

Haarlemmerliede. — De torenklok van Spaarnwoude, die het opschrift draagt: »Soli deo gloria 1764» werd, naar het »Nieuws v. d. Dag» meldde, door het gemeentebestuur te koop aangeboden. Is hier geen grond, om, evenals onlangs te Baardwijk, in te grijpen?

Koudekerk (Z.-H.). — Een aardig geveltje van 1614, dat in het fries gevelsteen met Adam en Eva, en met opschriften bevatte, is, ten behoeve van een verbouwing der winkelpui, onlangs geheel verminkt.

Leeuwarden. — Het voormalige *Prinsessehof*, vroeger Papingastins (zie »Bulletin» 1916, blz. 126), en laatstelijk bewoond door den procureur-generaal Jhr. Mr. P. van den Brandeler, is bij gemeenteraadsbesluit van 9 Mei 1916 voor f 25.000 aangekocht, teneinde het behoud van het gebouw te verzekeren. De vroegere eigenaar werkte hiertoe mede, o. a. door te bepalen, dat de koopsom niet voór 1924 behoeft te worden betaald.

Middelstum (Gr.). — De overblijfselen van het vroeger zoo bekende slot Ewsum: het »schathuis» en de onderbouw van een zwaren verdedigingstoren met straalgewelf, zijn aangekocht door den heer Vinhuizen te Middelstum. De toren blijft behouden, en wordt weer voorzien van den steenen leeuw, dien het geslacht Leede er indertijd op geplaatst heeft, doch die er door den bliksem afgeworpen werd.

Ook wil men naast den toren een gedenkplaat aanbrengen, met de oudstbekende afbeelding van dezen borg.

Nieuwenhagen (L.). — Onder toezicht van twee hoogleraren uit Rolduc, Dr. Goossens en Dr. Daniëls, is een oude pottenbakkersoven blootgelegd, waarop men was gestooten bij het graven van de fundamente der kerk. De oven ligt thans een meter onder den beganen grond, terwijl hij oorspronkelijk slechts gedeeltelijk in den grond lag. De talrijke scherven bij den oven gevonden dateeren uit den vroeg-middeleeuwschen en zelfs uit den Karolingischen tijd. De oven is langwerpig rond van vorm en heeft voor de gelijkmatige verdeling van de warmte een tong in het midden. De wanden zijn bedekt met

een laag hard gebrande klei. Er om heen is de leemgrond meer dan een decimeter dik rood verbrand.

Uit andere vondsten in de nabijheid blijkt, dat hier de pottenbakkerij van oudsher is beoefend, evenals elders langs den Romeinschen heerweg, die van Tongeren over Heerlen, Nieuwenhagen en Groenstraat naar Gulik en Keulen liep.

N. Venloosche Ct.

Nieuwkoop. — In den laatsten tijd begint de toren van het Huis te Nieuwkoop te verzakken, mogelijk ten gevolge van de verlaging van het waterpeil van Rijnland, waardoor ook de kerk te Woubrugge werd bedreigd. Het gevaar kon aldaar tijdig voorkomen worden door de maatregelen genomen onder leiding van den Rijksarchitect Adr. Mulder. Een deskundig voorloopig onderzoek is te Nieuwkoop zeer gewenscht en hierop is de aandacht van den Referendaris, Chef der Afd. K. en W. gevestigd.

De hooge toren met koepel en peervormige bekroning behoorde tot het thans afgebroken huis te Nieuwkoop, gebouwd in 1627 en vormt een integreerend deel in het dorpsbeeld.

Oegstgeest. — Door het verzakken van den met zerken bedekten vloer zijn de muren van het zoo schilderachtig met klimop begroeide Groene kerkje te Oegstgeest gescheurd en zijn de banken aldaar verzakt. Voor de onverwijld noodzakelijke herstellingen is f8000 vereischt, waarvan reeds f3000 is toegezegd. Door H.H. kerkvoogden werd eene circulaire verspreid om hiervoor geldelijke medewerking in te roepen.

Sloten (F.). — De waterpoorten dezer gemeente zullen gerestaureerd worden.

Tubbergen. — De bekende havezate Herinckhave komt dezer dagen onder den hamer. Het »Grobbenhoes», oudtijds bewoond door het geslacht van Vlederingen, sinds 1394 door het geslacht Grubbe, en sinds 1723 door de afstammelingen van den Munsterschen generaal von Bönninghausen, ligt op ongeveer een half uur afstands buiten Tubbergen, in de buurtschap Fleringen.

Weerselo (O.). — Opgraving van de Hunenborg in het Valtherbroek. — Verleden jaar is de Twentsche Oudheidkamer in het bezit gekomen van de Hunenborg, die nu onlangs onder leiding van Dr. Holwerda is onderzocht. Vastgesteld kon worden, dat de Hunenborg een versterkte burcht uit de 9de eeuw is geweest. Rondom liep een gracht van 20 M. breedte. Daarbinnen was een aarden wal opgeworpen. Op die wijze was een ovaalvormig oppervlak omsloten, ongeveer 1 H.A. groot. De wal was waarschijnlijk nog aan den binnenkant versterkt door een palissadeering. Aan de Zuid-zijde was de toegang tegenover een doorwaadbare plaats in de gracht. Vlak aan den wal, eveneens aan de Zuid-zijde, werden de fundamenteen gevonden van een groot steenen gebouw met muren van meer dan 1 meter dikte, rechthoekig van vorm en met een ovalen uitbouw van voren. Dit

gebouw was opgebouwd uit Bentheimer steen, tufsteen en veldkeien. Verder werden nog de fundamenten blootgelegd van eenige hutten van hout, leem en steenen. Gevonden werd o. a. een platte vuurhaard van Bentheimer steen, voorts scherven van ruwe aarden potten, hoefijzers enz.

N. R. C., 12 Juli 1916.

Winterswijk. — »De voor eenige jaren ontdekte muurschilderingen zijn wederom overgewit» — het is een zinnetje, dat bij de beschrijving van kerkgebouwen nog al eens voorkwam. Men zou meenen, dat het tegenwoordig niet meer toegepast behoefde te worden. Toch is het er anders mee gesteld. Bij een bezoek aan verschillende plaatsen in Gelderland bleek mij, dat hier en daar de witkwas in den laatsten tijd lustig op streek geweest is. Een 16de-eeuwsche muurschildering, die zich in het choor der kerk te Winterswijk bevond, en waarop een voorstelling van het Laatste Oordeel met een kwelduivel te onderscheiden was, is eenige maanden geleden aan den schoonmaak ten offer gevallen.

En ook in *Vorden* is zulk een schilderij, die kortgeleden nog aanwezig was, verdwenen.

Zutphen. — De schilderijen op de drie meest westelijke gewelfkluizen van den noordbeuk der St. Walburgskerk zijn thans hersteld, en hiermede is de restauratie der gewelfschilderingen voltooid. Onder de kalk van den westelijken muur kwam het jaartal 1456 te voorschijn. Toen was deze beuk dus gereed. De zuidbeuk schijnt eerst hierna onder handen genomen te zijn.

— B. en W. hebben den raad voorgesteld de spits der R. K. Nieuwstadskerk, die dringend herstel noodig heeft (men herinnert zich, dat de bekronende koepel in 1914 afgebroken moest worden), gezamenlijk met het kerkbestuur te restaureeren. Rijkssubsidie, op het oogenblik niet te krijgen, is, bij gunstiger tijden, in het vooruitzicht gesteld. Van de totale onkosten ten bedrage van f 27,100 stellen B. en W. voor, dat burgerlijke en kerkelijke gemeente elk $\frac{1}{3}$ voor eigen rekening nemen, en van het overschietende $\frac{1}{3}$ elk de helft aan het rijk voorschieten. Daartegenover stelt het kerkbestuur als voorwaarden, dat de restauratie volgens de plannen van den architect Te Riele zal plaats vinden, en dat de toren eigendom der R. K. parochie wordt.

De raadsvergadering van 10 Juli j.l. toonde tegen deze voorstellen in het algemeen geen bezwaar te hebben. Echter werd door een lid zekerheid verlangd, dat eventueele herstellingen of herbouwingen steeds »in den stijl» zullen geschieden. Dit lid kreeg gedaan, dat het voorstel nu werd aangehouden, tot die zekerheid verkregen is.

Een bedenkelijk ding! Nu de Oudheidkundige Bond zich, door deskundigen voorgelicht, duidelijk uitgesproken heeft over de wijze waarop dergelijke herstellingen enz. dienen te geschieden, en vooral over de wijze waarop zij *niet* dienen te geschieden, zou het zeer te betreuren zijn, indien autoriteiten als de Zutfensche gemeentebestuurderen verouderde opvattingen in dezen gingen opdringen.

Bergen-op-Zoom. — De Gemeenteraad besloot tot restauratie van den voorgevel van het Raadhuis.

Molens. — Te Gorinchem verdwijnt de molen bij de Waterpoort en te Zwijndrecht wordt de molen »Welgelegen» met slooping bedreigd. *Bouwwereld.*

Terponderzoek. — De kortgeleden opgerichte vereeniging tot wetenschappelijk onderzoek der terpen heeft besloten eene terp te Appingendam wetenschappelijk te doen afgraven. Voor geldelijken steun of toetreding tot de vereeniging wende men zich tot Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.

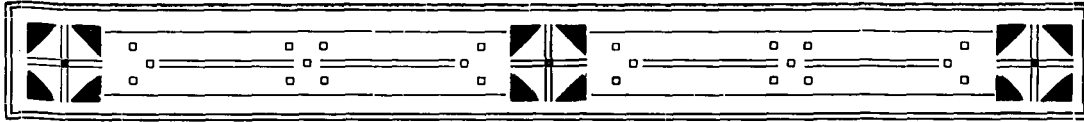

Verbetering.

In het artikel over den kerkbrand te Alphen is op gezag van den Heer Scheurleer medegedeeld, dat het gemeentebestuur aldaar niet geantwoord had op de Amsterdamsche circulaire betreffende het loodgietersgevaar. Volgens bericht van den burgemeester is hier reeds 10 December 1914 op geantwoord, dat het in het voornemen lag bij de eerstvolgende herziening der verordening daarin de gewenschte voorschriften op te nemen. In verband met de onderhandelingen over de vereeniging der gemeenten Alphen, Oudshoorn en Aarlanderveen werd de herziening der verordening aangehouden en is deze eerst na de ramp, in de vergadering van den 27sten April l.l., vastgesteld.

CATALOGISEERING VAN NEDERLANDSCHE KUNSTWERKEN IN ITALIË.

(REGELS VOOR HET CATALOGISEEREN VAN TEEKENINGEN).

Door het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome werd ruim tien jaar geleden een inventaris aangelegd van Nederlandsche kunstwerken in Italië (Zuid-Nederlandsche inbegrepen). Deze inventaris, die den vorm heeft van een kaart-catalogus, werd door Dr. J. A. F. Orbaan op verdienstelijke wijze begonnen, doch van het door hem gevolgde stelsel moest sedert, om redenen meest van praktischen aard, belangrijk worden afgeweken. De omstandigheden brachten mede, dat de »legger" thans alleen de nog in Italië aanwezige kunstwerken omvat en wel voornamelijk zulke, die zich in openbaar bezit bevinden (musea, kerken, instellingen). Van particulier eigendom kwamen alleen voorwerpen in familie-verzamelingen in aanmerking. Schilderijen enz. in andere handen bleken een al te vlottende have. Echter wordt *afzonderlijk* aantekening gehouden: a. van verdwenen zaken, die in oude bronnen worden vermeld; b. van belangrijke voorwerpen, meest schilderijen, die in den kunsthandel voorkomen, of die min of meer toevallig bij dezen of genen eigenaar worden aangetroffen.

De »legger" is nog verre van volledig, al werd er geregeld aan voortgewerkt. Om hem geheel te kunnen voltooien en, omgewerkt tot een catalogus, voor een eventueelen druk gereed te kunnen maken, zou één ding noodig zijn: een opzettelijk, stelselmatig en nauwkeurig onderzoek, zich uitstrekkende over geheel Italië, de eilanden inbegrepen. De uitvoering van zulk een plan zou uiteraard aanmerkelijke extra-kosten medebrengen. Het onderzoek ter plaatse is ook lang niet altijd gemakkelijk en wordt, zooals de onderzinking heeft geleerd, een enkele maal zelfs tijdroovend. Met geringere onkosten, met veel minder moeite, maar na aanmerkelijk *langer* tijdsverloop, — dat vooreerst zelfs onafzienbaar mag worden genoemd, — kan de inventaris een meer definitief karakter krijgen, wanneer gaandeweg de kunstwerken in Italië van wege de Regeering beschreven zullen zijn. Dit werk heeft geleidelijk voortgang. De inventarisering der kunstschaten en oudheden in Italië omvat ook talrijke zaken in particulier eigendom. Voor den legger van het Instituut worden zulke voorwerpen, die bij ministerieel besluit als »zijnde van nationaal belang" gefixeerd plegen te worden, als familiebezit beschouwd, wat zij van af de dagteekening van het betrokken besluit ook inderdaad zijn.

Aan den »Catalogo delle cose d'Arte e di Antichità d' Italia", waarvan vóór den oorlog de eerste deelen bij vrij korte tusschenpoozen verschenen, liggen schedariën ten grondslag, die in de hoofdplaatsen der verschillende provinciën door deskundigen worden

bewerkt. Deze schedariën staan het publiek niet ten dienste, doch in bijzondere gevallen wordt toestemming gegeven, hen te raadplegen. Van wege de Italiaansche Regeering is een enkele maal van den kaartcatalogus der Nederlandsche kunstwerken in Italië, welke zich op ons Instituut bevindt, gebruik gemaakt, waar het gold een toeschrijving te vergelijken of een aanteekening van geschiedkundigen aard over te nemen.

De Nederlandsche kunstwerken in Italië, vooral de schilderijen, zijn veel talrijker dan men meestal denkt. Daar ook kerkgeraad, wandtapijten en andere voorwerpen worden opgenomen, zal het getal van 5000 nummers vermoedelijk worden overschreden en dat van 6000 nummers wellicht worden bereikt. Gaandeweg werd beschreven, al wat binnen 't bereik viel, en genoteerd alles, van welks bestaan kennis werd gekregen. Daarna kwam het werk van zelf tot zekere stagnatie.

Om niet op het doode punt te blijven, werd toen ook aan teekeningen aandacht geschonken en wel in de eerste plaats aan de Noord- en Zuid-Nederlandsche teekeningen, die zich bevinden in »Gabinetto Nazionale delle Stampe» (Rijks-Prentenkabinet) te Rome. De kaart-catalogus van deze teekeningen werd echter voorloopig afzonderlijk gehouden en maakt van den algemeenen legger der Nederlandsche kunstwerken een soort supplement uit. De catalogus is niet groot. Hij omvat precies 100 nummers van 39 verschillende meesters. De bedoeling is, aan dezen catalogus dergelijke toe te voegen, 1°. van de Nederlandsche teekeningen in de »Uffizi» te Firenze, 2°. van die in het eveneens zeer rijke Koninklijk Prentenkabinet te Turijn, 3°. van die in de verzameling in het »Palazzo Bianco» te Genua¹⁾.

De catalogus, thans bewerkt op het Nederlandsch Historisch Instituut, heeft geleid tot het vaststellen van zekere regels, volgens welke gearbeid werd. Deze regels zijn een resultaat van de praktijk. Zij werden niet van te voren geformuleerd, maar redigeerden, om zoo te zeggen, zich zelf. Indien zij hierachter volgen, is dat allerminst om hen als »modelregels» door te laten gaan of aan te prijzen, maar veeleer, om gedachtenwisseling en eventueele opmerkingen van meer deskundigen uit te lokken. Bij het voortzetten van 't werk zal van ontvangen wenken een dankbaar gebruik worden gemaakt. In zekeren zin is de kleine catalogus van teekeningen te Rome een proef-catalogus. Kritiek op de wijze van bewerking kan er dus toe leiden, dat ook bij het beschrijven der andere kunstwerken het gevolgde stelsel worde herzien en verbeterd, *alvorens* wordt overgegaan tot het redigeeren van den algemeenen catalogus (in boekvorm), die op den nu bestaanden legger of kaartinventaris zal hebben te berusten.

De eischen, waaraan een beschrijvende catalogus van teekeningen moet voldoen, zijn in sommige opzichten andere dan die, welke aan een catalogus b.v. van schilderijen worden gesteld. In een museum maakt de bezoeker zelf zijn combinaties en gevolgtrekkingen; de catalogus dient in de eerste plaats, om hem de noodige inlichtingen c.q. ophelderingen te geven bij hetgeen hij aanschouwt en waarneemt. Een goede, doelmatige catalogus van teekeningen daarentegen moet *tevens* repertorium zijn en voor den belangstellende het

---

1) Over aard en gehalte der te Rome aangetroffen teekeningen handelt een bijdrage van schrijver dezes »Disegni di maestri fiamminghi ed olandesi nel Gabinetto Nazionale delle Stampe in Roma» in het *Bollettino d'Arte del Ministero della Pubblica Istruzione* van November 1915.

aanwezige, in dozen en portefeuilles opgeborgen materiaal toegankelijk maken. In dit opzicht heeft de catalogus van teekeningen overeenkomst met een catalogus van prenten, en toch bestaat er ook tusschen deze beide weder een aanmerkelijk verschil, daaruit voortspruitende, dat elke teekening een unicum is, waarvan de aanwezigheid, indien niet bekend, nooit van te voren vermoed of verwacht kan worden. 't Is niet als met een ets of gravure, waarvan men het bestaan meestal weet en heengaat om te zien, of er in het kabinet in kwestie een exemplaar aanwezig is. Een »Bartsch" voor teekeningen is ondenkbaar.

Voorts zijn teekeningen meestal niet gesigneerd. Toeschrijvingen zijn dus dikwijls niet meer dan mogelijkheden en in minstens de helft der gevallen niet geheel onaanvechtbaar en absoluut vaststaande.

Een catalogus van prenten kan vergeleken worden met den catalogus van een bibliotheek, een catalogus van teekeningen met een catalogus van handschriften of historische documenten. Er is een verschillend doel, dus ook afwijking in de samenstelling en bewerking.

De catalogus op het Instituut te Rome omvat slechts teekeningen van één school en kan dus beschouwd worden als een hoofdstuk van een kabinets-catalogus. Hij doet ook metterdaad als zoodanig dienst.

Men zal inzien, dat de ontworpen catalogus van Nederlandsche kunstwerken in Italië, wat opvatting en bewerking aangaat, goeddeels aan dergelijke eischen zal moeten beantwoorden, als de »proef-catalogus" van teekeningen, welke nu gereed is. Het geldt immers in het algemeen een verborgen materiaal, waarvan de aanwezigheid doorgaans toevallig is *en dus niet van te voren kan worden vermoed*. Dit heterogeene en bovendien verstrooide materiaal *moet toegankelijk worden gemaakt* door een catalogus die als *repertorium* dienst heeft te doen, niet door een catalogus bewerkt op de wijze, als dat voor musea gebruikelijk is. Is de laatst bedoelde taak niet licht te tellen, de eerste is nog aanmerkelijk moeilijker. Medewerking en voorlichting zijn dus waarlijk niet overbodig.

In de ontworpen regels, zooals die hier volgen, werden enkele leemten aangevuld, waarop de Heer H. Teding van Berkhout zoo vriendelijk was de aandacht te vestigen. Aan hem namelijk werd de tekst in eerste lezing toegezonden, om zijn oordeel in te winnen, terwijl hem ook werd verzocht, aan de herziene redactie zijn gewaardeerde kritiek niet te willen onthouden.

REGELS GEVOLGD BIJ HET BEWERKEN VAN DEN CATALOGUS DER TEEKENINGEN.

I. (Stelsel van indeeling.) — Een beschrijvende catalogus van teekeningen, bestemd om in boekvorm te verschijnen, worde ingericht volgens scholen of nationaliteiten. Binnen de begrenzing van iedere school of nationaliteit moet zooveel mogelijk een chronologische volgorde in acht genomen worden, tenminste een indeeling in groepen volgens tijdsorde. Zulk een indeeling in groepen zal bij een eenigszins groote verzameling van zelf zich voordoen.

Is de catalogus bestemd, een kaart-catalogus te blijven, dan verdient alfabetische rangschikking volgens auteursnamen de voorkeur.

II. (Toeschrijvingen.) — Van attributies moeten alleen zulke worden vermeld, welke afdoend zeker of althans gegrond zijn. De uitdrukking »toegeschreven aan” moet vermeden worden, als zijnde een te vage term. Er wordt nu eens een mogelijkheid mede uitgedrukt, dan weer duidt het woord een auteurschap aan, waaraan men zelf twijfelt. In ieder geval is de uitdrukking oneerlijk en misleidend. Zij verkapt een onzekerheid niet alleen, maar den aard dier onzekerheid tevens. Wanneer een toeschrijving werkelijk gemotiveerd is, is zij geen »toeschrijving” meer, en gelde dus in den catalogus als auteurschap.

De reden van het aangenomen auteurschap kan in sommige gevallen met een enkel woord worden opgehelderd, b.v. in een noot. Dit kan inzonderheid geschieden, *dient* zelfs te geschieden, wanneer het auteurschap door den bewerker van den catalogus voor het eerst wordt vastgesteld of voorgesteld. Op dezelfde wijze heeft hij te vermelden, wanneer hij reden heeft aan een geldende benoeming te twijfelen, zonder in staat te zijn, het blad met zekerheid of grootere waarschijnlijkheid op een anderen naam te brengen. In gevallen van twijfel houde men zich steeds aan de overlevering. Een catalogus is de laatste plaats om te experimenteeren.

Het twijfelachtig auteurschap, te dikwijls en verkeerdelijk uitgedrukt door »toegeschreven aan”, duide men eenvoudig aan door een vraagteken tusschen vierkante haakjes achter den naam. (Een vraagteken tusschen ronde haakjes zou aanduiden, dat de spelling of lezing van den naam onzeker is.)

Iets anders is het met de omschrijvingen »manier van” en »navolger van”. Deze termen moeten gebruikt worden, wanneer een tekening kennelijk niet van de hand van den betrokken meester is, doch in uiterlijk en door technische eigenaardigheden bepaald tot hem nadert. Zulke schoolteekeningen volgen op die van den meester zelf, welke als authentiek werden geclassificeerd en op de twijfelachtige bladen, die onder zijn naam werden ingedeeld. De volgorde wordt dan aldus: a. authentieke teekeningen; b. twijfelachtige bladen; c. anonieme school-teekeningen.

III. — Teekeningen, die niet onder een attributie, zekere of onzekere, vallen en geen school-teekeningen zijn, worden ingedeeld als »anoniem” volgens hun benaderden datum in den groep, waartoe zij behooren. Zij volgen aldaar op de omstreeks gelijktijdige bladen, waarvan het auteurschap bekend is of werd aangenomen. Eenig stelsel is hierbij uiteraard wenschelijk. Men zal de anonieme bladen b.v. volgens kwart-eeuwen kunnen indeelen en aldus rangschikken. Een scheiding naar halve eeuwen of eeuwen is gemakkelijker en maakt het gevaar voor vergissing kleiner, maar zet de gekozen »termini” onwenschelijk ver uiteen. Een scheiding naar decenniën is dikwijls mogelijk, doch lang niet altijd door te voeren. De praktijk leert, dat de bewerker hier eenige vrijheid behouden moet. Omzichtig en naar omstandigheden handelend vindt hij meest een bevredigenden uitweg.

IV. (Beschrijvingen.) — De beschrijvingen moeten nauwkeurig maar tevens zoo beknopt mogelijk zijn. Zij hebben alleen ten doel de voorstelling *in hoofdzaken* nader aan te duiden. Die voor oogen stellen kunnen zij toch nimmer en daarnaar te streven is ten eenenmale overbodig. De beschrijving moet, voor zoover dat mogelijk is, aan drie

vereischten voldoen: a. Zij moet er op berekend zijn, dat de gebruiker van den catalogus met behulp van haar het bestaan van een eventueele analogie (b.v. verwantschap met een schilderij) kan vaststellen. b. Zij moet den gebruiker in staat stellen, een »veduta» als zoodanig te herkennen, ook al zal afdoende zekerheid in dezen door den catalogus alleen (zonder illustratie) zelden worden verkregen. c. Zij moet het bijzonder karakter van een blad zooveel doenlijk aantoonen, zoodat blijkt of men b.v. met een caricatuur, een allegorie, een kostuumteekening te doen heeft, enz.

V. (Benoeming.) — Bij de benoeming der bladen is het gewenscht, doch niet noodzakelijk, onderscheid te maken tusschen teekeningen, studies, schetsen en krabbels. Dit kan geschieden zonder dat men in twijfelachtige gevallen over de toepassing dezer benamingen zich het hoofd behoeft te breken. Er is slechts een kenschetsing bedoeld, geen indeeling. In het algemeen kan men het volgende zeggen:

Teekeningen vertoonen, door zekere afwerking, dat de kunstenaar een zoo al niet uitvoerige dan toch *in dien vorm* definitieve proeve van zijn kunst bedoelde te geven.

Studies gaan in op eigenaardigheden of onderdeelen van het afgebeelde. De kunstenaar wil zich zelf leeren. Studies treft men aan van perspectief, van compositie, verder: loofstudies, naaktstudies, enz.

Schetsen geven, in tegenstelling met teekeningen in engeren zin, een vluchtiger beeld van een of andere voorstelling, hetzij de bedoeling was die voostelling op papier vast te houden of voorloopig in beeld te brengen.

Krabbels zijn vluchtige, meest uit slechts enkele halen bestaande schetsen.

Bouwkundige teekeningen en schetsen moeten, als hun karakter en bedoeling kennelijk technisch zijn, ook afzonderlijk worden benoemd; b.v. bouwkundige teekening van een venster, ontwerp-teekening van een gevel.

VI. (Technische onderscheidingen.) — Op welke wijze de technische uitvoering van een teekening dient te worden omschreven, daarvan moet de bewerker van den catalogus zich bij ieder blad opnieuw rekenschap geven. Hij zal hebben te onderscheiden of de teekening is gedaan met pen, zilverstift, potlood, krijt (zwart en rood), kool en penseel. Voorts, wat de afwerking betreft, zijn verschillende combinaties mogelijk: een penteekening kan in O. I. inkt of in sepia zijn gewasschen, een potloodteekening kan (zonder »aquarel» te wezen) in kleuren gewasschen zijn, een teekening in zwart krijt kan met wit krijt of loodwitvegen (»biacca») zijn gehoogd, van een roodkrijtteekening kan een overdruk voorkomen, enz.

VII. (Gravures naar teekeningen.) Indien uit het voeren van wapens in de linkerhand of uit gaatjes langs de omtrekken blijken mocht, dat de teekening gemaakt is, of gediend heeft, om daarnaar een gravure te vervaardigen, moet dit vooral worden vermeld. Ook als den samensteller van den catalogus bekend is, dat er een gravure naar de teekening bestaat, moet hij dit mededeelen, doch telkens de mogelijkheid in 't oog houden, dat de teekening (uit tijdverdrijf of ter oefening) naar de gravure kan zijn gemaakt. Zulk copieeren naar prenten komt meer voor dan men wel denkt. (Met schilderijen kan een dergelijke, tot verwarring licht aanleiding gevende verwantschap voorkomen. 't Papier onthult niet zelden den waren samenhang.)

VIII. («Rechts en links»). — De aanwijzingen »rechts» en »links» dienen gegeven te worden met betrekking tot de rechter en linker hand van den beschouwer, en zulks ook bij portretten, overeenkomstig de regel, die bij numismatische beschrijvingen algemeen in gebruik is. B.v. schrijve men »borstbeeld, gewend naar rechts.» Wanneer er echter sprake is van een rechter of linker lichaamsdeel, spreekt het van zelf dat dit doelt op de afgebeelde figuur.

IX. (Afmetingen.). — Dikwijls zijn de bladen der teekeningen, — in dit opzicht verschillend van gravures, — onregelmatig afgesneden. Men zal goed doen ieder blad boven en beneden, links en rechts te meten, en van de aldus geconstateerde afmetingen de *grootste hoogte* en *grootste breedte* in den catalogus te vermelden.

(Men kan ook als regel nemen elk blad rechts en beneden te meten en deze maten op te geven; maar bij zeer onregelmatig afgesneden bladen is het dan zaak, ook de hoogte links en de breedte boven te vermelden.)

Indien hoeken zijn afgeschuind of afgerond wordt dit opgegeven. De maten worden dan over de grootste hoogte en grootste breedte medegedeeld, zooals bij ovale teekeningen van zelf het geval is.

X. (Staat van bewaring.). — Wat betreft de staat van bewaring, deze komt alleen ter sprake in zoover er scheuren, gaten of andere defecten te vermelden zijn.

XI. (Papier.). — Aanwijzingen aangaande kwaliteit en karakter van het papier zijn onmisbaar. Behalve de kleur en de eventueele aanwezigheid van een watermerk moet de wijze van het »vergé» en de afstand der »pontuseaux» worden opgegeven,

opdat men desgewenscht kan vaststellen of het papier mogelijk hetzelfde is, dat de meester voor andere teekeningen heeft gebruikt, welke elders bewaard worden. Het bezigen van uitheemsch papier kan op een verblijf in het betrokken land wijzen en vooral bij twijfelachtige bladen kan kennis der papiersoort tot een nuttige gevolgtrekking leiden.

XII. (Registers.). — Registers moeten het raadplegen van den catalogus in boekvorm vergemakkelijken. Behalve een register op de namen is een analytisch register op de voorstellingen sterk aan te bevelen. Onder de verschillende hoofden (portretten, landschappen, stadsgezichten, zeegezichten, figuurstudies, dierstudies enz.) worde eerst de kunstenaar vermeld, terwijl achter diens naam naar de betrokken nummers van den catalogus wordt verwezen. Een verwijzing naar die nummers alleen is bepaald ondoelmatig.

De catalogus vermelde achtereenvolgens:

- a. het volgnummer (»1" enz. van den catalogus, doorlopend.)
- b. den auteur (desgewenscht met geboorte- en sterfjaar.)
- c. de betiteling van het blad.
- d. de wijze van uitvoering.
- e. de beschrijving der voorstelling (in kleiner lettertype).
- f. mededeelingen aangaande het papier.
- g. mededeelingen aangaande den staat van bewaring (eventueel).
- h. verdere mededeelingen het blad betreffende; verwijzingen (eventueel).
- i. de afmetingen tot in millimeters nauwkeurig.
- j. de collocatie.

HERDERS MET VEE.

BERCHEM
NICOLAAS VAN

O. I. inkt-pen, met O. I. inkt gewasschen.

301 × 404 m.M.

In een heuvelandschap knielt links vooraan een meisje; zij melkt een schaap, onder welks kop een lam ligt te slapen. Verderop zit een jonge man, die doedelzak speelt, onder een boom; minder ver dan deze en meer naar rechts liggen een koe en twee schapen. Op den voorgrond rechts twee boomstronken.

Vergé 41 per 5 c.M., pontuseaux per 4 afstⁿ. gemiddeld 23 m.M.

Langs verticale as gebroken en met gom op 22 m.M. breede strook geplakt.

Autotypie Bull. Oudheidk. Bond 1916 p. 236.

Vol. 158, H. 9; Inv. 128566.

G. J. HOOGEWERFF.

REGELS VOOR HET CATALOGISEEREN VAN TEEKENINGEN.

(Naar aanleiding van het artikel van DR. G. J. HOOGWERFF).

Zoolang het catalogiseeren van kunstwerken niet geschiedt volgens vaste regels, die door alle auteurs van verzameling- of oeuvre-catalogi en dergelijke publicaties worden nageleefd, blijft voor de studeerenden het naast elkaar consulteeren van verschillende werken bezwaarlijk en de kans op misverstanden groot, terwijl het van de mate van ervaring van iederen auteur afhangt, in hoeverre hij zijn programma compleet en praktisch weet samen te stellen en daardoor kans ziet, lacunes en onduidelijkheden in zijne mededeelingen tot het inderdaad bereikbare minimum te reduceeren. Bestaanbaar zijn zulke regels zeer zeker — maar ook slechts dan, wanneer zij door onderling overleg van deskundigen ontstaan, terwijl men er ook alleen in dit geval op mag rekenen, dat zij door allen zullen worden nageleefd; natuurlijk behoudt ieder de vrijheid, om er voor bijzondere gevallen in details van af te wijken; iedere afwijking is duidelijk aan te geven en c. q. te motiveeren.

Voor zoover ik weet is dr. Hoogwerff de eerste, die de zeker door velen mét hem gevoelde behoefte aan dergelijke regels uitsprak en een voorstel formuleerde. Door toevallige omstandigheden bepaalde hij zich tot regels voor het catalogiseeren van teekeningen; ongetwijfeld hebben deze echter ook groote waarde voor het catalogiseeren van andere kunstvoorwerpen.

Zeer zeker verdient voor een teekeningen-catalogus in boekvorm een systematisch-chronologische volgorde na indeeling in scholen of nationaliteiten de voorkeur boven de alfabetische; het komt mij echter gewenscht voor, aan de alfabetische orde vast te houden, zoolang de catalogus nog in bewerking is, zelfs al beoogt men eene (latere) publicatie. Voor de catalogiseering in chronologische orde verdient het systeem, waarnaar Moes de teekeningen in 's Rijks Prentenkabinet rangschikte, m. i. evenmin als voor deze rangschikking zelve, aanbeveling¹⁾. Steeds ga het systematisch groepeeren vooraf aan het binnen iedere groep zoo mogelijk chronologisch ordenen; men groepeert de teekeningen onder de kunstenaarsnamen, om ze eerst daarna binnen iedere groep (d. i. kunstenaar) 't zij chronologisch, dan wel naar de onderwerpen te rangschikken; zoo zijn m. i. ook de kunstenaars eerst, naar hun artistieke verwantschap, tot groepen te vereenigen en dan daarbinnen chronologisch — en vooral niet al te streng chronologisch — te ordenen, totdat eindelijk de groepen, in systematisch-chronologische orde achter elkaar gevoegd, de scholen of nationaliteiten vormen. Volgens het systeem van Moes is de plaats van iederen kunstenaar bepaald door de ons bekende uiterste levensjaren; de indeeling in groepen echter berust grootendeels op de subjectieve meening van den auteur. Hoewel ik 't met dr. H. eens ben, dat een catalogus niet de plaats is om te experimenteeren, verkies ik — evenals hij, trouwens — het aangegeven systeem. Het heeft het bezwaar, dat men,

---

1) Zie Museumkunde III (1907) p. 67 en Bulletin van den Oudheidk. Bond, XIII (1907) bl. 149.

hoewel de auteur den studeerende door middel van een alfabetisch register in staat stelt, de plaats van iederen kunstenaar te vinden, een — wellicht groot — aantal bladzijden van het boek moet opslaan, teneinde te weten, welke andere meesters tot dezelfde groep gerekend zijn; dit bezwaar wordt ondervangen door het geven van een overzicht van de groepen; ik kom hier bij de behandeling van de registers nader op terug.

De keuze van de betiteling van elk blad behoort met zorg te geschieden; in »Portret van Laplace» zijn de eerste twee woorden overbodig, in »Laplace, borstbeeld» staat de hoofdzaak voorop en is het object, althans voor een titel, voldoende bepaald. De benaming »boschrijk landschap» is te vaag; men kieze tusschen »bosch» en »heuvel(vlak)land met boomen». Een stads- of dorpsgezicht moet zich beslist als zoodanig vertoonen, zoo niet, dan zij 't een »huizengroep»; ik vond reeds »dorpsgezicht» voor wat slechts een boerenwoning met bijgebouwen was. — Op den titel volge c. q. het jaar, waarin de teekening gemaakt werd.

De beschrijving zij alleen kort, doordat zij geen enkel overbodig woord bevat, maar deele alle essentiele gegevens juist mede; op de hoofdzaak (geen herhaling echter van den titel!) volgen de verdere details in logisch verband daarmede en zooveel mogelijk in volgorde hunner belangrijkheid, terwijl de plaatsing ervan ten opzichte van elkaar en van den beschouwer duidelijk worde aangegeven. Ook hier zijn vaagheden te vermijden: boomen zijn niet hoog, maar steken boven een dak uit, een huis staat niet schuin, maar helt naar rechts — echter niet naar voren, daar dit ten opzichte van den beschouwer zoowel als van den voorgevel kan worden uitgelegd, dus: voorgevel helt voorover, of wel: het huis helt naar den beschouwer. Boomen worden niet dik genoemd, tenzij de afwijking van het gemiddelde bijzonder opvallend is. Twijfelt men tusschen rivier en beek, dan is 't een stroomend water.

De wenschelijkheid, om in een catalogus onderscheid te maken tusschen teekeningen, studies, schetsen en krabbels, kan ik niet onderschrijven. Ik erken natuurlijk het groote belang van deze onderscheiding, die b. v. in eene studie over teekeningen niet mag ontbreken; wil de auteur van een catalogus er iets over mededeelen, dan doe hij dit desnoods aan het eind van de beschrijving, — niet als ondertitel, bij de bespreking van de techniek of als 'op zichzelf staande mededeeling. Beter komt het mij voor, niet de minste wenschelijkheid op dit punt in de hier behandelde regels uit te spreken; de keuze der benaming is te zeer afhankelijk van het subjectieve oordeel van den auteur. Daarbij geven in de meeste gevallen sommige wèl te vermelden feiten reeds eenigszins en voor het doel van den catalogus genoegzaam aan, met welke soort van teekening men te doen heeft; ik denk o. m. aan de beschrijving in verband met den kunstenaarsnaam, aan het verband met andere kunstvoorwerpen en vooraan de technische wijze van uitvoering.

De kwestie der bouwkundige teekeningen behoort m. i. evenals de mededeeling, of men met een costuumblad, een caricature, enz. te doen heeft, bij den titel; meestal zal hier een ondertitel noodig zijn: »Alkmaar—Stadhuis (ontwerp voorgevel).» Onderscheid is te maken tusschen ontwerp voor, gezicht op, en bouwkundige teekening naar een bouwwerk of een deel daarvan.

Op de beschrijving volge een letterlijk afschrift van wat de kunstenaar zelf op het blad noteerde: signature en dateering (zooveel mogelijk in facsimilé), titel, enz.; het zal meestal ongewenscht zijn, den titel, dien de kunstenaar aan zijn werk gaf, als zoodanig in den catalogus over te nemen.

Bij de beschrijving van de technische uitvoering ga in den regel de vermelding van het lijn-werk aan die der vlakke kleuren vooraf; lijnen, die als hoogsels zijn aangebracht, komen het laatst; de vermelding van het woord teekening is bijna overal overbodig, dus te vermijden. Dus: potlood, zilverstift, kool, zwart (rood) krijt; O.I. inkt (sepia) — pen, — rietpen, — penseel, enz.; niet te vergeten de vermelding: sepiapen over potloodlijnen, wat op een copie kan wijzen, terwijl: overdruk van rood krijt een soort van reproductie aangeeft. Verder, al dan niet met een of meer der vorige opgaven gecombineerd: in O.I. inkt, sepia, kleuren gewasschen, enz. en tenslotte: met wit krijt (loodwit) gehoogd. Olieverfpenseel, waskrijt, pastel komen zoo goed als nooit in combinatie met anderen voor. Het komt mij voor, dat de aangegeven benamingen de voorkeur verdienen boven die, welke men soms ontmoet: aquarel, al is de waterverf met potlood- of penwerk gecombineerd, of: sepiateekening, waarmede zoowel een pen- of penseel-teekening als een gewasschen blad kan bedoeld zijn. Is het geheele vel in een effen tint gewasschen, dan worde dit vermeld bij de mededeelingen over het papier zelf, daar het met de eigenlijke techniek niets te maken heeft.

De auteur geve niet alleen het hem bekende verband tusschen teekening en prent, schilderij, enz. aan, maar ook de waarschijnlijkheid ervan en vermeldte steeds de aanwezigheid van roode of zwarte keerzijde, groefjes langs de lijnen, enz. Ook wanneer eene teekening deel uitmaakt van eene serie, is dit mede te deelen, terwijl het gewenscht is, om c. q. op stylistische of compositioneele overeenkomst met andere bladen van denzelfden meester te wijzen.

Het komt mij ongewenscht voor, de grootste hoogte en grootste breedte op te geven. Als een blad rechthoekig is, of, hoewel een weinig scheef gesneden, toch kennelijk rechthoekig bedoeld, dan mete men, evenals bij prenten, rechts en onder; dat bij ovale bladen de twee assen, bij ronde de middellijn en bij ruitvormige, op een punt staande, de diagonalen als maten gegeven worden, ligt voor de hand. Zijn van een blad de bovenhoeken afgerond of afgeschuind, dan mete men de staande middellijn en de onderzijde; ondergingen alle hoeken deze bewerking, dan de beide middellijnen. Van onregelmatige vormen zal het gewenscht zijn, een omtrek op kleine schaal te teekenen en daar een paar maten in te schrijven. Behalve wanneer een blad rechthoekig is, of als zoodanig kan beschouwd worden, ga aan de opgave der maten eene mededeeling omtrent de vorm vooraf. Is een teekening op twee aaneensluitende of samengeplakte bladen vervaardigd, zoo deele men dit niet hier, maar bij de beschrijving mede.

Niet alleen defecten zijn te vermelden, maar bij den staat van bewaring geve men ook op, of een blad kennelijk of wellicht slechts als fragment aanwezig is, of het gedoubleerd is en of het verkleuringen (b.v. grauwwit geworden wit-hoogsels) vertoont. Niet te vergeten is de

mededeeling van reeds gerestaureerde defecten en van den aard der restauraties. Is in eene teekening een en ander (b.v. opschriften) door andere hand toegevoegd, zoo wordt dit (c.q. als vermoeden) bij de beschrijving vermeld.

De kleur van het papier worde slechts opgegeven, wanneer die zeer beslist afwijkt van wit; onderscheid is te maken tusschen »blauw (aan één zijde blauw) papier» en »papier blauw gewasschen.» Verder deele men mede of het geschept, machinaal (c.q. met ingeperst vergé), Chineesch, Japan, enz. is, en of de oppervlakte op eenige wijze (b. v. voor zilverstift) geprepareerd is. Het watermerk worde kort genoemd, onder verwijzing naar Briquet en, als het daar ontbreekt, naar het te bespreken register. Van het vergé deele men het aantal rechte draden per (b.v.) 5 c.M. mede, van de pontuseaux de gemiddelde van (b. v.) vier vlechtdraad-afstanden. De wenschelijkheid van mededeelingen over de samenstelling is voor ieder geval afzonderlijk te beoordeelen.

Nog dient te worden vermeld, in welke collecties en veilingen zich het blad bevond en welke verzamelaarsmerken er op voorkomen — dit laatste t. z. t. onder verwijzing naar het werk, waaraan de Heer F. Lugt bezig is. Tenslotte is eene opgave van de literature over eene teekening en van de reproducties — in publicaties zoowel als afzonderlijk verkrijgbare — gewenscht.

Bij den catalogus behoort, zooals ik boven reeds opmerkte, o. m. een register van de groepen. Dit kan in gewone registervorm worden ingericht: de groepen in de volgorde waarin zij zijn behandeld, in iedere groep de kunstenaars eveneens. Beter komt het mij voor, dit register samen te stellen op de wijze van de bekende Dowdeswell Chart; iedere kunstenaar wordt op het in verticale richting in jaren (vijftallen jaren) verdeelde tableau op zijn (c. q. benaderd) geboortejaar ingeschreven; de kunstenaars van eenzelfde groep komen boven elkaar, de groepen, voor zoover zij min of meer gelijktijdig zijn — en dit zal veel voorkomen — naast elkaar. Men verkrijgt zoo een goed overzicht van de samenstelling der groepen, van het chronologisch en systematisch verband er tusschen, van de tijdperken van bloei en, door belangrijke meesters, wier werk in de collectie ontbreekt, tusschen haakjes in te schrijven, van de lacunes in de verzameling. Het alfabetisch register verwijst naar de bladzijde van den catalogus, terwijl, door er de (c. q. benaderde) geboorte- (en sterf-) jaren in op te nemen, ook de plaats in het tableau, dus in de groep, terstond te vinden is.

Een register van de watermerken mag m. i. niet ontbreken, 't zij dat men hier alle, dan wel alleen die, welke bij Briquet ontbreken, in facsimilé in opneemt; zij worden doorlopend genummerd, terwijl c. q. naar Briquet verwezen wordt. Nummers tusschen haakjes verwijzen naar den catalogus.

Bij het persklaar maken van den catalogus worden op de kaarten de (doorlopende) volgnummers bijgeschreven en de kunstenaarsnamen doorgeslagen, behalve op de eerste van elken meester; op deze worden de geboorte- en sterfjaren toegevoegd; meer biografische mededeelingen komen mij overbodig voor. Op auteur, titel en techniek volgen de afmetingen; na de beschrijving deele men de opschriften (van de hand van den kunstenaar) en het

(c. q. mogelijke) verband met andere kunstwerken enz. mede; na de bespreking van papier en toestand is op te geven, in welke collecties enz. het blad zich bevond en welke merken het draagt en eindelijk komen de verwijzingen, de opgave der reproducties, het tijdstip en de wijze (aankoop, schenking), waarop het blad in de verzameling kwam en de collocatie.

Tenslotte nog een woord over de volgorde, waarin de teekeningen van één meester zijn te catalogiseeren. Daar de chronologische nagenoeg nooit met zekerheid te bepalen is en een op het oordeel van den auteur berustende chronologische mij voor een catalogus ongewenscht voorkomt, is men m. i. aangewezen op een systematische, b.v.: bijbelsche geschiedenis, mythologie, allegorie, geschiedenis, portret, figuur, intérieur, stads- en dorpsgezicht, landschap, marine, dieren, enz.

Dr. Hoogewerff noodigt zijne mede-deskundigen tot samenwerking uit; ik hoop, dat ook mij geen kritiek zal gespaard worden op het artikel, waarin ik op zijn verzoek de meeste van mijne opmerkingen vereenigde.

H. TEDING VAN BERKHOUT.

MUNTVONDST TE OLS (OVERIJSEL).

Bij het vergraven van een eiken hakbosch in de buurt van de plek, waar weleer het huis »de Dingshof» heeft gestaan, onder de gemeente Ols (Overijssel), zijn in het begin van Maart een aantal uitsluitend zilveren munten gevonden, die in een potje geborgen waren. De meeste dier stukken hadden helaas door den invloed van vocht zeer geleden en waren zwaar geoxydeerd. Vooral aan de munten van kleine waarde, die van een laag zilveragehalte waren, had het lange verblijf in den vochtigen bodem veel kwaad gedaan. Dit is te meer te betreuren, daar juist onder die kleinere munten vele zeldzame en belangrijke stukken voorkomen. Onder de munten van Overijssel vooral, en wel in de eerste plaats onder die van Deventer, zijn verschillende stukken van groot belang, die of nog niet waren voorgekomen, of wel belangrijk afwijken van de tot heden bekende exemplaren.

De jongst gedateerde munt is een Schilling van Keulen van 1516; de munten zullen dus omstreeks dien tijd begraven zijn.

Van de Nederlandsche munten laten wij hieronder eene beknopte opgave volgen, terwijl wij slechts de tot heden onbekende Nederlandsche munten en die stukken, die belangrijk afwijken van de reeds bekende exemplaren, uitgebreider beschrijven. Eene volledige beschrijving der vondst, die ook vele belangrijke buitenlandsche stukken telt, komt voor in Jaargang 1916, p. 126—156 van het Jaarboek voor Penningkunde; daar dit Jaarboek echter wel niet in de handen der meeste onzer lezers zal komen, besloten wij, met het oog op het groote belang der vondst, die gedeelten uit dat artikel hier over te nemen, waar over die stukken gehandeld wordt.

Gelderland. Botdrager van Eduard (1361—1371) te Arnhem geslagen, dubbele Groot van Arnoud (1423—1473), Vuurijzers van Filips den Schoonen (1482—1496) van 1492 en halve Stuivers zonder jaartal, Vuurijzers, Stuivers en dubbele Stuivers van Karel van Egmond (1492—1538).

Nijmegen. Dubbele Stuivers.

Zutfen. Albus van 1480.

Holland. Vuurijzers van Maria van Bourgondië van 1479 en 1483, dubbele Griffioen (1488) en Groot van Maximiliaan en Filips den Schoone, halve Stuiver (zonder jaar), Stuivers (1499) en dubbele Stuivers van 1496 en 1499 van Filips den Schoonen.

Utrecht. Dubbele Groot van Rudolf van Diepholt (1431—1455) te Deventer geslagen, Stuivers van 1468, 69, 70, 71, 72 en 73, Grooten van 1473, dubbele Grooten van 1474, dubbele Stuivers van 1477 en Vuurijzer van 1492 van David van Bourgondië. Dubbele Stuiver 1498, 1510 en 1512, Grooten 1507 van Frederik van Baden.

Groningen, Deventer en Kampen. In 1479 sloten burgemeester, schepenen en raad der steden Deventer en Kampen en burgemeester en raden van de stad Groningen eene overeenkomst, om in elk dier drie steden te doen slaan munten van een zelfde type en van gelijke waarde, waardoor men hoopte een einde te maken aan de »*dwelinge in den payemente tot groeten achterdele ende schaden der gemeenheit*». De munten, die men zou slaan, waren:

1. Een zilveren penning, waarvan op een Keulsch mark¹⁾ zouden gaan 83, die 6 penningen fijn zou bevatten, en waarvan 20 een waarde zouden vertegenwoordigen van een gouden Rijnschen gulden.

2. Een zilveren penning, als voren, waarvan 169 op een Keulsch mark zouden gaan, van hetzelfde gehalte en waarvan 40 de waarde van een gouden Rijnschen gulden zouden hebben.

Behalve deze stukken, die Schellingen genoemd werden, zouden er nog onderdeelen worden geslagen. Op de eene zijde der munten zou voorkomen het wapen der stad, waar het stuk geslagen was »*myt enen cruce dat coemen sal uyt den wapen*» en de woorden: »*Moneta nova Daventrien of Campen of Gronyngen*», de andere zijde zou de wapens dier drie steden vertoonen, met het jaartal.

De zakelijke inhoud dier overeenkomst staat aangeteekend in het »*Digestum novum*» der stad Kampen, in haar archief voorhanden; waaruit blijkt, dat als onderdeelen geslagen zijn: halve schillingen van 230 in het mark en van 4 penningen fijn, oirtkens van 400 in 't mark en 1½ penningen fijn, penningen van 720 in het mark en 1½ penningen fijn, halve penningen van 1000 in het mark en 1 penning fijn²⁾.

---

1) Een Mark Keulsch is 233,855 gr.

2) Zie in de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* 1854 het belangrijk artikel van W. H. Cost Jordens »*Bijdragen tot de Geschiedenis der Deventer Munt*», waaraan wij de meeste bijzonderheden ontleend hebben.

De volgende drie munten zijn volgens deze overeenkomst geslagen.
 1479. Dubbele Schelling te Deventer geslagen. Van der Chijs¹⁾, pl. IX, p. 276.

1479. Schelling te Deventer geslagen, type van de voorgaande munt.

Voorzijde: De wapenschildjes van Deventer, Kampen en Groningen, waarbinnen een stip, binnen een parelrand. Tusschen de wapenschildjes een $\circ$. Omschrift: M O N E T A
 $\text{: R O V T : D E : D A V E N T R I E :}$. Keerzijde: Het wapen der stad Deventer, op een kruis geplaatst, dat het veld van de munt in vieren deelt. Omschrift: $\text{A N N O - D O M I N -}$
 $\text{M C C C C - L X X I X}$.

Dit stuk, dat slechts in één exemplaar in de vondst voorkwam, werd door het Kon. Penningkabinet aangekocht.

1479. Dubbele Schelling te Kampen geslagen. Voorzijde: De wapens der drie steden, waartusschen C (als bij v. d. Ghijs, pl. IX). Omschrift: M O N E T A -
 $\text{: R O V T :} - \text{: C A M P :}$. Keerzijde: Het wapen van Kampen, rustende op een gebloemd kruis (als bij v. d. Chijs, pl. IX) omschrift: $\text{A N N O - D O M I N -}$
 $\text{M C C C C - L X X X I}$.

Deze munt was aan Prof. v. d. Chijs onbekend; een exemplaar bevond zich in de verzameling van Jhr. Mr. Hooft van Iddekinge, en werd bij de veiling dier verzameling in 1883 voor het Kon. Kabinet aangekocht (Cat. no. 2145.).

MUNTEN DER DRIE STEDEN, MET AFZONDERLIJKE STADSNAMEN.

De drie steden van Overijsel en Groningen besloten in 1488 volgens acte, gedateerd »in profesto Simonis et Jude» (27 Oct.), munten van een zelfde type, waarde en gehalte te slaan, ook, evenals in 1479, wegens »de dwelynge in de payemente». Zij kwamen overeen dat geslagen zouden worden:

1. Een Stichtsche Stuiver, die een waarde zou hebben van $\frac{1}{20}$ Rynschen gulden, 6 penningen fijn zilver zou bevatten en 89 op het mark troys²⁾ zouden gaan.
2. Een halve Stichtsche Stuiver (of Butken), ter waarde van $\frac{1}{40}$ Rynschen gulden van 4 penningen fijn zilver en gaande 120 stuks op het mark troys.
3. Een Oirtkens Stuver ter waarde van $\frac{1}{80}$ Rynschen gulden, van 3 penningen fijn en gaande 184 stuks op het mark troys.

Als onderdeelen van den Stichtschen Stuiver zouden geslagen worden plakken en halve plakken ter waarde van $\frac{1}{8}$ en $\frac{1}{16}$ stuiver, terwijl er »duythmers» (duiten) zouden

1) P. O. van der Chijs. De munten van Overijsel. Haarlem, 1854.

2) Een mark Troys is 246,08386 gr.

worden gemunt ter waarde van $\frac{1}{32}$ stuiver¹⁾). Den »Oirtkens Stuver" had Prof. van der Chijs nimmer in natura gezien, hij werd aangekocht voor het Museum »de Waag" te Deventer, was echter te slecht bewaard, om te kunnen worden afgebeeld.

De sub a.—i. vermelde munten zijn volgens deze overeenkomst geslagen.

a. 1488. Stichtsche Stuiver te Deventer geslagen. Van der Chijs, pl. IX. 1.

In twee exemplaren gevonden.

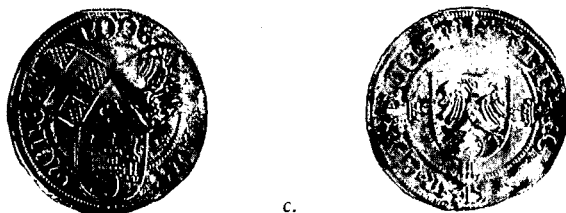

b.

b. 1488. Als voren, als de voorgaande, maar de volgorde der wapenschildjes op de voorzijde aldus: $\Omega O \Omega \text{E}'$ (Kampen) $\Omega O' \text{O} \text{E}$ (Deventer) $\text{O} \text{T} \text{V} \text{E}$ (Zwolle).

Vergelijk van der Chijs, pl. IX. 1.

In slechts 1 exemplaar gevonden, aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

c.

c. 1488. Als voren, als de voorgaande, maar de volgorde der wapenschildjes op de voorzijde aldus: $\Omega O \Omega \text{E}$ (Zwolle) $\Omega O' \text{O} \text{E}$ - (Deventer) $\text{O} \text{T} \text{V} \text{E}$ (Kampen).

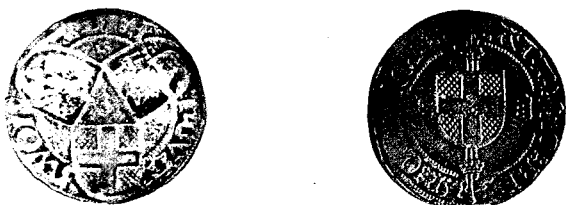
Vergelijk van der Chijs, pl. IX. 1.

In slechts 1 exemplaar gevonden, aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

d. 1488. Stichtsche Stuiver te Kampen geslagen.

Van der Chijs, pl. IX. 2.

In slechts 1 exemplaar gevonden, aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

e.

---

1) M. van Doorninck, *Gedenkpenningen en Munten uit de penningkas van een liefhebber der hedendaagsche penningkunde*. Deventer 1833. p. 46. Cost Jordens. l. c. en van der Chijs, bl. 278.

e. 1488. Stichtsche Stuiver te Zwolle geslagen.

Vergelijk van der Chijs, pl. IX. 3, maar de volgorde der wapenschildjes op de voorzijde aldus M O N E (Kampen), N O V T (Zwolle) D W O L (Deventer).

In slechts 1 exemplaar gevonden, aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

f. 1488. Halve Stichtsche Stuiver te Deventer geslagen.

Van der Chijs, pl. X. 4.

In 11 exemplaren gevonden.

g. 1488. Halve Stichtsche Stuiver te Kampen geslagen.

Van der Chijs, pl. X. 5.

In 3 exemplaren gevonden, waarvan 1 aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

h. 1488. Halve Stichtsche Stuiver te Zwolle geslagen.

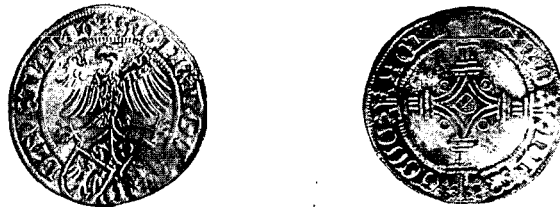
Van der Chijs, pl. X. 6.

In 2 exemplaren gevonden, waarvan 1 aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

i. 1488. Oirtkens Stuiver ($\frac{1}{4}$ stuiver) te Deventer geslagen. Type van den Halven Stichtschen Stuiver van Deventer, bij van der Chijs, pl. X. 4 afgebeeld.

Voorzijde: De wapens der steden Deventer, Kampen en Zwolle naar elkander gekeerd, waartusschen D . Omschrift: $\text{M O N} - \text{N O V T} - \text{D W E}$. Keerzijde: het wapenschild van Deventer: arend met wapenschildje van het Oversticht tusschen de pooten, rustende op een gebloemd kruis. Omschrift: $\text{T N N} - \text{O} * \text{D N} - \text{M} * \text{C C} - \text{C C} * 88$.

In 1 exemplaar gevonden, aangekocht door het museum »de Waag» te Deventer.

1492. Stuiver. (Stichtsche Stuiver?) Type van den bij van der Chijs, pl. XII. 20 afgebeelden. Het omschrift der voorzijde luidt: $\text{+ M O N E} \therefore \text{N O V} - \text{D W E N T R I A}$. Tusschen de beide wapenschildjes $\therefore \text{D}$. Keerzijde: versierd kruis als bij van der Chijs, maar in het hart nog het wapenschildje van het Oppersticht. Omschrift: $\text{T N} \therefore \text{D} - \text{N I} \therefore \text{M} - \text{C C C C} - \text{X C I I}$.

In 1 exemplaar gevonden, aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

1500. Stuiver (Stichtsche Stuiver?). De adelaar op de voorzijde met de wapenschildjes van Deventer en van het Oppersticht tusschen de pooten.

Van der Chijs, Suppl. pl. XIII. 4.

In 1 exemplaar gevonden, aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

Zilveren munt.

Voorzijde: De H. Lebuinus binnen een Gothisch gebouw, in de rechterhand het kruisvaan houdende, vóór hem de wapenschildjes van Deventer en het Oppersticht. Omschrift: SCS' * LEB - VN ° ISOO. Tusschen de beide wapenschildjes een sterretje. Keerzijde: binnen een compartiment het wapenschild van Deventer, met ter weerszijden twee kleine wapenschildjes van Deventer en het Oppersticht. Onder het groote wapenschild van Deventer eene versiering.

Van der Chijs, pl. XII. 25 en pag. 310. Zilver 3 gram.

Deze munt was tot heden slechts bekend in één enkel exemplaar (als piedfort), wegende 20 gram, welk stuk in het Kon. Penningkabinet berust. Prof. van der Chijs meende, dat het »misschien heeft moeten dienen als proef voor eenen Deventerschen Clemmergulden, waarvan de munting echter nimmer tot stand is gekomen". De heer J. F. G. Meijer, die in den *Algemeenen Konst-en Letterbode* van 1855 eene bespreking gaf van het werk van Prof. van der Chijs »*de Munten der voormalige Heeren en steden van Overijssel*", hield het naar den omvang der munt te oordeelen (28 mM.) er voor, dat men hier niet te doen had met een proef voor een gouden Clemmergulden, waarvan de doorsnede gemiddeld 24 mM. bedraagt, maar met de proef voor een zilveren munt, en wel naar het voorbeeld der zoogenaamde Radergroschen, door de vorsten aan den Rijn geslagen. Door het vinden van een exemplaar in enkele zwaarte is de veronderstelling van den heer Meijer na ruim 60 jaren bevestigd: het zal een proef voor een zilveren munt zijn geweest, zooals er b.v. ook door den aartsbisschop van Mainz, Theodoor Graaf van Erbach, geslagen zijn ¹⁾.

Het stuk werd door het museum »de Waag" te Deventer aangekocht.

Stuivers met den H. Lebuinus van 1503 en 1509.

Kampen. Dubbele Grooten zonder jaar en van 1511, enkele Grooten van 1511.

Zwolle. Dubbele stuiver met H. Michael 1499.

Groningen. Dubbele Jagers van 1463, 1489 en 1499, enkele Jagers van 1498, 1499, 1507 en 1508, halve Jager van 1507, Dubbele Grooten van 1498, Stuivers van 1499.

Friesland. Dubbele Sassenaer zonder jaar en Grooten van 1500 van Albrecht van Saksen.

Onder de buitenlandsche munten waren vooral van belang een achttal Groschen te Werl (in Westfalen) geslagen voor Herman IV van Hessen, aartsbisschop van Keulen,

---

1) Zie: H. P. Cappe. *Die Mainzer Münzen des Mittelalters*. Dresden, 1856.

munten die thans hoogst zeldzaam voorkomen, maar op het einde der 15de en in de eerste jaren der 16de eeuw in Overijssel veelvuldig moeten zijn in omloop geweest. We vinden toch in de »*Valuacie van allen golde ende silvere payment In den lande van aueryssel in gheset van Fredericus van Baden, biscop van Utrecht enn die gemeyne ridderscap van aueryssel enn by den steden deunter, campen en Zuol*». In den jaer MCCCCC enn IJ., te Zwolle gedrukt bij Peter Os van Breda, waarvan de minuut op het archief te Deventer aanwezig is ¹⁾, vermeld de »*Dortmonsche ende werltsche stuer, die een waarde hadden van 1 halve stu, een plack* ²⁾). Met dezen »werltsche stuer» zullen zonder twijfel de zeldzaam voorkomende Groschen van Werl bedoeld zijn.

Een aardig voorbeeld geeft de vondst van de bij den aanvang der 16de eeuw bij ons te lande in omloop zijnde kleine zilvermunten. Bij de bijna 2000 munten die gevonden zijn waren 386 Stuivers van Deventer van 1509 (v. d. Chijs pl. XII. 31), 126 Patards van Vlaanderen van Filips den Schoonen en niet minder dan 529 Groschen van Saksen, meerendeels onder de hertogen Friedrich, Johann en George (1507—1525) geslagen.

's-Gravenhage, Nov. 1916.

A. O. VAN KERKWIJK.

COSTUUM-VARIA.

I.

De dateering van het zelfportret van Lucas van Leyden te Brunswijk.

Het zelfportret van Lucas van Leyden in het hertogelijk museum te Brunswijk is reeds meermalen om zijn dateering het onderwerp van discussie geweest. De laatste bijdrage, naar ik meen, is geleverd door den Heer Frans Vermeulen in een artikel in »Onze Kunst» (Dl. XXVII, 1915, bl. 98 vlg.), waarin hij op grond van gegevens, verschaft door de studie van de Nederlandsche kleederdracht in de XVIe eeuw, tot de conclusie komt, dat het portret op zijn vroegst in 1518 door Lucas kan zijn gemaakt.

Ik deel in zooverre de meening van dezen schrijver, dat ook ik, om het costuum, met vrij groote zekerheid aan een dateering van 1519 de voorkeur zou willen geven boven die van 1509 (1510), doch tegen zijn bewijzen uit de costuumgeschiedenis heb ik eenige bezwaren, die ik hier wil trachten te ontvouwen.

In de eerste plaats de geschiedenis van de ontwikkeling en van de handwerktechniek van de »craeghe». De Heer Vermeulen schrijft over dit detail op het bewuste portret, »dat hij (i. e. Lucas van Leyden) een, boven den »hemdrok» (mouwvest) uitkomend hemd, met opstaand boordje draagt, welk boordje versierd is, met een soort »geplooid» randje, dat als een voorlooper van de latere, breede »gepijpte» kragen, lubben of »lobbecransen» uit de tweede helft der 16^e eeuw is. Nu is de rand van het hemdboordje hier, bij Lucas, niet »geplooid» in den eigenlijken zin. De hier afgebeelde vorm werd verkregen,

---

1) Van der Chijs. *De munten van Overijssel*. p. 193.

2) Idem. p. 198.

door een afzonderlijk strookje linnen met behulp van naald en draad in fijne vouwtjes saam te trekken en op den hemdboord te bevestigen. De hemdboord zelf bleef dan effen en werd meest met borduursel in ruitvormige motieven versierd. Een vroegere, meer elementaire vorm van dezen boord is die, waarbij de bovenrand zelf enkelvoudig is saamgetrokken of ingehaald, zoodat dan gewoonlijk de geheele hemdboord mede verdeeld wordt in vertikale plooitjes. Deze laatste, eenvoudiger vorm heet »gerimpeld», terwijl de meer gecompliceerde behandeling, zooals we die in het Brunswijksche portret zien, tegenwoordig in de vrouwelijke handwerken met den term »gesmokt» wordt aangeduid¹⁾.

Voor zoover ik heb kunnen constateeren is er van een los aangezet strookje aan de »craeghe» in de eerste helft van de XVIe eeuw in het geheel geen sprake; dit komt eerst aan de orde, als de keerle of de paltrock het hemd geheel bedekt en de ruche het eenige overblijfsel is van de vroegere mode der hemdversiering. Het eenige vroege voorbeeld, waarbij het mogelijk zou zijn dit te veronderstellen, is het portret van Aert van der Goes van 1541²⁾, (dus al acht jaar na meester Lucas' dood), maar daar is het toch niet definitief uit te maken, terwijl op de schutterstukken van Dirck Jacobsz. (o. a. van 1557, Amsterdam R. M. Cat. 1292) de mode van de los aangezette strook duidelijk is te zien. Vervolgens meen ik, dat op het portret te Brunswijk juist de »vroegere, meer elementaire vorm», het *gerimpelde*, modern gesproken meer constructieve boord, of om in de uitdrukkingwijze van den tijd te blijven, de »ghefronste craeghe» is afgebeeld.

Ik stel mij deze (handwerk-)techniek aldus voor: wanneer men het halsboord aan den boven- en onderkant inrimpelt, zal de losse stof van het hemd zich in een regelmatig rythme plooiën, dat ontstaat door den ondersten ingehaalden draad. Aan den bovenkant zal de zoom zich eveneens in ditzelfde rythme voegen, en er dan uitzien als een ruche. Nu is er geen bezwaar tegen, dezen bovensten ingehaalden plooirug met den naam van ruche te betitelen, mits men er niet onder versta een afzonderlijk aangezet strookje.

Wordt het halsboord gesmokt met een gecompliceerd ruitvormig patroon, dan zal de ruche telkenmale een ander rythme hebben. Men behoeft slechts eenige voorbeelden te vergelijken. Allereerst het portret in quaestie (fig. I).

Hier is de inrimpeling grof en het boord toont de rimpeltjes in verschillende richting, waaruit volgt, dat de ruche ook een veel grootere zigzaglijn vertoont dan bijv. op het portret van Corn. van den Dussen (Scorel-copie, Berlijn, K. Fr. M. Cat. 644), waar het smokpatroon zeer stijf en vast in elkaar zit en dus ook het beloop van de ruche een veel compacter figuur oplevert, terwijl het smokpatroon op het mansportret van Jacob Cornelisz (Amsterdam R. M. Cat. 721) van 1533, door zijn afwisseling van kleine en groote inrimpelingen een ruche doet ontstaan, die weer geheel afwijkt van de twee vorige³⁾. Wanneer de heer Vermeulen dus spreekt van een »effen» halsboord, dat

1) De cursiveering is van mij.

2) Tentoonstelling Utrecht 1913, Cat. 60.

3) Op de familiegroep door B. Bruyn in de Ermitage te Petersburg draagt de vader een »craeghe», waarop men heel duidelijk de makelij uit één stuk kan zien.

»meest met borduursel in ruitvormige motieven werd versierd», dan moet ik daaruit afleiden, dat hij den term »smokken», zooals die tegenwoordig in de vrouwelijke handwerken gebruikelijk is, niet precies kent en zich vergist. Gesmokte borduursels zijn niet denkbaar, daar men deze techniek alleen op de ruime stof zelve kan toepassen.

En nu de dateering dezer »craeghen» in verband met het portret van Lucas van Leyden. De beide teekeningen van dezen meester — portretten van 1512 en 1513 — in het Britsch Museum (Afb. in het Jahrbuch der Pr. Kunstsamml., 1893, bl. 170 Afb. 4 en 5) schakelt de schrijver geheel uit zijn bewijsmateriaal. Van het eerste portret is dit begrijpelijk: de inscriptie met het jaartal is van een andere hand en de teekening is dus geen waarborg in een nauwkeurig en gedocumenteerd betoog. Maar waarom mag de teekening van 1513 niet gelden? De Heer Vermeulen zegt: »... het lijkt mij waarschijnlijker — het schetsmatig aanduidende dezer teekening sluit zekerheid uit — dat we hier te doen hebben met den, rond dezen tijd reeds veelvuldig gedragen hemdboord met getand, gehaakt, (zooogen. »picot»-)randje»¹⁾. Wat hij met dit getande of gehaakte hemdboord bedoelt, is mij niet

Fig. I.

Fig. II.

Fig. III.

duidelijk. Ik ken in dezen tijd in het geheel geen afwerkingen aan de »craeghe», die op een picot-randje lijken. Bezie ik evenwel bedoelde teekening nauwkeurig, dan is zij, dunkt mij, volstrekt niet te schetsmatig om er de »ghefronste craeghe», het eenvoudige ingerimpelde staande boord op te herkennen (fig. II). Het is voor Holland het vroegste voorbeeld van een gerimpelden *staanden kraag*. Men moet n.l. onderscheid maken tusschen liggende en staande kragen. Bij beide vormen komt de gesmokte zoom voor. Voor den liggenden kraag met deze afwerking zijn de voorbeelden het talrijkst uit de jaren 1520 en 1521, bij Dürer, Lucas van Leyden (Teekening Lakenhal, Leiden; fig. III) niet zoo zeer duidelijk *liggend*, maar toch in ieder geval laag en schuin; dan, duidelijker nog, bij Matsijs, den Meester van den Dood van Maria, e. a. m. Toch geven deze voorbeelden nog geen terminus a quo voor het ontstaan van een dergelijke vinding, want de *staande kragen* van de beide gekarakteriseerde soorten komen al voor op teekeningen van Dürer van 1514 en 1516 (Lippmann 532, 533, 292). En ook in Holland wijst, behalve de bovengenoemde teekening van 1513, als specimen van den ingerimpelden kraag, nog een prent

1) De cursiveering is van mij.

van Corn. Kunst, gedateerd 1517 (voorstellende de geboorte van Maria) op een vasten vroegen datum voor den gesmokten kraag. Zoo zien we in Duitschland zoowel als in Zuid- en Noord-Nederland de »ghefronste craeghe" zich tot een vast model ontwikkelen; de jaren tusschen 1510 (1513?) en 1520 vormen den overgangstijd, waarin de verschillende modellen worden geprobeerd. Na dien blijkt de *gesmokte* kraag het gewonnen te hebben.

Wanneer wij nu met dit inzicht het zelfportret van Lucas van Leyden dateeren, dan valt de decisie met de meeste waarschijnlijkheid ten gunste van het jaar 1519, omdat er, voorzoover wij het materiaal thans kunnen overzien, vóór 1510 geen voorbeelden van *gerimpelde kragen* zijn aan te wijzen.

II.

In de Juni-aflevering van de Burlington Magazine publiceert F. Kelly een (eerste) artikel over het mannencostuum uit de laatste jaren van de XVI^{de} en de eerste decennien van de XVII^{de} eeuw, getiteld: »Shakespearean Dress Notes". Behalve enkele citaten uit Shakespeare's oeuvre dienen hem een reeks van werken van auteurs uit den zelfden tijd en eenige lexica als bronnen voor de talrijke en belangrijke notities, die hij daaruit heeft weten te putten. Af en toe levert hij commentaar op de benaming der kleedingstukken, zoo althans is de opzet van dit artikel, maar deze methode is niet geregeld doorgevoerd. Voor het grootste gedeelte blijft het bij losse gegevens, afgewisseld met een korte beschrijving van het mannencostuum uit dien tijd. De titel is niet meer dan een etiquette voor de roemrijke periode uit de Engelsche geschiedenis en wij missen bij de bewerking van deze heterogene »notes" de lijn van ontwikkeling en verandering, waardoor het geheel een belangrijker bijdrage voor het Engelsche costuum tusschen 1580 en 1620 zou geworden zijn.

Het is evenwel een verblijdend teeken, dat aan alle kanten de belangstelling voor het XVI^{de}-eeuwsche costuum ontwaakt, al is het geen wonder; als het wetenschappelijk onderzoek van bepaalde tijdperken op vele punten tegelijk wordt ondernomen, stuit men immers van lieverlede overal op dezelfde bezwaren en leemten en tracht daarin te voorzien. Ook de Heer Kelly heeft in de bewerking van zijn onderwerp de monumenten der beeldende kunst zooveel mogelijk in combinatie gebracht met de geschreven bronnen. Ook hij acht het noodig door detailteekeningen, niet alleen door afbeeldingen van geheele costuums, de teksten te helpen verklaren. In dit opzicht kan ik voor dezen schrijver waarlijk geen andere dan de meest dankbare en collegiale gevoelens koesteren. Toch zou ik de volgende opmerking willen maken — niet bij wijze van kritiek, daarvoor behelst dit stuk te veel belangrijk materiaal — doch om nog eens den nadruk te leggen op de m. i. dringende noodzakelijkheid, om voorzichtig te zijn met het gebruik van bronnen, die ons geen stellige gegevens verschaffen over de kleederdrachten in één bepaald land. Dat is in den grond, meen ik, de fout, waardoor de meeste met reusachtige kennis geschreven oudere costuumgeschiedenissen voor ons onbruikbaar zijn. Het doel, waarvoor men dergelijke boeken raadpleegt, is gewijzigd of althans uitgebreid en wij zien nu pas, dat zij daarop niet zijn berekend. In het Postscriptum verbaast hij zich over de onkunde

der studenten, die zich voor de costuumgeschiedenis interesseeren, die niet op de hoogte zijn van de talrijke contemporaine monumenten en van de publicaties, die hun overvloed van materiaal aan de hand zouden kunnen doen. Als remedie voegt hij er dan de opsomming van een veertiental schilderijen aan toe, die voor dit onderwerp van dienst kunnen zijn. Maar juist deze methode, te werken met »pictures selected at random», kunnen wij bij een serieuze costuumonderzoeking niet meer gebruiken, omdat er te hooi en te gras een keuze is gedaan uit verschillende landen. Wanneer men zich eenmaal duidelijk heeft gemaakt het essentiële verschil van de mode in denzelfden tijd voor *ieder land afzonderlijk*, dan kan men natuurlijk, resultaten formuleerend, de voorbeelden kiezen, waar men wil, maar dan zal tevens de critische beschouwing scherper en beter verantwoord zijn. Het Trachtenbuch van Abraham de Bruyn, portretten uit de school van Clouet, van Corn. Ketel, van M. Gheraets, zouden niet ongedifferentieerd worden aangehaald naast Engelsch, Fransch en Spaansch materiaal.

De costuumbehandeling zelf levert aardige resultaten op en is voor mijn eigen onderzoek ook natuurlijk in veel opzichten van gewicht, te meer, omdat juist de Engelsche bronnen mij slechts voor een klein gedeelte toegankelijk waren. Het mannencostuum uit de laatste decennien van de XVIe eeuw bestond uit wambuis en hosen of bocxen; aan den hals de groote plooi kraag, waarbij gewoonlijk een dergelijke kleinere versiering aan de polsen behoorde. Over het wambuis droeg men een tweede wambuis slechts aan den hals gesloten met kleinen schoot en losse mouwslippen — ook het ontbreken van mouwen is niet ongewoon. Voor dit laatste kleedingstuk heeft het Nederlandsch de eenvoudig-verklarende naam van »overwambuis» naast dien van »colder», die nog meer aan het vroegere leeren wambuis herinnert. Het Engelsch onderscheidt duidelijker: »jerkín» en »doublet», terwijl dan het eerste beteekent het overwambuis en het laatste het onderwambuis. De Engelsche naam doet reeds meer denken aan dezelfde bestemming als het hedendaagsche vest. De à la mode-manier om dit wambuis met scherpen boeg en opgevulden punt over het middel heen te laten hangen, heeft in het Engelsch ook geleid tot een speciale spotnaam, zoodat wij nu voor deze extravagante mode, die het toch van omstreeks 1580 tot 1595 uithield, in de verschillende landen al de volgende benamingen kennen: »wambuis met een buyckjen», »mit Gänsebauch», of »un panseron» of ook wel »bosse d'estomac» en »peasecod bellied doublet». Het karakter der verschillende glossen is kenmerkend genoeg. Uit de vergelijking der voorbeelden in de monumenten van de beeldende kunst blijkt wel, dat de Hollanders aan deze mode-overdrijving slechts op bescheiden schaal hebben meegedaan en zoo al het schutterstuk van Cornelis Ketel van 1588 (Amsterdam R. M. Cat. 1330) een staaltje geeft van de hier bedoelde kleederdracht, dan blijft het toch nog zeer ingetogen tegenover de Fransche en Engelsche voorbeelden, zooals men die op vele portretten vindt afgebeeld.

Aan schoot, hals en polsen kan het wambuis zijn afgewerkt met kanteelachtige randen, die dikwijls met tres of fluweelen band zijn belegd. Van het zelfde maaksel zijn de dubbele kleppen aan de schouders, die ik tot dusver met geen anderen

naam wist te bestempelen dan met dien van »winksen'', zooals wij die schouderkleppen nog aan ouderwetsche uniformen uit de éérste helft van de XIXde eeuw kennen. Hier heeft Mr. Kelly mijn woordenschat verrijkt. Hij noemt die kleppen »piccadils'' of »piccadillies'' en omschrijft ze als »*to be any tabbed or vandyked border to a garment*'' en put zijn verklaring uit een fransche omschrijving die Vigenère (in zijn »Annotations de la guerre civile de Jules César'', 1589) geeft van het woord »paludament'', n.l. »*cotte d'armes dont la baskine et les espaulettes sont découpées à des grandes piccadilles pendantes frangées*''.

Welk detail er mede bedoeld is, is dus volkomen duidelijk. Ik maak evenwel bezwaar tegen de beschrijving »vandyked border'', ten eerste omdat het een anachronisme is, vervolgens omdat de mode à la Van Dijck smalle, puntige, meest Vlaamsche kantbelegsels of borduursels kent, waarvan in dezen tijd aan het wambuis met zijn stijf uitstaande en harde randen aan kraag en mouw geen sprake is. Als men ook dien vorm uit Van Dijck's tijd met piccadillies aanduidt, dan is deze naam blijven bestaan en op een variant overgegaan. Hexham (1648—1660) verklaart inderdaad: »Pickadillos or small edges'' en bij zulk een omschrijving zien we de fijne kanten kragen en manchetten met punten eindigend voor ons. Uit de vergelijking van de lexica blijkt, dat Kiliaen het woord ook kent: Pickedillekens = lacimiae, zoodat we dezen term nu in de Nederlandsche garderobe van de XVIIe eeuw kunnen opnemen. De »Pickedillekens'' worden zoowel aan het wambuis van het mannencostuum als aan het lijfje of den tabbaard van het vrouwencostuum gedragen.

Nog een detail van het wambuis, waarvan het artikel van Kelly mij te denken gaf, is de mouw. Hij zegt: »*Both doublet and jerkin were made ad lib. with or without sleeves, with this difference to judge from the contemporary delineations, that the doublet was incomplete without the addition of sleeves, often seperate detachable articles*''.

Hij neemt dus aan, dat men losse mouwen droeg. Ik heb uit mijn notities over Holland alleen kunnen concludeeren, dat mouwen (weerschijn, swart sattine, turcx grof greyne, etc.) afzonderlijk te koop of geïnventariseerd waren, maar de monumenten hebben het niet uitgewezen. Slechts éénmaal was ik in twijfel of de mouwen afzonderlijk waren aangehecht, n.l. op het schutterstuk van Pieter Isaacz van 1596 (Amsterdam R. M. Cat. 1282) bij den man, die de vlag draagt. Ik geloof niet, dat hier van losse mouwen sprake is, al is het niet met zekerheid vast te stellen; in elk geval is de stof van de mouwen en het wambuis dezelfde. Voor Holland kan ik dus voorloopig niet anders zeggen, dan dat er wel is waar een enkele maal losse mouwen in inventarissen worden genoemd, maar dat ik ze niet heb kunnen aanwijzen op eenig schilderij of graphisch werk. Is het dus juist, wat Kelly zegt, dat men in Engeland vrij algemeen losse mouwen droeg, wat ik niet kan verifieeren bij gebrek aan voldoende omschrijving van zijn bronnen, dan zou het in elk geval mogelijk zijn, dat ook in Nederland veel losse mouwen werden gedragen en dat ons de monumenten in dit geval onvolledig inlichten. Immers het zou altijd kunnen zijn, dat de mouwen dikwijls zoo aan het wambuis werden gehecht, dat men door de „piccedillekens'' van het overwambuis de aanhechting niet zien kan. Het blijft dan wel is waar

zonderling, dat de inventarissen er meestal over zwijgen, maar ook dit kan zelfs bij omvangrijk materiaal nog altijd toeval zijn.

Overeenkomst bestaat er blijkbaar voor de verschillende landen wat betreft den »Spaanschen mantel», die gekarakteriseerd wordt als een korte mantel, dien men over den linker schouder placht te dragen, terwijl hij rechts, onder den arm door, om het middel werd geslagen. Wat de mode der beenbedekking aangaat, zoo schijnt Engeland zich nader bij Frankrijk aan te sluiten. Wij althans kennen in Holland weinig of in het geheel niet de mode der in Engeland genoemde »panes», dat zijn de korte pofbroeken, die bestaan uit een aantal verticaal naast elkaar gelegde en om het middel weer vereenigde banden, die binnen de voering zijn opgevuld. Worden ze in Holland gedragen, dan komen ze apart voor en nooit over den broek, die tot aan de knieën reikt. Deze laatste sluit volgens Fransch model om het bovenbeen nauw aan en pleegt regelmatig doorkerfd te zijn met kleine verticale splitjes. Dit is de Fransche smaak, die in Engeland vrij nauwkeurig werd nagevolgd. In Holland reikt de veel wijdere pofbroek gewoonlijk tot even onder de knieën, waar hij nauw omheen sluit; in de laatste tien jaren van de XVIIe eeuw wordt die ruimte geringer en men eindigt met de pijpen los te laten hangen, waaronder dan kleurige en met gouden franje afgezette kousebanden als breede gestrikte linten te voorschijn komen.

In de terminologie der kousen is weer overeenkomst. In het Engelsch spreekt men van »nether stocks, stockings»; in het Nederlandsch heet dit kleedingstuk: neerhosen, neercousen of neerbasen, welk laatste woord de verwantschap met Fransch »bas» duidelijk doet uitkomen.

Men ziet dus, dat een dergelijke samenwerking in verschillende landen, hoezeer ook sommige vragen voorloopig open blijven, steeds nuttig effect heeft en zoo zien we dan een volgend artikel van den Heer Kelly met belangstelling tegemoet.

Utrecht, October.

DR. C. H. DE JONGE.

AANWINSTEN VAN HET MAURITSHUIS.

Sedert de laatste mededeeling in dit Bulletin (Jaargang 1914, blz. 244 vlgg.) is de verzameling van het Mauritshuis verrijkt met twee schilderijen van *Mierevelt* en een van *Slabbaert*.

De beide *Mierevelts* kwamen in het Museum krachtens testamentaire beschikking van wijlen Mr. W. F. E. Baron van Aerssen Beyeren van Voshol te Zwolle. Zij zijn beide op paneel geschilderd. Het eene portret (hoog 72, breed 60 c.M.) stelt volgens de overlevering voor Cornelis van Aerssen, Heer van Spijk, Griffier der Staten-Generaal (1543—1627), het andere (hoog 73, breed 60 c.M.) geldt sinds jaren als dat van François van Aerssen, gezant bij het Fransche Hof (1572—1641). Als zoodanig zijn beide portretten door Moes in zijn *Iconographia Batava* (nos. 64¹ en 70¹) vermeld.

Elk der portretten vertoonde, toen de schilderijen in het Mauritshuis kwamen,

links boven het wapen der van Aerssens, doch deze wapens waren later geschilderd dan de portretten. Zij konden dus niets bijdragen tot eene bewijsvoering, dat de voorgestelden werkelijk degenen zijn, die men meent. Dit was nl. niet geheel zeker, hoewel geenszins onwaarschijnlijk. Immers de indruk van het portret, dat Cornelis heet en gemerkt is M. Mierevelt Fec. A^o 1597 (toen Cornelis dus 54 jaar oud was) is die van iemand van dien leeftijd, terwijl de 64-jarige leeftijd, dien men uit het opschrift van het portret van François (M. Mierevelt Fec. A^o 1636) zou moeten concludeeren, evenmin in strijd is met den indruk dien het maakt. Bovendien stond op het laatste portret nog: A^o 1636, Aets 64. Eindelijk bestaat er familiegelijkenis (neus, ooren) en is de indruk van slimheid en beschaving, die het portret van 1636 maakt, al evenmin in strijd met de traditie, dat dit François zou voorstellen. Moes zegt dan ook t. a. p. van dit portret, dat het ten onrechte wordt gewantrouwd in de Algem. Kunst- en Letterbode 1847, I, p. 323. Maar hetgeen Moes zegt, heeft, voor zoover ik kan nagaan, weinig kans om op andere overwegingen te berusten dan de door mij hier vooropgezette. Immers hij wijst er niet op, dat de handteekeningen en data alle zijn overschilderd en voert geen enkel contrôle-middel aan, dat ons verder terugbrengt dan het jaar 1753, toen J. Houbraken beide portretten graveerde naar teekeningen, door A. Schouman naar de origineelen gemaakt¹⁾, en Tirion ze in »Wagenaar's Vaderlandsche Historie" uitgaf als voorstellende Cornelis en François.

Toen de portretten eigendom van het Mauritshuis werden, ben ik eerst in de literatuur en in de prenten gaan zoeken. De laatstgenoemde geven geen uitsluitel: al wat mij bekend is geworden gaat op J. Houbraken terug. Moes' doorschoten exemplaar zijner Iconographia, aanwezig in het Prentenkabinet te Amsterdam, bevat evenmin iets nieuws. Rest het discours, naar hetwelk Moes verwees. Behalve in den »Kunst- en Letterbode" van 1847, vindt men in den »Navorscher" van 1866 (blz. 214) en bij Verhuell (t. a. p., Supplement, Arnhem 1877, blz. 11) de vraag besproken of de zogenoemde François niet Pieter Boudewijnsz. van Lokhorst zou voorstellen. Het wilde mij, na lezing dier opstellen, voorkomen, dat laatstgenoemde hypothese minder kans

1) A. Verhuell, Jacobus Houbraken et son oeuvre (Arnhem 1875), nos. 2 en 3.

op juistheid heeft dan de gangbare. Immers de Lokhorst-stelling gaat uit van het wapen en dit is, gelijk wij zagen, een zeer onvaste grondslag. Daarentegen had de Aerssens-hypothese à priori dit voor, dat, indien de 18de-eeuwsche traditie (toen Houbraken graveerde) reeds foutief ware geweest, de fout dubbel zou zijn begaan geweest, nl. bij twee portretten, die bovendien bij de nakomelingen der voorgestelden berustten, onderling familiegelijkenis vertoonen en met de leeftijden overeenkomende data vertoonen. Al meende ik derhalve, gerustelijk den indertijd geopperden twijfel als ongegrond te mogen terzijde stellen en de portretten onder hun traditioneele benamingen te mogen tentoonstellen, toch achtte ik het geraten, wapens en handteekeningen eens nader te onderzoeken.

De Heer D. De Wild bevestigde mijn vermoeden, dat de wapens uit later tijd dateerden en dat de signaturen waren overgeschilderd of misschien geheel nieuw. In den linker bovenhoek van het portret van François meende ik overblijfselen van een oude dateering of handteekening te zien en werkelijk bleek (nadat de Heer De Wild een oogenblikje slechts had gepoetst met een zwakke oplossing), dat er drie regels 17e-eeuwsch schrift stonden, die later nog weer met iets lichtere verf waren opgehaald, doch tenslotte waren weggeschilderd om er het wapen op te kunnen plaatsen. Deze regels luiden:

Francois van Aersen
Hr van Somerdyk en Spyk
Gestorven A^o 1641 Aet. 69

Dit klopt geheel met de data en er is dus geen twijfel meer omtrent de identiteit van den afgebeelde. De twijfel, die nu nog overbleef, betrof de dateering der schilderij. Immers de woorden: A^o 1636, Aets 64, die in zwarte letters ruim 1 centimeter onder het wapen stonden en even »oud'' waren als dat wapen, verdwenen dadelijk bij het poetsen, zonder dat er een oorspronkelijke dateering onder verscheen. Evenwel vond de Heer De Wild later rechts bovenaan het geheel overgeschilderde »Aet 64'', waaruit de dateering (1636) valt af te leiden.

Het vermoeden lag nu voor de hand, dat het andere portret evenzoo zou zijn behandeld. Het vertoonde een even oud Aerssen-wapen van dezelfde hand, doch een nog veel jongeren achtergrond, die dus stellig moest verdwijnen. Boven links werd begonnen en daar kwam werkelijk het volgende voor den dag, eveneens in 17e-eeuwsch schrift:

Cornelis van Aersen
Hr van Somerdyk en Spijk
Gestorven A^o 1627 Aet. 83.

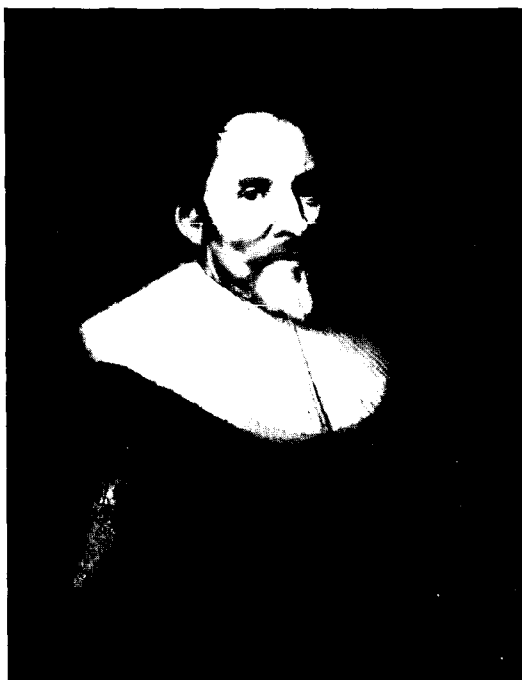
Ook dit komt uit, en de voorgestelde is dus Cornelis. Tevens bleek bij deze gelegenheid, dat links een strook hout is aangezet nadat het opschrift is aangebracht, zoodat dit opschrift niet, gelijk dat van François, aan den rand begint, doch iets meer naar rechts. Ook rechts en onderaan is een stuk aangezet. Een en ander blijkbaar in

de 18^e eeuw, toen de geheele verzameling onderhanden schijnt te zijn genomen en uniform gefatsoeneerd, gelijk die tijd dat »eischte».

Bij het verwijderen der overschilderde laag rechts even beneden den schouder verdween, zooals te verwachten was, ook het »M. Mierevelt Fec. A^o 1597». Maar hieronder kwamen de resten van dezelfde woorden en cijfers in originali voor den dag, zoodat dus ook deze Mierevelt definitief te dateeren valt. Als »vroeg» Mierevelt is hij zonder twijfel merkwaardig, en minstens even belangrijk als stellig authentiek portret van Cornelis van Aerssen.

Beide portretten zijn thans, dank zij de zorgvuldige behandeling door den Heer De Wild, weer zooveel doenlijk in ouden staat hersteld en prijken nu, inplaats van met 18de-eeuwsche toegevoegde wapens en overschilderde data en signatuur, met de 17de-eeuwsche opschriften, die ik, hoewel ook zij niet door Mierevelt zelf, doch vermoedelijk kort na den dood van François van Aerssen zijn aangebracht, meende te moeten behouden.

Door de vriendelijke bemoeiingen van den Heer Th. B. van Lelyveld werd door de Ned.-Indische Regeering aan het Mauritshuis geschonken een curieus, hoewel niet in al te besten staat verkeerend portret van een man van vijftig jaar, door *Karel Slabbaert*. Aangezien dit voluit gemerkte en 1653 gedateerde schilderij reeds in »Oud Holland», 1894, blz. 196, is beschreven, kan ik volstaan met daarheen te verwijzen. Portretten van Slabbaert zijn zeer zeldzaam

en in zooverre is dit stuk zeer zeker interessant. Het is, met machtiging van den Minister van Binnenlandsche Zaken, in bruikleen gegeven aan het Stedelijk Museum te Leiden, de stad waar Slabbaert zich, onder leiding van Gerrit Dou, ontwikkelde.

W. MARTIN.

DE FRANS HALS VAN AKERSLOOT.

(Portret van pastoor Stenius).

Toen in den jongsten winter (Nov. 1915—Febr. 1916) de restauratie van het bovengenoemde portret voltooid was, werden er in onze pers verschillende berichten verbreed, als over een nieuwen Frans Hals, die ontdekt of opnieuw voor den dag gekomen was. Die berichten echter, welke blijkbaar de overigens zeer verklaarbare bedoeling hadden, om de belangrijkheid van de vondst en de verdienste der restauratie in het licht te stellen, waren voor een zeer groot gedeelte onvolledig en onjuist. En dit gebrek betrof wel voornamelijk den toestand, zoowel waarin het doek verkeerde, toen het ontdekt werd, als dien, waarin het later verscheidene jaren lang bewaard bleef.

Doordien nu in dat verloop van tijd mijn persoon voortdurend zeer nauw bij de zaak betrokken is geweest, heb ik in het maandschrift: *De Katholiek* (Maart l.l. blz. 233—39) door een eenvoudig verhaal der feiten die onjuistheden kunnen terechtwijzen. De pers echter, die zoo grif had meegewerkt om de geschiedenis van het portret haast tot eene legende te maken, waarin waarheid en dichting jammerlijk waren dooreengehaspeld, heeft niet even vlug van mijne wederlegging gewag gemaakt¹⁾; zelfs trof ik in de laatste aflevering (November) van het maandschrift: *Onze Kunst* een bericht aan, waarin een deel dier verkeerde voorstellingen opnieuw herhaald werd.

Het lijkt mij daarom noodig, in ons Bulletin opnieuw uiteen te zetten, welke de simpele waarheid der feiten is.

Het was 1 Mei 1878. Monseigneur Snickers had in de kerk van Akersloot het H. Vormsel toegediend en, zooals ik (zijn secretaris zijnde) sinds de stichting van het Bisschoppelijk Museum gewoon was te doen, ik had mijn tijd benuttigd om na te vorschen, wat er in kerk of pastorie aan kerkelijke oudheden of merkwaardigheden aanwezig mocht zijn. En zoo vond ik dan een verzameling van een negental portretten, zeven van pastoors en twee van leeken, op den pastoriezolder bijeen. Ze waren, als vanzelf spreekt, in meer of min verwaarloosden staat. Een echter was niet slechts uit de lijst geraakt (die toch nog voorhanden was), maar er was ook van het raam, waarop het doek gespannen was geweest, slechts een der latten overgebleven. En zoo lag dan het portret van pastoor Stenius geheel los en gekreukt terneer tusschen de andere. Duidelijk echter stond in den linker bovenhoek te lezen: *Aetatis 45. Anno 1650* met het bekende monogram van Frans Hals: F. H. aaneengeschreven.

Door de dagbladen nu is geheel verkeerdelijk bericht gegeven over »vele breuken »die men van het midden links naar den rechter bovenhoek van het doek zag loopen», over »groote zwarte plekken als leelijke gaten, op het gelaat», ja zelfs dat »hier en daar, »zoo bijv. op het gelaat, alle verf ontbrak». Ik kan als getuige *de visu* verklaren, dat dit

---

1) Mij werd alleen bekend de terechtwijzing door Mevr. De Klerk-Viola in het *Handelsblad* van 8 Maart l.l. geplaatst (Avonded. 3e bl.) en door *De Tijd* den 17en Maart overgedrukt.

alles volkomen onwaar is. Juist de voornaamste deelen van het portret: gelaat en handen, hadden zeer gelukkig het minst geleden. Er waren niet eens eigenlijke scheuren in het doek, maar wel bevonden zich, het meest op rechterborst en schouder en verder in den achtergrond (door Hals geheel vlak gehouden) vele kreuken, waarin de verf afgebarsten was; immers het doek, eenmaal hoe dan ook losgeraakt, lag gekreukt in elkaar; en het is dus in dezen toestand — men denke aan den schoonmaaktijd — wie weet hoe dikwijls versjouwd geworden.

De laatste berichtgever „J. Z.” uit *Oude Kunst* (November l.l.) maakt het intusschen nog erger en schrijft, dat het doek (nog wel tijdens verblijf in het Bisschoppelijk Museum, over hetwelk zoo aanstonds) »sedert jaar en dag geheel ontramponneerd in zulk een »staat van verwaarloozing hing, dat er niet veel meer van te zien was”; maar hij wederlegt vrij onnoozel zich zelf door de reproductie, die hij van de photographie (vóór de restauratie genomen) bij zijn bericht heeft gevoegd¹⁾. Wie deze reproductie goed beschouwt, zal bevinden, dat zij volkomen beantwoordt aan de beschrijving, die ik zoeven van den toestand gegeven heb en niet aan de overdreven voorstellingen, die de ronde hebben gedaan.

»Een Frans Hals ontdekt” was in het jaar 1878 een feit van heel bijzondere beteekenis²⁾. Wij waren namelijk toen in de volle beweging en ontroering, die de voor en tegen besproken verkoop der portretten van het Berensteyns-hofje te Haarlem had opgewekt. Er waren sinds enkele jaren onderhandelingen aangevangen over den verkoop van de portretten der stichters en van hunne familie aan Barones von Rothschild. Men kon echter niet tot uitvoering komen, wijl een der Regenten van het Hofje, de heer N. A. J. Travaglino, zijne stem weigerde te geven. Intusschen bleven de andere Regenten gretig het oor open houden voor altijd hooger opbod, dat van meer dan eene zijde gedaan werd. De zaak werd volkomen publiek en de zoon van genoemden Regent, Mr. J. A. N. Travaglino, het bekende Kamerlid, had op 28 Januari 1876 in het *Handelsblad* namens zijn vader een openlijk protest tegen den voorgenomen verkoop uitgebracht. Daarop was in Februari of Maart van datzelfde jaar de brochure van kapelaan Kimman gevolgd: *Het Hofje van Beresteyn. Ernstige bedenkingen rakende den veelbesproken verkoop der aldaar voorhanden kunstschaten. Met het oog op algemeen maatschappelijke belangen, door J. Kimman, Katholiek Priester. Amsterdam J. S. de Haas, 1876.* Regent Travaglino overleed eerst op 24 September 1880 en werd vervangen door eenen opvolger, die zijn stem voor den verkoop gaf. Het duurde echter nog tot 1881, naar ik meen, eer het portret van Emerentia v. B., zuster van den stichter, voor f 100.000 verkocht werd aan Barones M. von Rothschild te Frankfort a/d M. En in 1885 werden de drie overige portretstukken voor de som van f 50.000 aan het Louvre-museum verkocht.

---

1) Ze werd ook geplaatst in *Eigen Haard* van 29 Januari 1916.

2) Men veroorlove mij, hier eene uitweiding in te voegen, ten gerieve van het jongere geslacht, wijl haast veertig jaren sedert verlopen zijn.

In 1878 alzoó waren de gemelde plannen nog altijd hangende. En wíjl ik nu persoonlijk de gevoelens deelde¹⁾ van de Heeren Travaglino en den Eerw. brochureschrijver, duchtte ik op goede gronden vrij wat gevaar voor verleidelijke aanbiedingen en verlies aan vaderlandsch kunstbezit. Ik wist te verkrijgen, dat het gehavende doek eene plaats zou ontvangen in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem. Zoo geschiedde. Op kosten der Museumkas werd het schilderstuk opnieuw opgespannen en dit kon, wíjl het linnen geen eigenlijke scheuren had, geschiktelijk gedaan worden, met aanhechting van nieuw doek aan de achterzij tot stevigheid. Voorzichtig werden stof en vuil afgenomen en aan de verf werd, zooals men 't noemde, nieuw voedsel gegeven, maar geen enkel streekje nieuwe verf werd aan het schilderstuk toegevoegd. De Museum-commissie begreep, dat restauratie niet tot hare taak behoorde en dat er voor het oogenblik niets beters te doen was, dan ongerept te bewaren, wat er van het werk des meesters nog over was. En dat was waarlijk nog niet zoo weinig.

En een nader bewijs hiervoor heb ik thans aangetroffen in het bericht, dat over ons ontdekt portret in *Kunstchronik u. Kunstmarkt*, Leipzig, Seemann, van 17 Maart 1.1. door M. D. H.[enkel] gegeven wordt, die als volgt schrijft: »Aan Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, »den Hoofddirecteur van het Rijksmuseum, was het stuk als een werk van Frans Hals »welbekend; in een oud schetsboek, dat aantekeningen bevat over kunstvoorwerpen van »het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, liet Zijn Ed. mij een potloodschets zien, naar »het stuk gemaakt²⁾, waaruit o. a. duidelijk blijkt, dat de kop alstoen goed kenbaar was. »De kop behoorde dan ook, evenals de handen, tot de bestbewaarde gedeelten »van het schilderstuk».

Het portret kwam dan, in de oude lijst gevat, in het Bisschoppelijk Museum tentoonhangen, uitdrukkelijk door een aangehechte kaart kenbaar gemaakt en in den Museumgids beschreven als door Frans Hals geschilderd. Het hing daar noch »op een donkere plaats», noch »aan een donkeren wand» (zooals ook al verkeerdelijk bericht werd), maar het heeft er altijd een eereplaats gehad en was, vooral in de groote zaal van het tegenwoordige gebouw in de S. Jansstraat sedert 1893, dus 21 jaar lang, met uitstekend zijlicht ten volle zichtbaar. Dat het »in den vroegeren toestand [in het B. M.] niemands »aandacht trok», werd alweer vrij boud beweerd, immers, het moet juist om de kreuken en gebarsten plekken wel degelijk aandacht getrokken hebben. Dat echter »zeer weinigen »wisten, dat hier een werk van Frans Hals hing», behoeft niet ontkend te worden. Men weet te goed, hoe vluchtig al te vaak museums doorlopen worden. Toch moet men verwonderd zijn, dat het stuk zoo weinig bekend was in de kunstwereld, zelfs aan meer dan een van onze museum-directeuren, gelijk mij verzekerd is. Moes heeft voor zijne *Iconographia Batava* (1900—1905) het Bisschoppelijk Museum opzettelijk bezocht en de

---

1) Bij latere gelegenheid door mij uiteengezet in *De Katholiek* van 1899, D. 106, blz. 371—87 en in *Van onzen Tijd* Afl. VI van 1910, beide opstellen onder den titel van *Oude Kunst en Grootkapitaal*

2) In 1882 of 1883, gelijk mij van elders bekend is. J. J. G.

portretten, die hij vond, naar behooren beschreven, maar Stenius komt bij hem niet voor. Toen Wilhelm Bode in 1883 zijne *Studiën* schreef, was het portret sinds vijf jaren tentoongesteld; en ook in zijn laatste prachtwerk over Hals zwijgt hij er over. Wat bij dit alles te denken en te zeggen? Mij dunkt, dat ik maar 't best zal laten gelden het bekende: »veel weten is veel verontschuldigen».

Een eigenaardig stuk der groeiende legende hebben de berichten gevormd, die haast deden gelooven, dat er spraak was niet over een dertigtal jaren, maar eerder over een drietal eeuwen. Immers volgens de verslaggevers was de tegenwoordige pastoor »bij »het snuffelen in oude papieren» tot de ontdekking gekomen, of was hem »uit oude »documenten gebleken», of »kwam hij door eene aantekening op het spoor», ja, »was hij »bij het nazien van oude bescheiden tot de ontdekking gekomen en bleek hem bij eenig »vorschen», dat »er een portret moest bestaan».

De nuchtere waarheid nu is, dat heel gewoon het *Registrum memoriale* van het parochie-archief de bewaargeving van het portret op het jaar 1878 vermeldt en dat het officiële stuk dier bewaargeving in hetzelfde archief berustte, gelijk ook de briefwisseling, door mij in 1878 met den toenmaligen pastoor gevoerd. En aangezien het nu van een nieuwbenoemden pastoor een zijner eerste bemoeiingen pleegt te zijn, dat hij van het Memoriaal-register en van den Inventaris kennis neemt, om zich op de hoogte te stellen van de lotgevallen en den toestand zijner parochie, zoo ziet men hier, hoe een zeer gewoon iets door de faam tot heel wat bijzonders werd uitgesponnen. Het bestaan van het portret was dan ook aan de twee pastoors, sedert den titularis van 1878 tot aan den tegenwoordige¹⁾ aldaar, allesbehalve onbekend; maar zij zijn niet als hij zoo gelukkig geweest, om over de middelen te kunnen beschikken, die de restauratie van Stenius en de verdere verzameling zouden veroorloven.

Weldra zal nu het portret van den man, die tijdens zijn negenendertigjarig herderschap meer dan gewone beteekenis heeft gehad in stoffelijken zoowel als geestelijken zin, zijne plaats hernemen tusschen zijne opvolgers, die wel honderd jaren lang zich trouw hielden aan zijn goed voorbeeld, door insgelijks hun afbeeldsel aan de pastorie te laten. Pastoor van Baaren heeft goede plannen, om die geschiedkundige beteekenis van zijnen voorganger, uit wiens nalatenschap ook nog schriftstukken en boekwerken aanwezig zijn, in het licht te stellen. En het moge den ondergeteekende veroorloofd zijn, zich er over te verheugen, dat de loop der dingen hem in staat heeft gesteld zoowel om het kunststuk in vaderlandsch bezit te doen blijven, als om er de vereering aan te helpen verzekeren van een dankbaar nageslacht.

Overveen, 7 December 1916.

J. J. GRAAF.

---

1) Pastoor H. J. G. van Baaren, benoemd in 1913.

DE GRAFTOMBE DER ARKEL'S TE GORINCHEM.

De oude St. Janskerk te Gorinchem is in 1845 afgebroken. Haren prachtige toren heeft men gelukkig laten staan, maar de kerk is vervangen door een nieuw gebouw, afgrijselijk voorbeeld van timmermans-architectuur, uitwendig een vormlooze grijze klomp en van binnen ijzingwekkend van koude nuchterheid. Een paar grafmonumenten uit de oude kerk, o. a. een steen, waarop de beelden lagen van een der heeren van Arkel en zijne vrouw, had men aanvankelijk in het nieuwe gebouw willen herplaatsen, maar de financiën ontbraken en men besloot daarom, ze onder den grond te bergen tot een beter-bemiddeld nageslacht ze in eere zou kunnen herstellen. Eene aanteekening in de notulen der kerkvoogdij vereeuwigde dit besluit en deze notitie, door belangstellende leden van het kerkbestuur teruggevonden, is aanleiding geworden, dat zich te Gorinchem eene commissie vormde met het doel, de begraven kunstwerken op te delven en, zoo mogelijk, te herplaatsen. De burgemeester, de heer E. G. Gaarlandt, aanvaardde het voorzitterschap van deze commissie, die verder bestaat uit de heeren Jhr. W. F. R. van Naerssen, voorzitter van »Oud-Gorinchem», W. F. Emck, secretaris dier vereeniging, J. de Bie, architect, J. C. den Haan, president-kerkvoogd, Dr. J. G. de Lint, kerkvoogd en ondervoorzitter van »Oud-Gorinchem», en A. J. C. Visser van IJzendoorn.

De heeren besloten, het eerst te graven in den zuidwesthoek der kerk, waar de grafsteen der Arkel's moest liggen en hadden weldra de voldoening, de overblijfselen daarvan te vinden. Alvorens deze geheel bloot te leggen, waarschuwden zij, zich bewust van hunne verantwoordelijkheid, den voorzitter der Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, te Leiden, die zoo vriendelijk was mij uit te noodigen met hem mede te gaan, toen hij naar Gorinchem ging om te zien, wat er ontdekt en wat er nu verder te doen was.

Wij bevonden, dat de ontgraving, onder leiding van den heer de Bie, met de noodige voorzichtigheid was geschied. In een ruimen kuil, niet heel diep onder den vloer, die op deze plaats grootendeels met banken bezet was, welke men had moeten laten staan, zagen wij den deksteen van een tombe liggen, waarop twee beelden in hoog reliëf. De steen was niet meer in zijn geheel, verschillende afgebroken fragmenten lagen los er bij. Het vrijmaken en opheffen van den door het langdurig verblijf in den grond verzwakten steen bleek nogal zorg te zullen eischen, en op verzoek van het comité zonden wij daarom den architect van de Rijkscommissie voor de monumenten, den heer G. de Hoog Hzn., die nog kort geleden te Maastricht dergelijk werk had geleid, naar Gorinchem, om raad te geven en toezicht te houden. Deze heeft den steen op een veilige plaats laten neerleggen, de losse stukken zoo goed mogelijk er aangepast, en van het geheel een paar foto's gemaakt, waarvan ik de beste hierbij laat weêrgeven. Zelf heb ik den steen alleen gezien, toen hij nog in zijn kuil lag, waar allerlei détails, voor zijne waardeering en dateering van belang, niet voldoende waren op te nemen. Met het voorbehoud daarom, dat nadere studie nog wel eenige wijziging kan brengen in mijne meening, schrijf ik het volgende voorloopige bericht.

Bij de afbraak der oude kerk heeft men verzuimd voor goede afbeeldingen in opmeting en foto's te zorgen. Een kopergravure uit 1754 door J. C. Philips, in Van Zomerens' »Beschryvinge van Gorinchem» geeft een gebrekkig beeld van haar uiterlijk, een tekening van J. Vaarzon Morel (sinds 1830 te Gorinchem woonachtig en aldaar overleden in 1854) levert ons een indruk van haar interieur¹⁾, en een tamelijk onbeholpen opmetinkje van de na haar afbraak aanwezige fundamenten²⁾ verschaft ons eenig denkbeeld van haren plattegrond. Het schijnt dan, dat de kerk bestond uit een driebeukig, basilikaal schip van vijf traveeën, een dwarspand, dat alleen aan den noordkant buiten de zijbeuk reikte, en een priesterchoor, dat in wijde omarming de noordelijke zijbeuk en het middenschip gezamenlijk omsloot, doch door gedichte scheibogen, in het verlengde der zuilenrij tusschen middenschip en zijbeuk, in tweeën was gedeeld. Overblijfselen van fundamenten, in het verlengde van den zuidelijken zijbeukmuur gevonden, geven te vermoeden, dat de kerk oorspronkelijk drie choren had — een in ons land bij basilikale kerken zeer zeldzamen aanleg, te vergelijken met de kerk te Goes — en dat, na afbraak van het zuidelijke choor, het middelste en het noordelijke vereenigd zijn.

Van Zomerens (a. w., blz. 13) heeft uit »een heel oud briefje» overgenomen, dat de kerk van Gorinchem in 1263 is gewijd, »met drie altaren en het kerkhof». Wat wij van het gebouw kennen wijst echter stellig op lateren tijd en laat zich eer rijmen met de mededeeling in den Atlas van Blaeu (helaas zonder opgave van bron), dat de kerk in 1398 »gemaakt» is. Men zou dan kunnen meenen, dat de drie choren, waarvan ik sprak en die goed kloppen met de drie altaren bij de wijding, deel uitmaakten van een dertiende-eeuwsche kerk, die in het laatst der veertiende eeuw en later geheel of gedeeltelijk is verbouwd.

In een dezer choren, aan de H. Maagd gewijd, stond, zeker reeds in het midden van de vijftiende eeuw, een graftombe der Arkel's, want in een kroniekje der heeren van Arkel, geschreven door Theodericus Pauli, die in 1416 te Gorinchem is geboren en in 1489 nog leefde³⁾, lezen wij, dat Jan IX van Arkel is begraven te Gorinchem »in choro virginis Mariae in sumptuosa tumba cum imaginibus suis et uxoris ejus et cum armis militiae suae»⁴⁾. Van Zomerens (blz. 14) weet te vertellen, dat de tombe daar boven een ruimen grafkelder stond, en Kemp verhaalt⁵⁾ getuige er van te zijn geweest, hoe in 1604 de gebeenten der heeren van Arkel uit dezen kelder zijn opgenomen en overgebracht »in de verheven tombe tussen beyde de chooren in de kerk tot Gorinchem». Een oud teekeningetje, dat de tombe weêrgeeft vóór haar verplaatsing, en een schets van den heer Vaarzon Morel van den toestand bij de afbraak der kerk⁶⁾, doen zien, dat Kemp zich weinig nauwkeurig heeft uitgedrukt, of dat er, sinds hij schreef, een nieuwe ver-

1) Gereproduceerd bij Van Gogh, *Van Arkel's oude veste*, blz. 29.

2) Plaat I bij Janssen's verhandeling »De muurschilderingen der St. Janskerk te Gorinchem» (*Verh. der Kon. Ac., Afd. Lett.*, dl. I).

3) Focke, *Theodericus Pauli*, S. 14.

4) *Matthaeus' Analecta* (ed. 2a), V, p. 210.

5) *Leven der doorl. Heeren van Arkel*, blz. 39.

6) Beide gereproduceerd bij van Gogh, a. w., blz. 30 en 31.

andering heeft plaats gehad, want vóór 1604 bestond er inderdaad een tombe, een steenen kist, gedekt door een zerk met beelden er op, doch toen Morel teekende lag deze zerk vlak op den grond, was de eigenlijke tombe geheel verdwenen. In ieder geval blijkt uit deze beide afbeeldingen, dat de thans teruggevonden dekplaat met beelden afkomstig is van de tombe, welke Pauli bedoelde, en weten wij dus, dat zij gemaakt is voor Jan IX van Arkel, bijgenaamd de Sterke, en zijne vrouw Bertha van Ochten. Wanneer dit is geschied moge nu blijken uit de volgende beschouwing.

De teruggevonden dekplaat der tombe is van blauwgrijze kalksteen, vermoedelijk uit de buurt van Namen of Luik, 2.47 M. lang en 1.37 M. breed. De beelden zijn met de plaat uit één blok gekapt, dat daartoe eene hoogte moet hebben gehad van omstreeks 0.40 M., waarvan voor de plaat 0.15 M. is overgebleven, zoodat het hoogste reliëf ongeveer

Beelden van de tombe der Arkel's te Gorinchem.
(Foto der Rijkscommissie voor de monumenten).

0.25 M. bedraagt. Onder twee baldakijnen liggen de beelden van den man en de vrouw, hij met de gespoorde (?) laarzen tegen een liggenden leeuw, waaraan thans de kop ontbreekt, zij met de door haar kleed bedekte voeten tegen een paar naar elkander toegewende hondjes. Daar de beelden nog met overblijfselen van eene beschildering bedekt zijn en, toen ik ze zag, niet voldoende te bezien en te betasten waren, heb ik de kleeding niet nauwkeurig kunnen opnemen. Vergis ik mij niet, dan heeft de man over zijn lang schubbenjak geen wapenrok. Hij draagt, aan een bandelier over zijn rechterschouder een groot driehoekig schild (van zilver met twee beurtelings getinneeerde fazen van keel), geen zwaard, en op het hoofd, over een maliekap, een pothelm, die op de schouders rust, zonder (of met opengeslagen) vizierklep. Evenals zijne vrouw houdt hij de handen samen gevouwen voor de borst. De vrouw schijnt een ruimen mantel te dragen, die over het hoofd moest worden aangedaan, voorzien van armgaten, waaruit haar armen komen, met

om de polsen nauwsluitende mouwen van hare tuniek. Op het hoofd draagt zij een huif (guimpe), om het gelaat gevouwen en afhangend op rug en schouders. Van beide figuren zijn de gezichten helaas zeer verminkt. Men kan slechts vermoeden, dat zij conventioneel, weinig karakteristiek behandeld waren. De handen, hoewel ook geschonden, geven een slanken vorm te raden, wel in overeenstemming met de ongetwijfeld fijne en aan de polsen mooi gebogen onderarmen. De lichamen zijn rijzig, het kleed van de vrouw is in symmetrischen plooiwal — maar toch niet stijf — gedrapeerd en haar huif is van een nobelen omtrek. De beelden zijn ongetwijfeld minder plomp dan de figuur van Arnoud van der Sluys uit de abdij van Berne ($\pm$ 1311) en doen in hunne gestalte eer denken aan de beelden der Geervlietsche tombe ($\pm$ 1316), bij welke echter de hoofden sterk gedisproportioneerd — te klein — zijn, hoewel er naar iets als een portret schijnt gestreefd.

Verwonderlijk is, juist bij deze vergelijking, de armelijke behandeling der baldakijnen van het Gorinchemsche monument. Zoowel bij het gedenkteken uit Berne als bij dat te Geervliet zijn de overhuivingen rijk behandeld, in de rijzige vormen van den bloeitijd der gothiek. In Gorinchem daarentegen, waar de figuren meer verfijning toonen, zijn de baldakijnen uiterst sober en eentonig versierd door met driepassen gevulde cirkeltjes.

Alles bij elkaar genomen meen ik, dat dit beeldhouwwerk zeer goed uit het eind van de dertiende eeuw kan zijn, uit een werkplaats waar de traditie van den gestyleerden plooiwal nog leefde en die ook in het architectonische détail nog vasthield aan groote soberheid. Misschien mogen wij dan het bericht van Van Zomeren (blz. 14), dat de heeren Van Arkel het altaar van O. L. Vrouw in het choor van dien naam, waarin hun grafkelder was, »omtrent den jaare 1300 of iets eerder" hadden gesticht, wel aldus opvatten, dat zij tegen 1300 de tombe hebben opgericht en bij die gelegenheid aan het altaar eene fundatie schonken. Tusschen het van omstreeks 1230 dagteekende praalgraf van Gerard III van Gelder en zijne vrouw, in de Munsterkerk te Roermond, en de vroeg veertiende-eeuwsche tomben van Berne en Geervliet vormt het Gorinchemsche monument een merkwaardigen schakel.

Ik zeide reeds, dat de beelden geschilderd zijn geweest en lang niet ongeschonden tot ons kwamen. Van de vermoedelijk niet oorspronkelijke polychromie is alleen het rood op wit van het schild nog goed herkenbaar. De verminkingen zijn op de afbeelding te zien. Behalve de beschadigingen in en om de gelaten, treft het ontbreken van den kop van den leeuw aan de voeten van den man, terwijl de linkerhelft van den baldakijn boven de vrouw kennelijk eene herstelling is: zij is uitgevoerd in andere steen en de plaat is hier 0,195 M. dik, inplaats van 0,15 M.

Niettegenstaande zijn geschonden toestand, verdient dit monument toch, als allerzeldzaamst staal van dertiende-eeuwsche sculptuur in ons land, een zorgvuldige bewaring, zoodat het zeer valt toe te juichen, dat Kerkvoogden erin hebben toegestemd den steen op een goed verlichte plaats opnieuw in hunne kerk op te stellen.

JAN KALF.

HERSTELLING GEVEL VAN HET HUIS »DE ARK» TE OUDEWATER.

Hoewel door tijdsomstandigheden en overlijden van den eigenaar aanmerkelijk vertraagd, is de herstelling van den gevel van »de Ark» te Oudewater dezer dagen gereed gekomen.

Het oorspronkelijk plan, beneden weder een woning te maken, moest opgegeven worden, daar de nieuwe eigenaar als eisch stelde, dat beneden een winkel zou komen.

Vóór de herstelling.

Gepoogd is toen, door het uitstalraam onderverdeeld te houden, beter in schaal van den ouden gevel te blijven en door, waar maar mogelijk, de oude vormen te handhaven zonder echter de eischen van eene uitstalling geweld aan te doen, toch een harmonisch geheel te verkrijgen.

Op de zandsteen overgangstukken der onderpui-pananten staat het jaartal van herstelling vermeld, zoodat er nooit twijfel kan bestaan aan de dagteekening van herstelling.

Voor de herstelling van den bovengevel en de geheel nieuwe onderpui is gebruik gemaakt van gelen en rooden handvorm Rijnsteen van kleur gelijk aan het bestaande.

De kozijnen zijn niet weder van eikenhout doch van grenenhout, geel geschilderd, gemaakt moeten worden.

Luiken en deur zijn echter weder van blank eiken geworden.

De merkwaardige eiken binnenluikjes met à jour onderpaneelen konden behouden blijven, doch moesten van nieuw glas in lood worden voorzien.

De vernieuwing der trapgevelafdekkingen en van enkele cordonlijsten is van Oberkirchner zandsteen.

Plint en neuten van hardsteen. Stoep van hardsteen-tegels tusschen rollaag van Rijnklinker.

De herstelling is met zorg uitgevoerd door de firma H. Berkhof en Zoon te Oudewater en is tot stand gekomen dank zij bijdragen van Rijk, Provincie, Gemeente,

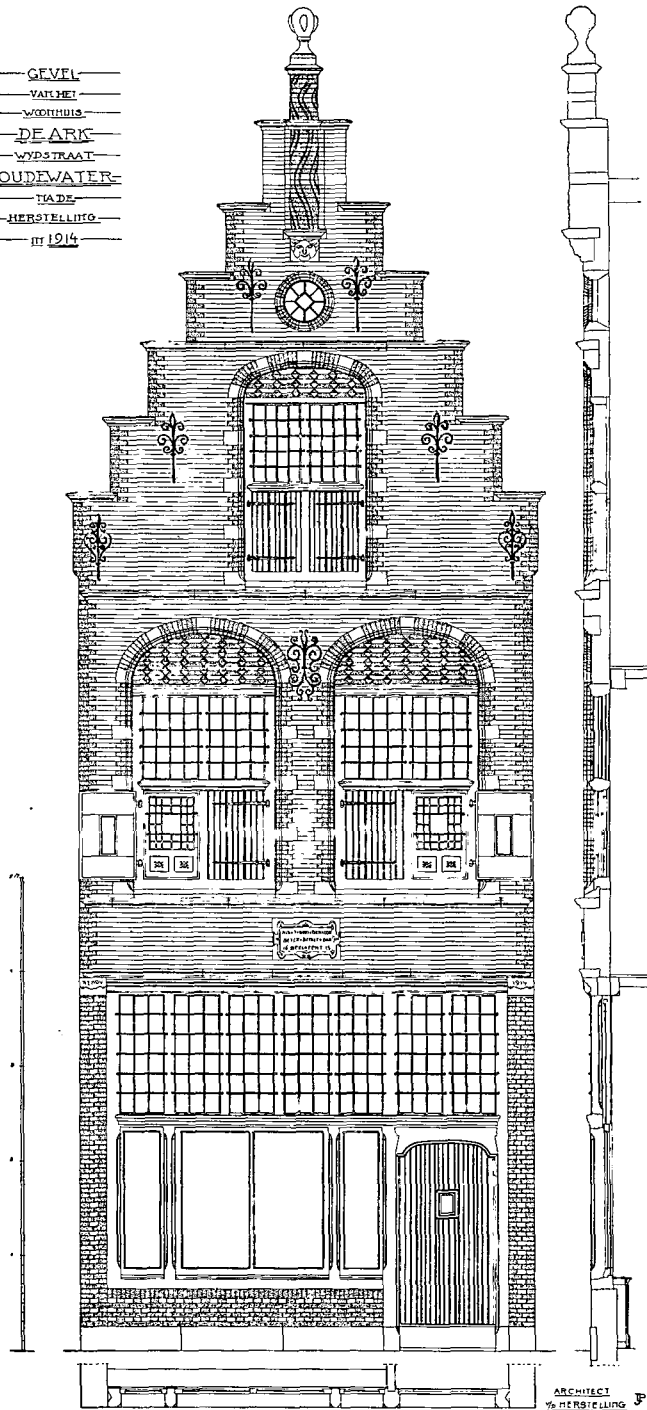
Zuid-Hollandsche Archeol. Commissie en vele belangstellenden met Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en wijlen Jhr. Mr. Victor de Stuers aan het hoofd.

Door bijzondere omstandigheden kan het benedengedeelte de eerste maanden nog niet aan zijn winkelbestemming beantwoorden.

Amsterdam, Juli 1916.

J. P. L. PETRI.

— GEVEL —
 — VAKHUIS —
 — WONNHUIS —
 — DE ARK —
 — WYDSTRAAT —
 — OUDEWATER —
 — TA DE —
 — HERSTELLING —
 — 1914 —

Ontwerp voor de herstelling van »de Ark» te Oudewater.

WIJZIGING VAN OUDE CARILLONS VOLGENS HET SYSTEEM VAN J. DENIJN.

De commissie van advies over het al of niet wenschelijke eener wijziging van het klokkenspel van den Domtoren te Utrecht¹⁾ heeft haar verslag uitgebracht, dat den 22^{en} September 1916 aan den Raad is overgelegd. Wij ontleenen hieraan:

»Bij de besprekingen daaromtrent bleek, dat de geheele Commissie eenstemmig oordeelde, dat wijziging niet *noodig* was. Zij was, op één lid na, van oordeel, dat bedoelde wijziging niet alleen niet gewenscht, maar integendeel zeer *ongewenscht* was:

1°. omdat zij zou strijden tegen den hoe langer hoe meer als volstrekt bindend erkenden eisch, dat, wat uit oude tijden overblijft, zooveel mogelijk ongewijzigd moet worden behouden;

2°. omdat de wijziging strijdt met het wezen der Nederlandsche klokkenspelen;

3°. omdat de speelwijze, waarvoor de wijziging noodzakelijk is, minder goed is dan de huidige Nederlandsche en het gevaar dreigt, dat zij in bedenkelijke »virtuositeit» ontaardt.

De eerst aangevoerde reden is, zooals gezegd, er een, die niet alleen voor klokkenspelen geldt. Men zou haar den geschiedkundigen en oudheidkundigen grond kunnen noemen.

Zoo werd ter vergadering als voorbeeld aangehaald hoe bijv. in een oude oorkonde zelfs kleine veranderingen, welke in ons oog misschien verbeteringen konden schijnen, vervalschingen zijn en als zoodanig eens en voor altijd te veroordeelen. Er werd op gewezen, dat dit misschien streng lijkend oordeel door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond desgewenscht ongetwijfeld gaarne zou worden bevestigd.

De tweede grond werd op de volgende wijze nader uitgewerkt.

Onze Hemonybellen zijn van ouds zoo »gemonteerd», dat de klepel schuin naar beneden wordt getrokken tegen den klokkewand. Men krijgt hierdoor een stevigen veerkrachtigen aanslag, den »prellenden» aanslag, zooals men dat noemt. Zij hebben derhalve hun zeer eigen en bijzonder gekenmerkten klankaard en zijn, op zichzelf beschouwd, kostelijk zóóals zij zijn.

Klok en de bestaande wijze van aanslag vormen een niet te scheiden geheel. Deze eenheid, waardoor de klokkenklank, wat stylistische volmaaktheid betreft, in zijn soort te vergelijken is bijvoorbeeld met de primitieven in de schilderkunst, moet geëerbiedigd worden. Daarom is dan ook een wijziging in Vlaamschen trant een verkrachten van het wezenlijke bijzonder eigene onzer klokkenspelen. Want de Vlaamsche wijze van aanslag bestaat hierin, dat de klepel haaks tegen den klokkenwand wordt getrokken. Deze korte droge aanslag wordt in strijd geacht met de natuur onzer klokken.

En zooals gezegd — en dit is de derde reden, — bereikt men de bedoeling er toch niet mee. Immers de klokken blijven ongeschikt om er een toon willekeurig lang op aan te houden, iets wat voornamelijk de bedoeling der wijziging zoude zijn, n.l. door het z.g. Vlaamsche tremolo.

---

1) De commissie bestond uit de H.H.: B. A. J. van der Heggen Zijnen, A. Brom Jr., Prof. Dr. W. Vogelsang, Dr. J. Wagenaar en J. H. A. Wagenaar te Utrecht, J. W. Enschedé, Mr. A. Loosjes en J. Vincent te Amsterdam en Mgr. J. A. S. van Schaik te Kuilenburg.

Door het tremoleeren op klokken wordt den oorspronkelijken aard van het klokkenspel geweld aangedaan. En — al kan de tremolo wel eens een aardig effect geven — zoo zou veelvuldige toepassing daarvan toch zeer vervelend worden. In elk geval moet men, uitsluitend voor het bereiken van dit tremolo-effect, het oorspronkelijk karakter van den klokkentoon niet door wijziging van den aanslag in gevaar brengen."

Slechts een der leden was van oordeel, dat men het oude klokkenspel niet op zich zelf als een monument had te beschouwen, dat de klokkenspelen meermalen gewijzigd zijn en dat nu ook de veranderingen, die hij eene verbetering acht, »die een vlug achtereen aanslaan van den klokwand, en dus het tremolo, mogelijk maken", moeten aangebracht worden, als de omstandigheden het mogelijk maken. Hij wenschte het oordeel op te schorten, totdat de uitslag van de wijziging te Arnhem en te Nijkerk bekend zoude zijn.

De meerderheid achtte dit echter ongewenscht en men kwam zodoende vrijwel eenstemmig tot de slotsom, dat wijziging ongewenscht was, tenzij onder de volgende voorwaarden :

1°. dat de speelmanier constructief moet worden behouden, maar dat er geen bezwaar bestond, indien deze minder zwaar werd gemaakt zóó, dat de aanslag van het klavier zou worden verlicht;

2°. dat geene schade wordt gedaan aan den oorspronkelijken klokkenklang;

3°. dat de wijziging of verandering niet ontaarde in de z.g.n. Vlaamsche richting;

4°. dat de wijziging niet onherstelbaar zij;

5°. dat de mooie volle klank der oude klokken worde gehandhaafd;

6°. dat bij onvermijdelijk herstel worde gehandeld in den geest van den tijd, waarin het klokkenspel ontstond;

7°. dat de karakteristieke speelaard uit de 17de eeuw, wat betreft aanslag, inrichting der trekdraden, klokkenklang, ongerept worde gehandhaafd.

Bij het verslag is eene uitvoerige tegen-memorie gevoegd van den Heer A. Loosjes, die de minderheid in de commissie vormde, en eene nota van den Heer J. W. Enschedé, waarbij deze wijst op het nadeel voor de Hemonybellen bij ombouw in den Vlaamschen trant.

TER AANVULLING.

De heer M. C. Nijland heeft in het vorige »Bulletin" de aandacht gevestigd op verschillende oude klokken te Sneek, doch verzuimde de alleroudste te vermelden. Het is de groote klok in het door hem besproken torentje van de Martinikerk, die thans als heelluursslagklok dienst doet en vermoedelijk reeds in den in 1681 afgebroken toren aan de westzijde der kerk heeft gehangen. Deze klok is niet met het carillon verbonden. Haar opschrift, hetwelk ik eenige maanden geleden ter plaatse deed opnemen, luidt (in Gothische minuskels):

fugo pestem festa decoro defunctos ploro anno
doī mcccc xlvi steven butendiic fecit.

We hebben hier dus te doen met een klok van den bekenden Utrechtschen gieter Steven Butendyc uit 1446.

Als ik mij niet zeer vergis, is de klok van Joh. ter Steghe in het klokhuis (zijn naam staat op deze klok zéér duidelijk met een *h* geschreven) niet in 1514, doch in 1543 gegoten; er staat *xliii*, niet *xiiii*. Voor zoover mij bekend is, is er slechts één Joh. ter Steghe geweest, wiens klokgieterswerkzaamheid valt tusschen de jaren 1530 en 1570. In 1538 goot hij met Geert van Wou klokken voor den toren der Oude Kerk te Delft; in 1544 eenige klokken voor den St. Jacobstoren te Leeuwarden, waarvan één thans in het Stadhuistorentje hangt en als heeluursslagklok — niet als speelklok — dienst doet. In 1562 leverde hij een klokkenspel voor Antwerpen af.

Dat het Sneeker klokkenspel menigeen een genotvol oogenblik verschaft, waag ik te betwijfelen. Zelf te Sneek gewoond hebbende, hoorde ik er nimmer met lof over spreken. Dit klokkeninstrument is jammerlijk slecht onderhouden en zal vermoedelijk weldra verdwijnen, tenzij men geld voor algeheele vernieuwing over heeft.

Omtrent Jan Burgerhuys zij nog medegedeeld, dat hij in 1611—'12 met zijn zoon Evert de meeste klokken goot voor het klokkenspel in den toren der St. Michaëlskerk te Zwolle, die in 1669 door brand geteisterd werd, bij welke gelegenheid ook enkele klokken vernield werden; die behouden gebleven waren, heeft men verkocht.

Michaël Burgerhuys heeft waarschijnlijk in 1638 het klokkenspel voor den Middelburgschen stadhuistoren gemaakt, dat den daarin omstreeks 1527 aangebrachten voorslag van Medardus Waghevens heeft vervangen. Van dit klokkenspel is de door den heer J. W. Enschedé vermelde klok in de Oudheidkamer op het Stadhuis alleen nog over.

Gespaard is intusschen gebleven het klokkenspel van het Stadhuis te Tholen, welks 18 klokken in 1627 door Michaël Burgerhuys zijn gegoten. Drie van deze klokken zijn gebarsten, terwijl alle hunne klepels missen, zoodat dit klokkenspel nog slechts mechanisch kan spelen.

A. LOOSJES.

BOEKBESPREKING.

De redactie ontving ter aankondiging het derde deel van Dr. P. J. Blok's *Geschiedenis eener Hollandsche stad (de Republiek)*, waarvan voor onze lezers vooral valt te wijzen op de uitvoerige behandeling van de Leidsche kunst op bl. 246—263. Wij volstaan voorloopig met deze korte vermelding van het verschijnen van dit belangrijk werk, waarmede wij den schrijver geluk wenschen, en hopen nader uitvoeriger terug te komen op de aan de ontwikkeling der kunsten gewijde afdeeling.

Van de reeds aangekondigde serie *Künstler-Inventare* van Dr. A. Bredius en Dr. O. Hirschmann verscheen het 2de deel, waarin weder van 35 schilders boedelinventarissen

worden gegeven, waaronder ook een groot aantal kunstenaars van weinig beteekenis. Verder een inventaris van het kabinet van Lambert Mauritsz. Dorci te Amsterdam, 1669, eene notitie van eene veiling van schilderijen van leden van het Sint Lucasgilde te 's-Gravenhage in 1647, eene lijst van koperen platen, door Raimond la Page gestoken, uit 1694, enz.

Bij verschillende documenten zijn als bijlagen eenige inedita betreffende de schilders gevoegd, welke door Dr. Bredius bij zijne onverpoosde nasporingen in de notarieele archieven zijn verzameld.

Het overzicht dezer rijke bronnenverzameling zal eerst mogelijk zijn, indien de serie is afgesloten, en vooral, indien daarbij een uitvoerig register wordt gevoegd op de namen der kunstenaars.

JAARBOEK van het Kon. Nederl. Genootschap voor Munt- en Penningkunde, III, 1916. Amsterdam, 1916.

Deze jaargang bevat een geïllustreerde penningkundige geschiedenis van de stad Haarlem door Jhr. C. H. C. A. van Sypesteyn, waarin 437 gedenkpenningen en noodmunten, 60 gilde- en schutterspenningen en loodjes en 5 muntstempels beschreven worden. Bij de zeldzame stukken is tevens de verzameling vermeld, waarin deze te vinden zijn. De naam van den ijverigen verzamelaar en de in de inleiding vermelde medewerking van den Heer A. O. van Kerkwijk waarborgen eene deskundige behandeling van het onderwerp, dat ook voor andere steden navolging verdient. Het gemak voor den gebruiker zoude dan verhoogd worden, indien er ook een register aan werd toegevoegd.

Behalve berichten over muntvondsten, gewichtendoosjes en medailles bevat deze jaargang nog eene bijdrage over den Frieschen muntmeester Willem van Vierssen, van de hand van den Heer A. O. van Kerkwijk, en korte levensberichten van A. Bom en Alph. de Witte.

VERSLAGEN.

Verslag van het Stedelijk Museum »de Lakenhal» te Leiden over 1915. — Tot de belangrijkste aanwinsten behoort het schilderij, een stilleven voorstellend, van den weinig bekenden Leidschen schilder Pieter de Ring, 1615—1660, leerling van Jan Davidsz. de Heem. Reeds in de 2e aflev. van dezen jaargang werd dit schilderij afgebeeld en uitvoerig door den Directeur besproken. — Onder de geschenken moeten in het bijzonder vermeld worden de 2 portretten van Hermanus Boerhaave en van J. le Francq van Berkhey en een schilderij met voorstelling van de begrafenis van den hond van Schout Bont, 29 Januari 1634, waarschijnlijk het ontwerp voor de spotprent vermeld bij Muller, Historieprenten no. 1720.

Voorts werden de 23 grafzerken, uit de 15^e en 16^e eeuw afkomstig, uit de voormalige kapel der Jacopinissen of Witte nonnen, thans het Groot Auditorium der Academie,

in den vloer onder de galerijen op het voorplein geplaatst. De grafzerken worden allen uitvoerig in het verslag vermeld. Aan het einde van het jaar werd eene tentoonstelling gehouden van een 60-tal teekeningen uit de 16^e tot de 18^e eeuw van Hollandsche meesters uit de collectie van het Rijksprentenkabinet te Leiden. Het denkbeeld, om dergelijke kunstschaten, die overigens altijd in portefeuilles liggen, eens tentoon te stellen, moet ten zeerste gewaardeerd worden.

Verslag van het Museum van Oudheden te Nijmegen over 1915. — Ook dit jaar evenmin als in 1914 zijn belangrijke aanwinsten te vermelden. Daar er dit jaar weinig is gebouwd en gegraven, is de vondst aan Romeinsche voorwerpen ook niet groot. Slechts enkele fragmenten van voorwerpen van terra sigillata, o.a. een rijk versierde kom met merk *Ofmodest* en een schoteltje met merk *Ofbassi* zijn voor de collectie van belang. Voorts werden de typographische atlas en de verzameling munten en penningen met verschillende specimina verrijkt.

Verslag van het Museum Boymans over 1915. — Voor de afdeeling Oude kunst werden geen aanwinsten verworven. Wel ontving het Museum eenige belangrijke stukken in bruikleen, o. a. een kalme zee met schepen van Willem van de Velde de Jonge uit 1655, dat den invloed van Simon de Vlieger verraadt; voorts een olieverf miniatuur-portret van den Rotterdamschen burgemeester Vingerhoed door Adriaen van der Werff en een klein portret van den Stadhouder Willem III, dat vermoedelijk aan G. Schalcken moet worden toegeschreven. Even als het vorige jaar, werden ook dit jaar verschillende schilderijen verdoekt, vernist en van nieuwe lijsten voorzien, waardoor tevens eenige bijzonderheden aan het licht werden gebracht, als het jaartal 1634 op: Bileam en de ezel van G. Bleecker en den naam: Charles Dirksen, secretaris tot Soetermeer, op het mansportretje door Cornelis Picolet.

De verzameling Moderne Kunst werd door aankoop en schenking met vele belangrijke stukken, vooral van Rotterdamsche meesters, verrijkt. Wij noemen hier o. a. een Stilleven van J. Seckel, — Chambrée van de Grenadiers door J. G. Heyberg, — Bedeeling door F. G. W. Oldewelt, — Slootkant en Stilleven met appelen door M. Schildt, — Rotterdamsche kade door Aug. W. van Voorden. Voorts een pastel »Broeikas» door Th. van Hoytema en het fijne schilderijtje De Herder van M. A. J. Bauer. Bovendien werden er eenige tentoonstellingen gehouden van werk van moderne meesters, o. a. van schilderijen en aquarellen van Vincent van Gogh, pastels van Pieter Dupont en ten slotte houtsneden, decoratieve ontwerpen en olieverf-schetsen van Huib Luns.

Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en kunst. — Behoudens enkele uitzonderingen werden er dit jaar voor de Rijksmusea geen aanwinsten door aankoop geboekt, daar hiertoe, ten gevolge der tijdsomstandigheden geen gelden beschikbaar werden gesteld.

Rijksmuseum van schilderijen. — Tot een dier uitzonderingen behoort het schilderij, voorstellend de Leidsche Universiteit omstreeks het midden der 17de eeuw, ter gelegenheid eener promotie, van den monogrammist H. V. B. waarschijnlijk de signatuur van Hendrick van den Burg. Eene afbeelding van het schilderij is aan het verslag toegevoegd.

Door schenking kwam het Museum in het bezit van verschillende stukken, o. a. een schilderij van J. G. Vogel en eenige schilderijen en aquarellen van Marg. Roosenboom. Door Mevr. Obreen van Pabst werd het portret van wijlen den Heer F. D. Obreen door Th. van Duyl-Schwartzte ten geschenke gegeven. De collectie werd voorts verrijkt met het portret van A. Verwey, door den Franschen schilder Le Fauconnier.

Zeer belangrijke schilderijen mochten in bruikleen worden ontvangen, o. a. eene Madonna met kind van Bartolomeo Montagna, en drie schilderijtjes van Isaac Israëls. De fraaie verzameling van den heer J. R. H. Neervoort van de Poll te Rijsenburg zal, zoodra de nieuwe aanbouw voltooid is, in een der beschikbare zalen worden tentoongesteld. Uit de collectie-Six werden twee stukken van Rembrandt: Jozef vertelt zijn droomen en het portretje van Dokter Ephraim Bue, een landschap van Jacob van Ruysdael en de Bruiloft van Jan Steen tijdelijk ter expositie afgestaan. In uitzicht wordt gesteld, dat nog een veel grooter deel dezer verzameling aan het Rijksmuseum voor langen tijd in bruikleen zal worden gegeven.

's *Rijks Prentenkabinet.* — Door schenking en legateering werden 92 teekeningen aan de verzameling toegevoegd, o. a. eene penseelteekening in O. I. inkt van Rik. Wouters, voorts 74 landschappen van J. G. Vogel en ten slotte eenige teekeningen van Lod. de Deyster, J. P. Schor, G. Neyts en Mouricault.

De verzameling prenten werd met 151 stukken verrijkt. We noemen onder de belangrijkste o. a. elf houtsneden voor den Wittenberger bijbel van 1521, Suzanna en de ouderlingen van C. de Passe, voorts houtsneden van J. G. Veldheer, steendrukken van S. Jessurun de Mesquita en het bekende gezicht op Amsterdam van Jan Boon. Tot de geschenken behooren ook zeer fraaie prenten van buitenlandsche artisten, o. a. van Jules de Goncourt, Felicien Rops, Aug. Lepère en Ch. Baude.

Ook voor de andere verzamelingen o. a. van de reclamebiljetten zijn aanwinsten te boeken. Voor de technische verzameling mocht de Directeur o. m. acht specimina van de Nederlandsche bankbiljetten en een gelithografeerd behangsel fragment door Th. Poggenbeek met daarbij behorende overdruk ontvangen.

Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Tot de belangrijkste aanwinsten behooren het fraaie model in gips voor een Rotterdamsch Raadhuis, ontworpen door den architect K. P. C. de Bazel, en het model voor een Beethovenhuis door den bouwmeester, Dr. H. P. Berlage.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden steenen. — De verzameling werd in 1915 verrijkt met de unieke gegraveerde penning, welke in 1831, door de stad 's-Gravenhage aan Jacob Hobein vereerd werd. Dank zij den steun van een paar stadgenooten werd de Directeur in staat gesteld een reeks moderne Belgische gedenkpenningen

aan te koop. Onder de belangrijke munten noemen we: den zeer zeldzamen daalder van Megen van Charles de Croy, Prins van Chimay, voorts de dubbele gouden Scheepjesschelling van Holland van 1747 en verschillende munten van Brunswijk en Hannover.

Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. — Ten geschenke werden ontvangen, een Aegyptische stèle met linnen en stuc bedekt en aan beide zijden beschilderd met godsdienstige voorstellingen, voorts een aantal Grieksche en Italiaansche vazen, amphoren, kruiken enz. Verschillende voorwerpen, als protosaksische- en verschillende andere urnen, mozaiek-fragmenten, tegels en fragmenten van eene muurschildering werden bij opgravingen in Nederland gevonden.

Rijks Ethnographisch Museum. — Voor het groote aantal voorwerpen (747), dat het Museum ten geschenke mocht ontvangen, verwijs ik naar de uitvoerige opgaven in het Verslag.

Van de overige musea zijn geen aanwinsten van belang te vermelden.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Stedenschoon. — In de »N. R. Ct.» kwam kortgeleden het volgende bericht voor: »Wij lezen in »L'écho belge», dat het gemeentebestuur van Gent besloten heeft, bij wijze van werkverschaffing, een rij fraaie 16de-eeuwsche gevels in de nabijheid van het »Gravenkasteel», die door onoordeelkundige verbouwing sterk hadden geleden, in den ouden toestand te doen herstellen.

»Ook de N. V. »Lansbergs» aldaar heeft zoo juist een geheele serie oude gebouwen in hun oorspronkelijke schoonheid teruggebracht.

»Het bovenstaande is zeker merkwaardig te achten. Het pleit voor den durf en de groote belangstelling voor het stadsschoon in het door den oorlog geteisterde België, waaraan wij in Nederland, dat in vollen vrede leeft, gewis een voorbeeld zouden kunnen nemen!

»Wij kunnen ons niet herinneren, dat ooit hier te lande bij wijze van werkverschaffing monumenten werden gerestaureerd; wel weten wij voorbeelden van het hakken van fraaie boomenrijen, teneinde den werkeloozen arbeid te geven!

»Het heeft er allen schijn van, dat de Hollandsche kunstzin zich uitsluitend concentreert in interesse voor muziek en (op zeer bescheiden schaal) voor schilderkunst. De architectonische schoonheid toch blijkt slechts tot zeer weinigen te spreken. De voortdurende klachten over de steeds voortwoekerende vernietiging van ons stedenschoon zijn er het beste bewijs van.

»Is het b.v. niet tekenend, dat eenigen tijd geleden door de Vereeniging tot Bevordering van Walcheren's Stedenschoon »Nehalennia» aan de ingezetenen van het eiland werd bekend gemaakt, dat hun gaarne kosteloos advies zou worden verstrekt inzake restauratie van oude gevels en dat hun daarenboven desverlangd een aanmerkelijke subsidie voor de herstelling zou worden gegeven, — en dat zich letterlijk niemand

heeft aangemeld? En dit, terwijl er toch zulk een groot aantal jammerlijk verminkte huizen op het eiland Walcheren staan, die met betrekkelijk weinig moeite en kosten in hun voormalige pittoreske kleur- en lijnenharmonie zouden kunnen worden teruggebracht!"

Onder waardeering van hetgeen door Nehalennia is verricht en ook van de goede bedoeling van den schrijver mogen wij niet nalaten ernstig te protesteeren tegen de door hem aanbevolene monumenten-opknapperij als werkverschaffing.

De gevolgen hiervan zouden nog ernstiger zijn, dan het »hakken van fraaie boomenrijen", want een boomenrij is nog opnieuw te poten, maar eens voor werkverschaffing verknoeide monumenten hebben voorgoed alle waarde verloren, al zijn die ook volgens de aangeprezen methode »in hun oorspronkelijke schoonheid teruggebracht".

Het lot der Limburgsche monumenten. — In het dagblad »Het Zuiden" hebben onlangs eenige artikeltjes gestaan, in badineerenden toon gesteld weliswaar, maar toch een weinig hoopvollen blik gunnend op de toekomst der monumenten van Limburg, voorzoover deze althans verplaatsbaar, d. i. aan den antiquair verkoopbaar zijn. De schrijver toont zich goed op de hoogte van wat er op dit gebied omgegaan is en omgaat, en het beeld dat hij ons van den »demon meridianus" en zijn verslindenden rondgang teekent, berust blijkbaar op een goede kennis van feiten en personen.

Zoo vernemen we achtereenvolgens van het oude doopvont uit Roggel, niet lang geleden naar Amsterdam verkocht; van den koperen arend uit Venraai, sinds een jaar in het Keizer-Frederik Museum te Berlijn; van den St. Maarten-te-paard van het doopvont te Weert, eenige jaren geleden vervangen door een nieuw beeld; van den aan Van Eyck toegeschreven Christus uit de St. Servaaskerk, via Londen naar het museum te Berlijn verhuisd; van het marmeren hoofdaltaar dierzelfde kerk, in 1882 voor 600 gulden aangekocht en voor 3000 verkocht aan het South-Kensington-museum; van de vier sublieme Romaansche reliekschrijnen, thans pronkstukken in het musée du Cinquantenaire te Brussel; van het oude ivoren zegel van St. Servaas, dat na een langdurig verblijf te Parijs, nu weer gelukkig in Maastricht terug is; van een zilveren piedestal met gedreven voorstellingen uit het leven van Maastricht's beschermheilige, tegenwoordig in het museum te Hamburg; van talrijke kerkgewaden, aan Duitsche en Amerikaansche liefhebbers overgedaan, enz. En steeds door tusschenkomst en op instigatie van weinig gewetensvolle opkoopters.

Bij het lezen van zulk een lijstje roept men uit: hoe lang toch nog, vòòr een wet dit gesjacher komt verhinderen? E. J. H.

Nonnengang. — In Haarlem heet in het volks-spraakgebruik het triforium der Groote Kerk de nonnengang. Ik wees er op in mijn plaatwerk over dat gebouw (1902) en verleden jaar gebruikte de in Haarlem geboren en aldaar werkzame journalist J. W. Stuffers het in gelijke beteekenis in zijn kerkboekje.

Ik meende dat het woord zuiver lokaal was. In het mij beschikbare apparaat

vond ik alleen het woord *nonnengaten* in het groote Nederlandsche Woordenboek (IX (1913) 2063), wat ik ook als een Haarlemsch woord achtte voor de triforium-opening; *nonnengang* is daar niet vermeld, maar daar in het Woordenboek geen literatuur is opgegeven, mag in het feit, dat *nonnengat* hier vermeld is, toch geen bewijs gezien worden, dat het algemeen Nederlandsch is.

Mönchsgänge kent Otte's Handbuch der Kirchl. Kunstarcheologie (5^e Aufl. (1883) I, 110) in gelijksoortige beteekenis; Grimm's Wörterbuch noemt het niet.

Onlangs bezocht ik den Dom te Utrecht. Mijn geleider — een kerkeknicht? — noemde het triforium eveneens de *nonnengang* en deed bekende verhalen, die getuigen van minder juist historisch inzicht.

Vraag: is het woord dan niet lokaal-Haarlemsch? Is het hier te lande ook elders bekend?
J. W. ENSCHEDÉ.

Het woord »nonnengang» is in ruimer kring bekend dan de heer Enschedé meent. Het wordt b.v. ook in oostelijke streken van ons land, en, als ik mij niet bedrieg, ook in Rotterdam gebezigd. In Engeland schijnt »nunnery», behalve in de beteekenis van nonnenchoor, eveneens in die van triforium voor te komen.

Een andere vraag is, of het woord oud is, en of het niet behoort tot die rubriek van woorden verwant aan de »gost-words», die zoolang de woordenboeken onveilig maakten. Ook in archaeologische glossaria ontbreken zulke op eigenmachtige interpretatie der oudheidkundigen berustende termen niet.
E. J. H.

Het Nederlandsche Openlucht Museum. — Dezer dagen is men te Arnhem gereed gekomen met het opstellen van het eerste bezit van het Ned. Openluchtmuseum. Op het terrein van den Waterweg dicht bij den Schelmschen weg is n.l. thans opgebouwd de oude houten Standerd-molen, die voor enkele maanden te Huizen bij Blaricum is aangekocht. Hedenmorgen heeft deze molen voor het eerst gedraaid. N. R. C. 29 Oct. '16.

Naar aanleiding van het rapport over het carillon te Utrecht heeft het bestuur van den Ned. Oudh. Bond aan voorzitter en secretaris dier commissie voorgesteld om eene bestendige commissie in het leven te roepen, welke advies zoude kunnen geven in vraagstukken betreffende den bouw en het herstel van orgels en klokkenspelen. In overleg met deze heeren zijn hiertoe uitgenoodigd de H. H. A. Brom Jr., J. W. Enschedé, Mgr. J. A. van Schaik, Dr. W. Vogelsang, Dr. J. Wagenaar, J. A. E. Wagenaar en B. A. J. van Heggen Zijnen, leden der Utrechtsche commissie, en de H. H. Jos. Th. Cuypers, Hub. Cuypers en Mr. H. Viotta.

Amsterdam. — De gevel aan het *Rokin 145*, van Vingboons, die plaats moet maken voor het nieuwe gebouw der Ned. Bank, wordt overgebracht naar Delft, waar hij, als een specimen van onze 17de-eeuwsche architectuur, bij het nieuwe gebouw der Technische Hoogeschool geplaatst wordt.

Aan de *Prins Hendrikkade* zijn zes trap- en topgevels ter weerszijden van de z.g. Raamskooi gesloopt ten behoeve van het nieuwe gebouw der Kon. Holl. Lloyd.

Aan de *Korte Prinsengracht* no. 38 is, in een onbewaakt oogenblik, een fraaie gevel, wederom van het Vingboons-type, en met bevallige omlijstingen om twee ovale venstertjes, afgebroken. De interessante fragmenten waren reeds stukgeslagen, toen de Commissie voor het Stadsschoon zich er mede bemoeide.

Blijkens de mededeelingen dezer Commissie zijn ook in de *Handboogstraat* twee topgeveltjes van 1659 verdwenen. No. 16 had twee gebeeldhouwde hoeksteenen en een gevelsteen, waarop een meermin met een handspiegel. Naast no. 18 staat het Doelenpoortje, dat vroeger in de Kalverstraat prijkte.

In »Architectura» van 14 October wijdde J. de Meijer eenige woorden aan het *Hof van Holland*, een 17de-eeuwsch huis aan het eind van den Overtoom (Sloterweg), dat geveild stond te worden, en dus gevaar van slooping liep. »Wij hebben de typen van zulk een gezonde bouwkunst niet meer te over, dan dat wij er een kunnen missen», zoo besluit hij.

Ten doode opgeschreven, wellicht reeds gevallen, is ook het *Loterijhuis* »De Gouden Leeuw» aan den Dam, in de laatste maanden dienstdoende als directieket voor den architect, die het nieuwe magazijn van Peek en Cloppenburg er achter bouwt. In 1727 legden de kinderen van een collecteur der staatsloterij er den eersten steen van en sindsdien is er steeds een loterijkantoor gevestigd geweest. De genoemde architect, de heer Joling, heeft den inval gehad, om op een aantal gevelsteenen in zijn nieuwe bouwwerk de herinnering te verlevendigen niet slechts van »De Gouden Leeuw» maar van alle huizen, die eens aan deze zijde van den Dam stonden: het haasje, de Engelsche dog, de ossekop, het reigertje, de wakkere hond, enz.

Nog is de jammerlijke lijst niet volschreven: dezer dagen verdwijnt *Uilenburg*, het schilderachtigste (ook het vuilste!) deel van de Jodenbuurt. Veel ongerechtigheid wordt hier opgeruimd, noodzakelijkerwijze. Wel zeer jammer is het echter, dat het nu ook met fraaie gevels als die in de Eerste Batavierdwardsstraat 1 gedaan is. Om niet te spreken van talrijke karakteristieke gevelsteenen!

Appingadam. — De Vereeniging voor Terpenonderzoek heeft haar taak begonnen met de stelselmatige afgraving van de terp Wierhuizen bij Jukwerd. Leider van het onderzoek is Dr. A. E. van Giffen. In het noordelijk deel van de terp, die reeds vroeger tot ongeveer A. P. werd afgegraven, is de opgraving begonnen. De sporen van de vroegere bewoners heeft men daar teruggevonden. Behalve putten en palen bespeurt

men de overblijfselen van walletjes uit zoden gebouwd, wellicht de resten van wanden van woningen of stallen. De donkere vulling der paalgaten en de wanden staken zeer duidelijk donker af bij de lichtgrijze klei. In hoofdzaak werden scherven van oud-Friesch aardewerk gevonden. Bijzondere zorg wordt besteed aan het bestudeeren der palen. Elke paal wordt gestut en tot den punt ontgraven. Nu blijkt het door dit onderzoek, dat niet alle palen bij elkander behooren. Sommigen werden ingeslagen, toen het terrein reeds op den bodem bewoond was. Het onderzoek moest dit jaar tot een proef-graving beperkt blijven. In het volgend jaar komt het nog bewaarde hooge middenstuk van de terp aan de beurt.

Mr. P. C. J. A. BOELES in *N. R. C.* van 23 Oct. 1916.

Bocholtz. — In de jaren 1911 en 1913 is bij Vlengendaal aan de Nederlandsch-Duitsche grens een Romeinsche villa opgegraven. De opgraving werd geleid door de Heeren Prof. Goossens uit Rolduc, Dr. Holwerda, Dr. Doppler uit Maastricht en Rector Rutten, directeur van het Museum te Maastricht. Thans heeft Prof. Goossens een uitvoerig verslag van het gevondene uitgegeven in het *Internationales Archiv für Ethnographie* (Dl. XIV, 1916, blz. 1–22. Met 5 pln). Aan dit verslag, dat met groote kennis, zorg en liefde is samengesteld, is het volgende ontleend.

Het is de grootste en belangrijkste Romeinsche villa, die tot nu toe in Nederland is onderzocht. Opgegraven werden de verschillende gebouwen: het woonhuis met centrale verwarming, badinrichting en kelder; voor- en achter-galerij, magazijnen en schuren. De vondsten, aardewerk, glas, brons en fragmenten van muurschilderingen, waren belangrijk. Het meeste is bestemd voor het Museum te Maastricht, een klein gedeelte van het aardewerk komt in het Museum te Leiden. In beide verzamelingen bevindt zich een gipsmodel van de opgraving. — De overblijfsels van de gebouwen en de vondsten, vooral het aardewerk, zijn zorgvuldig en uitvoerig beschreven. Door uitmuntende photo's en teekeningen wordt de beschrijving toegelicht. Uit het gevondene blijkt, dat de villa is gebouwd in de eerste helft van de 2^e eeuw na Christus en nog heeft bestaan in de eerste jaren van de 3^e eeuw. De bewoner was een Romein of leefde tenminste als een Romein. Bij een rooftocht van Germanen, uit het niet onderworpen gebied linksch van den Rijn in de moeilijke tijden van het begin der 3^e eeuw, is de villa zeker verwoest en later niet meer opgebouwd.

Op een afstand van 500 M. ten noorden van deze villa werden de overblijfsels gevonden van een tweede dergelijk gebouw, dat grootendeels op Duitsch grondgebied ligt. Prof. Goossens hoopt later ook deze villa te kunnen onderzoeken met medewerking van de Aachener Geschichtsverein.

A. B.

Burgh (Schouwen). — Door den Heer J. A. Hubrechtse, onderwijzer te Burgh, zijn sedert het jaar 1910 op zeer verdienstelijke wijze de overblijfselen verzameld van oude nederzettingen in de duinen en aan het zeestrand van het eiland Schouwen.

Fragmenten van aardewerk, maar ook metalen voorwerpen, zelfs munten zijn door zijn goede zorgen bewaard gebleven. Alle voorwerpen zijn nog in het bezit van den ontdekker, die zijn verzameling gaarne laat zien. Door zijn welwillende inlichtingen kan het volgende worden medegedeeld.

Aan het strand van Schouwen moet in Romeinschen tijd een nederzetting zijn geweest, die nog in de Middeleeuwen was bewoond, maar later door de zee is vernield. De vondsten zijn gedaan onder Westerschouwen en verder aan het strand tot den vuurtoren, tusschen paal 1 en 7 (op de kaart van den A. N. W. B.). Ook vóórhistorisch aardewerk werd gevonden, het meeste is Frankisch en uit lateren tijd. Romeinsche voorwerpen zijn betrekkelijk zeldzaam. Te vermelden is een fragment van een kom van terra-sigillata. Behalve Merovingische, Karolingische en Middeleeuwsche munten werden ook munten uit den Romeinschen Keizertijd verzameld. De volgende keizers zijn vertegenwoordigd: Vespasianus, Nerva, Crispina, Diadumenianus, Postumus, Diocletianus, Constantinus en Julianus (?). Vroeger werd reeds bij het herstellen van het kasteel te Haamstede een munt van Postumus opgegraven, andere munten werden aan de zuidkust van het eiland opgeraapt.

In de duinen werden bij zandverstuivingen de sporen van nederzettingen waargenomen. Verschillende periodes konden worden vastgesteld. De vondsten bestonden voornamelijk uit inheemsch aardewerk: vroeg-Germaansch, Friesch-Bataafsch, maar ook Frankisch en Saksisch.

Als vindplaats van Romeinsche outheden was het strand van Schouwen tot nu toe niet bekend. Wel zijn dergelijke vondsten vermeld te Ouddorp op Goeree (in het Museum te Leiden), aan het strand te Oostvoorne en vooral aan de noordkust van Walcheren. De vondsten op Walcheren zijn over het algemeen rijker dan op Schouwen. In de laatste jaren is door den Heer Schoolmeester, opzichter van het Museum te Middelburg, nog allerlei verzameld. Het meeste is gevonden aan het strand bij Fort de Haak onder Vrouwenpolder en bij Domburg.

A. B.

Electrische tram te Delft. — In verband met de toename van het verkeer op de tramlijn Den Haag—Delft is tot electricatie van die lijn en tot invoering van een 10 minuten dienst besloten. Daarvoor is het noodig om aan het eindpunt een »lus" te maken en daarbij is een plan ontworpen om aan het eind van het Oude Delft af te buigen naar links, om dan langs de Geer, de Korenmarkt, de Wijnhaven en de Hippolytesbuurt, (alles oude „grachten") in de richting-Den Haag terug te loopen, hetzij (allereerste plan) door langs de Noordzijde van de Oude kerk het Oude Delft (Oostzijde) te volgen, hetzij door haar weg te nemen langs de Voorstraat en de St. Annastraat.

Gevolgen: overwelving van een stuk Korenmarkt en in elk geval van het water achter het choor der Oude kerk, waarmede de omgeving van dit prachtig brok onherstelbaar bedorven is. Vermoedelijk zullen langs de genoemde wateren ook hier en daar boomen

omver moeten, als radicaal tegen de (overigens niet slechts hier en daar maar langs het geheele traject) dringende nauwte.

De vereeniging „Delfia” is terecht tegen deze niets ontziende plannen opgekomen. Zij traceerde den weg, te beginnen bij het eind van het Oude Delft, aldus: Achterom (Zuiderbuurt)—Oostsingel, dus langs den omtrek der gemeente naar den Haag terug. Hiervoor zou slechts een onbelangrijk hoekhuisje aan het Achterom behoeven te vallen.

Er schijnt ten slotte een plan ingekomen te zijn, en door bevoegden zijde gesteund te worden, waarbij de lijn niet naar links ombuigt, doch naar rechts, om zoo op het station der H. S. M. af te gaan. Ter hoogte der Oude kerk zou dan, aan het Oude Delft, een wissel komen, zoodat van het leggen van een „lus” afgezien schijnt te zijn.

Natuurlijk brengt elk, onverschillig welk, der drie projecten als noodlottig gevolg mede: het planten en spannen van ijzeren palen en draden langs het Oude Delft, alsmede het afsnoeien (en wie waarborgt, niet te eeniger tijd wordt het omhakken „tout court”?) der statige boomen langs dit deftige kanaal. Dit eenmaal aanvaard, met de witte monsters rollend voorbij Prinsenhof, Gemeenlandshuis en Oude kerk, is alle hoop gebouwd op de wijsheid van den Delftschen gemeenteraad. Door de Zuid-Hollandsche Provinciale Archeologische Commissie is in een uitvoerig adres aan den Raad op het nadeel en het ernstig gevaar gewezen, dat het oorspronkelijk plan voor het stadsschoon medebrengt. Moge de Raad het eerstgenoemde plan verre verwerpen, en ook bij de overweging der andere bedenken, dat hier het dunne eind van de wig ingedreven wordt; als men bij het begin niet oppast, zal ongemerkt het destructieve proces zijn gang gaan.

Edam. — »Aan de Voorhaven W.Z. no. 104 staat een huis, welks onderpui modern is. Het bovendeel van den in gebakken en gehouwen steen uitgevoerden 17^{en}-eeuwschen gevel is echter goed geconserveerd. Als gevelsteen ziet men een schild zonder jaartal en een masker. De twee binnenkamers van dit huis zijn in den trant van $\pm$ 1740 betimmerd en met goudleer behangen. De benedenachterkamer is van een rijke schoorsteenmantel voorzien, in denzelfden geest bewerkt; de boezem prijkt met snijwerk”.

Aldus de »Noord-Hollandsche Oudheden. Ook dit fraaie staal van 17de eeuwsche kunst verdwijnt dezer dagen onherroepelijk.

Ewijk. — Hier is men bezig een nieuwe R. K. kerk te bouwen op geruimen afstand van de oude. De toren van deze, een grootendeels uit tuf opgetrokken monument uit het eind der 12de eeuw, blijft staan en zal hersteld worden.

Geldermalsen. — Op het landgoed Bottestein van den Heer G. Murman zijn sedert 1905 herhaaldelijk Romeinsche oudheden gevonden. De vindplaats is een vrij hoog gelegen terrein, ongeveer 200 M. achter het huis. Op dit terrein vindt men zand onder een laag klei van ongeveer 1 M. dikte. Bij het zanddelven zijn de voorwerpen aan het

licht gekomen. Zij lagen steeds in de klei, een weinig boven het zand, ongeveer 0.80 M. onder het maaiveld. In hetzelfde terrein is ook een bank ontdekt van een soort van beton, bestaande uit kleine steentjes en cement. Jammer genoeg is deze bank terstond vernietigd. Wellicht was het een fundament voor een muur, zooals bij de villa's in Limburg. De voorwerpen waren over het geheele, vrij groote terrein verstrooid. Soms werd er een urntje of potje bij gevonden met verbrande beenderen, een enkele maal ook verkoold hout. Blijkbaar heeft men hier dus met graven te doen. Het meeste is reeds in 1905 en 1906 ontdekt, zeer fraaie voorwerpen zijn ook in het voorjaar van 1916 aan het licht gekomen. Alles is in het bezit van de Heer Murman, die op de meest welwillende wijze bezoekers in staat stelt de vondsten te bezichtigen.

Het gevondene dateert ongeveer uit den tijd van 50 tot 150 na Chr. Eén goed bewaarde bronzen munt van Claudius is ontdekt, verder aardewerk, glas en brons.

Zooals gewoonlijk is het aardewerk het talrijkst. Het zijn pijpen, kruiken, uit de 2de helft van de 1e eeuw en uit de 1e helft van de 2de eeuw na Christus; terra sigillata, een zeer groote en een aantal kleine schaaltes; groote en kleine urnen, potjes en wrijfschalen. Van glas is er een zeer fraai klein bakje, een vierkant kannetje en fragmenten van een ronde kan van fijn glas en van een groote vierkante kan.

Verreweg het belangrijkste zijn de bronzen voorwerpen. Behalve eenig beslag voor riemen en tuigen zijn het de volgende: een kannetje, eenigszins zwaar van vorm en daarbij een schaal met handvat, dat eindigt in een ramskop. Een kannetje van slanker vorm, met een krans van klimopbladen in niello om den schouder; het oor is met een masker aan de monding en met een kopje aan den buik bevestigd. Een kannetje, met monding in den vorm van een klaverblad, en een oor, dat met een naakten gevleugelden knaap aan den buik is bevestigd. Twee kannetjes en twee schaaltes, waarvan een met handvat, dat eindigt in den kop van een panter.

A. B.

Gouda. — Aan het verslag van de commissie voor de restauratie der Sint Janskerk te Gouda is het volgende ontleend:

De restauratie bepaalde zich tot den gevel aan de zuidzijde van den toren, en maakte het sloopen van het daartegen aangebouwde woonhuisje noodzakelijk.

Bij het vrijkomen van den oorspronkelijken toestand bleek al spoedig, dat de in den gevel voorkomende en in onbruik geraakte toegang van bijzondere architectonische waarde was.

De profileeringen, het tracerwerk en de sculpturen waren, door het wegslaan van die deelen, welke voor de bewoning van het huisje hinderlijk waren, op vele plaatsen zoozeer beschadigd, dat een nagenoeg algeheele vernieuwing van het zandsteenwerk noodzakelijk bleek. De voltooiing van den gevel zal eerst in 1916 vallen, daar het maken van de noodige modellen voor het beeldhouwwerk eenig oponthoud veroorzaakte.

Het zich in den gevel bevindende venster is aan den heer J. L. Schouten te Delft ter restauratie toevertrouwd.

Voor de in 1908 begonnen herstellingen wordt, behalve door de kerkvoogdij en door particulieren, nog bijgedragen door het Rijk f10.000, de provincie Zuid-Holland f1000 's jaars en door de gemeente Gouda eveneens f1000 's jaars. De Ned. Herv. Gemeente stelde f2500 disponibel. Door belangstellenden werd bijgedragen f887.50.

Haarlem. — In de dagbladen lazen wij mededeelingen omtrent een plan tot uitbreiding van het Post- en Telegraafkantoor aan de Zijlstraat, en wel in de richting van de Gedempte Oudegracht.

Het is ernstig te wenschen, dat die uitbreiding niet geschiede ten koste van de enkele overblijfselen van oude bouwkunst, welke nog aan dezen kant van de Zijlstraat staan: den kostelijken trapgevel no. 54, van 1610, met den steen »Int wapen van Maseyck», en de interessante zestiende-eeuwsche fragmenten van no. 60.

Halsteren. — De gemeenteraad heeft een post van f10.000 uitgetrokken voor vergrooting en restauratie van het oude 17de-eeuwsche raadhuis, zulks nadat de minister van Binnenlandsche Zaken den wensch had te kennen gegeven, dat het monumentale gebouw behouden zou blijven. Binnenkort zal met het werk worden begonnen.

Kortenhoef. — Twee fraai gesneden stijlen, gemerkt: 1541, afkomstig van het voormalige choorhek, naar het heet, doen thans dienst als schraagbalken in den klokkestoel der Ned. Herv. Kerk.

Laren. — Het gemeentebestuur is voornemens den toren, staande aan de westzijde der Ned. Herv. Kerk, een oordeelkundige restauratie te doen ondergaan. Te dien einde is het bouwwerk bereids omsteigerd, terwijl pogingen aangewend zullen worden om eene rijkssubsidie te verkrijgen.

A. M.

Leiden. — In de vergadering van 22 December 1916 heeft de Gemeenteraad met één stem meerderheid het voorstel verworpen tot het inrichten van eenen desinfectiedienst, als gevolg waarvan de molen de Stier zoude afgebroken worden. Met dit plan is dan ook het gevaar voor den molen voorloopig van de baan.

Oud-Princessehof te Leeuwarden. — Den 9^{en} Mei l.l. werd door den Raad van Leeuwarden besloten tot aankoop van dit belangrijk gebouw, hetwelk het middengedeelte vormt van de voormalige Papinga-stins uit het begin der 15de eeuw, en in de 18de eeuw door Maria Louisa van Hessen-Kassel, prinses-weduwe van Oranje, tot haar hof werd ingericht. Deze aankoop geschiedde in de verwachting, dat ook het Rijk en de Provincie eene subsidie voor de inrichting en het onderhoud niet zouden weigeren, doch hieraan wordt de voorwaarde verbonden, dat ook van particuliere zijde hiervoor steun wordt verleend en belangstelling wordt getoond.

Het bestuur van het Friesch Genootschap heeft in verband hiermede eene circulaire verspreid om hen, die belang stellen in het behoud der historische gebouwen in Friesland, op te wekken, om blijk van belangstelling te geven door het zenden van bijdragen aan den penningmeester van het Genootschap, den Heer H. Beuker Andreae, Stationsweg 2 te Leeuwarden.

Maurik. — De opgravingen op het terrein achter de hofstede van G. van Ledden in Esschenbosch werden dit jaar voortgezet. Ook thans had Dr. Holwerda de leiding voor de Ned. Anthropologische Vereeniging, in samenwerking met de Oudheidkamer te Tiel en het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. De ontgraven terreinen, door Dr. Holwerda in kaart gebracht en door fotografische opnamen vereeuwigd, vertoonen uitgestrekte greppels door donkere vulling afstekend bij den gewonen grond. Het waren greppels voor palissaden en voor afvoer, die gevuld waren door brokken leem, de overblijfsels der oude woningen.

Binnen de palissaden ontdekte men de grondsporen van grootere en kleinere gebouwen en ook aan den ingang der nederzetting waren de duidelijke overblijfselen te zien van een groot en een klein gebouw. Verder was op het voorplein op te merken een aantal gaten en kuilen bestemd voor afval en gedeeltelijk gevuld met beenderen. De aanleg der nederzetting was vrij regelmatig, maar de bouw der woningen was slordig. Geen der hoeken is haaksch en de meeste huizen vertoonen een onregelmatigen vorm.

Het groote aantal der gevonden scherven en brokstukken van glas en aardewerk gaf de juiste aanwijzing omtrent den tijd van de nederzetting. De vondsten dateeren van ongeveer 80 tot 180 na Christus. Was het aardewerk meerendeels van Germaansch-Bataafschen oorsprong, er werden ook Romeinsche stukken gevonden.

Het nu onderzochte terrein heeft een oppervlakte van 65 bij 70 Meter. Zeer belangrijk mag het eindresultaat der opgraving genoemd worden, want op deze wijze heeft men nu een zuiver inzicht gekregen van den bouw der Germaansche woningen in het begin van onze jaartelling.

De Betuwe is een groot aantal waarden rijk, in den trant van de nu onderzochte. Waarschijnlijk zal men de opgraving op dit terrein niet voortzetten, maar een andere plaats zoeken om te zien of daar verschillen zijn. Voor een zoodanig onderzoek wordt gedacht aan een terrein bij Kesteren.

N. R. C. 28 Juli 1916.

Middelburg. — Uit het gemeenteverslag over 1915: Met het restaureeren van den zijgevel van het Raadhuis aan den kant der Noordstraat kon ook dit jaar weer geregeld worden voortgegaan. Wel was er een oogenblik van stagnatie, toen de benoodigde St. Joire zandsteen ten gevolge van den oorlog nergens meer verkrijgbaar leek, doch hierin kon gelukkig worden voorzien door de hand te leggen op een partij Reffroy zandsteen, welke ook, volgens het oordeel van den Rijksadviseur Dr. P. J. H. Cuypers, minstens even goed te gebruiken was.

Het gedeelte van den gevel ter lengte van drie raamvakken, gerekend van af

den helm, kwam geheel gereed, waarna een nieuwe steiger werd gebouwd voor het gedeelte met topgevel ter zijde van den hoektoren.

Van de spitsen boven dezen gevel is zoo goed als niets meer te behouden. In hoofdzaak is dit wel een gevolg van de ijzeren kerven, doken en ankers, welke in deze spitsen verwerkt zijn. Enkele gedeelten zijn vervangen door cémenten stukken.

De spits boven het middengedeelte kon nog in den loop van dit jaar vernieuwd worden . . . . .

Op den Abdijtoren werden aan de looden bedekking verschillende herstellingen uitgevoerd, waarbij de soldeerbouten geregeld op den beganen grond werden verwarmd en daarna opgebracht in een metalen bus¹⁾ met dubbele wanden, welke verdubbeling gevuld is met isolatie-materiaal. Deze wijze van werken blijkt in de practijk zeer goed te voldoen.

Monnikendam. — Vermoedelijk zullen de dringend noodzakelijke onkosten der N. H. Kerk te Monnikendam plm. f3000 bedragen aan het ophoogen der ingezakte grafzerken en het herstellen der gewelven, een en ander veroorzaakt door den ballast en de dampen van het in deze kerk gestalde vee.

Wil men verder dit middeleeuwsch bouwmonument in eere houden, dan zal ook spoedig voor betere afwatering moeten gezorgd worden. N. R. C. 9 Oct. 1916.

Nieuwkoop. — Van het voormalige huis te Nieuwkoop, dat van 1627 dagteekende, staat nog slechts de vierkante toren met eene balustrade om het houten achtkant, waarboven een open koepel met een peervormige bekroning. De steenen romp is 19 M. hoog, meet inwendig 3 M. in diameter, terwijl de muren overal 0.66 M. zwaar zijn. De toren helt over, terwijl het houten gedeelte weer een andere stand vertoont. Men meent, dat deze bouw nog steeds werkt. Een onderzoek wordt ingesteld, om — indien deze meening juist is — hiertegen maatregelen te nemen. A. M.

De Rijp. — Het raadhuis zal gerestaureerd worden. Voor f18.000 is dit werk aanbesteed. Dit gebouw, in 1630 naar ontwerp van den waterbouwkundige Leeghwater opgetrokken, bevat in zijn benedenverdieping de Waag, wier ingang zich bevindt onder het bordes, waartoe een dubbele trap toegang verleent. Een sierlijke top bekroont de middenpartij van den voorgevel.

Tholen. — In het statige huis, Hoogstraat no. 9, dat in 1790 gebouwd werd voor den heer De Weert, rentmeester van het domein, bevonden zich door J. van Strij en Hondecouter geschilderde behangsels, die volgens deskundigen de mooiste in Zeeland waren.

Na het overlijden van de laatste bewoonster zijn de behangsels aan Rotterdamsche antiquaars verkocht, naar men zegt voor f9000.—

---

1) Cursiveering van ons (Redactie Bulletin).

Ubbergen. — De opgraving werd ook dit jaar voortgezet. Dr. Holwerda meent, dat hij de versterkte stad der Batavieren, Batavodurum heeft ontdekt, de nederzetting, die door Civilis in 70 is verbrand, toen hij voor de sterke Romeinsche troepenmacht van Cerialis naar de Betuwe moest wijken.

Utrecht. — In de kloostergang bij de Domkerk zijn de onoogelijke aanbouwen, n.l. een consistoriekamer en stovenhokken verwijderd.

Het ijzeren hek is verdwenen waardoor een vrij uitzicht is verkregen. In het midden prijkt een bronzen fonteintje, dat in den stijl van de omgeving is gehouden. Vooral de gevel van het archiefgebouw die na afbraak der consistoriekamer er erbarmelijk uitzag, komt nu, na de restauratie, niet alleen tot zijn recht, maar draagt zeer veel bij tot verfraaiing van de omgeving.

A. M.

Met de restauratie van den oostvleugel der kloostergang van St. Marie zal weldra begonnen worden. Een pakhuis, dat totnogtoe in den weg stond, wil men aankooopen en sloopen. B. en W. hebben den Raad voorgesteld hiervoor gelden beschikbaar te stellen. Ook het Rijk draagt bij. De restauratie geschiedt onder leiding van Dr. P. J. H. Cuypers, die ook over het herstel der andere vleugels het toezicht gevoerd heeft. Het plan bestaat om dan de binnenplaats als een verzonken hof in verbinding te brengen met den tuin van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.

Westbroek. — In de »N. R. C.» van 7 Sept. j. l. wees de heer M. G. Wildeman op den ellendigen toestand, waarin zich de graftombe van bisschop Boudewijn van Utrecht (een zoon van den Hollandschen graaf Dirk VI) bevindt. Reeds in 1896 vestigde Ds. Schouten in »De Nederlandsche Leeuw» de aandacht hierop. Sindsdien is het er steeds erger mede geworden. Ook het overige meubilair van het kerkgebouw schijnt niet al te best onderhouden te zijn.

Wijk-bij-Duurstede. — Bij gelegenheid van een bezoek van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging was op het Raadhuis een tentoonstelling ingericht van oude prenten, die betrekking hebben op de geschiedenis der stad. Bovendien waren er eenige Romeinsche en Karolingische oudheden bijeengebracht, in 1848 opgegraven op een terrein aan den Rijn. Het grootste deel der vondsten was indertijd in het Museum te Leiden gekomen. Enkele voorwerpen zijn nog op het Raadhuis aanwezig

N. R. C. 23 Juli 1916.

Wymbritseradeel. — Door werklieden is — naar F. in de »N. Sneeker Ct.» meldt — op Nijklooster, onder Scharnegoutum, een zeldzaam fraaie collectie oude kunstvoorwerpen gevonden. Op slechts geringe diepte vond men op een hoop bijeen eenige altaarstukken in bijzonder gaven toestand. De collectie bevat o. m. twee ongeveer 40 cM. hooge koperen

kandelaars, een sierlijke kroonluchter en een paar beeldjes, waaronder een zeer fraai en gaaf Mariabeeldje.

Ter plaatse, waar de voorwerpen werden gevonden, werd in 1230 door abt Dudo een klooster gesticht, dat oorspronkelijk den naam »Aula Dei'' of »Godshof'' droeg. Het behoorde aan de orde der Cisterciënsers en werd bewoond door adellijke jonkvrouwen. De abt van Oldeklooster (bij Bolsward) bestuurde het. Later werd het veranderd in een aanzienlijke boerderij.

De voorwerpen dagteekenen waarschijnlijk uit de 15de eeuw.

Zutfen. — De kwestie van den toren der Nieuwstadskerk is thans in dezen zin uitgemaakt, dat de R. K. Gemeente, aan wie de toren in eigendom overgaat, zich verbonden heeft, nooit tot afbraak over te gaan en het monument zal onderhouden en bewaren »in constructie en stijl'', zooals het in enkele bladen heet, »rekening houdend met den stijl en de gedaante'' zooals de »Zutph. Ct.'' van 7 Aug. j.l. het uitdrukt. De Raad geeft f13.550 subsidie. De restauratie van de spits is opgedragen aan den architect W. Te Riele Gzn.

Personalia.

Tot lid der Commissie van Bijstand voor het Oudheidkundig Onderzoek in Nederlandsch-Indië is benoemd Mr. G. Vissering te Amsterdam. Dr. H. Kern heeft wegens hoogen leeftijd als lid en voorzitter ontslag genomen, zoodat deze commissie thans bestaat uit de H. H. J. W. IJzerman, voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Dr. R. D. M. Verbeek, Mr. G. Vissering, Dr. J. Ph. Vogel en G. P. Rouffaer, secretaris.

Aan Dr. N. J. Krom is door de Nederl.-Indische regeering opdracht gegeven voor het samenstellen van een handboek over Hindoe-Javaansche kunst. Tot chef van den Oudheidkundigen Dienst in Indië is benoemd Dr. F. D. K. Bosch, tijdelijk plaatsvervangend chef. Mej. Dr. M. E. Lulius van Goor vertrekt binnenkort naar Indië om aldaar tijdelijk werkzaam gesteld te worden bij den Oudheidkundigen Dienst.

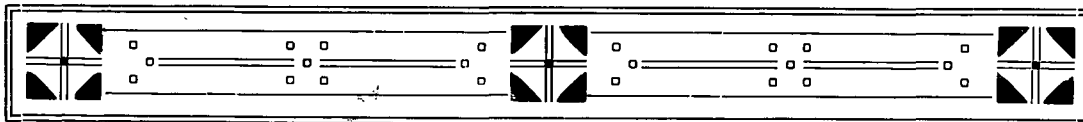
Door overste T. van Erp, thans te Hellevoetsluis, is ontslag genomen als bouwkundige bij dezen dienst en in zijne plaats is hiertoe benoemd de Heer P. J. Perquin, adjunct-bouwkundige. In diens plaats kan de benoeming verwacht worden van den Heer B. de Haan.

Door Gedep. Staten van Drente is aan Jhr. Mr. B. M. de Jonge van Ellemeet, op zijn verzoek, ontslag verleend als lid der commissie van beheer van het Provinciaal Museum van Oudheden te Assen. Dit ontslag is door Jhr. de Jonge verzocht, aangezien hij zich geenszins kon vereenigen met de wijze, waarop het beheer door bovengenoemde commissie wordt gevoerd.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 62, 206–213, 273; van het Rijksmuseum, 123, 273; van het Prentenkabinet, 273; van het Waagmuseum te Enkhuizen, 226; van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage, 45–47, 125, 273–274; van het Gemeentemuseum, 57–58; van het Mauritshuis, aldaar, met afb., 254–257; van het Stedelijk Museum te Leiden, met afb., 109–110, 271–272, 274; van het Museum van Oudheden te Nijmegen, 272; van het Museum Boymans te Rotterdam, 272.
- Aerssen (Cornelis van), Zilveren penning op het 50-jarig huwelijk van — en Maria Pauw, 58; Zijn portret, door Miereveld, met afb., 254–257.
- Aerssen (François van), Zijn portret, door Miereveld, met afb., 254–257.
- Aerssen (Jacques en Johan van), Hunne portretten, door Abraham de Vries, 57.
- Aerssen (Johan Baptist van), Zijn portret, door G. van Honthorst, 57.
- Akersloot, Portret van pastoor Stenius, door Frans Hals, 258–261.
- Alberts (Wigger), uurwerkmaker, 143.
- Alkmaar, Aankoop en herstelling door de Gemeente van het pakhuis »de Vigilantie«, 224.
- Almen, Voltooiing der restauratie van de kerk, 59.
- Alphen, De N.-H. kerk verbrand, met afb., 76–80, 230.
- Amersfoort, Restauratie van den O. L.-Vrouwetoren, 66.
- Ammanati (Bartolomeo), bouwmeester, 214.
- Ammeroy (Cornelis), klokkengieter, 141.
- Amsterdam, Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 62, 206–213, 273; Bespr. van: Catalogus van de beeldhouwwerken in dat museum, 118–122; Aanwinsten van het Rijksmuseum, 123, 273; De gevel van »Het Moortje« afgebroken, 123; Reproductie der kaart van Pieter Bast, 224–225; Herstelling van den Atlas op het Paleis; Plafondschilderingen ontdekt in een huis aan de St. Antoniesbreestraat, 225; Aanwinsten van het Prentenkabinet, 273; Gezicht op Amsterdam, door Jan Boon, 273; Gevel van Vingboons naar Delft overgebracht; Sloopen van verschillende gebouwen, 277.
- Andriessen (Andries), professor bij het Athenaeum te Middelburg, 127.
- Angerloo (G.), Fundamenten van een poortgebouw en een toren blootgelegd bij het huis Lathum, 124.
- Appingadam, Afgraving van een terp, 230, 277–278.
- Arnhem, Restauratie van de Groote kerk, 66; Aankoop van de boerenhuizinge »Het Teusse« voor het Openluchtmuseum, 124; Opbouw van den Standaard-molen uit Huizen op het terrein van dit museum, 276.
- Assendelft (Anna van), Haar portret, door J. A. van Ravesteyn, 57.
- Assendelft (J. Jz. van), Schilderij ter gedachtenis aan — en zijne vrouw, 78.
- B. Z., 73–74.
- Baardwijk, Raadsbesluit tot verkoop van kerkklokken vernietigd, 122.
- Baen (Joh. de), Bewindhebbers der O.-I. Compagnie, 171.
- Bas (Elizabeth), Haar portret, door Rembrandt of Ferd. Bol, 73, 74.
- Bast (Pieter), Reproductie van zijn kaart van Amsterdam, 224, 225.
- Baude (Ch.), Prenten, 273.
- Bauer (M. A. J.), De herder, 272.
- Bazel (K. P. C. de), Gipsmodel voor een Rotterdamsch raadhuis, 273.

- Beeldhouwwerk, Marmeren borstbeeld van Victor de Stuers, door Toon Dupuis, met afb., 113; Zandsteen kop van Robert de Launoy, met afb., in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 212-213; Herstelling van den bronzen Atlas op het Paleis te Amsterdam, 225; Oude grafzerken te Franeker, 61-62; De graftombe der Arkel's te Gorinchem, met afb., 262-265; Beeldhouwwerk te Hoorn, 154, 159, 165, 170, 175, 177, 178, 179, 182, 185-195; Gesneden stijlen van een choorhek als draagbalken in den klokkestoel der N.-H. kerk te Kortenhoef, 282; Grafzerken uit de voormalige kapel der Jacobinissen te Leiden, 271; Gepolychromeerde steenen beeldjes van de graftombe van bisschop Rudolf van Diepholt in den Dom te Utrecht, 59-60, 223; Toestand van de graftombe van bisschop Boudewijn van Utrecht te Westbroek, 285.
- Behangsels, 126, 128, 284.
- Belasting op kunstwerken, 9-16, 63-65.
- Bent (Jan), 184.
- Berchem (Nic.), Potret van een heer en dame, in samenwerking met Gerard Dou, 74.
- Bergen op Zoom, Restauratie van den voorgevel van het raadhuis, 230.
- Berkhout (H. Teding van), Een gevaar voor de kunst [belasting op kunstwerken], 9-16; De staatsbegroting voor 1916, 65-69; Regels voor het catalogiseeren van teekeningen, 238-242.
- Berlage (H. P.), Model voor een Beethovenhuis, 273.
- Bernini (Lorenzo), bouwmeester, 213, 216.
- Bie (Guillaume de), Zijn portret, 169.
- Blankerhof (J.), genaamd Jan Maet, Slag van Bossu, met afb., 167.
- Blecker (G.), Bileam en de ezel, 272.
- Bleyswijk (P. van), Gravure van de kerk te Alphen, met afb., 77.
- Blocquery (J. C. van de), burgemeester van Hoorn, 168.
- Bloemendaal, Onoordeelkundige verbouwing der N.-H. kerk, 58, 124.
- Bocholtz, Eene Romeinsche villa bij Vlengendaal opgegraven, 278.
- Boekbespreking, 51-57, 106-109, 118-122, 223, 270-271.
- Bönninghausen (von), 228.
- Boerenwoningen, 124.
- Boerhaave (Hermanus), Zijn portret, 271.
- Bol (Ferd.), Portret van Elizabeth Bas, door Rembrandt, ook toegeschreven aan —, 73, 74; Plafondschilderingen in een huis in de St. Antoniesbreestraat te Amsterdam, toegeschreven aan —, 225.
- Bont, schout, Schilderij voorstellende de begrafenis van den hond van —, 271.
- Bontekoe (Willem Ysbrantsz.), 142, 185.
- Boon (Jan), Gezicht op Amsterdam, 273.
- Borchhard (Joan Christiaan), klokkengieter, 218, 219, 220, 221.
- Boudewijn van Utrecht, Zijn graftombe, 285.
- Bramer (L.), Biddende kluizenaar, door Q. G. Brekelenkam, vroeger toegeschreven aan —, 70.
- Breda, Restauratie van de Grootte kerk, 66.
- Brekelenkam (Quirijn Gerritsz), Biddende kluizenaar, vroeger toegeschreven aan Leonhard Bramer, 70.
- Briedé (Johan), Oude huizen van Rotterdam, penteekeningen, bespr., 51-57.
- Brielle, Restauratie van de Grootte kerk, 67; van een doelenstuk van M. Fuick, 124; Gevaar voor het verdwijnen van een merkwaardigen 16e-eeuwschen gevel, 225.
- Brons, 85, 92, 125, 178, 225, 278, 281.
- Bruinier (Jan), organist en klokkenist, 219, 220.
- Bruyn (B.), Familiegroep, 249.
- Bue (Ephraim), Zijn portret, door Rembrandt, 273.
- Burgerhuys, klok- en geschutgieters, 129, 221-222, 270.
- Burgh (Hendrick van den)?, Eene promotie aan de Leidsche universiteit, 273.
- Burgh, Overblijfselen van eene Romeinsche nederzetting, 278-279.
- Butendieck (Ricoldus), klokkengieter, 146.
- Butendiic (Steven), klokkengieter, 269, 270.
- Bijvanck (A. W.), Opgravingen in Nederland (vervolg), 80-94.
- Camer (Johan van der), legt den eersten steen voor de N.-H. kerk te Bloemendaal, 124.
- Carlos (Baltazar), Zijn portret, door Velazquez of del Mazo, 72.
- Ceramiek, 57-58, 62, 82, 85, 87, 88-90, 106-109, 125, 165, 206-213, 272, 274, 278, 279, 281, 283.
- Codde (Pieter), De Magere Compagnie, begonnen door Frans Hals, 74.
- Coen (Jan Pietersz.), Zijn wapen, 168; Portretten van — en zijne vrouw, 171.
- Coops (D.), burgemeester van Sneek, 220.
- Cornelisz (Jacob), Mansportret, 249.
- Coysevox, Bronnymf, 121.
- Crabeth (Dirk), 50.

Cresant, Buste van Jacob van Mollem, 104.
 Crone (E.), De schenking van — voor het Waag-
 museum te Enkhuizen, 226.
 Cuyp (A.), 71; Vechtende vogels, toegeschreven
 aan —, 72; Gezicht op Dordrecht, 73.

Delft, Uitreiking der gouden medaille van het
 fonds Gijsberti Hodenpijl aan de Gemeente,
 59; Bedreiging van het stadsschoon door electri-
 ficatie van een tramlijn, 225, 279—280.

Denijn (J.), Wijziging van oude carillons volgens
 het systeem van —, 268—269.

Derks (Jan), klokkengieter, 184.

Deventer, Restauratie van de St.-Lebuinuskkerk,
 66; van het Muntentorentje, 68.

Deyster (Lod. de), Teekeningen, 273.

Diepholt (Rudolf van), Zijn grafkapel in den Dom
 te Utrecht, 59—60, 223.

Dirks (Eibert), timmerman en molenmaker, 219.

Dircsen (Ch.), secretaris van Zoetermeer, Zijn
 portret, door Cornelis Picolet, 272.

Does (van der), 125.

Doorwerth, Restauratie van de —, 66, 67.

Dorci (Lambert Mauritzz.), Zijn kabinet, 271.

Dordrecht, Restauratie van de Grootte kerk, 66;
 Stadsgezicht, door Aelbert Cuyp, 73.

Dou (Gerard), Portret van een heer en dame, in
 samenwerking met Berchem, 74.

Drouwen, Steengraven, 81—82, 84.

Duparc (M. J.), benoemd tot referendaris der af-
 deeling Kunsten en Wetenschappen, 128.

Dupont (Pieter), Tentoonstelling van zijn pastels,
 272.

Dupuis (Toon), Borstbeeld van Victor de Stuers,
 met afb., 113.

Dusart (Cornelis), Interieur, van A. van Ostade,
 voltooid door —, 74.

Dussen (Corn. van der), Zijn portret, 249.

Fdam, Verdwijning van een 17de-eeuwschen
 gevel, 280.

Ede, Muntvondst, 125.

Eekhof (Hermanus), uurwerkmaker, 219, 220, 221.

Eenhoorn (Samuel van), plateelbakker, 210.

Eginhard, 17.

Egmond (Maximiliaan van), schenkt een glas aan
 de St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage, 47.

Eibergen, Vervanging van het oude torenuur-
 werk, 226.

Elburg, Restauratie van de N.-H. kerk, 68.

Emmen, Onderzoek van de Schimmer-Esch 82,
 84, 85.

Enkhuizen, Restauratie van de gewelfschilderingen
 in de Zuiderkerk, 66; Uitbreiding van de ver-
 zamelings in het Waagmuseum, 226.

Enschedé (J. W.), Het geslacht Burgerhuys, klok-
 en geschutgieters te Middelburg, 221—222;
 Nonnengang, 275—276.

Erbach (Theod. van), aartsbisschop van Mainz, 247.

Ewijk, Herstel van den tufsteenen toren, 280.

Eyck (van)?, Christus, 275.

Fictoor, plateelbakker, 210.

Floris (Cornelis), 154.

Florisz (Pieter), vice-admiraal, 165; Zijn wapen,
 168.

Fortman (Joan), 184.

Franeker, Oude grafzerken, 61—62.

Fuick (M.), Doelenstuk, 124.

Gelder (H. E. van), Het Keizer-Karel-raam in
 de Grootte kerk te 's-Gravenhage, met afb.,
 47—50; Catalogus van de verzameling Haagsch
 porcelein in het gemeentemuseum te 's-Graven-
 hage, bespr., 106—109.

Geldermalsen, Romeinsche outheden gevonden,
 125, 280—281.

Gevelsteenen, 52, 53, 106, 165, 185—195, 280, 282.

Ghein (Peter van den), klokkengieter, 141.

Giesen (G. van), Teekeningen, 58.

Giudici (J.), bouwmeester, 52.

Glas, 178, 278, 281, 283.

Glasschilderkunst, 47—50, 59, 124, 139, 140, 144,
 146, 168, 174, 175.

Godecharle, Nymf, 121.

Goes, Restauratie van de N.-H. kerk, 67; van
 den gevel van het huis »de Hope«, 226.

Goes (Aert van der), Zijn portret, 249.

Gogh (Vincent van), Tentoonstelling van zijne
 werken, 272.

Goncourt (Jules de), Prenten, 273.

Gorinchem, Schuttersportretten uit »De Doelen«,
 125; Molen bij de Waterpoort gesloopt, 230;
 De graftombe der Arkel's, met afb., 262—265.

Gorp (G.), schepen van Sneek, 219, 220.

Gorssel, Geen rijks gelden voor de restauratie van
 den toren van het Almensche kerkje, 226.

Gouda, Restauratie der St.-Janskerk, 67, 281—282.

Goudsmidswerk, 58, 78, 127, 165, 168, 169, 275.

Graaf (J. J.), De Frans Hals van Akersloot (portret
 van pastoor Stenius), 258—261.

- Grafheuvels, 85—87, 92, 93.
 Grave (de), klokkengieter, 218.
 's-Gravenhage, Aanwinsten van het Kon. Penningkabinet, 45—47, 125, 273—274; Het Keizer-Karelraam in de Grootte kerk, met afb. 47—50; Verslag van het Gemeentemuseum over 1914, 57—58; Restauratie van verschillende kerken, 59, 67; Catalogus van de verzameling Haagsch porcelein in het gemeentemuseum, bespr., 106—109; Eigendom van den Hofvijver; Wijziging in de ordonnantie van de Geschutgieterij, 226; Aanwinsten van het Mauritshuis, met afb., 254—257; Gedenkpenning aan Jacob Hobein vereerd, 273; Veiling van schilderijen van leden van het St.-Lucasgilde, 271.
 Groningen, Veranderde bestemming van het Prinsenhof, 227.
 Groot-Ammers, Restauratie van den kerktoren, 125.
 Grootveld (van Borcharen), 125.
 Grubbe, geslacht, 228.
 Gijsberti Hodenpijl-Fonds, Uitreiking der gouden medaille van het fonds aan de gemeente Delft, 59.
 H. V. B. Zie: Hendrick van den Burgh.
 Haarlem, Restauratie der St.-Bavokerk, 67; Penningkundige geschiedenis der stad, 271; Sloopingsgevaar voor oude bouwkunst in de Zijlstraat, 282.
 Haarlemmerliede, De torenklok van Spaarnwoude te koop aangeboden, 227.
 Hals (Frans), De nar, 72; De Magere Compagnie, voltooid door Codde, 74; Mansportretje, 123; Portret van pastoor Stenius, 258—261.
 Halsteren, Vergrooing en restauratie van het raadhuys, 282.
 Harderwijk, Restauratie der R.-K. kerk, 67.
 Haren, Restauratie van den toren, 67.
 Haverkamp (L.), klokkengieter, 184.
 Haverman (H. J.), Zijn portret, geteekend door L. Verwey, 58.
 Heem (Jan Davidsz. de), 109, 110, 271.
 Hemony (F. en P.), klokkengieten, 148, 269.
 Hendrik-Ido-Ambacht, Onhoudbare toestand van de N.-H. kerk, 59.
 's-Hertogenbosch, Restauratie van de St.-Janskerk, 67.
 Heumen, Restauratie van den kerktoren, 126.
 Heyberg (J. G.), Chambrée van de grenadiers, 272.
 Heylerhoff, 18, 19, 27, 31, 35.
 Hobein (Jacob), Gedenkpenning hem door 's-Gravenhage vereerd, 273.
 Hondecoeter, Geschilderde behangsels, 284.
 Honthorst (G. van), Portret van Johan Baptist van Aerssen, 57.
 Hooge (R. de), gecommiteerde, 145.
 Hoogewerff (G. J.), De werkzaamheid van Jan van Santen te Rome, met afb., 213—217; Catalogiseering van Nederl. kunstwerken in Italië (regels voor het catalogiseeren van teekeningen), met afb., 231—237.
 Hoorn, Tentoonstelling van huisvlijt en westfriesche kleederdrachten, 129; Algemeene vergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 129, 196—206; Beschrijving der stad., met afb., 131—195.
 Hoppers (R.), vroedsman van Sneek, 219.
 Hoppesteijn, plateelbakker, 206, 210.
 Houbraken (J.), Portretten van Cornelis en François van Aerssen, naar Miereveld, met afb., 254—257.
 Hoytema (Th. van), Broeikas, 272.
 Huizen (N.-H.), Zeldzaam molentype voor afbraak te koop aangeboden, 59.
 Hulst (Frans de), Gezicht op de Oude Oosterpoort te Hoorn, met afb., 135.
 Hunnebedden, 80—85, 87, 88, 89, 90, 91, 93.
 Hurck (van), 125.
 Isaacz (Pieter), Schutterstuk, 253.
 Israëls (Isaac), Schilderijen, 273.
 Jaarverslagen, 205—206.
 Jacobsz. (Dirck), Schutterstukken, 249.
 Janse (Dirck), plateelbakker, 209.
 Jolly, Album van Westfriesland, 178.
 Jonge (C. H. de), Costuum-varia, met afb., 248—254.
 Jongh (Ludolf de), Landschap, 71.
 Kalf (Jan), Opgravingen in de St.-Servaaskerk te Maastricht, met afb., 17—44; De graftombe der Arkel's te Gorinchem, met afb., 262—265.
 Kampen, Sporen der oude wijze van verwarming met boekweidtoppen in het Gothische huys, 122.
 Karel V, De restauratie van het Keizer-Karelraam in de Grootte kerk te 's-Gravenhage, met afb., 47—50.
 Kerkelijke kunst, 59, 77—78, 124, 136, 139, 142, 146, 147, 184, 275, 285—286.
 Kerkmeijer (J. C.), Beschrijving van Hoorn, met afb., 131—195.
 Kerkorgels, 142, 145, 184, 276.

- Kerkwijk (A. O. van), Nederlandsche zegelstempels, 45–47; Muntvondst te Olst, met afb., 242–248.
- Ketel (Cornelis), Schutterstuk, 252.
- Keyser (Hendrik de), 144, 155.
- Kinnema (Johan), beeldhouwer, 167.
- Kistemaker (Isac Pietersz.), Zijn portret, 178.
- Klik (A.), Allegorische voorstelling, 179.
- Klokken, 122, 129, 141, 145, 146, 148, 149, 184, 217–221, 227, 268–269, 269–270, 276.
- Klotz, Teekening van het Vrijthof te Maastricht, 23.
- Koperwerk, 78, 124, 142, 146, 178, 275, 285–286.
- Kortenhof, Gesneden stijlen van het choorhek als schraagbalken in den klokkestoel der N.-H. kerk, 282.
- Kostuumgeschiedenis, 248–254.
- Koudekerk (Z.-H.), Verminking van een geveltje van 1614, 227.
- Kuipers?, Schoorsteenstuk, 123–124.
- Kunst (Cornelis), 251.
- Lageman (Hendrik), stempelsnijder, 45.
- La Page (Raimond), Lijst van door hem gestoken platen, 271.
- Laren, Herstelling toren der N.-H. kerk, 282.
- Ledenlijst Nederl. Oudheidk. Bond, 1–8.
- Leede, geslacht, 227.
- Leeghwater, 284.
- Leeuwarden, Het oude Princessehof door de Gemeente aangekocht, 126, 227, 282–283.
- Le Fauconnier, Portret van A. Verwey, 273.
- Le Francq van Berkhey (J.), Zijn portret, 271.
- Leiden, Restauratie van de St.-Pieterskerk, 67; Aanwinsten van het Stedelijk Museum, met afb., 109–110, 271–272, 274; Dreigende afbraak van den molen »De Stier« voorloopig bezworen, 127, 282; Verslag van het Museum over 1915, 271–272; Eene promotie aan de universiteit, door H. V. B. [Hendrick van den Burg?], 273.
- Lepère (Aug.), Prenten, 273.
- Leyden (Lucas van), Zelfportret, met afb., 248–251.
- Lietz (A.), Schutterstukken, 169, 176.
- Lodewijk Napoleon, Zijn zegel, 45.
- Loosjes (A.), [Oude klokken te Sneek], 269–270.
- Loudon, Collectie —, 62, 208–212.
- Luns (Huib), Tentoonstelling van zijn houtsneden, enz., 272.
- Lyncker (Anton), ceramist, 106, 107.
- Maastricht, Opgravingen in de St.-Servaaskerk, met afb., 17–44; Restauratie van verschillende kerken, 67; Verkoop van monumenten, 275.
- Maderna (Carlo), bouwmeester, 216.
- Majano, Johanneskopje, 122.
- Martin (W.), Het etiketteeren van schilderijen in musea, 70–75.
- Maurik, Opgraving eener oude nederzetting, 283.
- Mauve (A.), Herder met schapen in de sneeuw, 57.
- Mazo (del), Portret van Baltazar Carlos, ook toegeschreven aan Velazquez, 72.
- Mededeelingen (Korte), 57–62, 122–129, 224–230, 274–286.
- Mededeelingen (Officieele), 63–65.
- Meester der vrouwelijke halffiguren, 73, 74.
- Megen, Restauratie van den Gevangentoren, 68.
- Melisz (Lambert), 191.
- Mentes (Sara), Haar portret, 171.
- Meppel, Vraag om hypotheek voor »het Schultehuis«, 129.
- Mesquita (S. Jessurun de), Steendrukken, 273.
- Meubelen, 59, 77–78, 124, 136, 137, 139, 142, 146, 147, 150, 163, 165, 168, 169, 178, 180, 181, 184, 275.
- Middelburg, Restauratie van het raadhuis, 67, 283–284; Aanwinst van de verzameling zilverwerk, 127; Het geslacht Burgerhuys, klok- en geschutgieters, 221–222.
- Middelstum, Verkoop der overblijfselen van het slot Ewsum, 227.
- Miereveld (M. van), Portretten van Albrecht van Schagen Beyerens en zijne vrouw, 57; van C. en Fr. van Aerssen, in prent door J. Houbraken, met afb., 254–257.
- Miniaturen, 171.
- Mol (de), porceleinfabrikant, 107.
- Mollem (Jacob van), Zijn buste, door Cresant, 104.
- Monnikendam, Herstelling der N.-H. kerk, 284.
- Montagna (Bartolomeo), Madonna met kind, 273.
- Monulphus, 18, 44.
- Monumenten, De staatsbegroting voor 1916, 65–68; Het lot der Limburgsche monumenten, 275; Het verleelijken onzer steden door gemis aan schoonheidszin, 122–123; Stedenschoon, 274–275; Aankoop door en herstelling vanwege de Gemeente van het pakhuis »de Vigilantie« te Alkmaar, 224; Restauratie der kerk te Almen voltooid, 59; Geen rijks-geld voor de restauratie van den toren van deze kerk, 226; De N.-H. kerk te Alphen verbrand, met afb., 76–80, 230; Restauratie van den O. L.-Vrouwetoren te Amersfoort, 66; Afbraak van den gevel van »Het Moortje« te Amsterdam, 123; Overbrenging van een gevel van Vingboons naar Delft, 276; Sloopen van verschillende gebouwen, 277; Fundamenten van een poortgebouw en

toren bij het huis Lathum onder Angerloo (G.) blootgelegd, 124; Restauratie van de Grootte kerk te Arnhem, 66; Restauratie van den voor-gevel van het raadhuis te Bergen op Zoom, 230; Onoordeelkundige verbouwing van de N.-H. kerk te Bloemendaal, 58, 124; Restauratie van de Grootte kerk te Breda, 66; Restauratie van de Grootte kerk te Brielle, 67; Gevaar voor het verdwijnen van een merkwaardigen 16e-eeuwschen gevel aldaar, 225; Toekenning van de medaille van het Gijsberti Hodenpijl-fonds aan de gemeente Delft voor de restauratie van het perceel Oude Delft no. 159, 59; Bedreiging van het stadsschoon door electricatie eener tramlijn aldaar, 225, 279-280; Restauratie van de St.-Lebuinuskerk te Deventer, 66; van het Muntentorentje aldaar, 68; van de Doorwerth, 66, 67; van de Grootte kerk te Dordrecht, 66; Verdwijning van een 17de-eeuwschen gevel te Edam, 280; Restauratie van de N.-H. kerk te Elburg, 68; Herstel van den tufsteenen toren te Ewijk, 280; Herstelling van de N.-H. kerk, 66, en van den gevel van het huis »de Hope« te Goes, 226; Molen bij de Waterpoort te Gorinchem gesloopt, 230; Restauratie der St.-Janskerk te Gouda, 67, 281-282; Het Keizer-Karel-raam in de Grootte kerk te 's-Gravenhage, met afb., 47-50; Restauratie van verschillende kerken, 59, 67; Wijziging in de ordonnantie der Geschutgieterij aldaar, 226; Veranderde bestemming van het Prinsenhof te Groningen, 227; Restauratie van den kerktoren te Groot-Ammers, 125; Restauratie van de St.-Bavo te Haarlem, 67; Sloopingsgevaar voor oude gevels in de Zijlstraat aldaar, 282; Vergrooting en restauratie van het raadhuis te Halsteren, 282; Restauratie der R.-K. kerk te Harderwijk, 67; van den toren te Haren, 67; Onhoudbare toestand der N.-H. kerk te Hendrik-Ido-Ambacht, 59; Restauratie van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, 67; Restauratie van den kerktoren te Heumen, 126; Verminking van een geveltje van 1614 te Koudekerk (Z.-H.), 227; Herstelling van den toren der N.-H. kerk te Laren, 282; Het oude Princessehof te Leeuwarden door de Gemeente aangekocht, 126, 227, 282; Restauratie van de St.-Pieterskerk te Leiden, 67; Dreigende afbraak van den molen »De Stier« aldaar voorloopig bezworen, 127, 282; Opgravingen in de St.-Servaaskerk te Maastricht, met afb., 17-44; Restauratie van verschillende kerken aldaar, 67; van den Ge-

vangentoren te Megen, 68; Restauratie van het raadhuis te Middelburg, 67, 283-284; Verkoop der overblijfselen van het slot Ewsum te Middelstum, 227; Herstelling der N.-H. kerk te Monnikendam, 284; Verzakking van den toren van het Huis te Nieuwkoop, 228, 284; Noodige herstelling van het Groene kerkje te Oegstgeest, 228; Herstelling der afgebrande N.-H. kerk te Oudendoorn, 127; Herstelling van den gevel van »de Ark« te Oudewater, met afb., 266-267; Restauratie der N.-H. kerk te Oud-Vossemeer, 67; Mogelijke afbraak van het brugwachtershuisje aan de Delfshavensche Schie te Overschie, 127; Restauratie van het portaal der kathedraal te Roermond, 68; Oude huizen van Rotterdam, met afb., 51-57; Restauratie van het raadhuis van de Rijk, 284; Restauratie der kerk te Schinnen, 127; Gemetselde wenteltrap in de N.-H. kerk te Slochteren blootgelegd, 59; Restauratie der waterpoorten van Sloten (Fr.), 228; van den toren der Grootte kerk te Steenwijk, 67; Grondslagen der vroegere kerk van Suawoude gevonden, 127; Verkoop van de havezathe Herinckhave te Tubbergen, 228; Grafkapel van bisschop Rudolf van Diepholt in den Dom te Utrecht, 59-60; Verhooging van den Domtoren, 127; Restauratie van kloostergangen aldaar, 285; De Schierstins te Veenwouden (Dantumadeel) aangekocht door de Popta-stichting, 58; Restauratie van den Campveerschen toren te Veere, 68; Het herstel van de »Beurs« te Vlissingen afgesprongen, 60; Restauratie van de N.-H. kerk aldaar, 67; Gevel van en snijwerk in »het Zwaantje« te Voorburg behouden, 128; Restauratie van de N.-H. kerk te Voorhout, 68; der N.-H. kerk te Ysselstein, 67; van den St.-Maartenstoren te Zaltbommel, 67; van de N.-H. kerk te Zuidbroek, 67; De havezathe Laarwoud door de gemeente Zuidlaren aangekocht, 60; Restauratie der St. Walburg te Zutphen, 60, 67; van de Nieuwstadkerk aldaar, 229, 286; Verbouwing der kerk van den H. Dionysius te Zwalmen, 61, 128; Verzet tegen het afbreken van de aan het Reventer grenzende Armenkamer te Zwolle, 61; Restauratie van het Reventer aldaar, 66; De molen »Welgelegen« bij Zwijndrecht met slooping bedreigd, 230;

Wet op de opgravingen in Pruisen, 61.

Moro (Ant.), De Goudsmid, 74.

Mouricault, Teekeningen, 273.

Muiselaar, organist, 220.

- Muller Fz. (S.), Het nieuwe centrale museum te Utrecht, met afb., 94–106.
- Munten en penningen, 58, 105, 125, 242–248, 271, 272, 273, 279, 281.
- Musea, De staatsbegroting voor 1916, 68–69; Het etiketteeren van schilderijen, 70–75; Het nieuwe centrale museum te Utrecht, met afb., 60, 94–106; Verlichting van een binnenplaats [museum-Six te Amsterdam], met afb., 110–112; Catalogiseering van Nederlandsche kunstwerken (teekeningen) in Italië, met afb., 231–237, zie ook: 238–242.
- Muur-, gewelf- en plafondschilderingen, 66, 128, 225, 229, 274, 278.
- Napjus, historieschrijver, 217.
- Nerée tot Babberich (Chr. H. K. de), De nacht, teekening, 58.
- Neuhuys (A.), Grootmoeders lieveling, 57.
- Neurdenburg (Elisab.), Bespr.: Catalogus van de verzameling Haagsch porcelein in het gemeentemuseum te 's-Gravenhage, door H. E. van Gelder, 106–109.
- Neyts (G.), Teekeningen, 273.
- Nierssen, Grafheuvels ontgraven, 85.
- Nieuwenhagen, Oude pottenbakkersoven blootgelegd, 227.
- Nieuwkoop, Gezicht op het dorp— in den winter, door G. J. Roermeester, 57; Verzakking van den toren van het Huis, 228, 284.
- Nole (Colijn de), 104.
- Noorden, klokkengieter, 218.
- Noort (Willem van), 104.
- Nijland (M. C.), Oude klokken te Sneek, 217–221. Met aanvulling van A. Loosjes, 269–270.
- Nijmegen, Verslag van het museum van Oudheden, 272.
- Nijsloot (P.), vroedsman van Sneek, 219, 220.
- Obreen (F. D.), Zijn portret, door Th. van Duyl-Schwartz, 273.
- Ochten (Bertha van), vrouw van Jan IX van Arkel, 264.
- Oegstgeest, Noodige herstelling van het Groene kerkje, 228.
- Oeveringh, organist, 218.
- Oldenzaal, Opening der Oudheidkamer, 127.
- Oldewelt (F. G. W.), Bedeeling, 272.
- Olst, Muntvondst, met afb., 242–248.
- Os (Peter van), boekdrukker, 248.
- Ostade (A. van), Interieur, voltooid door Dusart, 74.
- Oudenhoorn, Herstelling van de afgebrande N.-H. kerk, 127.
- Oudewater, Herstelling van den gevel van »de Ark«, met afb., 266–267.
- Oudheden, Opgravingen in Nederland, 80–94; Afgraving van een terp te Appingadam, 230, 277–278; Opgraving van een Romeinsche villa bij Bocholtz (Vlengendaal), 278; Oude Romeinsche nederzetting bij Burgh op Schouwen, 278–279; Romeinsche oudheden bij Geldermalsen gevonden, 125, 280–281; Sporen der oude wijze van verwarming met boekweitdoppen in het Gothische huis te Kampen, 122; Opgraving eener oude nederzetting te Maurik, 283; Oude pottenbakkersoven blootgelegd te Nieuwenhagen, 227; Opening der Oudheidkamer te Oldenzaal, 127; Opgraving te Ubbergen, 285; Het nieuwe centrale museum te Utrecht, met afb., 94–106; Verslag van de vereeniging »Arentsburgh« [opgravingen bij Voorburg] over 1915, 224; Opgraving van de Hunenborg in het Valtherbroek te Weerselo, 228–229; Wet op de opgravingen in Pruisen, 61.
- Oud-Vossemeer, Restauratie der N.-H. kerk, 61.
- Outshoorn (Haesgen van), Schilderij ter gedachtenis aan J. Jz. van Assendelft en zijne vrouw —, 78.
- Overschie, Mogelijke afbraak van het brugwachtershuisje aan de Delfshavensche Schie, 127.
- Overvoorde (J. C.), De kerkbrand te Alphen, met afb., 76–80; Jhr. mr. V. E. L. de Stuers, met afb., 113–118; Boekbespr.: Oude huizen van Rotterdam, 51–57; De Nederlandsche musea, 223.
- Passe (C. de), Suzanna en de ouderlingen, 273.
- Pauw (Maria), Zilveren penning op haar 50-jarig huwelijk met Cornelis van Aerssen, 58.
- Pauw (Michiel), Zijn portret, 169.
- Personalia, 128, 286.
- Petri (J. P. L.), Herstelling van den gevel van het huis »de Ark« te Oudewater, met afb., 266–267.
- Philips (J. C.), Gravures naar teekeningen van G. van Giesen, 58; De St.-Janskerk te Gorinchem, 263.
- Picolet (Cornelis), Portret van Ch. Dirksen, 272.
- Pier (Jelte), klokkengieter, 217.
- Pinto (de), koopman, 225.
- Poggenbeek (Th.), Gelithografeerd behangsel-fragment, 273.
- Poll (Johan van de), 97.
- Popkes (I.), stempelsnijder, 58.

- Poppenheuser (F.), muziekmeester, 220.
- Potter (Paulus), Ruitersportret van Dirk Tulp, met afb., 110.
- Pronk, Teekeningen van de poorten enz. van Hoorn, met afb., 135, 156, 158, 159, 171, 174, 175, 178, 182.
- Pijnacker, plateelbakker, 211, 212.
- Quercia, Buste, toegeschreven aan —, 122.
- Ravesteyn (Jan van), Portretten van Johan van Schagen Beyerens en zijne vrouw Anna van Assendelft, 57.
- Rembrandt, 73;? Het toilet, 72; Portret van Elizabeth Bas, toegeschreven aan Ferd. Bol, 73, 74; Nachtwacht, 73, 74; Simeon in den Tempel, 73, 74; Andromeda, 74; Jozef vertelt zijn droom; Portretje van Ephraïm Bue, 273.
- René van Chalons, schenkt een glas aan de St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage, 47.
- Reijgens, plateelbakker, 211, 212.
- Riemers Gravius van Hoeytema (Johan), klokkengieter, 217.
- Ring (Pieter de), Stillevens, met afb., 109—110, 271.
- Roermeester (G. J.), Gezicht op het dorp Nieuwkoop in den winter, 57.
- Roermond, Restauratie van het portaal der kathedraal, 68.
- Roggel, Verkoop van het oude doopvont, 275.
- Rome, De werkzaamheid van Jan van Santen aldaar, met afb., 213—217.
- Roosenboom (Marg.), Schilderijen en aquarellen, 273.
- Rops (Félicien), Prenten, 273.
- Rotius, 168; Schutterstukken, 169, 175, 176.
- Rotterdam, Oude huizen, met afb., 51—57; Verslag van het Museum Boymans, over 1915, 272.
- Royer (J. A.), eervol ontslagen als referendaris der afdeling Kunsten en Wetenschappen, 128.
- Ruysdael (Jacob van), Landschap, 273.
- Rijnsburg, Zegel der abdij, 46—47.
- Rijp (de), Restauratie van het raadhuis, 284.
- Santen (Jan van), bouwmeester, 213—217.
- Santen (Pieter van), 217.
- Schagen Beyerens (Albrecht van), Zijn portret, door M. van Miereveld, 57.
- Schagen Beyerens (Johan van), Zijn portret, door J. A. van Ravesteyn, 57.
- Schalcken (G.)?, Portret van prins Willem III, 272.
- Schilderijen (Onbenoemde), 78, 123, 125, 136, 137, 163, 165, 169, 171, 174, 271, 275.
- Schildt (M.), Slootkant, Stilleven met appelen, 272.
- Schinnen, Restauratie der kerk, 127.
- Scholten (Isaïc), predikant, 184.
- Schor (J. P.), Teekeningen, 273.
- Schwartze (Th. van Duyl —), Portret van F. D. Obreen, 273.
- Scorel (Jan van), 105.
- Seckel (J.), Stilleven, 272.
- Simons (F.), zilversmid, 58.
- Six (J.), Verlichting van een binnenplaats, met afb., 110—112.
- Slabbaert (Karel), Mansportret, 257.
- Slochteren, Gemetselde wenteltrap in de N.-H. kerk blootgelegd, 59.
- Sloten (Fr.), Restauratie der waterpoorten, 228.
- Sluys (Arnoud van der), Zijn tombe, 265.
- Smeth (de), Wapenbord van de familie —, 77.
- Sneek, Oude klokken, 217—221, 269—270.
- Sprakel (J.), uurwerkmaker, 226.
- Staatsbegrooting voor 1916, 65—69.
- Steelant (van), 125.
- Steen (Jan), Bruiloft, 273.
- Steenwijk, Restauratie van den toren der Grootte kerk, 67.
- Steg[h]e (Johan ter), klokkengieter, 218, 270.
- Stenius, pastoor, Zijn portret, door Frans Hals, 258—261.
- Strij (J. van), Geschilderde behangsels, 284.
- Stuers (Victor de), In memoriam —, met afb., 113—118.
- Suawoude, Grondslagen der vroegere kerk gevonden, 127.
- Tentoonstellingen, 58, 129, 226, 272, 285.
- Terpen, 230, 277—278.
- Tholen, Verkoop van geschilderde behangsels, 284.
- Tin, 178.
- Torrentius, Stilleven, 123.
- Trier (van), klok- en geschutgieters, 221.
- Truydeman, 188.
- Tubbergen, Verkoop van de havezathe Herinckhave, 228.
- Tulp (Dirk), Zijn ruitersportret, door Paulus Potter, met afb., 110.
- Ubbergen, Opgravingen, 285.
- Utrecht, Graffkapel van bisschop Rudolf van Diepholt in den Dom, 59—60, 223; Het nieuwe centrale museum, met afb., 60, 94—106; De kaphoogte van den Domtoren, 127; Restauratie van kloostergangen, 285.

- Vaarzon Morel (J.), Interieur der St.-Janskerk van Gorinchem, 263.
- Vaassen, Grafheuvels ontgraven, 85.
- Vechoven (van), 125.
- Vechten, Opgraving, 100.
- Veenwouden, Aankoop van den Schierstins door de Popta-stichting, 58.
- Veere, Restauratie van den Campveerschen toren, 68.
- Velazquez?, Portret van Baltazar Carlos, toegeschreven aan del Mazo, 72.
- Velde de Jonge (Willem van de), Kalme zee met schepen, 272.
- Veldheer (J. G.), Houtsneden, 273.
- Velius, Plattegrond van Hoorn, met afb., 134; Zijn wapen, 168.
- Venraai, Verkoop van een koperen kerklezenaar (arend), 275.
- Vergaderingen Nederl. Oudheidk. Bond, 129, 196-206.
- Verhaest (G.), plateelschilder, 210.
- Verwey (A.), Zijn portret, door Le Fauconnier, 273.
- Verwey (L.), Portret van H. J. Haverman, teekening, 58.
- Vesanzio, zie Jan van Santen.
- Vierssen (Willem van), muntmeester, 271.
- Vingboons, Gevel van Amsterdam naar Delft overgebracht, 276.
- Vingerhoed, burgemeester van Rotterdam, Zijn portret door Adriaen van der Werff, 272.
- Visscher, advocaat, 46.
- Vizeer (P.), Tegels, 211.
- Vlaming (Cornelis de), sticht de kerk te Oudshoorn, 76.
- Vliieger (Simon de), 272.
- Vlissingen, Het herstel van de »Beurs« afgesprongen, 60; Restauratie van de N.-H. kerk, 67.
- Vogel (J. G.), Schilderstuk, 273; Teekeningen, 273.
- Vogelsang (W.), Bespr.: De catalogus van de beeldhouwwerken in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 2e dr., 118-122.
- Voorburg, Gevel van en snijwerk in »het Zwaantje« behouden, 128; Verslag van de vereeniging »Arentsburgh« over 1915, 224.
- Voorden (Aug. W. van), Rotterdamsche kade, 272.
- Voorhout, Restauratie van de N.-H. kerk, 68.
- Voppens (Gerrit), pastoor van Alphen, 76.
- Vorden, Muurschildering overgewit, 229.
- Vries (Abraham de), Portretten van Jacques en Johan van Aerssen, 57.
- Vries (S. de), organist en klokkengiet, 220.
- Vroom, 165; Haven van Hoorn, 137.
- Vyandt (Johannes), predikant, 184.
- Waardenburg (Jan), 184.
- Waghevens (Medardus), klokkengiet, 270.
- Wassenaar (Willem Lodewijk, baron van), 46.
- Wassenaer Duvenvoorde (Theod. van), Haar portret, door M. van Miereveld, 57.
- Weerselo, Opgraving van de Hunenborg, 228-229.
- Weert, Verkoop van den St. Maarten-te-paard van het doopvont, 275.
- Wegewart (Wilm), klokkengiet, 145.
- Werff (Adriaen van der), Portret van burgemeester Vingerhoed, 272.
- Westbroek, Toestand van de grafombe van bisschop Boudewijn van Utrecht, 285.
- Westen (van), Schoorsteenstuk, toegeschreven aan -, 123-124.
- Wiegedrukken, 136.
- Wiele (Jan Stalpert van der), kanunnik, 49.
- Willem II, graaf van Holland, Zijn zegel en contra-zegel, 47.
- Willem III, Portretten van prins -, 169, 272.
- Winterswijk, Muurschildering overgewit, 229.
- Withoos (M.), 171.
- Wou (Geert van), klokkengiet, 270.
- Wouters (Rik.), Penseelteekening, 273.
- Wijk bij Duurstede, Tentoonstelling met betrekking tot de geschiedenis der stad, 285.
- Wymbritseradeel, Vondst van oude kunstvoorwerpen, 285-286.
- IJsselstein, Restauratie der N.-H. kerk, 67.
- IJzerwerk, 140, 163, 164.
- Zaltbommel, Restauratie van den St.-Maartens-toren, 67.
- Zegels, 45-47, 105, 275.
- Zuidbroek, Restauratie van de N.-H. kerk, 67.
- Zuidlaren, De havezathe Laarwoud door de Gemeente aangekocht, 60.
- Zutphen, Restauratie van de St.-Walburg, 60, 67; Oude gewelfschilderingen in die kerk, 128, 229; Restauratie van de Nieuwstadkerk, 229, 286.
- Zwaerdecroon (Bernard), 73-74.
- Zwalmen, Verbouwing der kerk van den H. Dionysius, 61, 128.
- Zwolle, Verzet tegen het afbreken van de aan het Reventer grenzende Armenkamer, 61; Restauratie van het Reventer, 66.
- Zwijndrecht, De molen »Welgelegen« met slooping bedreigd, 230.